

Ruti Teitel

AZ ÁTMENET BÜNTETŐ-IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA*

AZ ÁTMENET DILEMMÁI ÉS A NÜRNBERGI PARADIGMAVÁLTÁS

Minden rendszert váltó társadalom dilemmája, hogy gyökeres normatív változás esetén milyen alapokon nyugszik a jogszolgáltatás.

A nemzetközi büntetőjog világos módszert ajánl arra, hogyan rendezhető a felelősség kérdése egy bűnös rezsim jogrendszere és szabályai alapján. A nemzetközi büntetőjog a nürnbergi pereket uraló háború utáni igazságszolgáltatási móddal analóg. A nürnbergi perekben az igazságtalan erőszak fogalma a háborúskodással, a főbűnnel volt egyenlő, és a perek célja az volt, hogy eljárásokat folytassanak le a legnagyobb háborús bűnösök ellen – olyan bűncselekmények miatt, amelyek mind a háborúval álltak kapcsolatban. A pereket nemzetközi katonai bíróság folytatta le, a legfőbb vádpont pedig az agresszió volt. Az emberiség elleni bűncselekmények, a polgári lakosság elleni kegyetlenkedések is csak abban az esetben képezték vád tárgyát Nürnbergben, ha a háborúval álltak összefüggésben. Ez, a bíróság által alkalmazott korlátozás határozta meg az állami igazságtalanság történeti szemléletét, hogy tudniillik az elkövető csak külföldi hatalom lehet. Ez a sajnálatos szemlélet hatja át a nürnbergi eljárásokat, és ennek továbbgyűrűzése korlátozza azt, hogy a nürnbergi eljárások az átmenet igazságszolgáltatása számára precedenst jelenthessenek.

A nürnbergi elvek, amelyeket a pereket követően az ENSZ Közgyűlése kérésére fogalmaztak meg, fordulópontot jelentenek az állami bűncselekményekért való egyéni felelősség kérdésében. Először történt ugyanis meg az, hogy a bíróság egyértelműen leszögezte: a nemzetközi jog szerinti kegyetlenkedések az egyén felelősségét vonhatják maguk után: „Bárki, aki a nemzetközi jog szerint bűncselekményt követ el, tetteiért felelősségre vonandó és büntethető.” Azzal, hogy elvetették az „állami cselekmény” és a „feljebbvaló parancsa” által nyújtott, büntethetőséget kizáró okokat, a nürnbergi elvek átütötték a totalitáriánus rezsim alatt elkövetett bűncselekményekért való megosztott felelősség falát.

A tokiói perekben széleskörűen alkalmazták a parancsnoki felelősség elvét. Tomoyuki Yamashita tá-

bornokot felelősségre vonták, elítélték és kivégezték a csapatai által elkövetett kegyetlenségekért – mindezt anélkül, hogy a tábornok bármilyen személyes közreműködését vagy a beosztottai cselekményeiről való tudomását bebizonyították volna. Ennek ellenére az ügyét tárgyaló törvényszékek kimondták, „tudnia kellett volna” arról, hogy parancsnoksága területén megsértették a háború jogát. Az ezt követő, magas rangú német katonák ellen folyó perekben elvetették a Yamashita-sztenderdet, a bíróságok megkövetelték ugyanis, hogy a vádlottnak tudomása és személyes közreműködése legyen a bűncselekménnyel kapcsolatban, vagy legalább nyugodjon bele.

A vietnámi háború világosan megmutatta a parancsnoki felelősség megengedő felfogásának politikai kockázatát. A Mylai-i kegyetlenségekkel kapcsolatos ügyek végül a parancsnoki felelősség elvének megszorításához vezettek. A döntőbírák ugyanis úgy érveltek: lennie kell valamiféle kapcsolatnak a parancsnok ellenőrzési területén történt kegyetlenségek és a parancsnok személyes hibája között. A parancsnoki felelősség elvének e változata szerepel ma a nemzetközi jogi egyezményekben: a különösen nagy veszély elkerülése érdekében tett cselekedet elmulasztásának tiltása.

A nemzetközi humanitárius jog biztosítja a normatív jogi keretet és nyelvezetet a háborúban győztes hatalmak igazságszolgáltatásához. A politikai rezsimnek gonoszítottai ugyanis a háborús jog kategóriáival fogalmazhatók meg. A nürnbergi egyéni felelősség elve tehát igen összetett, figyelembe véve a parancsnoki felelősség elvének fejlődését, és azt, hogy az elv egyszerre jelent egyéni és kollektív felelősséget. Ez tetten érhető abban, ahogyan a nemzetközi törvényszék bizonyos esetekben például az összeesküvés elvére támaszkodik, amely alapján egyének pusztán bizonyos csoporthoz való tartozásuk okán vonhatóak felelősségre.

Nürnberg után a győztesek felelősség-értelmezése alapvetően megváltozott, mivel a nürnbergi elvek az egyéni büntetőjogi felelősséget radikálisan kiterjesztették – azonban a hatalmi hierarchia skálájának mindkét végén hiányzott az egyértelmű végpont. Bár a büntetőeljárásokat kezdetben a legnagyobb hábo-

*Az írás a szerző *Transitional Justice* címmel az Oxford University Press kiadásában idén megjelenő könyvének rövidített második fejezete.

rús bűnösök ellen indították, a nürnbergi alapokmányban semmi sem akadályozta meg azt, hogy kizárólag a náci rendszer felső vezetésének felelősségre vonására szorítkozzanak. Sőt, az alapokmány kifejezett elgondolása az volt, hogy a vezetők felelősségre vonása csak a kezdet, és a jövőben további perekre kerül majd sor. Az egyéni felelősségnek a háború után átalakuló felfogásával kapcsolatban a következő dilemma került felszínre: miközben a Nürnbergben kialakított elvek szélsőségesen kiterjesztették a lehetséges egyéni büntetőjogi felelősséget, nem nyújtottak megoldást arra nézve, hogy a potenciálisan felelősségre vonható személyek közül pontosan ki állítható bíróság elé.

Az egyéni büntetőjogi felelősség kiterjesztése valódi dilemmák elé állítja a győztes rezsimeket, mert dönteniük kell: kik ellen indítsanak büntetőeljárás, és mely bűncselekmények miatt. Az arányosság elve talán az egyetlen létező irányelv. Azok, akik „inkább felelősek a leggonoszabb bűncselekményekért”, prioritást élveznek, kezdve a legmagasabb felelősségi szinten lévők felelősségre vonásával a legádázabb bűncselekmények elkövetése miatt. Mégis, amint azt a későbbiekben kifejtem, az elvi arányosság nem ad igazán választ azokra a kérdésekre, amelyeket az elnyomó hatalom bűncselekményeire a büntetőjogban választ kereső vet fel. Sőt, amint az alábbiakban ismertetett gyakorlat sugallja, a büntetés prioritása nem univerzális eszme, hanem nagyrészt az egyes társadalmak politikai körülményeitől és a normatív váltás mélységétől függ.

A NÜRNBERGI PRECEDENS ALKALMAZÁSA A NEMZETI BÍRÓSÁGOK ELŐTT

Kevés és ritka az olyan győztesek által lefolytatott per, amelynek a háború jogára támaszkodó nemzetközi jog az alapja. A latin-amerikai katonai rendszerekből való átmenetek ilyen ritka jelenkori példaként szolgálhatnak. Argentínában a falklandi háború elvesztése eredményezte a hadsereg összeomlását, és tette lehetővé a katonai juntából való átmenetet a demokráciába.

Egy másik jelenkori példa: a szovjet összeomlás után a régióban az átmenetet áthatja a megszállás érzete, akár csak a II. világháborúban elszenvedett vereség után. Ezért van az tehát, hogy Magyarországon és a volt Csehszlovákiában a forradalmak a szovjet és a náci megszállásra való megemlékezéssel kezdődtek. A régió kritikus kérdéseket vetett fel az átmenet igazságszolgáltatásáról: kinek a diktatúrája, kinek az igazságszolgáltatása? A kommunizmus összeomlása után a győztesek igazságszolgáltatásának kulcskérdé-

se az, milyen mértékben lehet az elnyomást a régi, háború utáni paradigmával mérni: az idegen megszálló hatalom paradigmájával. Végül a kérdésfeltevés a nemzeti felelősségről az egyéni felelősség kérdésébe fordult át. Így történhetett, hogy az előző politikai vezetést a szovjet megszállás alatti kollaborálásért vonták felelősségre. A győztesek pereiben a szabadság és elnyomás, az ellenállás és kollaboráció közötti határvonal állandóan változik.

A kritikus fordulópont a volt Csehszlovákiában 1968 volt. A bársonyos forradalom első hullámának pereiben a volt pártvezetéseket kollaborálással elkövetett hazaárulás és a prágai tavasz leverése során alkalmazott, hatalommal való visszaélés miatt állították bíróság elé. Négy évvel később, a kommunizmust „jogellenesnek” és „illegitimnek” kimondó új törvény jogi alapot nyújtott további büntetőeljárások számára. A törvény büntetni rendelte az „idegen hatalommal való együttműködést”, mint például az 1968 utáni megszállásban való közreműködést. A kommunista párt központi bizottságának volt titkára, Vasil Bilak ellen hazaárulás miatt folyt eljárás, mivel 1968-ban behívta Csehszlovákiába a Varsói Szerződés tagországainak csapatait. Ezek a büntetőeljárások azonban jórészt a korszak történéseinek vizsgálódására korlátozódtak.

Lengyelországban az ország előző vezetőjének, Wojciech Jaruzelski tábornoknak a felelősségével foglalkozó parlamenti bizottság vizsgálatát az a kérdés uralta, hogy a Szolidaritás-mozgalmat leverő 1981-es szükségállapot bevezetése valójában a szovjet nyomásnak, vagy a szovjetekkel túlságosan együttműködő lengyel vezetésnek volt-e köszönhető? Amennyiben Jaruzelski döntése a szükségállapot bevezetéséről egy külföldi kormánnyal kötött megállapodás eredménye volt, ez lehetővé tette volna, hogy hazaárulás miatt vádat emeljenek ellene. A többi büntetőeljárás a nemzetközi jogi analógiát követve csupán a háborús bűnök vizsgálatára szorítkozott.

Magyarországon a győztesek igazságszolgáltatásának formális alapja a szovjetekkel való kollaborálás, tehát a hazaárulás és különösen az 1956-os forradalom véres leverése volt. A magyar hazaárulási tényállás alkotmányos vizsgálata alapvető kérdéseket vetett fel, mivel a büntetőjoggal kívánták büntetni azt, amit addig az előző rendszer elnézett. Amikor a magyar Alkotmánybíróság az újonnan módosított hazaárulási jogszabályhely visszaható hatályú alkalmazását alkotmányellenesnek találta, a büntethető cselekményeket a háborús bűnökre korlátozó törvény lehetővé tette, hogy a büntetőeljárások a háború utáni perek analógiáját alkalmazva folyjanak tovább. Amikor Romániában a kommunista pártvezetés ellen folytak (egyébként jogállami hiányosságokban szenvedő) perek, az eljárások alapja a nemzetközi jog szerinti há-

borús bűnök voltak. Katonai bíróságok „népirtás” vádjával folytattak eljárást a felső vezetés ellen amiatt, hogy az megpróbálta levérni az 1989-es népfelkelést. Végül csekélyebb súlyú bűncselekményekben találták bűnösnek a vádlottakat. Albániában az átmeneti periódusban „emberiség elleni bűncselekmények” miatt emeltek vádat a volt kommunista vezetők ellen.

A nemzetközi jog vélt előnyei miatt a büntetőjogi felelősség létrehozásában – és különösen a nemzetközi humanitárius jog fejlődésének következtében – a nemzetközi büntetőjog vált a győztesek igazságszolgáltatásának uralkodó megoldásává. Bár ennek előnyei a nemzetközi perek jegyzőkönyveiből egyértelműen nem olvashatók ki, mély normatív ereje kitűnik abból a most kifejlődő felfogásból, hogy az állami üldöztetés túlnő a nemzeti jogon, és nemzetközi jogi felelősséget von maga után. A közös nyelv lehetőséget nyújt a nemzeti határokon átnyúló üldöztetésért való felelősségre vonásra, az üldöztetés azonosítására és felfedezésére. Amikor az állam elmulasztja védelmi kötelezettségét, a nemzetközi emberi jogi közösség első reakciója az állami üldöztetésre az, hogy dokumentálja és nyilvánosságra hozza a súlyos jogsértéseket. Az utóbbi években jelentős lépések történtek annak érdekében, hogy a kegyetlenségeket vizsgáló és az azokat a nyilvánosság elé táró nemzetközi mechanizmusok megerősödjenek. A világméretű felelősségre vonást elsősorban az garantálja, ha az állami üldöztetést felfedik és nyilvánosan elítélik. Tehát a majdani állandó nemzetközi büntetőbíróság szerepe a folyamatos vizsgálódásra és vádemelésre terjed ki. A nürnbergi precedens legfontosabb hagyatéka az, hogy az állami felelősség kérdése immár nincs nemzeti határok közé szorítva, hanem nemzetközi jelentőséget kap.

AZ ÁTMENET IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSA ÉS A NEMZETI JOGREND ÖSSZEHASONLÍTÓ SZEMSZÖGBŐL

A nemzetközi modell vonzereje ellenére a legtöbb átmeneti rezsím megpróbálja általánosságban normalizálni az utódlás folyamatát, ezért válaszait a problémára a meglévő jogrendszer keretein belül adja meg. Így az lesz a kérdés: mennyiben felelős az örökösök igazságszolgáltatása a politikai rendszer változásáért, különösen pedig, hogy hogyan kezelje az átmenet központi dilemmáját, a politikai rendszer változása révén létrejövő normatív váltást. A nemzeti jogban az átmenettel kapcsolatos válaszok aszerint térnek el, hogy mennyire képesek beleilleszkedni a politikai átalakulásba, hiszen az igazságtétel egy fennálló jog-

rendszer keretein belül megy végbe. A nemzeti jog kereteit gyakran a végsőkig feszíti az a törekvés, hogy az elődök felelősségét gonosztetteikért igazolhassák. A kivételes politikai erőszakra adott válaszok próbára teszik a jogbiztonság alapvető jogállami elvét és a jog általános alkalmazását.

A politikai változások hullámain nemzeti perek sokasága követi. A második világháborút követően jelentős erőfeszítések történtek a nemzeti szocialisták és a velük együttműködők felelősségre vonására. A nemzetközi paradigmának a tudományos szakirodalomban uralkodó volta ellenére a nemzeti szocializmusra és az azzal együttműködőkre adott jogi válaszok belső jogi jellegűek voltak. Európában ma is érezhető a háború utáni átmenet hatása a nemzeti jogrendszereken. Németországban a második világháborúval kapcsolatos büntetőeljárások mind a mai napig folytatódnak, az 50-es évektől egészen napjainkig. Franciaországban a 80-as évek végén a Klaus Barbie ellen indult pert más magas rangú francia kollaboránsok (például Paul Touvier és Maurice Papon) ellen indult eljárások követték. Hollandiában is tovább folytak a kollaboránsok elleni büntetőeljárások. A nyolcvanas évek végén Kanadában, illetve Ausztráliában is indultak büntetőperek az ottélő második világháborús kollaboránsok ellen. Az Egyesült Királyságban az 1991. évi háborús bűnökről szóló törvényt azért fogadták el, hogy lehetővé tegyék a szigetországban élő, háborús kollaborálással gyanúsított személyek elleni perek lefolytatását.

A huszadik század második átalakulási hulláma során Dél-Európában a görög és portugál junták pereit szolgáltatnak példát az utódok igazságszolgáltatására. A politikai átalakulás harmadik hullámában Afrika és Latin-Amerika országai (például Argentína) indítottak pereket katonai parancsnokok és más katonatisztek ellen. A Közép-afrikai Köztársaságban a despota Jena-Bedel Bokassa császár állt bíróság elé. A szovjet hatalom megszűnése utáni átalakulás során szörványosan Romániában és Bulgáriában indultak perek a felső politikai vezetés ellen, a korábbi Csehszlovákiában még a párt felső- és középvezetői ellen is. Németországban pedig valamennyi szinten indult eljárás, általában a berlini falnál történt gyilkosságokkal kapcsolatban. Jugoszlávia összeomlása konfliktusokat és kegyetlenségeket idézett elő a Balkánon, amit szintén perek követtek. A marxista rendszer összeomlása után Etiópiában is bíróság elé állították az előző rezsím vezetőit. A politikai változások óta Ruandában szintén perek indultak népirtás miatt.

Az átmenet büntető-igazságszolgáltatása a következő dilemmát veti fel: hogyan alkalmazható az egyéni felelősség a szabadság nélküli rendszer idején elkö-

vetett súlyos bűncselekmények esetében? Hogyan közvetítse az állam a rendszerek közti normatív váltást az igazságszolgáltatás paradox, kompromittált körülményei között, amikor valószínű, hogy maga az állam volt részese a múlt gonosztetteinek? Mi az egyéni és az állami felelősség viszonya egy ilyen helyzetben?

Az elnyomást megtervező politikai vezetést terhelje felelősség, vagy a politikai ranglétra alján állókat, akik végrehajtották a brutális cselekményeket? Az utódok vádemelési politikája alapján minden gonosztévő ellen induljon eljárás, vagy a szelektív büntetés lehet tisztességes? Amennyiben a szelektív politika mellett döntenek, milyen indokolással lehet egy ilyen politikát elfogadni?

A normatív igény, hogy a büntető-igazságszolgáltatás viszi előbbre a jogállamiságot, nem szükségszerűen igazolja minden elkövető megbüntetését. Sőt, a demokrácia megvédésének és a jogállamiság megerősítésének célját jól szolgálhatja, ha csak néhány, példászerű büntetőeljárás indul. Gyakorlati szempontból úgy tűnik, a szelektív megkerülhetetlen, tekintettel a modern állami üldöztetések nagy számára, az igazságügyi források ritkaságára az átmeneti társadalmakban, valamint a perek magas politikai és egyéb költségére. E korlátokat figyelembe véve a szelektív vagy példaértékű perek, úgy tűnik, hozzájárulhatnak az igazságtételhez. A határ megvonásának azonban igen nagy a kockázata. A kiválasztottak ellen induló eljárás politikája a perek egyébként demokratikus célját áshatja alá, a politikai igazságtétel üzenetét közvetítheti. A szelektív vádemelés veszélyeztetheti a jogállamiságot.

Ki felel valójában az elnyomó társadalmak kegyetlenségeiért? Hogyan lehet azok büntetőjogi felelősségét megállapítani, akik parancsot adtak az üldöztetésre, és akik végrehajtották a parancsokat? Milyen elv alapján lehet különbséget tenni? Érzéseink általában azt diktálják, hogy a büntetőjogi felelősséghez a sérelemnek és az egyéni bűnösségnek kapcsolatban kell állnia. Mindazonáltal a büntetőjogi felelősséggel kapcsolatos megérzéseink nem állnak összhangban az átmenet jellegzetes dilemmáival. Az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások mögött a rendszer gonosztettei, és az ezzel kapcsolatos kormányzati felelősség áll, így például a hivatalnokok felelőssége beosztottaikért, illetve még alapvetőbb szinten az állampolgárok védelme mint az állam alapvető feladata.

A történelemben az átmenetek során a múlt bűneiért általában a politikai felsővezetés tagjait tartották leginkább felelősnek. A jelenkori perek jól mutatják, mennyire nehéz is az elnyomó rendszer legsúlyosabb jogsértéseiért felelősségre vonni a politikai vezetőket.

Így például a szovjet rendszer összeomlását követő perekben az előző vezetők felelősségrevonására irányuló próbálkozások azt jelentették, hogy vagy a kommunista rendszer kezdetén, vagy a rezsim utolsó pillanataiban elkövetett bűncselekményekért került sor felelősségrevonásra. A kommunista hatalomátvétel során elkövetett bűncselekményeknél legalább fél évszázadra kell visszanyúlni. Ilyen sok idő elteltével a büntetőeljárások indítása megnehezíti az eljárás lefolytatását és szabályosságát, mindez pedig a perek fő célját, a jogállamiság helyreállítását veszélyezteti. A legtöbb jogrend szerint – legyen az a common law, a kontinentális vagy szocialista jogrend – az elévülési szabályok korlátok közé szorítják a felelősség érvényesítését. Ezért a jelentős időmúlás szükségessé teszi a fennálló jogszabályok meghamisítását. A leginkább gyűlöletes bűncselekményekre (népirtás, kínzás) vonatkozó nemzetközi jogi normák bekerültek a nemzeti jogba, pontosan abból a célból, hogy feloldják az átmeneti igazságszolgáltatás rendkívüli dilemmái okozta problémákat. Így Magyarországon, ahol a harmincéves elévülési határidő megakadályozta az 1956-os forradalom véres leveréséért felelősökkel szembeni bírósági eljárásokat, az alkotmánnyal ellentétesnek találták a törvénynek az események után történő megváltoztatását. Ennek ellenére kivételt tettek a legsúlyosabb bűncselekmények (a nemzetközi jog értelmében vett háborús bűnök) körével – úgy tekintették, hogy ezek a bűncselekmények nem évülnek el. Ugyanez történt Lengyelországban is. A normatív változások okozta dilemmákra példát nyújtának az újraegyesült Németországban a kelet-német határpolitikán alapuló bűncselekmények miatt lefolyt perek. A fennálló legalitás elleni, így a visszaható hatály tilalmán alapuló kihívásokat a nemzetközi jogból eredő alternatív normák tárgytalanná tették. Hasonló akadályok gátolták meg a volt román belügyminiszter, az állambiztonsági szervezet vezetője ellen az 1954-es, a török kisebbség elleni erőszakos bűncselekmények elkövetése miatt indított pert.

Lengyelországban az 1990-es években volt állambiztonsági tisztek, köztük a Közbiztonsági Minisztérium vezetője álltak bíróság elé 1946 és 1952 között elkövetett bűncselekményekért, amikor politikai foglyokat kínoztak és öltek meg. Az idő múlása miatt a Sztálin-éra alatt elkövetett bűncselekmények miatt indult eljárások szükségessé tették, hogy a vonatkozó elévülési szabályt a parlament hatályon kívül helyezze. Magyarországon végül az elévülés figyelmen kívül hagyása csupán a nemzetközi jog szerint büntendő háborús bűnökre szorítkozott. Csehországban az alkotmánybíróság nem találta alkotmányellenesnek a cseh elévülési szabályok ilyenmód történő megváltoztatását. A változást lehetővé tevő tör-

vénnyel kapcsolatban a bíróság elismerte, hogy néhez döntés előtt állt: egyetérthetett az előző, kommunista rendszer jogrendjével, vagy elítélhette volna azt. A dilemma feloldása érdekében a bíróság pusztán eljárási kérdésnek tekintette a régi elévülési szabályokhoz és jogszabályokhoz való ragaszkodást, és inkább engedélyezte a perek lefolytatását a politikai átalakulás érdekeire hivatkozva.

Az Erich Mielke, a kelet-német Stasi vezetője ellen indított büntetőeljárás szolgálhat szélsőséges példaként arra, hogyan próbáltak a büntetőjog eszközeivel válaszolni az előző totalitáriánus elnyomó rezsim tetteleire Németországban. A magas rangú tiszt elleni eljárásban a vád egy 1931-ben, vagyis hatvanegy évvel korábban elkövetett bűncselekményig ment vissza: Mielke a weimari köztársaság utolsó időszakában meggyilkolt két rendőrt. Történt ez annak ellenére, hogy az előző rezsim idején, jóval kommunista vezetővé válása előtt elkövetett bűncselekmények miatti vád aligha hozható kapcsolatba a Stasi-parancsnoksága idején elkövetett jogsértésekkel. Ez az eset is jól mutatja, milyen nehéz felelősségre vonni az elnyomókat, ha a jogállami büntetőjog-felfogás keretei között akarunk maradni.

Az a törekvés, hogy a felső vezetőket leggyűlölethebb bűncselekményeik miatt bíróság elé állítsák, összekapcsolódik azokkal az erőszakos megmozdulásokkal, amelyek a kommunista hatalom megőrzése érdekében tett utolsó próbálkozásokat kísérték. Nicolae Ceausescu tanácsadóit például az 1989-es antikommunista felkelés leverésére tett kísérletben játszott szerepük miatt ítélték el. Csehországban az 1988-as és 1989-es tüntetések leverése miatt emeltek vádat a kommunista párt vezetője, az állambiztonsági szervezet prágai főnöke, valamint az akkori belügyminiszter és helyettese ellen. Oroszországban a kevés hasonló büntetőeljárás közül az egyik az 1991-es puccs kirobbantói ellen indult meg. Mindazonáltal az összes ilyen per célt tévesztett. A múlt rendszer végnapjaiban elkövetett bűncselekmények miatt indult büntetőeljárások aligha alkalmasak a totalitáriánus rendszer normatív kritikájára.

Ahogy a XVIII. században a monarchiákból való átmenet alatti perek a monarchikus hatalom intézményei ellen irányultak, a XX. században a győztes utódok pereinek célja a kommunizmus delegitimálása. A gazdasági bűncselekmények miatt indult posztkommunista perek az előző politikai rendszernek a gazdaság és az állam normatív viszonyával kapcsolatos értékeit utasítják el. A korábbi politikai vezetés ellen sokféle gazdasági bűncselekmény miatt kezdeményeztek büntetőeljárásokat: a bolgár per volt a legambiciózusabb, hiszen itt az ország első számú vezetőjét vádolták sikkasztással. Kommunista államfő ellen ezenkívül csak Albániában

folyt per, ahol Alia ex-elnököt hatalommal való visszaéléssel és az állami tulajdon elsikkasztásával vádolták. Kelet-Németországban a szakszervezet elnökét azzal vádolták, hogy szakszervezeti pénzeket sikkasztott, illetve a szocialista tulajdonnal kapcsolatban csalást követett el. Csehországban a volt kommunista vezetők ellen adócsalás miatt indult nyomozás. A gazdasági bűncselekmények középpontjában a közösségi tulajdon ellopása állt, noha sem ilyen tulajdoni forma, sem az ezzel kapcsolatos büntetőjogi tényállások nem léteznek már a poszt-kommunista rendszerekben.

Egy másik példa a kommunista párt moszkvai pere. Bár a történelemben található precedens arra, hogy bűnössé nyilvánítsanak egy egész szervezetet, mint ahogy arra a nürnbergi perben is sor került, Nürnbergben a szervezetek elítélése alapozta meg az ezt követő egyéni vádemeléseket. Az egyéni felelősség alapja a bűnös szervezetben való tagság volt. Az azt kitaláló ügyvéd után 'Bernay agyszüleményének' nevezett eljárás enyhítette a gyakorlati és bizonyítási nehézségeket a több ezer német SS-tag ellen kegyetlenkedés miatt indult eljárások során. A moszkvai per a konvencióktól eltérően alkalmazta a büntetőeljárást, és ezzel az átmeneti igazságszolgáltatás büntetőjogi határait feszegette. Ennek megmutatásával, hogy a párt gyakorlata korrump és törvénytelen volt, arra törekedett, hogy a kommunizmust a legitim politikai palettán kívülre helyezze. Etiópiában a poszt-marxista átmenet idején indultak az előző rendszer ellen hasonló perek.

Amikor a büntetőeljárások az elmúlt gazdasági rendszerrel kapcsolatos bűncselekményeket veszik célba, a jogi kiszámíthatóság hiányában az átmeneti igazságszolgáltatás jellegéből fakadó visszaható hatály problémája tükröződik vissza. A győztesek pereit a volt kommunista blokkban gyakran az ex post facto problémát vetik fel, azzal, hogy új bűncselekmények miatt indítanak eljárást, így a vádemelések a hagyományos értelemben vett legalitást teszik próbára, hiszen nem felelnek meg a jogi kiszámíthatóságot és a visszaható hatály tilalmát biztosító elveknek.

Bár az átmenet korszakában lévő rendszerek gyakran megkísérlik az előző politikai vezetés felelősségrevonását, a dilemma az, hogy az előző rendszer idején elkövetett legsúlyosabb bűnök sokszor nem tulajdoníthatók az előző vezetésnek. Sok esetben nehéz megállapítani a kapcsolatot a politikai vezetés és az elnyomó rendszer legsúlyosabb bűnei között. Ezért a vezetők ellen gyakran mellékes bűncselekmények miatt emelnek vádat. A győztesek igazságtétele leginkább akkor tűnhet politikai igazságtételnek, amikor a büntetőpolitika az előző vezetést veszi célba azért, hogy büntetőeljárás induljon olyan cselekmények miatt, amelyek nem érik el a legsúlyosabb bűnök szintjét: például amikor

távoli a politikai felelősség elemei és a cselekmény súlya közötti kapcsolat. Az ilyen büntetőeljárások ellentétesek a jogállamiságról alkotott felfogásunkkal.

Más nemzeti perek során nem a legfelső politikai vezetést, hanem az előző rendszer alatt elkövetett leg súlyosabb bűncselekmények elkövetőit állították bíróság elé. Az ilyen büntetőpolitika egészen a hierarchia legalsó szintjén lévő pozíciókhoz vezethet, azokhoz a rendőrökhez és fegyőrökhez, akik személyesen követték el a brutalitásokat. E perek egyik prominens példája az 1975-ös görög „kínzók pere”. Egy időben közelebbi példa az egységes Németországban a határőrök ellen folyt perek. Ezek az esetek azt sugallják, hogy igen nehéz a hagyományos büntetőjogi keretek között érvényesíteni az utódok igazságszolgáltatását. A törvény előtti egyenlőség egyediesített, az ilyen büntetőeljárás politikai paradox önkényességet is hordoz. Ez a büntetőjog felhasználásának központi dilemmája a demokratikus átmenet megvalósítása során.

A FELELŐSSÉG PROBLÉMÁJA AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Az említett perek azt sugallják, hogy igen nehéz megfogalmazni és alkalmazni a nemzeti jog szerinti bűncselekmény fogalmát az elnyomó rendszerek tetteire. Az utódok büntető-igazságszolgáltatása bizonytalan abban is, ki is a büntetőpolitika valódi tárgya? Mi a helyes számonkérési mód a parancsuralmi rendszer és a nagyobb egyéni szabadságot megengedő rendszer közötti átmenetben? A büntetőjog vegyen példát a totalitáriánus rendszer felelősségi felfogásáról, vagy inkább a jog szerepe legyen transzformatív, és a liberális államokra jellemző felelősségi elvet tekintse mintának? És mennyire játszik szerepet maga a büntetőjog a politikai változásban? A huszadik század végén az irány a lehetséges büntetőjogi felelősség kiszélesítése felé mutat: Nürnberg után vezetők és alárendeltek egyaránt felelhetnek az állami bűnökért. Hogyan fogható meg a felelősség a hatalmi rendben? Milyen mértékben vonhatók felelősségre vezetők és alárendeltek ugyanazért a bűncselekményért? Egyikük büntetőjogi felelősségre vonása csökkenti-e a másik felelősségét? A feljebbvalók elleni büntetőeljárás felmenti-e az alárendeltet vagy sem? A gyakorlatban, a bizonyítás szintjén gyakran vitathatatlan a kapcsolat a vezetők és alárendeltjeik felelőssége között. A parancsnok felelőssége bebizonyítható fentről lefelé haladva, vagy fordítva. Ha alacsony rangú tisztnek a ‘kellő engedelmességre’ hivatkoznak, ez a kimentés sokszor a felső szinten meghatározott jogellenes politikától függ. Vagy lentől felfelé haladva: az alsó szinten kell bizonyítani a bűncselekmény elkövetését.

Történelmileg a második világháborúban elkövetett német kegyetlenkedéseket vizsgáló perek vetették fel az elnyomó hatalom alatt elkövetett bűnökért való felelősség viszonylagosságának kérdését. Ezek az esetek egyértelműen felszínre hozták azt a problémát, hogyan lehet a büntetőjogi felelősséget meghatározni egy hatalmi láncban. Példaként említhető az az eset, amikor az ulmi tartományi bíróság azzal küszködött, hogyan állapítható meg a vádlottak felelőssége a litván határhoz közel négyezer ember brutális lemészárlásával kapcsolatban. A bíróság Adolf Hitlert és közvetlen körét tartotta a kérdéses megsemmisítő intézkedés elsődrendű elkövetőinek, míg az ügyben vádlottakat csak bűnsegdként kezelte, akik hozzájárultak a tettesek cselekményéhez. Ezekben az esetekben a nemzeti bíróságok láthatóan a büntetőjogi felelősség fogalmának „zéró-összegű” megközelítését követték, ami végső soron korlátozza a múltbéli bűnökért való teljes mértékű felelősséget.

Az átmenet korszakában a felelősség viszonylagosságának problémáját testesítik meg a berlini falnál történt gyilkosságok kapcsán indított német büntetőeljárások. A szabadságba való, ismétlődő menekülési kísérletek és az állami utasításra leadott halálos sorozatok helyszínékként a fal kifejezte a kommunizmus fojtogató légkörét, leomlása pedig jelképe lett a régióban bekövetkezett politikai változásoknak. A fal leomlása után az lett a kérdés, kit terhel a büntetőjogi felelősség, amikor az elnyomást az ország politikai vezetése tervezte ki, azonban a határőrök hajtották végre.

A berlini falnál történt gyilkosságok miatt indult perek jelentősége – a felemás ítéletek miatt kiemelkedik a hasonló perek közül: számos alacsony rangú határőr állt bíróság elé, miközben a felső vezetés körében alig vagy szinte egyáltalán nem került sor felelősségrevonásra. A legismertebb ügyben két határőrt ítélték el, amiért valakit lelőttek a falnál, noha azzal védekeztek, hogy csak a kiadott parancsot követték.

Ezek az ítéletek újfent megerősítették azt a nürnbergi elvet, miszerint az egyéni felelősség elve erősebb a parancsnak való engedelmességre való hivatkozásnál. Mindazonáltal az elv hangoztatása üresnek hatott, hiszen a felső vezetés körében kevés felelősségrevonásra került sor. Bár Erich Honeckert, Kelet-Németország volt vezetőjét és öt másik magas rangú politikust azzal vádoltak, hogy ők eszelték ki a határmenti gyilkosságok politikáját, a legtöbb eljárást végül megszüntették. A néhány kiszabott büntetés pedig igen csekély volt. A gyilkosságok fő kigondolóinak sikerült elkerülniük a büntetést, így az egyéni felelősség elve erőtlenné tűnik. Gondoljuk csak végig,

miért is van ez így. A határőrök esetei azt sugallják, hogy közeli kapcsolat áll fenn a parancsnok és az alárendelt felelőssége között az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűnök miatt. Az egyéni felelősség okozta dilemmára a legjobb megoldást az kínálja, ha az úgynevezett „karosszékekben ülő” elkövetők és az egyszerű végrehajtók ellen hasonló büntetőeljárás indul – így egyenlően szétosztható a felelősség a totalitáriánus uralom bűneiért.

A jelzett dilemma, amely a poszt-totalitáriánus korszakokban felvetődik, más átmeneti korszakokban is természetes. A katonai uralom végével például: hogyan fogható meg a parancsnokok és alárendeltjeik büntetőjogi felelőssége a rendőrállam kegyetlenségeiért? Amikor valaki egy másik személyt bűncselekmény elkövetésére utasít, ki a valódi elkövető? Ez volt a központi kérdés Argentínában a katonai junta elleni utólagos perekben is: az alsóbb fokú bíróságok a „társszerzőség” elméletét alkalmazva egyszerre állapították meg a parancsnokok és alárendeltjeik felelősségét ugyanazért a bűncselekményért – a bíróságok által használt német „cselekményirányítási” elmélet értelmében ugyanis a büntetőjogi felelősség a közvetlen és közvetett tettes esetében is fennállhat. Így a juntát „közvetett tettesként” felelősnek találták a kínzások és eltűnések megtervezésében, illetve elrendelésében játszott szerepéért, míg a bűncselekményekben közreműködő más személyek „közvetlen tettesként” feleltek. A fellebbezési eljárás során azonban az argentin legfelsőbb bíróság módosította a „társszerzőségi” elméletet. A legfelsőbb bíróság döntésében a büntetőjogi felelősség általános felfogását alkalmazta az elnyomó apparátus bűneire. A fellebbezési bíróság kimondta, hogy „alaptalan a büntetőjogi felelősség fennállásának megállapítása egyszerre mindkét szinten”, hiszen ha egy ember felelős egy bűncselekmény elkövetéséért, akkor „ő irányította a cselekményt”, ami kizárja azt, hogy parancsnoka közvetett tettesként feleljen. Ennek megfelelően a parancsnokokat bűnsegédnek tekintették. Érdekes módon a büntetőjogi felelősség e felfogása az állami elnyomás közvetlen tetteit átváltoztatta az állam képviselőivé. A junta-precedens figyelmen kívül hagyta a magas rangú tisztségviselőknek az üldözésben való közreműködésének jelentőségét. A felelősség ilyenfajta felfogása továbbgyűrűzött. A volt parancsnokok elleni vádaknak csekély büntetőjogi következménye volt, és az, hogy közvetett tettesként vonták őket felelősségre, látszólag megnyitotta a kapukat azelőtt, hogy a felelősséget a katonai apparátus alsóbb rangú tagjaira korlátozzák. Ez végül visszasan hatott magára a vádemelési politikára is. A parancsnokok tettesi felelősségének és az elnyomó politika felső szinteken való kialakításának

elismerése arra ösztönözte az alárendeltek, hogy a parancsnak való engedelmesség kimentési lehetőségére és az egyéni felelősség korlátozására hivatkozzanak. A vádemelésekkel kapcsolatos kitartó katonai ellenállás következtében újjáéledt az engedelmesre hivatkozó védekezés mint a perek akadályozásának egy lehetséges módja, amely alól csak azok a kegyetlen tettek képeztek kivételt, amelyek jóval túlléptek a kiadott parancs tartalmán. Végül a perket le is állították. A hatalmat átvevő utódok pereinek kudarca Argentínában jól szemlélteti a büntetés keresésének kockázatos következményeit egy olyan korban, amikor kiszélesedik a felelősségről alkotott felfogásunk, és – nem utolsósorban – az átmenet körülményei között élünk. A korlátozásmentes felelősségrevonás miatt az ország hadseregének jelentős részét vádemelés fenyegette, és nagyfokú bizonytalansághoz és végső soron szisztematikus kegyelmekhez és amnesztiákhoz vezetett.

A katonai uralom után az argentin vádemelési politika sebezhetővé vált, mert ugyan a hatalmon lévő juntával kezdődött, de megállt az alsóbb rangú tisztelnél. A kommunizmus végeztével Németország büntetőpolitikája támadható volt azért, hogy kudarcot vallott még a hatalmi rangsor elején állók bíróság elé állításában is. Az a kérdés, kit terhel az elnyomó rendszer megszűnése után a felelősség? Az előbb tárgyalt gyakorlat azt mutatja, hogy ezek a bűnök felborítják a büntetőjogi felelősségről alkotott hagyományos felfogásunkat és eligazító elveinket. A rendszer gonosz tettei átfogják a vezetők és követők közötti hatalmi lánc egészét, és így kihívást jelentenek a büntetőjogi szankcionálásnak. A felelősség megfelelő szintje azoknál a bűncselekményeknél ragadható meg, amelyek a jelenkori elnyomó politika közvetítő szerepét is magukban hordják.

A KORLÁTOZOTT BÜNTETŐJOGI SZANKCIÓ

Az igazságszolgáltatás kompromittált feltételei azt sugallják, hogy az átmenet korszakában a büntetőhatalom gyakorlása korlátozott és tartózkodó. A büntetőjogi felelősség elvben drámai kiterjesztése ellenére elmarad a felelősség tényleges érvényesítése. Az utódok gyakorlatában a nyomozások és büntetőeljárások sorát csekély vagy semmilyen büntetés sem követi. Amíg általában a büntetést úgy fogjuk fel, mint a bűn megállapítását és megbüntetését is magában foglaló egységes gyakorlatot, az átmenet korszakában a büntetőjogi szankcióban a megállapítás és megbüntetés elemei elváltak egymástól. Az ebből fakadó részleges büntetőeljárás, amelyet itt „korlátozott büntetőjogi

szankciónak” nevezek, olyan büntetőeljárásokat jellemez, amelyek nem feltétlenül végződnek teljes büntetéssel. A korlátozott szankció során a bűnösséget és a büntetést megállapító szakasz elválik egymástól. Az elítélést gyakran csekély vagy semmilyen büntetés sem követi. Tehát az átmenet korszakában a büntetőjogi szankció lehet, hogy csak a bűncselekményt megállapító vizsgálatra korlátozódik. A vádlott helyett a bűncselekményre koncentrált ítéletek néhány kontinentális jogrendszer alkalmazó országban fordulnak elő. Például Németországban az igazságszolgáltatás különálló feladata az úgynevezett *Aufklärungspflicht*, a bűncselekmény „vizsgálata vagy tisztázása”, ami elkülönül a vádlott bűnösségének megállapításától. A korlátozott büntetőjogi szankció azonban ezt óriási lépéssel továbbviszi az átmeneti körülmények sajátos büntető-igazságszolgáltatásának formájában.

A történelem átmeneti korszakaiban számtalan példát találunk a büntetőszankció korlátozására: az első világháború utáni, valamint a második világháborút követő perekben, vagy Dél-Európában a katonai diktatúrát követő perekben, illetve Latin-Amerikában és Afrikában a mai győztesek büntető-igazságszolgáltatásában, majd a szovjet összeomlás utáni közép-európai politikai változások hullámában. A második világháború utáni győztesek igazságtétele jó illusztrációja a korlátozott büntetőjogi szankciónak, annak ellenére, hogy ez a háború utáni igazságszolgáltatás gyakran homályba vesző oldala. A Nemzetközi Katonai Törvényszék és a 10. számú Szövetséges Ellenőrző Tanács perei idején bekövetkezett az uralkodó büntetőpolitika fordulata. 1946 és 1958 között a felülvizsgálati és kegyelmi eljárások sora a német háborús bűnösökre kiszabott büntetések sorozatos enyhítésében kulminálódott. A megszálló hatóságok 10. számú Szövetséges Ellenőrző Tanácsa által elítéltek közül sokan alig kaptak büntetést az amerikai John McCoy főbiztos által irányított kegyelmi program keretében. Hasonló folyamat játszódott le a német nemzeti perekben. Az 1955 és 1969 között indult több mint ezer ügyből az elítéltek közül száznál kevesebb kapott életfogytiglani büntetést, és háromszáznál kevesebbet ítétek határozott idejű szabadságvesztésre.

Évekkel később hasonló folyamat zajlott le a közép-európai átmenetekben. Görögországban a katonai rendőrség tagjai ellen indított perek felfüggesztett vagy enyhe büntetésekkel értek véget. A kormány álláspontja az volt, hogy a perek és az elmarasztaló ítéletek igazságot szolgáltattak, ezért végül „érvényesülnie kellett a magas fokú politikai felelősségérzetnek”. A latin-amerikai katonai hatalomból való átmenetek során is hasonló minta bontakozott ki. Nem

sokkal a 80-as évek után az argentin junta elleni perek korlátozni kezdték a következő pereket, és kegyelmi eljárások kezdődtek. Az átmeneti korszak kezdetén a hadsereget a büntetőhatalom fenyegette, ez a veszély azonban folyamatosan csökkent – először elnöki kegyelmek formájában, később a parlament döntései alapján, amelyek időben korlátozták az eljárásokat, illetve amnesztiát hirdettek. Végül elnöki kegyelemben részesülhetett bárki, akit kegyetlenség miatt ítélték el, még a legmagasabb rangú junta-vezérek is. A kontinens egészén, Chilében, Nicaraguában, El Salvadorban az amnesztia vált az általános megoldássá. Ennek következményeit részletesebben később fejtem ki.

A történet megismétlődik a szovjet összeomlás követő igazságtételek során. Öt évvel a forradalom után a régióban mindenütt nyomon követhető az átmeneti büntetőszankció. A német határőrök elleni perekben a büntetés felfüggesztése az uralkodó, ami szintén igaz a kevés számú cseh eljárásra. Romániában az 1989. decemberi mézszállítás miatt börtönbe vett volt kommunista vezetők és rendőrök két év alatt sorra kiszabadultak, vagy egészségügyi okok miatt, vagy mert elnöki kegyelemben részesültek. Bulgáriában a büntetést célzó első próbálkozások is sikertelenek voltak: Todor Zsivkov végül nem töltötte le a sikkasztás miatt kapott büntetését, mások kegyelmet kaptak. Albániában az amnesztiáról szóló törvény az előző rezsim vezetői közül sokakat (így az utolsó kommunista elnököt is) mentesített a hatalommal való visszaélés miatt kiszabott ítélet hatálya alól.

Ugyanez a jelenség másutt is megfigyelhető. A poszt-diktatórikus Dél-Koreában a korrupcióért elítélt volt elnök kegyelmet kapott, miután csak igen rövid időt töltött börtönben. Chilében a hadsereget a büntetőeljárások alól mentesítő törvény értelmében a mentesülés feltétele az volt, hogy a katonák működjenek együtt a múltbéli bűncselekményeket vizsgáló nyomozásokban. A bűncselekmény bevallása azonnali és feltétlen mentességet nyújtott a büntetés alól. Az apartheid utáni Dél-Afrikában a politikainak tekintett bűncselekményeket érintő amnesztia nagy lehetőséget a múltbéli bűnök vizsgálatára.

A volt Jugoszláviában és Ruandában elkövetett kegyetlenségek vizsgálatára létrehozott nemzetközi törvényszékek a korlátozott szankció felfogását mutatják. A terhelt őrizetbe vételi lehetőségének és a bizonyíték feletti rendelkezésnek a hiánya, valamint a háborús bűnökkel kapcsolatos nehézségek szükségképpen azt eredményezik, hogy a Nemzetközi Törvényszék ez előtt gyakorta nem áll más lehetőség, mint hogy vizsgálatot folytasson, vádat emeljen – és ezen a ponton megálljon. Ezért került sor arra, hogy a nemzetközi eljárások megteremtették sajátos változa-

tukat: a vádemelés és az elítélés közötti hibrid eljárást, amely a korlátozott szankció példája. A törvényszék eljárási szabályai alapján folyó, úgynevezett „szuper-vádemelési” eljárásban nyilvánosan felsorolják az összes bizonyítékot, a vádemelést megerősítik – mindezt a vádlott távollétében. Így az eseményekről nyilvánosan kiderül az igazság, amit aztán a tettek elítélése követ. Ez az eljárás lehetővé teszi a bűnök megállapítását, és egyben lehetőséget nyújt formális nyilvános ítéletek meghozatalára is.

A BÜNTETŐELJÁRÁS KORLÁTOZÁSA ÉS AZ ÁTMENET SZERKEZETE

Vizsgáljuk meg a korlátozott büntetőjogi szankció jelentőségét a politikai átmenet szempontjából. Miért van az, hogy a győztesek korábban tárgyalt pereinek következményei ellenére mégis az az általánosan uralkodó nézet, hogy a nürnbergi törvényszék, a görög katonai bíróságok vagy a buenos aires-i szövetségi bíróság igazságot szolgáltatott? A teljes vagy hosszan tartó büntetés hiánya ellenére úgy tűnik, az átmeneti időszakban alkalmazott büntetőjogi szankció a jogállam jelképévé válhat.

A büntetésre vonatkozó érteink az egyes bűncselekményt és az egyéni elkövető megbüntetését célzó intézkedést igazolják, a korlátozott büntetőjogi szankcióra viszont nagyrészt az egyedi bűncselekményt meghaladó célok, az átmenet érdekében kerül sor. Bár megérzéseink azt sugallják, hogy a büntetőjogi szankció természete és szerepe megváltoztathatatlan, és a stabilitás alapvető jogállami érték, az átmenet szankciója inkább rávilágít a büntető-igazságszolgáltatásnak a normatív változásban játszott dinamikus szerepére. A büntetési gyakorlat ezekben az időszakokban az átalakulás célját szolgálja. A korlátozott büntetőjogi szankció során a jog az átmenet közvetítőjévé válik. Céljai a múltba és a jövőbe tekintenek, retrospektívek és prospektívek, megszakítottak és folyamatosak. A büntetési gyakorlat előbbre viszi az előző rendszertől való elszakadást: az elődök bűneiről szóló perek a bűnöket a múltba zárják. Még ha a bűnökért való felelősséget nem is állapították meg teljes mértékben, a múltbéli bűnök megállapítása fontos büntetési célok megvalósulását szolgálja, mint például a vitatott múltbéli bűncselekmények tisztázását. A korlátozott szankció lehetővé teszi a múlt bűneinek vizsgálatát és elítélését: büntetőeljárások indulnak azért, hogy megvizsgálják, megállapítsák és elítéljék az olyan bűnöket, amelyek jelentősége – a politikai átalakulás közepette – túlmutat az egyedi cselekmény elkövetőin és áldozatain az egész társadalomig. Az átmenet nyomozásainak múltat tisztázó

funkciója a „büntetőeljárás” (*prosecutio*) korai tizenhatodik századi értelmére utal vissza: jelentése a pontos tudás, az ügy részletes vizsgálata. A formális nyomozás lehetővé teszi az ellentmondásos bűncselekmények tényállásának feltárását a nyilvános büntetőeljárás keretei között. A politikai változások idején az előző rendszer alatt elkövetett bűnöknek olyan közéleti dimenziója is létezik, amely gyakran az állami politikát is érinti. Így a büntetőeljárás egy közös múlt kialakítására nyújt lehetőséget a kollektív nyilvános rituálé során. Bár lehet, hogy a tárgyalási jegyzőkönyvekből vagy nyomozási anyagból kirajzolódó tényállás kevesebb, mint amit egy alapos történelmi kutatás feltárhat, az effajta történet mégis hasznos lehet az átmenet korszakában. Az átmenet büntető-igazságszolgáltatása a múlt feltárásának ellenőrzött és összefogott formáját teszi lehetővé. A változások kialakításának folyamata által a győztes utódok rezsimje hatékonyan képes kontrollálni a történelmi vizsgálatok irányát, és fényt deríthet az ország politikai múltjának eddig rejtett periódusaira. A átmenet során alkalmazott büntetőjogi szankció még korlátozott formájában is segítséget nyújt a múlt vétkeinek megállapításához és leleplezéséhez.

A korlátozott szankció az átmenet alapvető dilemmájára nyújt megoldást. Arra a problémára ad választ, kit terheljen az egyéni felelősség az elnyomó rendszer alatt elkövetett bűnökért. A korlátozott szankció fogalma rugalmasabb módot kínál arra, mit is gondoljunk a büntetés jellegéről és a bűnök tisztázásáról – anélkül, hogy bárkit hibáztatnánk vagy meg is büntetnénk. A büntetőjog-elmélet uralkodó nézete szerint az egységes gyakorlatként felfogott büntetés alapja a megtorlás. Ezzel szemben az átmenet korszakában a szankció a büntetés elméletének és alapjának a büntetőeljárás különböző szakaszaihoz szorosan kapcsolódó újragondolását követeli meg. Az átmenet idején alkalmazott szankció a megtorlási gondolat alternatív értelmét jelenti. A megtorlás célját szolgálja a múltbéli bűnök korlátozott büntetőjogi felismerése és stigmatizálása is. A múlt bűnei elítélésének transzformatív hatása is van. A nyilvánosan egyéniesített bűncselekmény elszigeteli az elkövetőt, és felszabadítja a közösséget az átalakulás megtervezett folyamatában. A bűn egyszerű nyilvánosságra hozatala stigmatizálja és kizárhatja az elkövetőt a köz- és magán-szféra jelentős részéből, vezető politikai tisztaségekből, vagy a győztes rendszer hasonló hatalmi pozícióiból. Az ilyen leleplezések tudatosítják a múlt bűneit a nyilvánosságban, és száműzik e bűnöket az előző rendszer idejére. A radikális politikai változások rendkívüli körülményei között korlátozottabb formában érvényesülnek a szokványos büntetőeljárás céljai. E részlegesség kiterjed a polgári jogi szankciókra is.

A korlátozott szankció arról is elárul valamit, hogyan fogalmazódik meg a büntetőjogi felelősség az átmenet kontextusában. Bár érzéseink szerint a felelős személy magatartásában kell keresnünk a büntetés alapját, az átmenet korszakában az a kérdés, vajon létezik-e olyan elmélete az egyéni felelősségnek, amely átível az elnyomásból a liberális rendszerbe. A szükséges közvetítő szerepet az átmenet büntetőjogi szankciója tölti be. A teljes mértékű büntetés hiánya a büntetőjogi felelősség összetettebb felfogását feltételezi az egyéni felelősség elvének alkalmazásakor. Az egyéni felelősség korlátainak felismerése az eljárás büntetés-kiszabási szakaszában, az enyhítő körülmények vizsgálata során következik be. Az enyhe büntetés általános elfogadása hasonló helyzetekben a nem-demokratikus rendszerekkel kapcsolatos büntetőjogi felelősség csökkenésének rejtett elfogadását jelzi. Ez további hatást gyakorol a jogi felelősség elvének az átmenet korszakában való alkalmazására. Végezetül, amikor a büntető-igazságszolgáltatás intézményeiből és eljárásából hiányzik a jogállamiság fogalmával általában összekapcsolt legitimitás, a részleges büntetőjogi forma megbízhatatlanságát, hogy valóban érvényesülnek a jogállamiság jellemzői. A korlátozott szankció gyakorlatias megoldást nyújt az átmenet abból fakadó dilemmáira, hogyan használható a büntetőjog a felszabadító rendszerrel együtt járó normatív váltás kezelésére.

AMNESZTIA AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN

Az átmeneti korszakokban e cselekményekre meghirdetett amnesztia a büntetőeljárás korlátozásának további példája. A leíró tudomány szintjén azt mondhatjuk, hogy a jelenkor politikai változásainak tükrében összefüggés mutatható ki az átmenet és az amnesztiák között. Az igazságszolgáltatás dilemmája nem légtüres térben merül fel, hanem háborúkat, belső konfliktusokat, diktatúrákat, vagy az elnyomás egyéb formáit követően, amikor a változás gyakran tárgyalások eredményeképpen jön létre. Ilyenkor a büntetőjogi igazságtétel könnyen alku tárgyává válhat, és az amnesztiáról szóló megegyezés nemegyszer a politikai rendszer demokratizálásának feltételeként jelenik meg. Az amnesztia tehát már a kezdet kezdetén jelentős szerepet játszik a politikai átalakulás előmozdításában.

Vajon a megbékélésre való törekvés összeegyeztethető-e az igazság keresésével? Hogyan valósítható meg a két célkitűzés egyidejűleg? A kérdés legélesebben háború idején, vagy közvetlenül azután vetődik fel: az ellenségeskedések idején gyakran feszül nyilvánvaló ellentét a béke megteremtése és az igazságtétel

között, mivel a büntetőjogi felelősségrevonás lehetősége nem ritkán akadályozza a béketárgyalások zökkenőmentes lebonyolításának. Jól szemlélteti ezt a II. világháború alatt a Nürnbergi Törvényszék összehívásáról folytatott vita, illetve napjainkban az egykori Jugoszlávia területén lezajlott harcok során elkövetett háborús bűncselekmények tetteseinek felelősségre vonásáról kialakult polémia. A vezetők felelősségre vonására tett, nyilvánvalóan ellentmondásos erőfeszítéseket tovább bonyolította, hogy a bíróság elé állítandó személyek némelyike félként vett részt az ENSZ égisze alatt zajló béketárgyalásokon. A kérdés még nehezebbé vált, amikor vádat emeltek a boszniai szerb vezető, Radovan Karadzics, és a katonai parancsnok, Ratko Mladics ellen, annak ellenére, hogy ők együttműködést szorgalmaztak a folyamatban lévő béketárgyalásokon.

A fegyveres konfliktusok befejeződése után a „békét vagy igazságot” dilemma egyéb aspektusai kerülnek előtérbe. A győztesek igazságát érvényre juttató háború utáni tárgyalások gyakran teszik szükségessé az igazság és a béke eszméje közötti egyensúlyozást. Ezt az érdekellentétet jól illusztrálja a nürnbergi per, amelynek során egyéneket vontak felelősségre „támadó háború” bűncselekményének elkövetése miatt. A bűncselekmények nürnbergi koncepciója jól alátámasztotta az eljárás kettős célját: a béke biztosítását és az igazság érvényre juttatását.

Az amnesztia és a demokratikus átalakulás szoros kapcsolatát számos történelmi és aktuálpolitikai példa szemlélteti. Az átmenet korszakaiban meghirdetett amnesztiák gyakran a demokratikus politikai reform előfutáiraiként jelennek meg, vagy egybe esnek azokkal.

Az újkor átmeneti amnesztiái közül a Franco-rendszer széthullását követő spanyol megoldás a legismertebb. A fasiszta hatalom bukása után Spanyolország teljes egészében mellőzte a felelősségre vonásokat, a demokrácia mégis megszilárdult: a spanyol példa tehát jól érzékeltette, milyen jelentős szerepet játszhat az amnesztia a politikai átalakulásban. A spanyol amnesztiát leginkább a „borítsunk fátylat a múltra” kifejezéssel lehetne leírni; a hosszú (negyven évig tartó) elnyomás után az amnesztia valóban régmúlt események elfeledését jelentette. Széles körű amnesztia volt, amely kiterjedt az állami és a magánszférára, illetve az elnyomó diktatúra és a polgárháború idejére is.

Akár csak a korábbi európai átalakulások során, az 1980-as évek Latin-Amerikájában is erős volt az amnesztiát pártoló tábor. Chilében, Uruguayban, Salvadorban, Haitin és Guatemalában a korábbi elnyomó katonai rezsimre vonatkozó amnesztia a politikai változás, a béke és a megbékélés előfeltételeként

jelent meg. A latin-amerikai amnesztiák jó példái annak, milyen szerepet játszhatnak az ilyen megoldások a politikai rendszer átalakításáról folytatott tárgyalások során. A múltban elkövetett bűnökre vonatkozó amnesztia ígérete elősegítette a demokratikus átalakulást. Uruguayban, Haitin, Guatemalában és Salvadorban a katonai rezsim idején elkövetett emberi jogi jogsértésekre vonatkozó amnesztia például a tárgyalások fontos alku-eleme volt. A felelősségre vonás lehetőségét fel kellett áldozni a béke érdekében. Az általános amnesztia a juntával kötött megállapodás áraként jelent meg. A megállapodást az amnesztia hatókörének törvénybe iktatásáról folyó vita követte. Bár az ENSZ égisze alatt folyó salvadori béketárgyalásoknak nem volt része az amnesztia, egy héttel a megállapodás 1992. január 16-i megkötése után elfogadták a nemzeti megbékélésről szóló törvényt. Az ezt követő törvényhozási amnesztia időzítése azt jelezte, hogy az amnesztia hallgatólagosan része volt a békefolyamatnak. Hasonló megegyezés született Uruguayban is, ahol az amnesztia több lépésben öltött végleges formát. Az úgynevezett Hadi Tengerészeti Klub Egyezsége – amely a jogsértések felelőseit mentesítette – az ország politikai képviselői kötötték meg a polgári közigazgatásra való áttérésről folytatott tárgyalások során. Az uruguayi törvényhozás ezt követően ratifikálta a megállapodást az 1986-ban elfogadott nemzeti megbékélési törvény keretei között. Négy évvel később népszavazásra bocsátottak egy sokkal átfogóbb jogszabályt, az egyes bűncselekmények megtorlására formált állami igény eltörléséről szóló törvényt. Ezek a kialakult amnesztiák, amelyek maguk is az átalakulásról folytatott tárgyalások eredményei, sok mindent elmondanak a büntetőjogi felelősségre vonás érvényesítése kapcsán felmerülő érdek-konfliktusokról. A tárgyalások útján létrejött reformok során mind a hadsereg képviselői, mind pedig a múlt konfliktusaiban résztvevő ellenzéki erők érdekeltek abban, hogy büntetlenséget biztosítsanak a maguk számára. A régió más országaiban a megbocsátás egyéb formái kísérték az átmenetet. Bár Argentínában megindult a junta tagjainak felelősségre vonása, a törvényhozás hamar véget vetett az ilyen eljárásoknak.

Az átmeneti korszakokban meghirdetett amnesztiákról folyó alkuk mögött gyakran a stabilizáció és a konszolidáció szándéka húzódik. A megtorlásról való lemondás, csakúgy mint az azzal való fenyegetés, a politikai átalakulás ellenőrzésének hatékony eszköze lehet. Így például az észak-amerikai polgárháború idején a Konföderáció hívei számára az Unióhoz való lojalitás szolgált az amnesztia feltételeként. Dél-Afrikában az apartheid megszüntetéséről kötött alku ára a múlt rendszer „politikai” indíttatású bűncselekmé-

nyeivel kapcsolatos amnesztia volt. A nemzeti egység és megbékélés előmozdításáról szóló törvény az amnesztia feltételül a bűncselekményekre vonatkozó vallomás megtételét szabja. Kinyilvánított célja a társadalmi egység megteremtése. Az alku nyilvánvalóvá teszi az átmenet korszakában nyújtott amnesztia politikai jellegét, valamint kapcsolatát a társadalmi megbékéléssel és a jogállam megteremtésével. A politikai változás normatív tartalma tehát az amnesztia révén bontakozik ki.

Büntetés vagy büntetlenség? A téma, amellyel a fejezet kezdődött – az amnesztia szerepe az átmeneti társadalmakban, mint a leíró tudomány problémája – elvezet a kegyelem és a jogállam viszonyának tágabb kérdéséhez, valamint az átmenet körülményeinek taglalásához. Tulajdonképpen két fogalomról van itt szó – a kegyelemről és az amnesztiáról. Vannak, akik különbséget tesznek közöttük joghatásuk alapján, illetve aszerint, hogy az elítélés előtt vagy azt követően nyújtják. Mások szinonimaként használják a kettőt. Az átmeneti korszakokban meghirdetett amnesztia komolyan megkérdőjelezi a fejezet nyitó gondolatát, nevezetesen, hogy a megtorlás szükséges feltétele a demokrácia megszilárdulásának. Másképp fogalmazva: a jó forradalomnak nem az amnesztia a végpontja, hiszen ha a társadalom nem képes a múltbéli jogsértések elkövetőit felelősségre vonni, és folytatja az előző rendszer büntetlenséget biztosító gyakorlatát, saját demokratizálódási folyamatát ássa alá. Jelenleg ilyen büntetlenséggel állunk szemben a zökkenőmentesen zajló rendszerváltások során, s ez így is marad, hacsak valamiféle büntetőjogi felelősségre vonás nem érvényteleníti. Ez utóbbit néhányan elengedhetetlenül fontosnak tartják a jogállam helyreállításának szempontjából. Érvelésük szerint az átmeneti korszakokban nyújtott amnesztia nem más, mint az igazság feláldozása a rövid távú politikai érdekek oltárán, ami a demokratikus kilátások romlásához vezet.

Ellenért akad azonban: a politikai elemzők szerint éppen a büntetőhatalom önkorlátozása vetíti előre a jogállam visszatértét. Itt a normatív követelés teljes mértékben egybecseng a leíró megállapításokkal: a megfigyelés, hogy az amnesztiák gyakran de facto kísérőjelenségei az átalakulásnak, a kegyelem és a liberális viszonyról megfogalmazott normatív állítássá lényegül.

Az átmeneti korszakokban nyújtott kegyelemmel szemben érvelők feltételezése szerint az amnesztia, illetve a büntetőjogi felelősségre vonáshoz való hatalom felfüggesztése a szilárd demokráciákhoz kapcsolódó jogállamiság alapelemét kérdőjelezi meg; ám a büntetőhatalom önkorlátozása nem csak az átmeneti korszakokra jellemző. Az igazi kérdés az, miként viszonyul az átmeneti korszakokban nyújtott amnesz-

tia a kegyelemről való általánosabb felfogásunkhoz.

A megtorlás mellett szóló nemzetközi jogi érv lényege, hogy bizonyos cselekmények megbüntetésének kötelezettsége különböző szokásjogi és egyezményes normákból ered. Egy, a büntetlenség tárgyában hozott nagy jelentőségű döntésében az Amerikai Emberi Jogi Bíróság leszögezte, hogy az állampolgárok üldöztetéstől való védelmére irányuló állami kötelezettség alternatív jogorvoslati eszközök megteremtésével is teljesíthető, mint például a vizsgálat vagy a kártérítés. Ezzel szemben az argentin és uruguayi amnesztiatörvények kapcsán az Amerikai Emberi Jogi Bizottság megállapította, hogy a súlyos emberi jogi sérelmekkel kapcsolatos amnesztia biztosításával az államok megsértették kötelezettségüket, amelyet az Amerikai emberi jogi egyezmény az emberi jogok védelme és biztosítása terén, valamint a jogsértés áldozatának azon jogával kapcsolatban ró rájuk, hogy sérelmét orvosolják.

A büntetés mellett gyakran felhozott megtorlási érv nem a társadalom részéről várható jövőbeli előnyökre alapoz, hanem a büntetés aktusában rejlő erkölcsi megfontolásokra. Jól példázza ezt Immanuel Kant írása egy lakatlan szigeten élő, a felbomlás szélén álló társadalomról, amely a megtorlás szükségessége fölött elmélkedik, és arra a következtetésre jut, hogy meg kell büntetni minden gyilkost, abból a célból, hogy mindenki azt kapja, amit tette alapján megérdemel, és hogy ne szálljon vérvád a népre. A megtorlási elmélet szempontjából a büntetés elmaradása azt jelenti, hogy a társadalomra kollektív felelősség hárul, ami következményekkel jár az igazságszolgáltatási intézmények legitimitációjára nézve is. A büntetőjog nem csak az egyéni és a kollektív felelősség elhatárolásában játszik szerepet, hanem a legitim igazságszolgáltatási intézmények kijelölésében, tehát az egyes rendszerek elhatárolásában is. A jogsértések individualizációja megszabadítja a meghaladott rezsimit a kollektív felelősségtől, és újra legitímálja az állami rendszert.

A konszolidált periódusokban gyakorolt kegyelem kiindulásul szolgálhat az átmeneti amnesztiák értékeléséhez. Mindkettőre jellemző a politikai eredet és gyakorlat. A működő demokráciákban az amnesztiák (mind a büntető-, mind pedig az adójogi amnesztiák) általában a politikai hatalom – demokratikus úton végbemenő – változásaihoz kapcsolódnak, ami egyrészt hasonlóságot sugall az átalakuló politikai rendszerekkel, másrészt pedig kiemeli a megtorlás és az amnesztia szerepének azonos jegyeit. Az amnesztia, csakúgy, mint a megtorlás, a szuverenitás jelzésére szolgáló gyakorlat – egyértelművé teszi, ki a politikai hatalom tulajdonosa. A megtorlásról való lemondás, akár csak a büntetőhatalom gyakorlása, jelzi a politikai

átmenetet. A kegyelem politikai természetének és szerepének elismerését jelenti a hatalommegosztás intézményrendszere is, például a kegyelmezési jogkör megvonása az ítélkező hatalmi ágtól. Míg az alkotmányjogi elvekkel és szabályokkal alátámasztott igazságszolgáltatás a bírói kar feladata, addig a kegyelmezés a politikai hatalom területe: szabadon alárendelhető politikai céloknak, és magyarázható az átmenet korszakának jellegzetes igényeivel – a békével és a társadalmi megbékéléssel.

Bár úgy tűnik, hogy a kegyelem a jogállamiság megszokott kategóriáinak része, a politikai változás zaklatott időszakában folytatott kegyelmezési gyakorlat szembevetően eltér a konszolidált demokráciáktól: gyakoribb az amnesztia és a büntetőjogi jogkövetkezmények alkalmazásának korlátozása. Az elnyomó rezsím bukása utáni átmeneti amnesztiákkal kapcsolatban felvetődik a strukturális probléma, hogy miként kell viszonyulni azokhoz a bűncselekményekhez, amelyek az állam bűnrészességének már érzékelhető fokát rejtik magukban, felmerül továbbá a kérdés, jogosult-e ilyen esetekben az állam büntetőhatalmát, illetve kegyelmezési jogkörét gyakorolni. E gondolat jelent meg különböző formákban Kant és John Locke műveiben, amelyek a királyi kegyelmi jogkörrel való visszaélések miatt a kegyelem lehetősége ellen érveltek. A természeti állapotban a megtorlás joga (valamint a megtorlásról való lemondás lehetősége) a közösséget illeti, a társadalmi szerződéssel azonban ez átszáll a szuverén uralkodóra. A hagyományos demokráciákban a kegyelmezés jogát a szuverén gyakorolja, politikai válságok idején azonban a jogkörnek vissza kell szállnia a polgárokra. Azért függesztették fel a kegyelmezési jogot a francia forradalmat követően, mivel a király önkényes és jogtalan döntéseivel azonosították. Az amerikai végrehajtó hatalom kegyelmezési jogának korlátozott mivolta is tükrözi egyrészt a jog gyakorlásának történelmi előzményeit, másrészt azt, hogy a jog alkotmányjogi meghatározására egy átmeneti korszakban került sor.

Az elnyomtatás öröksége nagyban befolyásolja az állam büntetőhatalmának és kegyelmezési jogkörének kialakítását. Az intézmények és a jogállamiság legitimitációjában mutatkozó hiányosságok kulcsszerepet játszanak a megtorlás és a kegyelmezés gyakorlatának formálódásában. Az átmeneti amnesztiák nagy száma jelzi, hogy az elnyomó rezsím és az utódállam közötti folytonosságok aláássák az utódállam ítélkezéshez fűződő jogát. Az utódállam büntetőhatalmának gyakorlását gyakran úgy tekintik, mint az antiliberalis rezsím politikai indíttatású ítélkezésének folytatását. Ha a rendszerváltással párhuzamosan nem megy végbe a bírói kar reformja is, az utódállam által lefolytatott eljárásokat a „tisztátalan kezek” vádja

érheti. Ilyen helyzetben a kegyelmezés nagyobb fokú legitimitációt élvez, különösen ha az újonnan választott politikai szereplőktől (az új végrehajtó hatalomtól vagy törvényhozástól) ered. Az átmeneti időszakban meghirdetett amnesztiák nagy számából tehát arra következtethetünk, hogy a jogállamiság megléte elengedhetetlen feltétele a büntetőhatalom legitím gyakorlásának.

Mind a megtorlás, mind az amnesztia konstruktív szerepet játszhat a politikai átalakulás meghatározásában, azonban a jogállamiság bizonyos korlátok közé szorítja a kegyelmezési gyakorlatot, fontos elvi határokat szab a kegyelmezési jogkör gyakorlók számára. Ezen korlátok egy része a kegyelmezési eljárással és a jogállamiság minimum-követelményeivel függ össze. Az úgynevezett automatikus amnesztiát (amelyet még a bukott rendszer biztosít, mint például az argentin hadsereg esetében) az átmenet során általában érvénytelennek tekintik. Ezen túl mind a megtorlásnak, mind a kegyelmezésnek az általános eljárási szabályok szerint kell zajlania, és nyilvános demokratikus eljárásokra van szükség legitímálásukhoz. A közmegegyezéssel elhatározott, vagy a közvélemény által támogatott „demokratikus” amnesztiák a kegyelmezési gyakorlat legitímálására tett erőfeszítéseket tükrözik. A demokratikus amnesztia klasszikus példája az ókori Athén, ahol a polgárok az úgynevezett „adeia” eljárás keretében szavaztak a közkegyelemről, amelyhez hatezer polisz-polgár támogatására volt szükség. Akárcsak az ókori Athénban, a modern rendszerváltások során is népszavazások biztosították az átmeneti amnesztiák legitimitációját.

A demokratikus eljárás révén az amnesztia számokérhetővé válik; a törvényhozási amnesztiákhoz kapcsolódóan – az őket kísérő politikai folyamatok révén – széles körű társadalmi diskurzus alakul ki a múltban elkövetett állami jogsértések természetét és jelentőségét illetően. Példa erre az amnesztiával kapcsolatos uruguayi népszavazás, valamint a dél-afrikai parlamenti vita.

Az amnesztiáról folyó vita nem egy esetben hozzájárul a rendszerváltáshoz kapcsolódó büntetőjogi célok megvalósulásához, hiszen a folyamat során gyakran parlamenti meghallgatásokat tartanak, és számos adat merül fel a múltbéli jogsértésekre vonatkozóan. Az átmenethez kapcsolódó amnesztiák demokratikus momentumai miatt ezek a folyamatok gyakran sokkal áttekinthetőbbek és átgondoltabbak, mint a hagyományos büntetési formák esetében. Tehát a bukott rendszer bűneinek feltárásán és elítélésén keresztül a megtorlásról való lemondás is előmozdíthatja az átalakulás céljait.

Az átmeneti korszakokban nyújtott amnesztiákat a jogállamiság követelménye egyéb módokon is befo-

lyásolja. Az eljárási korlátokon túl, az amnesztiáknak az alapvető egyenlőségi kritériumokat is szem előtt kell tartaniuk, ugyanúgy, ahogy a büntetőhatalom gyakorlása és korlátozása során is követelmény a törvény előtti egyenlőség. Az alkotmányos egyenlőségi elvek gátat szabnak a burkoltan politikai indíttatású amnesztiáknak. Az egyenlőségi kritérium megköveteli, hogy a hasonló ügyeket hasonló módon bírálják el, és kizárja a faji, a vallási és egyéb hasonló diszkriminációt. Másképpen fogalmazva: nyilvánvaló, hogy a faji, etnikai, vallási hovatartozás nem lehet a kegyelem alapja, vagy megtagadásának oka. A törvény előtti egyenlőség elve további korlátozást is jelent a büntetőjog átpolitizálására nézve. Míg a „politikai” megengedhető kegyelmi kategória, politikai nézetekre hivatkozva nem lehet korlátlanul – például a pártpolitika határain túlra – kiterjeszteni az amnesztiát. Bár lehet, hogy egyesek a mindkét félre kiterjedő amnesztiát ilyen kiterjesztésnek tekintik, tagadhatatlanul előmozdíja a jogállamiságot és a kegyelem gyakorlásának legitimitációját.

Azok, akik úgy vélik, az átmeneti időszakban nem kegyelemre, hanem megtorlásra van szükség, azzal érvelnek, hogy az amnesztiák késleltetik a jog uralmának helyreállítását. Ám, ahogy erre már kitértünk, a stabil demokráciákban is tapasztalható a büntetőhatalom önkorlátozása. Az amnesztia nem feltétlenül jelenti a múltbéli sérelmekről való megfeledkezést, hisz a kegyelemről gyakran olyan egyéniesített nyomozás alapján döntenek, amely megegyezik a büntetés kiszabását megelőző vizsgálattal. Feltétlenül fel kell hívni a figyelmet a megtorlás és a kegyelem kiemelkedő szerepére a politikai átalakulás során. Ugyanazon érem két oldaláról van szó: jogi rítusokról, amelyek látványosan szemléltetik a politikai átalakulást eredményező hatalmi változást. Mind a megtorlás, mind a kegyelem kulcsszerepet játszik a politikai idő strukturálásában: mindkét jelenség segít a rendszerváltás definiálásában, a múltbéli bűnök rögzítése révén politikai örökséget teremtenek. Míg az átmeneti korszakban kiszabott büntetések a politikai időt az átalakulás diszkontinuitásának hangsúlyozásával (előtte és utána) strukturálják, addig az amnesztiák ugyanezt az átalakulás kontinuitásának kiemelésével teszik.

A KEGYELEM KORLÁTAI A DEMOKRÁCIÁBAN: AZ EMBERISÉG ELLENI BŰNCSELEKMÉNYEK

Az úgynevezett emberiség elleni bűncselekmények a kegyelmezési gyakorlat korlátjaként jelennek meg a demokratizálódó államokban, mivel e bűncselek-

mények kívül esnek a hagyományos igazságszolgáltatás keretein. Az emberiség elleni bűncselekmények büntetőjogi megtorlása a demokratikus jogállamiság egyik szimbóluma lett.

Az emberiség elleni bűncselekmények az egyes személyek üldöztetésének olyan szélsőséges fokát jelentik, amely – átlépve a nemzeti határokat – az egész nemzetközi közösség sérelmeként jelenik meg. Az emberiség elleni bűncselekményeket először a második világháború után, a nürnbergi perek kapcsán kodifikálták: a kategória olyan súlyos bűncselekményeket ölel fel – emberölés, deportálás, kínzás, stb. –, amelyeket korábban akkor tartottak büntetendőnek, ha háborúban a civil lakosság ellen követték el, ideértve továbbá a politikai, faji és vallási alapú üldözés is. A nürnbergi eljárás túllépett a háborús bűncselekmények körén, és hatáskörébe vonta azokat az eseteket is, amikor egy állam *saját* polgárait üldözte. Ezeket tekintették az emberiség elleni bűncselekményeknek, amelyek a nemzeti jog keretein túllépve, a nemzetközi közösség jogát sértik, és ezért egy nemzetközi törvényszék hatáskörébe tartoznak. A nemzetközi ítélkezésre vonatkozó egyetértés ellenére – a koncepció újszerűségére és a visszaható hatállyal kapcsolatos aggályokra való tekintettel – az emberiség elleni bűncselekmények elbírálására irányuló eljárásokra csak a háborúval összefüggésben elkövetett cselekmények esetén került sor. Tehát annak ellenére, hogy elvileg önálló kategóriaként fogalmazták meg, az emberiség elleni bűncselekmények csoportja feloldódott a háborús bűncselekményekben, és a hadviseléshez kötődött.

Az emberiség elleni bűncselekmények kategóriája a legtisztább, ideáltipikus példája annak, miként befolyásolhatja a jog a normatív átalakulást. A vonatkozó jogelvek meghaladják a területi és időbeli hatály hagyományos felfogását. Az emberiség elleni bűncselekmény a teljes emberiséggel szemben elkövetett jogsértésnek minősül, így minden nemzet által üldözendőnek minősülnek, ami az univerzalitás elvében fejeződik ki. Míg a hagyományos büntetőjog egyik legfontosabb alapelve a visszaható hatály tilalma, addig az emberiség elleni bűncselekmények attól függetlenül büntetendők, hogy az elkövetés időpontjában volt-e olyan írott szabály, amely pönalizálta volna őket, mivel e cselekményeket a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvekbe ütközőnek tekintik. A visszaható hatály tilalma alóli ezen kivétel az Európai emberi jogi egyezménynek is részévé vált. Az egyezmény 7. cikkének 2. pontja szerint: „E cikk nem képezi akadályát valamely személy bíróság elé állításának vagy megbüntetésének olyan cselekmény miatt, amely elkövetése idején a civilizált nemzetek által elismert általános jogelvek szerint bűncselek-

mény volt.” Az univerzalitás elvének érzékletes példája a második világháború idején Európában elkövetett bűncselekményekért bíróság elé állított Adolf Eichmann pere. Bár az eljárást Izraelben folytatták le évtizedekkel az események megtörténte után, a döntés nem ütközött sem a visszaható hatály tilalmába, sem a területi elvbe. A területi elv hagyományos felfogása szerint a bűncselekmény elkövetésének helyszínén élő társadalom tekintendő a cselekmény által érintett közösségnek. Az emberiség elleni bűncselekmények természetéből következik, hogy az egész emberiséget a cselekménnyel érintett közösségnek kell tekinteni, hiszen azt az egész emberiséggel szemben követték el. Az univerzalitás hasonló interpretációja támasztja alá napjaink emberiség elleni bűncselekmények miatt indult eljárásait is. A közelmúltban lefolytatott, a második világháborúval összefüggő kanadai perekben is büntetendőnek nyilvánították azokat a cselekményeket, amelyek az elkövetés időpontjában „büntetendőnek minősültek volna Kanadában”. Az argentin és chilei katonai rezsím által elkövetett bűncselekmények kapcsán indított spanyol eljárások is az univerzalitás elvének ezen értelmezésén alapulnak.

A valamely csoport üldözését lehetővé tévő politikai feltételekből fakadóan a felelősségre vonás két forma valamelyikét ölti: vagy egy másik, demokratikusabb politikai berendezkedésű államban folyik le, vagy abban az államban kerül rá sor, amelyben az adott cselekményt elkövették, de csak bizonyos idő eltelte után. Mindkét megoldásról elmondható azonban, hogy a politikai körülmények befolyásolják, de nem determinálják, ami érzékelteti a súlyos bűncselekményekre adott jogi válasz jelentőségét és normatív erejét.

AZ IDŐMŰLÁS PARADOXONA

Az emberiség elleni bűncselekmények üldözésének kötelezettsége időben korlátlan. Ezek az ügyek egy időben és térben húzódó politikai szállal kötik össze a különböző rendszereket, létrehozva a múltbéli bűnökért fennálló felelősség állandóságának érzetét, és hozzájárulva az állam politikai identitásának kialakításához. Az emberiség elleni bűncselekményekre nem vonatkoznak az olyan általános igazságszolgáltatási elvek, mint például az elévülési időhatárok. Majd ötvenévi távolság van a náci, illetve a kommunista rémtettek és a hozzájuk kapcsolódó felelősségrevonások között, ami ellentétes a büntetőjogról alkotott elképzeléseinkkel. Több mint fél évszázaddal az események után, még mindig számos II. világháborús bűncselekmény tárgyalására kerül sor Európában, Ka-

nadában, Ausztráliában. A büntető-igazságszolgáltatáshoz fűződő érdek általában elenyészik az idő múlásával, ezért a legtöbb jogrendszerben még a legsúlyosabb bűncselekmények is elévülnek egy idő után. Csak néhány angolszász jogrendszerű ország ismer hagyományosan olyan súlyos bűncselekményeket, amelyek nem évülnek el.

A II. világháborút követően vita indult azt illetően, hogy az emberiség elleni bűncselekményekre is érvényesek legyenek-e azok az elévülési időhatárok, amelyeket a hagyományos bűncselekmények esetén alkalmaznak. 1965-ben ugyanis lejárt volna a 20 éves elévülési idő, amely az akkor érvényben lévő szabályok szerint a háborúval összefüggő cselekményekre érvényes volt. Németországban a II. világháborús perek leállítására tett parlamenti erőfeszítések ellenére kétszer is felfüggesztették az elévülést, arra való hivatkozással, hogy a megszállás alatt a német bíróságok nem ítélezhettek ezekben az ügyekben. 1979-ben aztán nem lehetett tovább halogatni a lényegi kérdés megválaszolását: lehetséges-e az emberiség elleni bűncselekményeket a hagyományos bűncselekményekhez hasonlóan kezelni – elévülnek-e bizonyos idő után –, vagy kívül állnak az igazságszolgáltatás általánosan elfogadott elvein? Heves vita után gyakorlatilag minden háborúval összefüggő cselekményt elévülhetővé nyilvánítottak, kivéve azokat, amelyek aljas indokból elkövetett emberölési elemet – azaz rasszista vagy szadista indíttatású, valamely csoport üldözésével is összefüggő emberölést – tartalmaztak. A nemzetközi jog szintjén a dilemmát az ENSZ égisze alatt megalkotott A háborús és emberiség elleni bűncselekmények elévülésének kizárásáról szóló nemzetközi egyezmény oldotta meg. Az emberiség elleni bűncselekményekre vonatkozó speciális büntetőjogi szabályokat az egyes országokban a nemzeti jogrendszerbe is beépítették. Franciaországban például az emberiség elleni bűncselekmények jelentenek kivételt a jogrendszer szigorú elévülési szabályai alól.

Gondolhatnánk, hogy a büntetést kívánó politikai akarat elenyészik az idő előrehaladtával. Az emberiség elleni bűncselekmények vonatkozásában azonban ennek éppen az ellenkezője igaz. Ezek jelentősége nem csökken, ahogy múlik az idő. Vajon miért van ez így? A politikai üldözés természete és az állam bűnrészessége miatt az időmúlás más hatással van az emberiség elleni bűncselekmények elévülésére, mint az egyéb bűncselekményekére. Mivel az állam részese a jogsértésnek, a bűncselekmény bizonyos aspektusai nem kerülnek napvilágra, ismeretlenek maradnak a közvélemény előtt, s csak fokozatosan, az idő előrehaladtával derül rájuk fény. Ez nem csak az elkövető kilitére, hanem a bűncselek-

mény mibenlétére, vagy elkövetésének pusztá ténnyére is igaz.

Húsz évvel az argentin junta bukása után egy volt tengerész nyilvános vallomást tett bizonyos emberiség elleni bűncselekményekről – ez az esemény ismét a korszak történéseire irányította a közfigyelmet. Az úgynevezett „Scilingo-hatás” az eltűnt személyek utáni nyomozás újraindulásához, majd egykori junta-vezetők letartóztatásához vezetett.

Az újabb és újabb perek azt mutatják, hogy az emberiség elleni bűncselekmények esetén az időmúlás egészen más hatást vált ki, mint általában. Az új rendszer nemzedékekkel később sem hagyja abba a bukott rendszer által elkövetett bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonását, bár a szankciók nem mindig erőteljesek. Ez a jelenség nem magyarázható a büntetőjogra vonatkozó általános következtetésekkel. Az elkövetők és az áldozatok megöregednek, a megtorlás célja elhalványul. Az elkövetés időpontja után évtizedekkel megtartott perek nem teljesíthetik a hagyományos kriminálpolitikai célokat: az elrettentést és az elkövetők megreformálását. A demokrácia megszilárdítása és az ehhez hasonló, előrettekintő törekvések is felhígulnak idővel. Az emberiség elleni bűncselekmények elévüléséről folytatott, meg-megújuló viták mindenesetre jól érzékeltetik e cselekmények kiemelt helyét a büntetőjogi hierarchiában. A háborús és emberiség elleni bűncselekmények elévülésének kizárásáról szóló nemzetközi egyezményről folytatott vita során az elévülhetetlenséget ezen bűncselekmények rendkívüli súlyával indokolták. Németországban az elévülésről folytatott viták során az elévülési idő kiterjesztése mellett érvelők szintén a cselekmények súlyára hivatkoztak. A hasonló viták során gyakran előforduló szempont az áldozatok méltóságának védelme, illetve az a kérdés, hogy a kegyelem milyen hatással lenne a sértetteknek az egyenlő mértékű törvényes védelemhez való jogára. A „most-vagy-soha” érzése és az a vélemény, hogy kockán forog az áldozatoknak a törvény előtti egyenlő védelemhez fűződő joga, nagy szerepet játszott a késői felelősségre vonásokban: mint például Klaus Barbie, Paul Touvier vagy Maurice Papon pereiben, Franciaországban. Ugyanez figyelhető meg Nagy-Britanniában, ahol egykori áldozatok szervezetei hívták fel a kormány figyelmét állítólagos náci háborús bűnösök angliai jelenlétére. A különböző jogrendszerekben jelentősen különbözik az áldozatok szerepe a felelősségre vonásban. A kontinentális jog esetenként lehetővé teszi, hogy az áldozat afféle magánvádlóként részt vegyen a perben – lásd a francia *partie civile* eljárást, illetve a latin-amerikai *querellante* eljárást. Az angolszász felfogás szerint az áldozat részvétele ütközne a

hatalmi ágak elválasztásának elvével, és sértené a jogállamiság elvét.

A jog itt szimbolikus szerepet tölt be, amely a jogállamiság elvének erősítését célozza. Az idő múltával a nemzetközi jogi fejlemények még jobban kibővítették az emberiség elleni bűncselekmények definícióját: ma már az üldözés modern formáira is kiterjed, ami azt jelenti, hogy korlátozza az állam szuverenitását, hiszen a büntetőpolitikában érvényesülő hagyományos kormányzati diszkréció területére is behatol. Az üldözés fogalmának megragadása egy egészében véve objektív szemponttal indult: az emberiség elleni bűncselekményeket történelmileg a polgári lakosság háborúban védett státuszához, valamint az etnikai, vallási és faji alapú üldözéshez képest határozták meg. A mai definíció ennél szélesebb, mert nem csak az idegen lakossággal szembeni hadviselés idején elkövetett jogsértéseket foglalja magában, hanem a saját lakosság ellen, békeidőben elkövetett cselekményeket is, azaz mindkét csoportot védi a faji, etnikai, vallási és politikai indíttatású üldözéstől. 1987-ben, amikor bíróság elé állították Klaus Barbie-t, a megszállt Lyon náci parancsnokát, mivel parancsot adott a koncentrációs táborokba való deportálásra, kérdéses volt, hogy az ellenállás tagjai, akik nem férnek bele a civil lakosság kategóriájába, megkaphatják-e az emberiség elleni bűncselekmény tényállása által nyújtott védelmet. A francia legfelsőbb bíróság végül nem az áldozatok státuszát, hanem a vádlott szándékát vette figyelembe. Az emberiség elleni bűncselekményeket tehát az üldözés célja különbözteti meg. Az üldözést olyan szisztematikus tevékenységként határozták meg, amely „a felsőbbrendűség ideológiáját hirdető államtól származik”. Egy másik kortárs példával élve: a nemzetközi ad hoc törvényszékek védelmi doktrínája jóval tágabb, mint a világháború utáni periódusban volt: feloldódott a határ a polgári lakosság és a hadviselő felek, a háború és a béke között. A nemzetközi jog fejlődése során a hangsúly a védett csoportok státuszáról áttevődött az üldözés alapjául szolgáló motívumra.

Az emberiség elleni bűncselekmények mai felfogása az állami politikára összpontosít, és mint ilyen, magyarázattal szolgál arra, miért szükséges az időmúlás ellenére is folytatni a felelősségre vonásokat. Az üldözés olyan bűncselekmény, amely ha nem is nyílt állami szervezést, de legalábbis valamilyen szintű kormányzati támogatást feltételez. A Nemzetközi Büntető Bíróság statútumában a cselekményt mint „a polgári lakosság elleni széles körű vagy szisztematikus támadást határozza meg. Az üldözésre irányuló politika közös felelősséget teremt, amely az idő előrehaladtával is nagyban befolyásolja az állam politikai identi-

tásának alakulását. Az üldözés az áldozatok és az elkövetők problémájából az egész társadalom problémájává válik.

Az állam részessége a feje tetejére állítja a büntető-igazságszolgáltatás alapvető viszonyait: az állami bűnrészesség, bűnpártolás és más elterelő módszerek az igazság érvényesülésének pusztá lehetőségét is veszélyeztetik. A folyamatos jogsértés a bűncselekmény koncepciójának átstrukturálására ösztönöz. Ez az érvelés alátámasztja az emberiség elleni bűncselekmények elévülhetetlenségének kimondását, és hasonlóképpen lehet érvelni a hagyományos büntetőjogban is, például a hivatalos személyek által elkövetett sikkasztás elévülhetetlenségének kimondása mellett is, hiszen ezekben az esetekben az igazság érvényesülése rendkívüli nehézségekbe ütközhet. A probléma megsokszorozódik az elnyomó rendszerekben, ahol azok, akiknek az igazság őreiként kellene fellépniük, jogsértések sorozatát követik el.

Amikor az állam bűnrészes a jogsértésekben, a jogbiztonság és az egyenlőség elve veszélybe kerül. Ezért tehát az átmeneti korszak reagálása normatív kinyilatkoztatássá válik. Az emberiség elleni bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonása a normatív váltás kulcskérdése, amely a múlt bűneinek megbélyegzésével hitet tesz a biztonság és a jog-egyenlőség helyreállítása mellett.

E jogi válasz azonban már túlmutat az átmenet kérdésén. A büntetőjog a demokratikus és antidemokratikus rezsimek közötti határvonal meghúzásának eszközévé válik. Az emberiség elleni bűncselekményekkel szembeni fellépés a zsarnokság és a demokrácia közötti különbségtételhez fűződő jogvédelmet példázza. Az utódrendszerek által lefolytatott büntetőeljárások egyéb modernkori perek jelentőségének megértéséhez is segítséget nyújtanak. A faji vonatkozású bűncselekmények elkövetőinek felelősségre vonásához fűződő érdeket az amerikai példa érzékelteti legjobban: az államilag támogatott faji diszkrimináció hosszú periódusát nem követte felelősségre vonás az átmenet időszakában. Ezért az államtól teljesen függetlenül elkövetett faji indíttatású bűncselekmények is felelevenítik az állami diszkrimináció emlékeit, és felvetik a kollektív felelősség lehetőségét, ami beláthatatlan társadalmi következményekkel járhat, amennyiben nem születik megnyugtató megoldás.

BÜNTETŐJOG AZ ÁTMENET KORSZAKÁBAN: KÖVETKEZTETÉSEK

Rendszerváltozás idején a büntetőjog nem csupán a jogállami büntetőpolitika hagyományos céljainak megvalósítására szolgál: ahogy az eddig mondottak-

ből kitűnik, jelentősége túlmutat azon. A dilemma a rendszerváltás időszakában úgy oldható fel, ha a megtorlás részleges, szimbolikus jelentőségű eljárásokra korlátozódik. A rendszerváltozást követően alkalmazott felelősségre vonás összetett szerepet játszik a politikai átalakulásban. A jog konstruktív feladatot kap: elítéli a múltbéli jogsértéseket, és ezzel erősíti a jogállamiságot. Ha a bukott rendszert jogi alapokon álló elnyomó politika jellemezte, a reakciónak éppen ezt az alapot kell támadnia. Míg a hagyományos büntetőjog feladata előfeltételezett és kiemelt jogi tárgyak, értékek védelme, addig az átmeneti korszak büntetőjogának funkciója a normatív változás szemléltetése és megerősítése. Ez a törekvés jól nyomon követhető a rendszerváltó társadalmak azon erőfeszítéseiben, amelyeket a múltbéli politikai erőszakkal való leszámolásra tesznek, s amelyekhez a vizsgálat és a vád alá helyezés aktusait hívják segítségül – a kollektív ismeret olyan rítusait, amelyek lehetővé teszik a múlt bűneinek elkülönítését és elutasítását. A múltbéli jogsértésekre adott válasz jelzi, hogy a politika nem természetből fogva adott, emberek csinálják, tehát megreformálható. A múlt bűneiről szerzett ismeretek elkülönítése és a felelősség egyéniesítése utat vág a demokratikus változás számára. Ily módon az átmeneti korszak igazságszolgáltatása leveszi az utódrendszer válláról a múltbéli jogsértések terhes örökségét. Az elítélés és felmentés, elutasítás és elfogadás, szimbolikus nyereség és veszteség jogi rítusai révén, az átalakulást lehetővé te-

vő folyamatok révén a társadalmak megindulnak a demokrácia felé.

A tapasztalatok azt mutatják, hogy a büntetőjog az állam felszabadításának ilyen rítusa, hiszen e gyakorlaton keresztül válnak a normák láthatóvá a köz számára. Ilyen folyamatok révén lehet meghúzni a határokat, felszabadítani a múltat, hogy a társadalom megindulhasson előre. Bár a büntetést általában megtorló jellegű eszköznek tekintik, szerepe az átmenet korszakában korrektív jellegű, hiszen jelentősége túlmutat az elkövető személyén, és az egész társadalomra irányul. Ez a cél jelenik meg a szisztematikus politikai bűncselekmények kiemelt kezelésében: így például az emberiség elleni bűncselekményekkel kapcsolatos perek nagy számában, ami nem más, mint az antidemokratikus uralomra adott kritikus válasz a büntetőjog segítségével. Míg a megtorlásról általában úgy tartják, megosztja a társadalmat, addig az átmenet során a megtorlás korlátozottan jelenik meg, és akkor is azzal a céllal, hogy lehetővé tegye a demokratizálódást.

Az átmenet korszakaiban a radikális politikai változás körülményei között kiéleződnek a jogállamiságról folytatott viták. Ám ezek a korszakok csupán szélsőséges formában mutatják meg azokat a problémákat, amelyek a szilárdabb jogrendszerekben is megvannak, de nem ilyen feltűnőek. Az átmeneti jogi szabályozás vizsgálata tehát elmélyítheti a büntetőpolitikáról meglévő ismereteinket. A fentiek alapján levonható legfontosabb konklúzió mégis az, hogy a büntetőjog nem csupán a stabilitás eszköze lehet, hanem fontos szerepet játszhat a társadalmi változásban is.

ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS A MÉRLEGEN

(III. RÉSZ)

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG ÉRTELMEZÉSI GYAKORLATA

E tanulmány előző fejezetei¹ arra a kérdésre kerestek választ: milyen természetű politikai kérdések dönthetők el demokratikus államban az alkotmány bírói értelmezése alapján. Kifejtettem az alkotmányos demokrácia és az alkotmányértelmezés egy elméletét, s arra támaszkodva megkíséreltem alátámasztani a következő téziseket.

Először, nem ellenkezik a demokrácia mögöttes elveivel, hogy a bíróság vitás ügyekben érdemi alkotmányértelmezés útján döntsön.

Másodszor, az érdemi értelmezés egyik alapformáját – a morális szövegolvasást – igénylő ügyekben a bírói döntés általában megkerülhetetlen, míg a többi értelmezési mód alkalmazásával eldönthető ügyekben (ezeket a strukturális olvasás példájával reprezentáltam) ritkán fordul elő, hogy a bíróság ne engedhessen át a törvényhozásnak a vita lezárását.

Harmadszor, bár a fentiekből az következik, hogy a bíróság nagy szabadsággal rendelkezik az alkotmány érdemi értelmezésére, azonban e szabadság nem korlátozatlan. Két megszorítást tárgyaltam részletesebben. Egy: nem fér össze azzal a szereppel, melyet az alkotmánybíráskodás demokratikus államban betölt, hogy az értelmezés az írott alkotmány egyetlen rendelkezéséhez se kötődjön, vagy egyenesen felülbírálja az alaptörvény szövegét. Kettő: nem fér össze az alkotmánybíráskodás szerepével, hogy a bírói döntés olyan kockázatot válasszon, melyért a döntéshozónak politikai felelősséget kellene viselnie.

Negyedszer, azt állítottam, hogy az ilyen megszorítások nem foglalhatók formális hatásköri vagy eljárási szabályokba, s ezért csak úgy érvényesülhetnek, ha maga a bíróság alakítja ki, értelmezési gyakorlat során, az óvatossági rendszabályokat, melyekhez igazodva elkerülheti, hogy olyan ügyek eldöntését vonja magához, melyek demokratikus államban más hatalmi ágak illetékességi körébe tartoznak.

Az utolsó fejezet ezeket a belátásokat alkalmazza az első magyar Alkotmánybíróság értelmezési gyakorlatára. Meg fogom mutatni, hogy a bíróság testületi álláspontja magában foglalta az érdemi alkotmányértelmezésre támasztott igényt; hogy a bírák elsősorban a morális értelmezést kívánó körben – az alapjogi bí-

rászkodás terén – tartották indokoltnak az érdemi szövegolvasást; hogy kezdetben megengedhetőnek vélték a szöveg kritikai – természetjogi alapú – revízióját is, jóllehet ez egyenértékű az alkotmány módosításával, amire csak politikai felelősséget viselő szervnek lehet fölhatalmazása; hogy innen viszonylag korán visszavonultak a szöveghez kötött értelmezés határai mögé; hogy a visszavonulás nem volt egyenes vonalú: az inga először a szigorú szövegűség szélső álláspontjára lendült vissza; hogy a szöveghez kötöttség normájának elfogadása után fokozatosan lefékeződött az alapjogi bíráskodás lendülete, ám ez nem a természetjogi gyakorlat föladásának, hanem a bíróság tartalmi koncepciójának tudható be; s végezetül, hogy miközben a bírák egyre kevésbé vállalkoztak a klasszikus alapjogvédelem kiterjesztő értelmezésére, jólévtudományi felfogásuk folyamatosan radikalizálódott, ami végül is a politikai felelőtlenységükből következő hatásköri korlát áttöréséhez vezetett.

Mivel ezek a tendenciák döntően a morális értelmezés kérdéseit érintik, ezért az alábbiakban a strukturális szövegolvasás tárgykörével egyáltalán nem foglalkozom.²

A bíróság önértelmezése: érdemi szövegolvasás

A bíróság többszereplős testület, és kevésbé valószínű, hogy valamennyi tagja azonos módon gondolkozzék a bírák közös hivatásáról. Az első Alkotmánybíróságot megosztó nézeteltérések és viták még nincsenek feldolgozva, de jól dokumentált nyomot hagytak a határozatok egy részét kísérő különvéleményekben (néhányik párhuzamos véleményben is több az ellenvetés, mint a közös döntés egyéni motiválása).³ Mégis, amikor megkíséreljük rekonstruálni a közös önképet, mely a sok egyéni nézet eredőjeként kialakult, első lépésben félretehetjük a nézeteltéréseket. Beérhetjük annak a felfogásnak a visszaadásával, mely a legjobban fedi a testület többségi határozatait.

Ez a felfogás döntően a bíróság elnökének, Sólyom Lászlónak tulajdonítható. Sólyom kitüntetett szerepet játszott az első Alkotmánybíróság ítélkezési gyakorlatának formálásában; hozzájárulása messze túlment azon, ami elnöki tisztéből mindenképpen következett volna. Ezért azt hiszem, nem követek el hibát, ha a következő szakaszokban elsősorban az álta-

la előkészített határozatok indoklására, az általa írt párhuzamos véleményekre, valamint az ő írásaira és nyilatkozataira építtek.

Egy 1991 novemberében tartott előadásában Sólyom azt mondja, hogy a bíróságnak „olyan megoldások kifejtését is” magára kellett vállalnia, „amelyek *lehetőségét* az alkotmány tartalmazza, de a mai közszellem a szabályokba zárva hagyná őket”.⁴ Ez a megállapítás az alapjogi bíraskodásra és csakis arra vonatkozik. Az idézett előadás világos különbséget tesz az államszervezeti és az alapjogi kérdések kezelése közt. Az államszervezet terén a testület feladatát az alkotmányban lefektetett szabályok stabilizálásában jelöli meg: „az Alkotmánybíróság ... rendkívül *merev és korlátozó* ott, ahol az alkotmányban lefektetett *államszervezetről* van szó, tehát az új államszervezet ‘beállításának’ hatásköri vitái során”.⁵ Az alapjogok terén viszont abban látja a feladatot, hogy tágítsa az alkotmányban biztosított egyéni szabadság tartományát: „Az alkotmány alapjogi része *nemzetközi egyezmények szövegét vette át*, ami azt jelenti, hogy egy *minimális közös nevezőt* képvisel, amely a nemzetközi konvenció minden aláírójának elfogadható volt. Az Alkotmánybíróságnak feladata az, hogy ezt a követelményszintet *megemelje*.”⁶

Ez a megkülönböztetés nem azonos az érdemi és a szoros szövegolvasás elhatárolásával, de összefügg vele. Ott ugyanis, ahol a bíróságnak meg kell emelnie az alkotmány követelményszintjét, sokkal nagyobb valószínűséggel lesz szükség érdemi olvasásra, mint ott, ahol a bíróság dolga annyi csupán, hogy a már meglévő alkotmányos rendezést stabilizálja.

Az első Alkotmánybíróság elnöke tehát megengedhetőnek, sőt a bíróság feladataiból következően elkerülhetetlennek tartotta, hogy az ítéletek egy része érdemi szövegolvasáson alapuljon. S ezt a testület vállalt hivatásával hozta összefüggésbe, azzal tehát, hogy tevékenysége „egyre inkább eltolódik az alapjogi bíraskodás felé”.⁷

Az Alkotmánybíróságnak, olvassuk a fentebb idézett előadásban, „egyszerre kényszerű teendője és becsvágya, hogy döntő részt vegyen az alapjogi dogmatika kidolgozásában”.⁸ A bíróság esetről esetre haladva „megfogalmazza az alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot”.⁹ Ez a jellemzés, mely a halálbüntetés eltörléséről rendelkező határozat párhuzamos indoklásában is föllelhető, és később is többször visszatér, nagyon közel áll ahhoz, amit Ronald Dworkin nyomán morális olvasásnak neveztünk. Egy viszonylag kései interjújában Sólyom maga is elismeri Dworkin hatását, s ugyanitt még egyszer megerősíti egyfelől azt, hogy a bírák az alkotmány alapjogi rendelkezéseinek morális értelmezésére vállalkoztak, másfelől pedig

azt, hogy eközben „koherens rendszer”-be igyekeztek foglalni az interpretáció során igénybe vett háttér-elveket.¹⁰ Ezt – az írott szöveg rendelkezéseit értelmező, a köztük lévő összefüggéseket feltáró, egymás közti összhangjukat kimutató „koherens rendszer”-t – jelölte meg Sólyom László a „láthatatlan alkotmány” elnevezéssel.

Nem tűnik tehát jogosulatlannak, ha első lépésben abból indulunk ki, hogy a bíróság önmagáról – felhatalmazásáról és annak határaitól – alkotott képe a leglényegesebb ponton közel állt az előző fejezetekben kifejtett elmélethez: a testület mindvégig jogot formált az alkotmány érdemi – elsősorban morális – interpretálására s az érdemi olvasaton alapuló törvény-megsemmisítésre.

Azonban azt állítom, hogy e viszonylag szilárd kereten belül komoly változások mentek végbe az évek folyamán, s e fejezet nagyobb részét az átrendeződés rekonstruálásának szánom.

Az egyik változás meglehetősen korán, 1992-ben zárult le, s a következőkben állt. Míg kezdetben – tehát 1990/1991-ben – a „láthatatlan alkotmány” még olyan elvegyüttest jelentett, melyre támaszkodva akár az írott alkotmányszöveget is kritikai revízióknak vetheti alá a bíróság (a „láthatatlan alkotmány” „a ma még gyakran politikai érdekből módosított alkotmány fölött ... az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál”, írta Sólyom László híressé vált párhuzamos véleményében),¹¹ ez a jelentésárnyalat legkésőbb 1992-ben eltűnik; ettől fogva a bírák tudatosan kerülnek az olyan értelmezéseket, melyek nem köthetők hozzá az írott alkotmány egyetlen rendelkezéséhez sem, vagy egyenesen az alkotmányba foglalt rendelkezések némelyikének felülvizsgálatát feltételezik.

A második szakaszban előbb arról szólok pár szót, miért vélte kezdetben úgy a Sólyom László körül kialakult többség, hogy az alkotmány szövegét kritikával kezelheti; majd a halálbüntetés eltörlő, 23/1990. (X. 31.) AB számú határozat elemzése útján próbálom bizonyítani, hogy ez a vélekedés nem csupán a testület önmagáról való gondolkodását hatotta át: ítélezési gyakorlatán is nyomot hagyott. Legalább egy esetben a bírói döntés valóban áttörte a szövegűség legtágabb korlátait, és burkolt szöveg módosítással párosult.

A továbbiakban azt igyekszem rekonstruálni, hogy milyen belátások terelték vissza a testületet az alkotmányszöveg iránti feltétlen tisztelet álláspontjához. Előbb azokat a dilemmákat veszem szemügyre, melyek elé az abortusz-ügy tárgyalása kapcsán állította a bíróságot a halálbüntetés tárgyában hozott határozat, majd az első „igazságtételi” törvény vizsgálatából származó tanulságokat tekintem át.

Egy másik változás nem sokkal ez után vette kezdetét; ez így foglalható össze. A testület, mint láttuk, eleinte az alapjogvédelmet tekintette elsődleges feladatának, s ennek megfelelően 1990 és 1993 között egymást követték az alkotmányban foglalt jogok fel fogását tágító, nagyszabású határozatok. Ezek folyama azonban 1993-ban elapadt, s ezután már csak csökkenő horderejű alapjogi döntések születtek. Ugyanakkor megindult egy ellenkező irányú folyamat a hagyományos alapjogok körén kívül eső tartományban, az állam szociális juttatásainak és kedvezményeinek terén. Míg ezek alkotmányos védelmét a bíróság kezdetben szigorúan minimalista módon fogta föl, 1992 és 1994 között lépésről lépésre összeállt a juttatásvédelem kiterjesztő felfogásának eszköztára, 1995-ben pedig bekövetkezett az áttörés: nagy számban születtek a kormány költségvetési megszorításait a szociális biztonság nevében megsemmisítő határozatok. Az előző fejezet megkülönböztetéséhez visszakötvé e tendenciák összefoglalását: miközben a testület egyre kevésbé volt aktív azoknak az alapjogoknak a kicövekkelésében, melyek védelme nem kíván politikai felelősséget, egyre aktívabban értelmezte az olyan jogosultságok alkotmányos státusát, melyek védelmében csak az hozhat kötelező erejű döntést, aki politikai felelősséget visel.

A jelen fejezet utolsó szakaszaiban megvizsgálom az eltolódás mibenlétét és indokait, és kérdéseket teszek föl az ésszerűségére vonatkozóan.

Kritikai okasat: a halálbüntetés eltörlése

Abból indultunk ki, hogy a „láthatatlan alkotmány” nem az írott alkotmányszövegtől független, másik alkotmány: az Országgyűlés által elfogadott, írásbeli szöveghez kötődik. De mit is követel a szöveghez kötöttség feltétele? Megengedi-e vagy kizárja, hogy a bíróság által létrehozott „koherens rendszer” itt-ott felülbírálja az alkotmány szövegét (pontosabban, annak szoros olvasatát)? Az előző szakaszban azt állítottam, hogy a „láthatatlan alkotmány” elgondolásának eredeti kifejtése magában foglalja ezt a lehetőséget.¹²

Semmi kétség, a bíróság első elnökét az alkotmány iránti tisztelet vezérelte. Az *alkotmány* iránti tisztelet azonban, úgy mondanám, nem szükségképpen azonos az alkotmány *szövege* iránti tisztelettel. Az alkotmány azért érték, mert az *alkotmányosságot* testesíti meg; szövege azonban kisebb-nagyobb mértékben eltávolodhat az alkotmányosság ideáljától. Ha azt találjuk, hogy valóban feszültség van az írott alkotmány és az alkotmányosság ideálja közt, akkor az alkotmányvédelemmel megbízott testület dilemma elé kerül: kötődjön a szöveghez, vagy bírálja felül azt. Hisz nem egyszerűen az alkotmány szövegét: magát

az alkotmányosságot bízták a gondjaira. S a kezdeti időkben Sólyom Lászlónak többféle oka is lehetett arra, hogy úgy ítélje meg: valóban nincs kellő összhang az írott alkotmány és az alkotmányosság ideálja közt.

Az egyik okra a fentebb idézett tömör fordulat utal; ezt egy 1992-es előadásában Sólyom a következőképpen részletezi: „Talán emlékeznek rá, két és fél évvel ezelőtt röppent fel az a kifejezés, hogy ‘láthatatlan alkotmány’. Akkor ennek fontos üzenete volt. 1990 nyarát írtuk, amikor az alkotmányt napi politikai érdekből folyamatosan módosították; tavasszal volt a köztársasági elnök választásának módosítása, azután az eredeti állapot visszaállítása; utána a ‘paktum’ és az annak megfelelő mélyreható alkotmánymódosítások. Ezzel állította szembe az Alkotmánybíróság, hogy a Magyar Közlöny hetente újranyomott betűin kívül van egy másik alkotmány, ami annál maradandóbb, aminek igazi elvi megalapozása van, és ami akkor is megmarad, ha közben a hatályos szöveg változik.”¹³

A politikai alkukat tükröző, sűrű módosítgatások mellett az eredeti szövegezés kapkodó sietőssége s az annak betudható „alkotmányozói hibák”¹⁴ motiválhatták az alkotmány szövege iránti fenntartásokat. S végezetül ott volt az a már szintén említett tény, hogy az 1989-es alkotmány az alapvető jogokat „az európai minimum alapján” határozta meg, míg a bíróság úgy értelmezte a rá háruló feladatot, mint ami (egyebek közt) abban áll, hogy ezt a minimális „követelményszintet megemelje”.¹⁵

Azt állítom tehát, hogy az Alkotmánybíróság indulásakor a testület elnöke az alkotmányt labilis, nem teljesen átgondolt és nem mindig érdemi indokok alapján változó, továbbá az emberi jogok alacsony szintű kompromisszumát magfoglalmozó szövegnek látta, amely ezért az alkotmányosság normáinak nem mindenben felel meg. Ez a kép sugallta a vélekedést, mely szerint a bírák feladata – esetről esetre előre haladó értelmezés útján rögzíteni az alkotmányosság szilárd és következetesen összehangolt normáit – végső esetben akár az alkotmányszöveg felülbírlását is igényelheti.

Az alkotmányozói hibák „korrekciójának” igénye kétségkívül túlmegy azon, amit az alkotmány öre az Országgyűlés hatáskörének elvonása nélkül megtehet, s ami ezért demokratikus államban megengedhető a számára. De vajon többről van-e szó pusztán igénybejelentésnél? Követte-e az első Alkotmánybíróság gyakorlata a „biztos mérce” kritikai alkalmazásának programját? Alább bizonyítani igyekszem, hogy a válasz legalább egy esetben igenlő. A halálbüntetést eltörlő határozat pontosan azt teszi, amit a hozzá fűzött párhuzamos vélemény a „láthatatlan alkotmány” metafo-

rája segítségével leír: nem csupán értelmezi, hanem felülbírálja a rendelkezésre álló alkotmányszöveget.

A köztársasági alkotmány négy szöveghelye vonatkozatható közvetlenül a halálbüntetés problémájára. Az 54. § (1) bekezdése azt mondja: „A Magyar Köztársaságban minden embernek veleszületett joga van az élethez és az emberi méltósághoz, amelyektől senkit nem lehet önkényesen megfosztani.” Az 54. § (2) bekezdés szerint „Senkit nem lehet kínzásnak, kegyetlen, embertelen, megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni”. A 8. § (2) bekezdése szerint pedig „A Magyar Köztársaságban az alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat törvény állapítja meg, alapvető jog lényeges tartalmát azonban nem korlátozhatja.” Végül a 8. § (4) bekezdése leszögezi, hogy „Rendkívüli állapot, szükségállapot vagy veszélyhelyzet idején az alapvető jogok gyakorlása ... felfüggeszhető vagy korlátozható”, kivéve néhány külön felsorolt alapjogot, köztük az élethez való jogot is. E négy alkotmányhely közül a határozat az elsőt és a harmadikat használja föl.

Az 54. § (1) bekezdés szoros olvasata a következőket foglalja magában. Először, az élettől való megfosztás vagy önkényes, vagy nem önkényes. Másodszor, az élethez való jog tiltja az élet önkényes elvételét. Harmadszor, az élethez való jog nem zárja ki az élet elvételének azokat az eseteit, melyek nem minősülnek önkényesnek.

A 8. § (2) bekezdés tartalma így fejthető ki. Nincs olyan általános szabály, mely szerint az alapvető jogok eleve korlátozhatatlanok volnának. Azonban az alapvető jogok korlátozása minden esetben eleget kell tennie két feltételnek. Az egyik feltétel formai: alapvető jogot csak törvényben szabad korlátozni. A másik feltétel érdemi: még törvényi úton sem korlátozható az alapvető jog „lényeges tartalma”. Hogy a nem korlátozható „lényeges tartalom” miben áll, erről a 8. § (2) bekezdés nem nyilatkozik; kézenfekvő, hogy esetről esetre kell kifejtetni az adott alapvető jog alkotmányos meghatározásából.

A két szöveghely együttes olvasásának elsőrendű szabálya, hogy ha lehetséges olyan értelmezésük, melynek alapján nem mondanak ellent egymásnak, akkor azt az értelmezést kell választani. Ez a szabály csupán más módon fejezi ki a szoros értelmezés korábban már tárgyalt követelményét, mely szerint a szöveg olvasata meg kell feleljen a logika követelményeinek. Az értelmező megbízatása arra szól, hogy az alkotmányt – amennyire lehetséges – ellentmondásmentes rendszerként olvassa; csak akkor állapíthat meg ellentmondást két alkotmányhely között, ha azok nyelvtani elemzése nem enged meg olyan olvasatot, mely az ellentmondásmentesség követelményét kielégítené.

Milyen értelmezési lehetőségeket zár ki ez a követelmény? A 8. § (2) bekezdése önmagában azt a tételt is megengedi, hogy

1. az élethez való jog „lényeges tartalma” *speciális feltételeket* foglal magában, melyek fennállása esetén az élet szándékos kioltása tilos,

és megengedi azt a tételt is, hogy

2. az élethez való jog „lényeges tartalma” az élettől való megfosztás *minden esetét* magában foglalja, az élet szándékos kioltása minden esetben tilos.

Az 54. § (1) bekezdése azonban különbséget tesz az élet elvételének önkényes és nem önkényes esete közt, és csak az élet önkényes elvételét helyezi általános tilalom alá. Ezzel az alkotmányhellyel együtt olvasva a 8. § (2) bekezdése nem értelmezhető úgy, mintha az élethez való jog „lényeges tartalma”-ban az élettől való megfosztás *minden esete* benne foglaltatnék, mivel az élet nem önkényes elvétele az 54. § (1) bekezdése szerint *önmagában* (az élethez való jog alapján) nem tilos. A 8. § (2) bekezdése tehát az első variánsban olvasandó.

De melyek az élettől való megfosztást tilalmassá tevő, speciális feltételek? Az 54. § (1) bekezdése alapján mindenképpen ide kell sorolnunk a megfosztás *önkényességét*. Ha valamely alapjog „lényeges tartalma” azokat a feltételeket foglalja magában, melyek vonatkozásában az adott jog még törvényben sem korlátozható, akkor az élet önkényes elvételének tilalma egész biztosan az élethez való jog „lényeges tartalmához” tartozik. Az 54. § (1) bekezdése azonban nem foglal állást abban a kérdésben, hogy tartozik-e más is az élethez való jog „lényeges tartalmához”, azaz lehet-e más alapja is a korlátozás tilalmának. Ezért a két alkotmányhely együttes olvasása egyaránt megenged két, egymást kölcsönösen kizáró olvasatot: azt, hogy

1. az élethez való jog „lényeges tartalma” az élet önkényes kioltásának tilalmát *és csakis azt* foglalja magában; illetve azt, hogy

2. az élethez való jog „lényeges tartalma” magában foglalja az élet önkényes kioltásának tilalmát *és más is*.

A 8. § (2) bekezdés és az 54. § (1) bekezdés szoros értelmezése alapján nem dönthető el, hogy melyik változatot kell elfogadni. A szoros értelmezés mindkét variánst megengedi.

Eddig tart tehát a két alkotmányhely egymással összefüggésben adott, szoros olvasata. Az itt adott értelmezés konzisztens, tehát az alapjogok „lényeges tartalmának” kategorikus védelme minden további nélkül összeegyeztethető azzal, hogy az élethez való jog esetében a kategorikus védelem az élet önkényes elvételének tilalmazására korlátozódjék. Ugyanakkor a konzisztens (szoros) értelmezés nyitva hagyja a kérdést, hogy a halálbüntetést szabályozó büntetőjogi

paragrafusok korlátozzák-e az élethez való jog „lényeges tartalmá”-t (abban az esetben, ha nem önkényesek, azaz megfelelnek a jogállami követelményeknek). Ha helyes alkotmányértelmezés szerint e jog „lényeges tartalma” az önkényes megfosztás tilalmát és csakis azt foglalja magában, akkor nem korlátozzák. Ha azonban az önkényes megfosztás tilalmán túl mást is átfog az élethez való jog „lényeges tartalma”, akkor további vizsgálódás döntheti el, hogy korlátozzák-e. Íme egy lehetőség.

Már idéztem az 54. § (2) bekezdését, mely szerint „Senkit nem lehet kínzásnak, kegyetlen, embertelen, megalázó elbánásnak vagy büntetésnek alávetni”. A bíróság az indoklás során nem használta föl ezt a rendelkezést. Pedig felhasználható. Csupán annyit kell elfogadni hozzá, hogy „A halálbüntetés kegyetlen, embertelen és megalázó büntetés”. Ha ez a tétel igaz, akkor az 54. § (2) bekezdésben a „kegyetlen, embertelen, megalázó ... büntetés” helyébe behelyettesíthető a „halálbüntetés”, és azonnal megkapjuk az alkotmányos tiltást: „Senkit nem lehet ... halálbüntetésnek alávetni”.¹⁶

Az alkotmányszövegből természetesen nem vezethető le, hogy a halálbüntetés a „kegyetlen, embertelen és megalázó” büntetési nemek közé tartozik (bár az sem vezethető le belőle, hogy nem tartozik az ilyen büntetési nemek közé). A kérdés, hogy vonatkozik-e az 54. § (2) bekezdés tiltó rendelkezése a halálbüntetésre, csak úgy válaszolható meg, ha kidolgozzák a „kegyetlen, embertelen és megalázó” büntetés ismérveit, és ezek fényében veszik szemügyre a halálbüntetés esetét. Ez természetesen a szoros értelmezésen túlmenő morális koncepció létrehozását és alkalmazását jelenti. De nem olyan koncepcióját, mely ellentmondásba keverednék az 54.§. két bekezdésének szoros olvasatával.

Ráadásul a fenti eredmény összekapcsolható a 8. § (2) bekezdésével, s ezáltal további megerősítést kaphat. Láttuk már, a 8. § (2) bekezdésének és az 54. § (1) bekezdésének együttes olvasása nem írja ugyan elő, de nem is zárja ki, hogy az élethez való jog „lényeges tartalma” a megfosztás önkényességének tilalmán túl mást is magában foglaljon. S az 54. § (2) bekezdése alapján kézenfekvő kimondani, hogy az élettől való megfosztás „kegyetlen, embertelen, megalázó büntetesként” való kiszabásának tilalma az élethez való jog „lényeges tartalma”-nak alkotó része (akkor is az, ha az eljárás nem önkényes). Az élethez való jog ily módon tovább értelmezett „lényeges tartalmát” figyelembe véve pedig az 54. § (1) bekezdése szintén tiltani fogja a halálbüntetést.

Ez az értelmezés megengedi, hogy az élet elvétele legyenek esetei, melyek sem önkényesnek, sem kegyetlennek, embertelennek és megalázónak nem minősülnek, s ezért megengedhetők (úgy gondolom, ide tartozik a jogos védelem vagy az igazolt eutanázia; a végszükség helyzetében való ölés is ide tartozhat). A halálbüntetés alkotmányos tilalmát ugyanis e cselekmény kivételes ismérveivel hozza összefüggésbe, melyek a jogos védelem, az igazolt eutanázia vagy a végszükségben való ölés eseteit nem jellemzik: azzal, hogy az állam büntetőhatalmának gyakorlása, s ugyanakkor „kegyetlen, embertelen és megalázó”.

A bíróság más stratégiát követett. Nem speciális indokot keresett a halálbüntetés kizárására, hanem az élet szándékos kioltását általában kívánta alkotmányos tilalom alá helyezni, s ezt az általános érvényű tiltást alkalmazta azután a halálbüntetésre mint az élettől való megfosztás egyik esetére. Érvelésében nem játszanak szerepet azok a jellemzők, melyek a halálbüntetést megkülönböztetik az emberi élet elvételenek más eseteitől (például: büntetőszankcióként, bírói ítélet útján rendelik el; intézményes eljárásban hajtják végre). Egy olyan tulajdonságra épít, mely az élet szándékos kioltásának minden válfajára igaz; arra, hogy az élettől való megfosztás „teljes és helyrehozhatatlan”: akinek az életét elveszik, attól mindent elvesznek, s az elvesztett életet nem lehet visszaadni.

A határozat elismeri, hogy az 54. § (1) bekezdése „megengedte az élettől és az emberi méltóságtól való nem önkényes megfosztást”,¹⁷ s így a halálbüntetést nem eleve zárta ki. Ugyanakkor összeütközést fedez föl a 8. § (2) bekezdése és a halálbüntetést szabályozó büntetőjogi rendelkezések között. A konfliktust az okozná, hogy ezek a rendelkezések „az élethez és az emberi méltósághoz való alapvető jog lényeges tartalmát nemcsak korlátozzák, hanem az életnek és az emberi méltóságnak, illetve az ezt biztosító jognak a teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését engedik meg”.¹⁸ Mivel a „lényeges tartalom” megsemmisítése súlyosabb sérelem, mint a korlátozása, ezért, ha a korlátozás tilos, akkor nyílván tilos a megsemmisítés is. Így szól az argumentum.

A határozat azonban egy további következményt is levon. Azt állítja, hogy „Az alkotmány 8. § (2) bekezdése ... és az 54. § (1) bekezdése ... nincs összhangban” egymással.¹⁹ Mire utal ez a lakonikus és sehol nem részletezett megállapítás? Arra, hogy a bíróság olvasatában a 8. § (2) bekezdése azt mondja: „Az élettől és az emberi méltóságtól való megfosztás *mindig*

A BÍRÓSÁG MÁS STRATÉGIÁT KÖVETETT. NEM SPECIÁLIS INDOKOT KERESETT A HALÁLBÜNTETÉS KIZÁRÁSÁRA, HANEM AZ ÉLET SZÁNDÉKOS KIOLTÁSÁT ÁLTALÁBAN KÍVÁNTA ALKOTMÁNYOS TILALOM ALÁ HELYEZNI.

tilos”, míg az 54. § (1) bekezdése azt a megállapítást vonja maga után, hogy „Az élettől és az emberi méltóságtól való megfosztás *nem mindig* tilos (csak akkor, ha önkényes)”. Tehát a 8. § (2) bekezdése és az 54. § (1) bekezdés között közvetlen ellentmondás van.

Igaz, az ellentmondás, mint azt épp Sólyom László párhuzamos véleménye jelzi, kiküszöbölhető. Elegendő fölállítani egy segédtevényt, mely szerint az élettől és az emberi méltóságtól való megfosztás *csakis* önkényes lehet („fogalmilag önkényes”).²⁰ Ha ez igaz, akkor az 54. § (1) bekezdése feleslegesen tartalmazza az „önkényes” jelzőt, hiszen az „önkényes megfosztás” most ugyanazt jelenti, mint a „megfosztás”. S a megfosztás önkényességének felesleges említése nem vonja maga után, hogy lehetséges „nem önkényes” megfosztás, melyet az alkotmány jóváhagy. Az 54. § (1) bekezdése összhangba kerül a 8. § (2) bekezdésével.

Ám ennek a megoldásnak az az ára, hogy most viszont az 54. § (1) bekezdésének javasolt értelmezése kerül összeütközésbe ugyanennek a szöveghelynek a szoros értelmezésével, hisz a szoros olvasatban az „önkényes” jelző *nem* fölösleges, és hozzáadása kifejezetten maga után vonja, hogy lehetséges „nem önkényes” – s ezért az adott rendelkezés által nem okvetlenül tilalmazott – módja is az élettől és az emberi méltóságtól való megfosztásnak. Egyszóval, a bíróság értelmezése vagy a két alkotmányhelyet egymással, vagy az egyik hely olvasatát ugyanannak a helynek a szoros olvasatával hozza ellentmondásba. Akár így, akár úgy, de mindenképpen megsérti a szöveghűség már idézett alapkövetelményét, mely szerint, ha a vizsgált szöveg számára adható konzisztens olvasat, akkor az értelmezésnek azt kell választania, s a teljes olvasat nem mondhat ellent a szöveg szoros olvasatának (feltéve, hogy található konzisztens szoros olvasat).

Vagyis, ha két alkotmányos rendelkezésről adható olyan nyelvtani-logikai elemzés, melyben nem mondanak ellent egymásnak, akkor nem fogadható el az alkotmány értelmezésének az az – erkölcsi meggyőződések figyelembevételével kialakított – olvasata, mely ellentmondást teremt közöttük. Továbbá, ha valamely jog alkotmányos megfogalmazásának nyelvtani és logikai elemzése kizárja, hogy ezt a jogot abszolútnak tekintsük, akkor nem tekinthető az alkotmány értelmezésének egy olyan tétel, mely szerint a kérdéses jog soha, semmilyen körülmények közt nem korlátozható.

A halálbüntetésről szóló határozat a két követelmény közül legalább egyet elkerülhetetlenül megsért. A bíróság eljárása csak abban az esetben volna védhető, ha a határozat kimutatná, hogy az élethez való jogról adott értelmezése általánosan elfogadott erkölcsi ítéletet tükröz, része a társadalom szilárd mo-

rális konszenzusának – hogy nem is választható más, erkölcsileg védhető értelmezés, mint az övé. Ha létezik ilyen konszenzus, akkor a szoros olvasatnak azt ugyanúgy ki kell elégítenie, mint a grammatika és a logika szabályait.

Ilyesmit azonban a bírák még csak nem is sugalmaztak. Tézisük valójában igen bonyolult és korántsem nyilvánvaló vélekedéseket fejez ki; nincs okunk feltételezni, hogy az erkölcsi közmeggyőződés részét alkotná.²¹ Mindez a szöveghűség legtágabb kritériumai alapján is eleve kizárná az Alkotmánybíróság olvasatát a megengedhető értelmezések közül.

De talán a többségi határozat támogatói nem tudatosan léptek a szöveg kritikájának útjára; talán csak nem vették észre, hogy a 8. § (2) bekezdése és az 54. § (1) bekezdése közti, feltételezett ellentmondás eltűnik, ha a két rendelkezés szoros olvasatát kapcsolják össze egymással. Ha így lett volna, akkor tévedésük nem bizonyítaná, hogy a határozat az alkotmány kritikai olvasására vállalkozott. Csupán annyit bizonyítana, hogy aki a kritikai szövegolvasást megengedhetetlennek tartja, annak a határozat okfejtését el kell utasítania. Van azonban itt még valami, amivel a bíróság egész biztosan szembenézett.

Ha igaz volna, hogy a két szöveghely nem tartható fenn egyszerre, akkor legalább az egyiket módosítani kell. A módosítás azonban az Országgyűlés kizárólagos hatásköre. Amíg a törvényhozók nem döntöttek el, hogy melyik rendelkezés módosításával tüntetik el a bírák által konstruált ellentmondást, a bíróság egyikre sem alapozhat határozatot. Ellenkező esetben ő maga határozná arról, hogy melyik bekezdésnek kell maradnia, s melyiknek mennie, ami valódi alkotmányozói döntés volna. Márpedig a 23/1990 (X. 31.) AB számú határozat meghozza ezt a döntést. A 8. § (2) bekezdésnek tulajdonított rendelkezést veszi alapul, s ezzel közvetve kimondja, hogy nem itt, hanem az 54. § (1) bekezdésében van a hiba. S a határozatnak ez a jellegzetessége egész biztosan nem maradt rejtve a testület előtt, hisz éppen erre hívta föl a figyelmet Schmidt Péter különvéleménye.²²

Szigorú szöveghűség: a magzat jogképességének kérdése

A halálbüntetés „kegyetlen, embertelen és megalázó” voltára alapozott indoklás nemcsak abban különbözik az élethez és az emberi méltósághoz való jog „fogalmilag korlátozhatatlan” voltára épített indoklástól, hogy az utóbbi ellentmondást teremt az értelmezésbe bevont alkotmányos rendelkezések között, az előbbi pedig nem. További fontos különbség, hogy az egyik indoklás jóval kevesbé köti meg a bíróság későbbi döntéseit, mint a másik. Ha a döntés a „kegyetlen, embertelen és megalázó” *büntetés* alkotmány-

ellenességét veszi alapul, akkor következményei az igazságszolgáltatási aktusok körére korlátozódnak. Ha azonban az *emberi élet elvétele*nek általános tilalmára épít, akkor az igazságszolgáltatás körén kívüli cselekmények alkotmányos megítélését is befolyásolhatja. Súlyos következményei vannak egy sor olyan ügy eldöntésére nézve, melyek ma még mélyen megosztják a közvéleményt (abortusz, eutanázia, in vitro megtermékenyítés, embrió-kísérletek stb.),²³ sőt nehezen kezelhetővé tesz olyan ügyeket is, melyek nem okoznak ilyen mély meghasonlást a közgondolkodásban (sorkatonák kötelezése arra, hogy harctéren emberéletet oltsanak ki, a jogos rendőri fegyverhasználat határainak megvonása).²⁴

A második és harmadik fejezetben beszéltem arról, hogy a bíróság helyesen teszi, ha takarékosan bánnik a neki föltett kérdés megválaszolásának eszközeivel; azaz, ha az adott kérdést két különböző válasz ugyanúgy dönti el, ám az egyik kevésbé determinálja a jövőben várható kérdések eldöntését, mint a másik, akkor az előbbit választja. A jelen esetben a határozat és a hozzá fűzött egyéni vélemények semmit nem tartalmaznak, ami arra utalna: a bírák mérlegeltek a lehetőséget, hogy a halálbüntetés eldöntését az általuk választottnál takarékosabb indoklásra is alapozhatnák. De az bizonyos, hogy a választott indoklás távolabbi következményeivel nagyon hamar szembekerültek.

1990/91 folyamán nagyszámú indítvány érkezett az Alkotmánybírósághoz, melyek a terhesség megszakítását szabályozó minisztertanácsi rendelet (és más, csatlakozó jogszabályok) megsemmisítését kérték, s kezdeményezték, hogy a testület mondja ki: a magzat ember, tehát az abortusz emberölésnek, az élethez való jog megsértésének minősül, s következőképp szigorúan tilos. Ezek az indítványok súlyos dilemma elé állították a bírákat.

Ha eleget tesznek a kérésnek, és kimondják, hogy a magzat „jogilag ember”, tehát az alkotmány jogképes személynek tekinti, akit megilletnek az ember alkotmányos jogai – köztük az élethez való jog –, akkor azt is ki kell mondaniuk, hogy „terhességmegszakítás ... kizárólag azokban az esetekben végezhető, amelyekre nézve a jog eltűri az emberi életek közti választást, és ennek megfelelően nem is bünteti az emberi élet kioltását. Ilyen eset például az, ha az anya életének megmentése érdekében válik szükségessé az abortusz.”²⁵ Ha ezt a következtetést nem kívánják levonni, akkor azt kell leszögezniük, hogy a magzat nem tartozik azon lények osztályába, akiket az alkotmány „jogilag ember”-nek minősít. Alább azt vizsgálom, hogy mit kezdtek a bírák ezzel a dilemmával.

„A Magyar Köztársaságban minden ember jogképes”, szögezi le az alkotmány 56.§-a. De ki tartozik a

„minden ember” kategóriája alá? Senki nem vitatná, hogy a már megszületett emberi egyedek kivétel nélkül ide tartoznak – azonban ide tartozik-e a magzat is? S ha igen, mikortól? A válasz attól függ, hogy a biológiailag embernek minősülő – embertől származó – lényeket milyen tulajdonságuk alapján *kell* kitüntetett módon kezelni. Az Alkotmánybíróság által elfogadott nyelvezetten szólva: attól, hogy az ember *méltósága* az emberi egyedek mely tulajdonságaihoz kötődik.

A méltóság szó elsődleges használatában az ember erkölcsi rangját jelöli, azt a sajátos *státust*, melynél fogva az emberi egyedek különleges bánásmód illeti meg; például jogai vannak, s vele szemben mindenki mást kötelességek terhelnek. Maga a méltóság ebben az elsődleges értelemben nem empirikus tulajdonság, melyet megfigyelhetnénk és mérhetnénk, mint az intelligenciaszintet vagy a koncentráció képességet. Amikor ebben az értelemben emberi méltóságról beszélünk, azt az ítéletet fogalmazzuk meg, hogy az ember különleges bánásmódra méltó lény. De ennek az ítéletnek alapja kell legyen. Rá kell tudnunk mutatni azokra a minden embert és csakis az embereket jellemző tulajdonságokra, melyek a különleges bánásmód igényét indokoltá teszik. Az emberi méltóság *járadékos tulajdonság*; azaz önállóan nem figyelhető meg, hanem csak akkor állítható alanyáról, ha az rendelkezik bizonyos más, önállóan megfigyelhető tulajdonságokkal (például képes racionális életvezetésre, vágyainak és vélekedéseinek kritikai felülvizsgálatára), melyek megléte esetén indokolt a méltóság ismervét is hozzá rendelni.²⁶ Ez viszont magában foglalja, hogy az emberi méltóság fogalmának (ebben az elsődleges használatában) az ad tartalmat, hogy milyen önállóan megfigyelhető tulajdonságokhoz kötjük, tehát más és más felfogásai, koncepciói más és más értelmezést adnak neki, mivel ezek éppen abban különböznek egymástól, hogy milyen tulajdonságokhoz kötik az ember különleges erkölcsi státusát (méltóságát).

A halálbüntetést eltörlő határozat egy nagyon sajátos koncepció mellett kötelezi el magát. Azt mondja, hogy „(az) emberi élet és az emberi méltóság elválaszthatatlan egységet alkot”.²⁷ Ez a megállapítás elvben kétféleképpen olvasható. Vagy úgy, hogy az emberi élet abban az esetben méltó különleges védelemre, ha az élő emberi lény rendelkezik a méltóság előfeltételeivel (melyek nem azonosak azzal, hogy az adott egyed emberektől származik és él). Vagy úgy, hogy az emberi méltóság az emberi élettel mindenképpen együtt jár, az élő emberi egyedekről, minden más tulajdonságától függetlenül. Az első olvasatban a méltóság az élet megkülönböztetett értékének a feltétele. A második olvasatban az élet az a feltétel, melynek teljesülése esetén az embert mint

sajátos erkölcsi méltóságú lényt kell kezelni. A halálbüntetést eltörlő határozat nem közli egyértelműen, hogy melyik értelmezésre épít, de Sólyom László párhuzamos véleményéből félreérthetetlenül kitűnik, hogy a másodikra. Az abortusz-határozat pedig ugyanazzal az egyértelműséggel fogalmaz, mint az elnöki párhuzamos vélemény: „A méltóság az emberi étellel eleve együtt járó minőség”, olvassuk itt.²⁸

Ez az állítás első pillantásra meglep, hisz néhány mondattal korábban a következőket találjuk: „(az) emberi méltósághoz való jog azt jelenti, hogy van az egyén autonómiájának, önrendelkezésének egy olyan, mindenki más rendelkezése alól kivont magja, amelynél fogva – a klasszikus megfogalmazás szerint – az ember alany marad, s nem válhat eszközzé vagy tárggyá”.²⁹ Az idézett megfogalmazás a méltóságot az autonómiával vagy önrendelkezéssel hozza összefüggésbe, és így birtoklását egy olyan tulajdonság (az autonómiára vagy önrendelkezésre való képesség) meglététől teszi függővé, mely az emberi étellel nincs eleve adva.

Az ellentmondás azonban kiküszöbölhető. A zavart az okozza, hogy az emberi méltóság fogalmának, a vizsgálatunk központjába tartozó elsődleges használatán túl, van egy másodlagos – tehát az előbbihez kötődő, azt feltételező – használata is, s a határozat váltakozva hol elsődleges, hol másodlagos értelmében használja. Másodlagos használatában a fogalom az egyénnek azt a tulajdonságát jelöli, hogy az ember az őt megillető erkölcsi státushoz méltón vezet életét. Azt állapítja meg, hogy az egyén tudatában van: megilleti a méltósággal jelölt erkölcsi rang, és magatartását ehhez igazítja. Az az egyén, aki ember mivoltához méltóan vezet életét, egyebek közt autonóm módon cselekszik, s az emberi méltósághoz való jog autonómiáját (is) védi. De mindez nem zárja ki, hogy elsődleges – alapvető – használatában a méltóság az emberi lényt életének teljes folyamán, tehát gyakorlatilag a fogamzástól (mondjuk) az agyműködés visszafordíthatatlan leállásáig jellemezze. Egyszóval, ha vitatjuk is a határozat felfogását (miként e tanulmány szerzője teszi), azon az alapon nem vitathatjuk, hogy átlát szó inkonzisztencia jellemezne.

Lépjünk tehát tovább, s vizsgáljuk meg, mivel indokolja a határozat, hogy ezt az álláspontot tegyék magunkévá. „Emberi méltósága ... mindenkinek érinthetetlen, aki ember, függetlenül fizikai és szellemi fejlettségétől, illetve állapotától, és attól is, hogy emberi lehetőségéből mennyit valósított meg, és miért annyit”, szögezik le a bírák.³⁰ A méltóság tehát „minden emberre nézve egyenlő”,³¹ nem érzékeny arra, hogy az egyén milyen szintet ér el az olyan sajátosan emberi tulajdonságokban, mint például a racionalitás, a tudatosság, az akarat, vagy a szabályok

megértésére, követésére és kritikájára való képesség. Ebből azonban a határozat szerint az következik, hogy az efféle, morálisan fontosnak tartott tulajdonságok egyáltalán nem befolyásolhatják az ember státusát, hiszen ha befolyásolhatnák, akkor a különböző egyének méltósága nem volna egyenlő. Így tehát az emberi méltóság nemcsak attól független, hogy milyen fokot ér el valamely egyed az emberekre jellemző, sajátos tulajdonságok terén, hanem – éppen ezért – egyáltalán e tulajdonságoktól is. „Az ember alapvető jogi helyzetének jellemzője, hogy jogképessége független bármely tulajdonságától. Alapvetően érvényes ez az élethez és méltósághoz való jogra is,” mondja ki a következményt a határozat.³²

Ha azonban így van, „(ha) a megszületett ember emberi minőségét kifejező jogállására sem egyéni tulajdonságai, sem az állapotával (pl. életkor) járó tipikus tulajdonságok nincsenek semmiféle hatással, akkor a magzat fejlettsége s más sajátosságai is közömbösek lehetnek a jogképesség és az élethez és méltósághoz való jog szempontjából”.³³ Sőt, közömböseknél kell is lenniük.

Így tehát az az értelmezés, melyet a határozat az emberi méltóság alkotmányos eszméjéről kínál, magában foglalja a magzat jogképességének téziséét. A következtetés így foglalható össze:

1. Az ember megfigyelhető tulajdonságai skaláris jellegűek, azaz fokozataik vannak, a több-kevesebb viszonyába rendezhetők.

2. Az emberi méltóság azonban független attól, hogy az egyed milyen fokon részesedik az emberre jellemző tulajdonságokból (a skaláris tulajdonságoktól eltérően a méltóság csak két értéket vehet föl: vagy van, vagy nincs). *Tehát*

3. Az emberi méltóság független attól, hogy az egyed egyáltalán részesedik-e az emberre jellemző tulajdonságokból. *Tehát*

4. Az emberi méltóság független attól, hogy az egyed rendelkezik-e a megszületett emberek bármely tulajdonságával, vagy még magzati állapotban leledzik, s attól is, hogy a magzati fejlődés mely szakaszán tart. *Tehát*

5. A magzatot ugyanaz a kitüntetett bánásmód illeti meg, mint a már megszületett embert (méghozzá függetlenül attól, hogy az egyedfejlődés mely szakaszában van). *Tehát*

6. Az az alkotmányos elv, mely szerint „Mindен ember jogképes”, a magzatra is vonatkozik (méghozzá függetlenül attól, hogy az egyedfejlődés mely szakaszában van).

A határozat nem csak magában rejti: egyértelműen helyesli is ezt a következtetést. „A jogalanyiség ilyen kiterjesztésének jellege és hordereje csak a rabzolgaság eltörléséhez hasonlítható, de annál is jelen-

több lenne – olvassuk az indoklásban –. Ezzel az ember jogalanyisága elérné elvileg lehetséges végső határát és teljességét...”³⁴

Ez az értelmezés, noha nem teljesen motiválatlan, véleményem szerint hibás. A hiba gyökere a fenti következtetési lánc 2. és 3. pontja közti átmenetben található. Abból, hogy az ember erkölcsi státusa érzéketlen az alapjául szolgáló skaláris tulajdonságok fokozatai közti különbségekre, nem következik, hogy e tulajdonságok meglétére vagy hiányára is érzéketlennek kell lennie.³⁵ A határozat nem indokolta meg, hogy az emberi élet és az emberi méltóság egységének miért kellene azt a felfogását választanunk, mely a méltóságot a pusztá életjelenségek járulékos tulajdonságaként kezeli, miért nem inkább azt, mely szerint a méltóság státusa más tulajdonságokhoz (például az autonómiára való képességhez) kötődik, s az élet akkor áll az emberi méltóság védelme alatt, amikor ezek a tulajdonságok adva vannak.

Itt azonban nem a bíróság álláspontjának érdemi bírálata a célom. Azért vállalkoztam az abortusz-határozat következtetési láncolatának rekonstruálására, mert azt szerettem volna megmutatni, hogy a határozatban benne rejtett a konklúzió: a magzat jogképes személy („jogilag ember”). És mégis: a bírák óvakodtak kimondani ezt a tételt; később még látni fogjuk, miért.

A nehézségből úgy vágták ki magukat, hogy érdemben ugyan semmit nem adtak föl, viszont a kritikai szövegolvasástól egészen a szigorú szövegűség elvéig, a szoros olvasásig hátráltak vissza. Kijelentették, hogy „(a) magzat jogalanyiságának kérdése az alkotmány értelmezésével nem dönthető el. ... Alapvetően más jogi helyzet keletkezik attól függően, hogy a magzat jogalany-e, vagy sem. A két lehetséges értelmezés jogi következményei egymást kizárják, ugyanakkor az alkotmánnyal mindkettőjük összefér.”³⁶

Ha a bíróság elejétől a végéig tartotta volna magát ehhez az értelmezési felfogáshoz, akkor már a halálbüntetést eltörölő határozatát sem hozhatta volna meg, de ugyanígy a gyalázkodó beszéd büntetőjogi üldözését kizáró határozatát sem, vagy a kárpótlást szabályozó határozatokat, a személyi szám univerzális használatát megtiltó határozatot és még annyi mást... Tehát az abortusz-döntés csak akkor fér össze a bíróság állandó gyakorlatával, ha különleges oka van annak, hogy a magzat jogi státusának a szoros szövegolvasás által nyitva hagyott kérdését (és csakis azt) nem lehet érdemi interpretáció útján eldönteni.

Az indoklás sorra vesz néhány lehetséges magyarázatot. Először is azt mondja: a magzat jogalanyiságának kérdése esetében „(nem) arról van szó, hogy egy általánosan elfogadott és értéksemleges fogalom keretén belül a lehetséges értelmezésekről kell megállá-

pítani, hogy ezek közül melyek férnek össze az alkotmánnyal, és melyek nem.”³⁷ De a halálbüntetés esetében sem erről van szó! Az alkotmányszöveg szoros olvasásával összefér, hogy az élet elvételének legyenek önkényes és nem önkényes esetei, a bíróság azonban ezt a lehetőséget érdemi megfontolások alapján kizárta, s a következmények súlyosak: ha valakit nem önkényes módon is meg lehet fosztani az életétől, s ha a halálbüntetés nem önkényes intézkedés, akkor a halálbüntetést az alkotmány 8. §-ának (2) bekezdése és 54. §-ának (1) bekezdése együtt olvasva nem zárja ki; ha az életet lehetetlen nem önkényes módon elvenni, akkor a 8. § (2) bekezdése tiltja a halálbüntetést. S ez a felismerés nyomban általánosítható.

Az alkotmányos jogok rivális értelmezései egyfelől azért lehetnek *ugyanazon* jogok értelmezései, mert nagyon sok esetben ugyanúgy húzzák meg a határokat: például az élethez való jog minden valamire való felfogása egyetért abban, hogy az öncélú emberölés tilos, míg a jogos védelem kritériumait teljesítő ölés megengedett. Másfelől a rivális értelmezések azért *különböző* értelmezései ugyanazon jognak, mert vannak esetek, melyekben más és más módon húzzák meg a határt: így az egyik értelmezés a megengedhető, a másik pedig a szigorúan tiltandó cselekmények közé sorolja a gyógyíthatatlan, szenvedő beteg kérésére végrehajtott, orvosi eutanáziát. Ha két értelmezés egyetlen esetben sem húzna különböző határvonalat a megengedett és tilalmas cselekmények között, akkor nem két különböző értelmezéssel volna dolgunk, hanem ugyanannak az értelmezésnek két különböző megfogalmazásával. Ha viszont a fogalom bevett használata egyértelmű határt húzna ott, ahol a két értelmezés elhatárolásai nem esnek egybe, akkor a rivális értelmezések közül legalább az egyik nem számíthatna az adott fogalom értelmezésének (nem az élethez való jog interpretációja az a tétel, mely szerint az, akinek hatalmában áll megölni a másik embert, ezt meg is teheti).

Másodszor azzal magyarázza az indoklás a magzat jogalanyiságára vonatkozó kérdés különleges kezelését, hogy e kérdés tárgya voltaképpen „az ember jogi státusának újbóli meghatározása”, az pedig „az alapjogok értelmezéséhez képest előkérdés, az alkotmány belső összefüggéseiből le nem vezethető, külső ... döntés”.³⁸ Semmi kétség: abból, hogy milyen alapjogok illetik meg az „ember”-t, nem következik, hogy ki mindenki tartozik az „ember” fogalma alá. Előbb el kell döntenie, hogy „ember”-e a magzat, s csak azután lehet megmondani, hogy kiterjed-e rá az alapjogok védelme. Az *alapjogok* értelmezése útján tehát a magzat státusa nem tisztázható. Ez azonban nem jelenti, hogy az *alkotmány* értelmezése útján egy-

általán ne volna tisztázható, hisz az alkotmány több az alapjogok katalógusánál. Fent rekonstruáltam egy lehetséges (bár megítélésem szerint hibás) alkotmányértelmezést, mely magából az abortusz-határozatból olvasható ki. Hozzáteszem, hogy a bíróság számára ez az értelmezés nem csupán logikailag volt lehetséges. Minthogy megfelelt a halálbüntetést eltörlő határozat indoklásának, a bírák kötelesek lettek volna figyelembe venni döntésük meghozatalakor, hisz nekik az alkotmány szövegét a saját korábbi értelmezéseikkel együtt kell olvasniuk.³⁹

Végezetül azt állítja a határozat, hogy „(a) magzat jogalanyiságáról való döntés ... tartalmilag alkotmányozói döntés, amelynek legcélszerűbb szabályozási módja az lenne, ha magában az alkotmányban fektetnék le”.⁴⁰ A bíróságnak nincs alkotmányozói hatásköre; ha tehát a magzat státusa az alkotmányozóra tartozó kérdés, akkor azt a bírák nem dönthetik el. Csak hogy ez az érv nem áll meg önmagában. A magzat státusának kérdése valóban alkotmányos jelentőségű kérdés; attól függően, hogy mi rá a válasz, mást és mást fog jelenteni a „minden ember” az alaptörvény 56.§-ában. A kérdés eldöntése azonban csak akkor kizárólagosan alkotmányozói feladat, ha a rendelkezésre álló alkotmányszöveg interpretálása útján nem végezhető el. Ha ez igaz volna, akkor az alkotmányozás-érvre nem lenne szükség; az értelmezés útján való döntés kivihetlensége önmagában lezárna a vitát. Ha azonban nem igaz (márpedig láttuk, hogy nem az), akkor viszont a magzat státusának kérdése nem okvetlenül alkotmányozói kérdés, hisz eldöntéséhez nincs szükség az alkotmányszöveg megváltoztatására.

Egyszóval, nincs jó indok arra, hogy a magzat státusának kérdését a bíróság megkülönböztetett óvatossággal kezelje, azaz, miközben más kérdések eldöntésekor bátran él az érdemi szövegolvasás módszereivel, ebben a kérdésben a szigorú szövegűség követelményéig hátráljon vissza. A bíróság általános gyakorlatának az felelt volna meg, ha a bírák nem mulasztják el a magzat státusának problémájára alkalmazni az elveket, melyeket a halálbüntetés tárgyalása során már felállítottak. Sőt, többet állítok.

Az abortusz-határozat a magzat státusának problémáját két különböző összefüggésben érinti. Először azt a kérdést veti föl, hogy a magzat státusa magában foglalja-e a jogalanyiság ismérvét. Ennek a kérdésnek a vonatkozásában mondja lehetetlennek, hogy a magzat státusát alkotmányértelmezés útján tisztázzák. Később azonban fölvet egy másik kérdést is, mely szintén kapcsolatban van a magzat státusának

– a magzattal szemben elvárható bánásmód elveinek – problémájával. Ez a kérdés így hangzik: Mi a helyzet akkor, ha a törvényhozó úgy határoz, hogy a magzat nem jogalany? Vajon az következne ebből a döntésből, hogy a magzati élet semmilyen védelemben nem részesül, azaz (legalábbis a terhesség korai szakaszán) az állapotos nő magánügye, hogy kihordja vagy elveteti a magzatát? A határozat válasza szerint még ha a magzat nem jogképes is, a terhes nő önrendelkezési joga akkor sem érvényesülhet megszorítás nélkül. Ebben az esetben ugyanis a magzat életét az a körülmény helyezi oltalom alá, hogy az emberi élet objektív érték, mely önmagában is tiszteletet és védelmet érdemel. Hogyan jut erre a belátásra a bíróság?

Az alkotmány nem beszél arról, hogy az emberi élet „objektív érték” volna; egyáltalán nem is említi „objektív értékeket”. Azonban az 54. §-ban kimondja, hogy minden embernek „joga van az élethez”, a 8. §-ban pedig leszögezi, hogy az ember alapvető jogainak védelme „az állam elsőrendű kötelessége”. Mivel az élethez való jog az alapvető jogok sorában szerepel, ezért e két megállapítás összekapcsolása maga után vonja, hogy az élethez való jog védelme az állam elsőrendű kötelessége. Ezt a kötelességet értelmezve jut el a határozat az élet objektív értékének

A BÍRÓSÁG ÁLTALÁNOS GYAKORLATÁNAK AZ FELELT VOLNA MEG, HA A BÍRÁK NEM MULASZTJÁK EL A MAGZAT STÁTUSÁNAK PROBLÉMÁJÁRA ALKALMAZNI AZ ELVEKET, MELYEKET A HALÁLBÜNTETÉS TÁRGYALÁSA SORÁN MÁR FELÁLLÍTOTTAK.

védelméhez mint az államot terhelő további kötelességhez, mégpedig a következő módon.

Az élethez való jog ugyanis nemcsak azt a kötelezettséget rója az államra, állítja az abortusz-döntés indoklása, hogy tartózkodjék e jog megsértésétől, hanem azt a további kötelezettséget is, hogy gondoskodjék az érvényesüléséhez szükséges feltételek teljesüléséről. Ezt nevezi az indoklás az állam „intézményes életvédelmi kötelességé”-nek. Az intézményes életvédelmi kötelesség vezet át aztán az emberi élet objektív értékességéhez. Ez a kötelesség ugyanis „általában az emberi életet és létfeltételeit is védi. ... ‘az emberi élet általában’ – következésképp az emberi élet mint érték – a védelem tárgya.”⁴¹

Ha azonban az élet mint objektív érték önmagában is védelem tárgya lehet, akkor az élet intézményes védelmének hatóköre elválhat az élethez való jog alanyainak körétől. Olyan élő emberi lényekre is kiterjedhet, melyeknek nincs alanyi joga az élethez – tehát a magzatra is. Amiből azt a konklúziót vonja le a határozat, hogy az abortuszt akkor is hivatalos engedélyhez, az engedély megadását pedig ellenőrizhető indokhoz kell kötni, ha a törvényhozás nem terjeszti ki a jogképességet a magzatra.⁴²

Az okfejtés így halad:

Az államot intézményes életvédelmi kötelesség terheli.

Az intézményes életvédelem túlmegy az élethez való alanyi jog védelmén, az emberi életet mint objektív értéket is oltalmazza. *Tehát*

Az intézményes életvédelem hatálya nemcsak azokra a lényekre terjed ki, melyek rendelkeznek az élethez való joggal, hanem minden élő emberi lényre.

A magzat élő emberi lény. *Tehát*

Az intézményes életvédelem hatálya a magzatra is kiterjed. *Tehát*

A terhesség megszakítása nem lehet az állapotos nő magánügye (az indok nélküli abortusz elfogadhatatlan).

A kritikus lépés a következtetési lánc 3. és 4. pontjában van elrejtve. Ha azt állítjuk, az emberi élet objektív érték, mely önmagában – a hozzá fűződő alanyi jogtól függetlenül is – védelmet érdemel, akkor valóban lehetséges, hogy az objektív életvédelem nagyobb tartományt fogjon át, mint az élethez való alanyi jog védelme. Azonban meg kell tudnunk mondani, hogy hol kezdődik és hol ér véget ez a tartomány, azaz mettől meddig tart az emberi élet, mely méltó az objektív védelemre. Amikor ezt a tartományt kijelöljük, a határain belüli lények státusával kapcsolatban foglalunk állást: azt mondjuk róluk, hogy – szemben a határokon kívüli létezőkkel – az élet objektív, intézményes védelmének hatálya alatt állnak.⁴³

Az itt rekonstruált okfejtés tehát magában foglalja az állásfoglalást a magzat státusát illetően, csak most nem a jogalanyiség, hanem az objektív életvédelem normáinak vonatkozásában. A végkövetkeztetés csak akkor vonható le, ha a magzatról már kimondtuk, hogy élete objektív, intézményes védelemre érdemes.

Az, hogy így van-e, ugyanúgy „előkérdés” az indok nélküli abortusz tilalmassága szempontjából, mint az, hogy jogalany-e a magzat, „előkérdés” annak a problémának a szempontjából, hogy az élethez való jog – ha a magzat rendelkezne vele – mennyire súlyos indokok esetén engedné meg az abortuszt. Mégis, az utóbbit a bíróság ki akarja zárni az alkotmányértelmezéssel megválaszolható kérdések közül, míg az előbbit aggálytalanul megválaszolja.

Ez súlyos logikai hiba. Ha alkotmányértelmezés útján nem lehet eldönteni, hogy a magzat státusa magában foglalja-e a jogképesség predikátumát (mivel a magzat státusára vonatkozó kérdés „előkérdés”), akkor alkotmányértelmezés útján azt sem lehet eldönteni, hogy a magzat státusa magában foglalja-e a magzati élet objektív értékességének predikátumát (ugyanazért). A határozat azonban a második kérdést

eldönti. Ha viszont a második kérdés alkotmányértelmezés útján eldönthető, akkor nincs elvi akadálya az első kérdés értelmezés útján való eldöntésének sem. A határozat azonban az első kérdést eldöntetlenül hagyja.

Ha magyarázatot találunk a két kérdés eltérő kezelésére, akkor megértettük, miért hátrált vissza az abortusz-határozat, éppen a legfőbb kérdésben, a halálbüntetés-határozat természetjogi indoklásától egészen a szigorú szöveghűség követéséig. Nos, a két kérdés között egyetlen releváns különbséget fedezhetünk fel. A magzati élet objektív értékességének kimondásából a határozat azt a következtetést vonta le, hogy az abortuszt mindenképpen indokhoz kell kötni, de az indokok természetére és súlyára vonatkozóan semmilyen alkotmányos feltételt nem állapított meg. Ellenben világossá tette, hogy ha a magzat jogképesnek minősül, akkor az abortuszt csak a leg-súlyosabb indok (a terhes nő életének veszélyeztettsége) teheti megengedetté. Feltételezésem szerint a határozat azért nem tartózkodott a magzati élet objektív értékességének kimondásától, mert a bírák egyetértésre tudtak jutni abban, hogy az erre alapozott indoklási kötelezettség elfogadható.⁴⁴ Míg a magzat jogképességének kimondását azért utasította el magától a bíróság, mert az ebből adódó következményt – az abortusz szigorú tiltását – a többség nem volt kész vállalni.⁴⁵

De miért következett volna a szigorú tiltás abból a téziséből, mely szerint a magzat jogképes? Azért, mert ha jogképes, akkor nincs ok kétségbe vonni, hogy az élethez való joggal is rendelkezik. A halálbüntetést eltörölő határozat pedig olyan értelmezést adott az élethez való jogról, mely szerint az abszolút erejű, nem korlátozható. Ugyanakkor az élet és az emberi méltóság egységéről alkotott felfogása maga után vonta, hogy a jogképességet ki kell terjeszteni a magzatra. Így állt elő az abortusz-határozat dilemmája. A halálbüntetés-határozat olyan konzekvenciákat vont maga után, melyeket a bírának csak egy kisebbsége vállalt.

Ha az élethez való jog korlátozhatatlanságának tézise helyett a „kegyetlen, embertelen vagy megalázó büntetés” fogalmára alapozta volna a halálbüntetés tilalmát, akkor nem került volna szembe az itt vázolt dilemmával. Még ha úgy dönt is, hogy a magzat jogképes, módja lett volna az élethez való jog interpretálása útján elkerülni a következményt, melyet testületileg vállalni nem tudott. Például úgy, ahogyan a német Szövetségi Alkotmánybíróság tette 1975-ös abortusz-határozatában, mely egyfelől az élethez való joggal felruházott személynek minősítette a magzatot, másfelől leszögezte: az állapotos nőtől nem várható el a magzat kihordása és megszülése, ha az aránytalanul súlyos terhet jelent a számára.⁴⁶

Az abortusz-határozat kapcsán fölmerült, kínos nehézségek óhatatlanul figyelmeztették a bíróságot: vigyázni kell a későbbi döntéseket eleve determináló értelmezésekkel. Természetesen az, hogy egy döntés messze ható következményekkel jár, és az, hogy ugyanez a döntés az alkotmányszöveg kritikáján alapul, egymástól logikailag független jellemzők. Lehetséges messzire ható döntés, mely a szoros szövegolvasás eredményeit tiszteletben tartja, s lehetséges szerény hatókörű döntés, mely felülbírálja a szöveg szoros olvasatát. De mégis valószínű, hogy burkolt szöveg módosítással járó értelmezést tudatos módon olyankor vállaljon a bíróság, amikor valamilyen nagy horderejű elgondolásnak kíván érvényt szerezni. Az élethez való jog értelmezése során bizonyosan ez történt. S ezért a tanulságoknak óhatatlanul vissza kellett hatniuk arra is, ahogy a bíróság a kritikai szövegolvasás lehetőségét kezelte. Nagyobb óvatosságra intettek. Az inga először egészen a másik szélső pontig lendült vissza: az abortusz-határozat, legalábbis a magzat jogképességének vonatkozásában, a szigorú szövegűség elveinél cövekelte ki az értelmezés határait. Más ügyek tárgyalásánál, ahol a bírák kezét nem kötötték közvetlenül a halálbüntetés-határozat tézisei, ennyire kemény önmegettartoztatást nem mért magára a bíróság. De a kritikai olvasás mezejére sem merészkedett vissza soha többé.⁴⁷

A nagyobb gyakorlati óvatosság persze önmagában még nem jelenti a kritikai olvasásra támasztott igény elvi földadását. Ahhoz még másra is szükség volt. Meg kellett változnia az Alkotmánybíróság képének önmagáról, önnön rendeltetéséről. Láttuk, a kezdeti időkből a bíróság – vagy legalábbis a szemléletét döntően befolyásoló elnöke – úgy látta, hogy a bírának az esetlegesen módosított alkotmányszöveggel szemben is érvényesíteniük kell az alkotmányosság normáit. Azonban rövidesen olyan feladatok elé került a testület, melyek tükrében újra kellett fogalmaznia önértelmezését.

A köztársasági alkotmány az új rend tartós berendezkedése számára adott első megfogalmazást, jóllehet preambuluma szerint, „a békés politikai átmenet” előmozdítására született. Átmeneti szabályokat és intézményeket egyáltalán nem tartalmaz. „Az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmány módosítással gyakorlatilag új alkotmány lépett hatályba”, mondja ki a bíróság is.⁴⁸ De éppen ezért óhatatlanul fölmerült a kérdés: vajon a jövőnek szóló alkotmányt az átmenet viszonyaira is maradéktalanul alkalmazni kell, vagy az átalakulás egyszeri, rendkívüli feladatai szükségessé és megengedhetővé teszik az alkotmánytól való eltérést? Ez a kérdés mindenekelőtt a

múlt lezárásával, az előző rendszer hagyatékának kezelésével kapcsolatban merült föl: azzal kapcsolatban tehát, hogy mi módon teljesítheti az állam a múltban igazságtalan sérelmet szenvedettekkel szembeni jóvátételi kötelezettségét, s hogy mit tehet a múltban politikai indítékból végrehajtott – és politikai okokból büntetlenül hagyott – bűncselekmények feltételezett elkövetőivel.⁴⁹

Az Országgyűlés 1991-ben jutott oda, hogy a múlt lezárásának feladatával szembenézzen. Ezt követően, 1991/92-ben fogalmazódtak meg a bíróság számára az alkotmány és az új alkotmányos rendet megvalósító átmenet viszonyának kérdései.

A testület harmadik kárpótlási határozatában mondta ki először, hogy „a rendszerváltás egyszeri, sajátos történelmi követelményeket” állít az állam elé, s ezek végrehajtása rendkívüli megoldásokat kívánhat.⁵⁰ Az Országgyűlés 1991. április 24-i ülésén elfogadott kárpótlási törvény a volt földtulajdonosoknak vételi jogot biztosított a mezőgazdasági termelőszövetkezetekkel szemben; a föld ellenértékét kárpótlási jeggel válthatták meg. Ha a szövetkezeti tulajdont a rendszerváltás érintetlenül hagyja, akkor kérdéses tett volna, hogy vételi joggal való megterhelése alkotmányos-e, hisz a vételi jog törvényi úton való létesítésével az állam erőteljesen beavatkozik a tulajdonos rendelkezési jogába, a szövetkezeti tulajdon pedig – a többi tulajdonformával együtt – az alkotmány védelme alatt áll. Ez volt az első kárpótlási határozat álláspontja.⁵¹

A szövetkezeti tulajdon azonban nem maradt változatlan. A kárpótlási törvény megalkotásakor már készülőben volt a szövetkezeti törvény módosítása, mely lehetővé tette a szövetkezetek átalakulását gazdasági társasággá. S így a második és harmadik kárpótlási határozat abból indulhatott ki, hogy a kárpótlási törvény különleges pillanatban születik, az átmenet pillanatában, amikor egyfelől létrejönnek a piacgazdaságnak megfelelő tulajdonlási intézmények, másfelől az állam szembekerül az erkölcsi kötelezettséggel, hogy tegye jóvá a magántulajdon felszámolása idején okozott sérelmeket.

Ez az a pillanat, szögezte le az Alkotmánybíróság, amikor a szövetkezeti földtulajdon vételi joggal való megterhelése lehetségessé válik. De nem azért, mint ha a rendkívüli helyzet kivételesen elfogadhatóvá tenne alkotmánysértő intézkedéseket, hanem azért, mert a rendkívüli helyzetben a vételi jog törvényi előírása nem alkotmánysértő.

A készülő szövetkezeti törvény az átalakulás feltételévé tette, hogy a szövetkezeti tulajdont felosszák a tagok között. Így tehát a tagok arra számíthattak, hogy ingyenesen tulajdont szereznek a korábban oszthatatlanként kezelt, közös tulajdonból. Ezért a bí-

róság azt mondhatta: ha a vételi jogot akkor érvényesítik a szövetkezetekkel szemben, amikor a tulajdon felosztása végbemegy, akkor az állam valójában a keletkező, új tulajdont terheli meg; olyan tulajdonrészeket csökkent, melyekre a várományosnak nincs előzetes joga – hisz a szövetkezeti tagok nem alanyi jogon, hanem a törvény jóvoltából jutnak tulajdonhoz, s nem ellenszolgáltatás fejében, hanem ingyenesen, a piacgazdaságra való áttérés haszonélvezőiként. Ezért az új tulajdonszerzőknek ahhoz sem fűződik joga, hogy az állam ne terhelje rájuk – mintegy a juttatás feltételeként – az átalakulással járó költségek egy részét.

Az átalakulás megkezdése *előtt* az osztatlan szövetkezeti tulajdon alkotmányos védelmet élvezett a kártalanítás nélküli kisajátítással szemben. Az átalakulás befejezése *után* a felosztott szövetkezeti tulajdon ugyanilyen alkotmányos védelmet élvez. Az átalakulás ideje azonban rendkívüli pillanat, amikor a tulajdon alkotmányos védelmére támasztott igény meggyengül, s lehetővé válik a békés átmenet költségeinek megosztása.

Igy tehát, szögezte le a bíróság, a kárpótlási törvény nem sért alkotmányos védelmet élvező tulajdonjogot: „nincs alkotmányos akadály annak, hogy a tulajdoni rendszert átalakító törvények a társadalmi tulajdon egykori létrehozásából származó terheket és az 1989. október 23-ai alkotmány módosítás folytán esedékessé vált kötelezettségeket is elosszák azok között, akik a társadalmi tulajdont ingyenesen megszerzik”.⁵²

Nem arról volt szó tehát, mintha az átalakulás „egyszeri, sajátos követelményei” megengedhetővé tették volna az alkotmányos tulajdonvédelem megkerülését. A rendkívüli helyzetben az vált lehetségessé, hogy a volt földtulajdonosok igényeinek az alkotmányos tulajdonvédelem sérelme nélkül szerezzenek érvényt. Miként az első igazságtételi határozat utólag megállapítja: „Az Alkotmánybíróság soha nem alkotmányossági szempontból tekintette rendkívülinek a helyzetet, azaz fel sem merült az alkotmányosság követelményeinek felfüggesztése.”⁵³

Ezt azért kellett nagy nyomatékkal hangsúlyozni, mert az 1991 októberében elfogadott első igazságtételi törvény szerzői és támogatói éppen az alkotmányosság követelményeinek átmeneti felfüggesztését kívánták megindokolni a feladat rendkívüli voltaival. A törvényjavaslatot (Takács Péter társaságában) jegyző Zétényi Zsolt mondta az Országgyűlés október 8-i ülésén: „A jogállam nem lehet védőpajzs a jogtalansággal szemben. A jogállam helyreállítása a főbenjáró bűnök megbüntetését kell, hogy jelentse, azt, hogy a büntetendő cselekmények nem maradnak büntetés nélkül. ... Az elévülés és a jogállamiság általános el-

vei nem arra valók, hogy a jog előtti vagy jogellenes állapotokat megörökítsék vagy átmentsék. Összegezve: a jogállam szabályainak alkalmazása kötelező a jogállamban, de nem lehet kötelező oly módon, hogy ezzel jogtalan állapotot vonjon ki egyszer s mindenkorra a büntetőjogi megítélés köréből. Nem vitatom annak az érvelésnek a logikus voltát, amely szerint a formális jog követelményrendszere sérelmet szenved a fenti megoldással, de vitatom, hogy az adott esetben ne volna más megoldás is, mármint ahhoz képest, hogy nem teszünk semmit... Egy olyan államban, ahol a jogot lábbal tiporták, egy olyan államban éppen a jogállamiság arculcsapása lenne, ha ezeket a lábbal tiport jogi tételeket használnák fel a természetjoggal szemben...”⁵⁴

Az igazságtételi törvényhozás hívei úgy érveltek tehát, hogy konfliktus van a jogállam megkívánta igazságosság és a jogállamiság formális szabályai között, s hogy ebben a konfliktusban az igazságosságot kell választani. A felelősségre vonás megkísérlésével az állam azt üzeni meg polgárainak, hogy az előző rendszer jogsértő gyakorlata végérvényesen a múlté; míg a felelősségre vonás elmulasztása azt az üzenetet közvetítené, hogy a bűnösök, akikkel szemben a diktatúra nem alkalmazta a törvényt, a jogállamban – s éppen a jogállami szabályok precíz betartása következtében – továbbra is mentesülnek tettük törvényes következményei alól. A bűn néven nevezése és elítélése magasabb érdek, mint az alkotmányos előírások szigorú érvényesítéséé, mondták Zétényi és elvbarátai.

Az Alkotmánybíróság pedig teljes egészében megsemmisítette a törvényt. S nem érte be azzal, hogy az elévülést újraindító rendelkezéseket alkotmányellenessé nyilvánítsa és hatályon kívül helyezze. Szükségesnek látta, hogy nagy párosszal kimondja és megindokolja: „Az adott történelmi helyzetet a jogállam keretein belül és annak kiépítése érdekében figyelembe lehet venni. Nem lehet azonban a történelmi helyzetre és a jogállam megkövetelte igazságosságra hivatkozva a jogállam alapvető biztosítékait félretenni.”⁵⁵

A természetjog közvetlen alkalmazására a jogrendszer szünetelésének idején kerülhet sor: forradalom közben, vagy olyan helyzetekben, mint amelyet a náci birodalom összeomlása és Németország katonai megszállás alá helyezése teremtett. A rendszerváltás nem járt ilyen jogi szünettel. Igaz, a köztársasági alkotmány s a vele együtt elfogadott sarkalatos törvények „politikai szempontból forradalmi változásokat” vezettek be.⁵⁶ Csakhogy ezek a rendelkezések „a régi rend jogalkotási szabályainak betartásával, formailag kifogástalanul, és kötelező erejüket ebből származtatva jöttek létre”.⁵⁷ Összefoglaló fordulattal: „A rendszerváltás a régi rend talaján ment végbe.”⁵⁸

Ebből az a fontos következmény származik, hogy „A régi jog továbbra is hatályban maradt. Érvényességét tekintve nincs különbség az ‘alkotmány előtti’ és az ‘alkotmány utáni’ jog között.”⁵⁹ Nincs kétféle mérce, „Keletkezési idejétől függetlenül minden hatályos jogszabálynak az új alkotmánynak kell megfelelnie.”⁶⁰ Ha az elévülés szabályai a mai alkotmánnyal összhangban vannak – márpedig ez a helyzet –, akkor visszamenőleg sem lehet figyelmen kívül hagyni őket.

„A jogállam alapvető eleme a jogbiztonság. A jogbiztonság – többek között – megköveteli a megszerzett jogok védelmét, a teljességbe ment vagy egyébként véglegesen lezárt jogviszonyok érintetlenül hagyását.”⁶¹ Az elévülési idő letelte után „a büntethetőség kizárása alanyi jogon illeti meg az elkövetőt”, bármiben álljon a tett, melyet elkövetett, s bármi legyen az oka a felelősségre vonás elmaradásának.⁶²

S itt következik a határozat döntő megállapítása: „A jogviszonyok igazságtalan eredménye ... önmagában nem érv a jogbiztonsággal szemben. ... A mindig részleges és szubjektív igazságossággal szemben a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbre való.”⁶³ A jogbiztonság elsőbbsége azt jelenti, hogy az alkotmányban foglalt alapelveken és betartásuk garanciáin nem lehet természetjogi megfontolások alapján átlépní.

Ezt a megállapítást a törvényalkotásra vonatkoztatva mondja ki a testület; azonban nem a törvényhozás sajátos státusára alapozza, hanem a formális jogbiztonság és az érdemi igazságosság közti viszony általános felfogására. Az igazságtétel szorgalmazóival vitázva a bírák olyan értelmezést adnak a jogállamiság elgondolásának, mely mostantól kezdve az ő kezüket is köti.

Az alkotmány 2. §-ának (1) bekezdésében foglalt tételt, mely szerint „A Magyar Köztársaság ... jogállam”, elvben két különböző megközelítésben lehetett volna értelmezni. Az egyik lehetőség az volt, hogy a jogállamiságot nem pusztán formális feltételekkel azonosítja a bíróság, hanem belefoglalja értelmezésébe az igazságosság, a méltányosság és az alapvető jogok iránti tisztelet tartalmi követelményeit is. Ebben az esetben a joguralom egyet jelent az alkotmányos jogok uralmával; formális vonatkozásai csupán eszközök e szélesebb, érdemi követelmény teljesüléséhez. Mivel a bíróság kezdettől fogva elkötelezte magát az alkotmány morális olvasása, az alapjogok aktív védelme mellett, ez a – nevezzük így – tág értelmezés nem állt volna távol a szándékaitól.

A másik lehetőség abban állt, hogy a testület a jogállamiság szűk értelmezését választja, azaz kizárólag a jogbiztonság megkívánta formális feltételeket érti e

fogalmon. A szűk értelmezés, igaz, konfliktusban állt volna a bíróság alapjogi elkötelezettségével – ha kiegészül a további tézissel, mely szerint a formális joguralom követelményén túli alkotmányos kívánalmak (hacsak nem pontos szabályként fogalmazódnak meg) csupán ideálokat, deklaratív elveket tartalmaznak, szabályozó erejük nincsen. Ez azonban valódi kiegészítés; nem foglaltatik benne a jogállamiság formális értelmezésében. Így az a lehetőség is nyitva állt, hogy a bíróság a jogállamiság elvét szűken értelmezi, és az alkotmányos berendezkedés morális alapelveit az alaptörvény más helyeihez kötve fejti ki.

1992-ben a bírák ezt a lehetőséget választották. De mi a választás jelentősége? Mi a különbség az elkötelezettségükkel máskülönbén egyaránt összeegyeztethető két felfogás között? A különbség abban áll, hogy a szűk értelmezés, a szétválasztás által, módot ad a különböző alkotmányos elvek érvényesülési rangsorának felállítására. Ennek a rangsornak a kedvéért választotta a bíróság a jogállamiság szűk meghatározását. Azt kívánta leszögezni, hogy alkotmányos jogállamban a materiális értékek követése nem törheti át a formális eljárási normák korlátait.

Ez a megállapítás pedig óhatatlanul következményekkel járt a kritikai alkotmányolvasásra nézve is. A jogállamiság formális szabályai azt kívánják, hogy az alkotmány értelmezése ne kerüljön szembe az alkotmány szövegével. Ezek a szabályok nem tesznek különbséget az igazságtételi törvény híveinek természetjogias jogállam-kritikája és a bíróság ugyancsak természetjogias alkotmány-kritikája között. A bírák észre kellett vegyék: az ellenvetés, melyet az igazságtételi törvénnyel szegeztek szembe, a saját álláspontjukkal szemben is felhozható. Ha a jogbiztonság garanciáinak elsőbbsége igaz az alkotmánynak alárendelt törvényalkotásra, akkor igaz lesz az alkotmány – kötelező erejű – értelmezésére is. A jogbiztonság formális követelményeit az alkotmány értelmezésén alapuló bírói döntés ugyanúgy nem sértheti meg, mint az alkotmány keretei közt mozgó törvényhozói döntés. Márpedig az olyan alkotmányértelmezés, mely az alaptörvény szövegének burkolt módosításával jár, meghűsíti a szöveg stabilitásához fűződő várakozások beteljesülését, s ezért jogbiztonságot sért.

Így tehát, amikor a bíróság kimondta, hogy az anyagi igazságosság követelményei kizárólag a jogbiztonságot szolgáló garanciák keretei közt valósulhatnak meg, ezzel egyszersmind önmaga számára is kötelező erejű önkorlátozási elvet állított föl: következetesen tartózkodnia kell az alkotmány természetjogi (vagy más jellegű) kritikájára alapozott szövegolvasástól.

Nem véletlen, hogy éppen az 1992-es igazságtételi határozat fölött elmélkedve mondta ki a testület első elnöke, hogy „Az Alkotmánybíróság ... ideológiák

vagy ideologikus természetjogi elvek helyett egyfajta (korlátozott) alkotmánypozitivizmusra támaszkodik.”⁶⁴ Sólyom László – tudtommal – sem korábban, sem később nem használta az „alkotmánypozitivizmus” kifejezést a bíróság krédójának összegzésekor.⁶⁵ Most azonban, amikor a jogbiztonság és a jogaon túli igények konfliktusa szembesítette a bíróságot az alkotmány természetjogi kezelésének problematikus voltával, egyszer csak leírta. „Történelmi tapasztalat – mondja Sólyom ugyanitt –, hogy a diktatúrák bukása után tartósan a természetjog tölti be az ideológiai és sokszor a jogi űrt nemcsak az átmenet időszakában, hanem az új rend megszilárdulása után is.”⁶⁶ Ennek példaként említi meg a német Szövetségi Alkotmánybíróság gyakorlatának első évtizedét, amikor a bíróság még nem zárkózott el attól, hogy „az alkotmány értékrendjére” hivatkozva hozzon ítéletet. A magyar Alkotmánybíróság ezzel szemben „az ‘alkotmány értékrendje’ helyett jogi fogalmakkal operál, s ezek közül emelkedett ki a jogbiztonság, illetve az (elsősorban eljárási) garanciák szerepe”.⁶⁷

Összegezve: amikor az Alkotmánybíróság megkezdte működését, önértelmezésében arra került a hangsúly, hogy még az alkotmány – rögtönzések és politikai alkuk sokaságát tükröző – szövegét is ő hivatott szembesíteni „az alkotmányosság biztos mércéjé”-vel. Úgy is mondhatnám: a többségi felfogás kezdetben az volt, hogy „az Alkotmánybíróság az alkotmányosság paradoxonának letéteményese”. Amikor azonban a rendszerváltás alapvető kérdései a bírák elé kerültek, a testület önértelmezésében oda tevődött át a hangsúly, s ez már valóban idézet, hogy „az Alkotmánybíróság a jogállami forradalom paradoxonának letéteményese”.⁶⁸ Ezzel az eltolódással együtt pedig nyom nélkül eltűnt a kezdetekre még jellemző igény, hogy az alkotmányértelmezés útján rekonstruált, „lát-hatatlan alkotmány” az alkotmány szövegének elbírálásához is támpontot adjon. Lezárult az időszak, amikor a testület még készen állt a természetjogi bíráskodásra.

Az alapjogvédelem kifulladás

Ezt a változást kis késéssel követte egy másik. 1993-ig minden évben legalább egy nagy politikai horderejű alapjogi határozat született. 1990-ben a bíróság eltörölte a halálbüntetést. 1991-ben kijelölte a személyes adatok védelmének és a közérdekű adatok nyilvánosságának elvi alapjait. 1992-ben a véleménynyilvánítás szabadságának büntetőjogi határaitól rendelkezett, és meghatározta az állami büntetőhatalom latba vetésével szembeni követelményeket. 1993-ban a vallásszabadságot, valamint az állam és az egyház elválasztásának elvét értelmezte, továbbá állást foglalt

a bírói függetlenség értelméről és garanciális feltételeiről. Mindeme döntések közös jellemvonása, hogy átfogó elveket, sarkalatos tételeket fektettek le, s hogy – Sólyom László fordulatával élve – alaposan megemelték az alapjogok védelmének követelményszintjét. A bíróság gyakorlata 1990 és 1993 között összhangban volt azzal az önképpel, mely szerint az alkotmánybíráskodás elsődleges feladata az alapjogok – kiterjesztő módon felfogott – védelmezése. 1993 után azonban az irányadó alapjogi döntések folyama elapadt. Mi az oka a visszaesésnek?

Van egy kézenfekvő válasz a kérdésre. „(Az) első négy-öt évben sokkal nagyobb tere volt sarkalatos elvi tételek lefektetésének, hiszen akkor a semmiből kellett megteremteni az alapjogok tartalmát, és gyakorlatilag nekünk kellett fölépíteni az alkotmányt”, nyilatkozta Sólyom László többször hivatkozott interjújában.⁶⁹ Önként kínálkozik a vélekedés, hogy a nagy elvi határozatok megszületése után már csak a részletek kitöltése, a megkülönböztetések finomra hangolása marad. Ha ez a kép megállja a helyét, akkor az irányadó határozatok sorának megszakadása csupán arra utal, hogy az Alkotmánybíróság alapjogi doktrínája 1993-ra beérett.

Azonban a javasolt kép nem kellően differenciált. Ahhoz, hogy egyetérthessünk az állítással, mely szerint mindössze az alapjogi doktrína beéréséről van szó, néhány további feltételnek is teljesülnie kellene. Először, igaz kell legyen, hogy a bíróság immár minden nagyobb alapjogi kérdéskört lefedett az alkotmányt értelmező elvekkel és az elvek alkalmazásának tesztjeivel. A második feltétel abból adódik, hogy nincs szükségszerű összefüggés a döntések hatóköre és jelentősége között: az, hogy a későbbi döntésekre már csak részletkérdések maradnak, nem jelenti, hogy a későbbi döntések túlnyomórészt triviális jelentőségűek. Ezért igaz kell legyen az is, hogy bár az újabb döntések hatóköre tipikus esetben szűkebb, mint a korábbiaké, horderejük, ismét csak tipikus esetben, nem csekélyebb. Harmadszor, nem elegendő, hogy a bíróság kész legyen nagy horderejű döntéseket hozni: arra is szükség van, hogy az egymás után következő döntések ugyanabba az irányba mutassanak, halmozódásuk egyértelmű trendet adjon ki.

Ha ezeket a szempontokat az alapjogi bíráskodás 1993 utáni tendenciáira alkalmazzuk, megfigyelésünk kétségessé fogják tenni a vélekedést, mely szerint a változás az alapjogi bíráskodás beérésében állt.

Először is, egy sor nagy kiterjedésű alapjogi kérdéskört a bíróság soha nem is érintett. Nem született döntés a rendőri erőszakalkalmazással és szabadságkorlátozással szembeni alkotmányos követelményekről, noha 1995-től kezdve számos indítvány kérte ezt. Ugyancsak 1995 óta vár megvitatásra az idegenrendé-

szeti törvényt és végrehajtási utasítását támadó indítvány; a bíróságnak egyszerűen nincs álláspontja a hazánkban menedéket kereső vagy más módon itt tartózkodó külföldi állampolgárokkal szembeni bánásmód alapkérdéseiről. Nincs döntés a nem bűnmegelőzési és nem büntetési célú kényszerítés és szabadságelvonás jelenségköréről, mindenekelőtt a pszichiátriai betegek beszállításáról, kórházban tartásáról és a velük szembeni bánásmódról, noha 1994 óta erre vonatkozó indítvány is hever a bíróság asztalán. Nem foglalkozott a testület az orvos–beteg viszony alapjogi vonatkozásaival, és nem tárgyalta meg az 1993 óta előtte lévő eutanázia-beadványt. Jóllehet a diszkrimináció értékelése számára részletes tesztekkel dolgozott ki, de azok a diszkrimináció leg súlyosabb magyarországi példája, a faji besoroláson alapuló hátrányos megkülönböztetés alapeseteinek megközelítésére egyszerűen alkalmatlanok, s ugyanígy alkalmatlanok a nőkkel szembeni diszkrimináció jellegzetes eseteinek tárgyalására – a bíróság mégsem látta szükségét, hogy tegyen valamit a diszkriminációs tesztek megfelelő továbbfejlesztése érdekében.⁷⁰ 1993-ban nem az alapjogi bíraskodás fehér foltjai tűntek el, csupán a feltérképezésük maradt abba.

Másodszor, az alapjogi vonatkozású döntéseknek nem csupán a hatóköre szűkülte – a nyitott ügyek közül a bíróság tipikus esetben a kisebb horderejűeknek adott előnyt a nagyobb horderejűekkel szemben. Ez jól látható azon a két területen – a szólás és kifejezés, illetve az információs önrendelkezés és a közérdekű adatok nyilvánossága terén –, melyet a bíróság nagy hatású, mérvadó határozatokkal tekintett át 1991-ben, illetve 1992-ben.

A véleménynyilvánítás szabadságának doktrínáját lefektető, 3/1992. (V. 26.) AB számú határozat kétségtől megrajzolta a kereteket a szólást és kifejezést érintő későbbi ügyek elbírálása számára. De ezután még számos nagy jelentőségű ügy állt elő, mely a bíróságtól döntést kívánt. 1993-ban beadvány támadta meg az önkényuralmi jelképek használatának büntetőjogi üldözéséről rendelkező törvényt, 1994-ben a hatóság vagy hivatalos személy megsértésének büntetőjogi tényállását, 1995-ben a nemzeti jelkép megsértésének büntetőjogi tényállását, 1996-ban a közönség megsértésének (a gyűlöletkeltő beszédnek) új büntetőjogi tényállását, valamint a rémhírterjesztés büntetőjogi tényállását meghatározó és üldözésüket elrendelő jogszabályokat. Ugyancsak beadvány kérte az 1986-os sajtótörvény előzetes cenzúrát bevezető szabályainak megsemmisítését. Ezek mind fontos következményekkel járó ügyek, azonban 1998 novemberéig (Sólyom László visszavonulásának időpontjáig) a testület csupán kettőt tárgyalat közülük, a hatóság vagy hivatalos személy megsértésének, valamint

az előzetes cenzúrának az ügyét. Az előbbi kérdésben a bíróság hibátlan döntést hozott.⁷¹ Az utóbbiban viszont kétségtől felemás döntés született: a határozat egyfelől kimondta, hogy az ügyész mások személyiségi jogainak sérelmére hivatkozva – az érintettek akaratától függetlenül – nem függesztheti fel sajtótermék közlését és nem kérhet bírósági betiltást, ugyanakkor hatályban tartotta az ügyésznek adott felhatalmazást abban az esetben, ha a közbelépést a közérdeke védelme indokolja.⁷² Ezen túl a bíróság egyetlen határozatot hozott a véleményszabadság tárgykerében; alkotmányellenesnek nyilvánította azokat a rendeleteket, melyek különféle – gazdálkodó, társadalmi stb. – szervezeteknek előírták, hogy csak zsűri által elbírált műalkotásokat vásárolhatnak meg.⁷³ Ez helyénvaló, de triviális döntés; az ügy jelentősége nem fogható azokéhoz, melyeket a bírák elmulasztottak tárgyalni.⁷⁴

Hasonló képet mutat a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról hozott, nagyszabású határozat további sorsa is. 1994-ben a bíróság állást foglalt az első átvilágítási törvényről, kimondva, hogy az előző rendszer titkosrendőrsége által megfigyeltettek joga van betekinteni irataikba, valamint, hogy a volt ügynökök besúgóí tevékenysége közérdekű adat, amit nem lehet titkosan kezelni.⁷⁵ Viszont nem tárgyalta meg azt az 1996-ban kelt indítványt, mely a Belügyminisztérium egykori III-as főcsoportfőnökségének valamennyi ügyosztályán keletkezett iratok egyesítését s a megfigyeltettek számára hozzáférhetővé tételét kezdeményezte.⁷⁶ Soha nem foglalkozott a rendőrségi törvény adatvédelmi szempontból aggályos rendelkezéseivel, s nem tűzte napirendjére az egészségügyi adatkezelési törvény ugyancsak súlyos kétségeket ébresztő rendelkezéseit. Miközben ezekben a nagy fontosságú ügyekben hagyta lerontani az adatvédelem gyakorlatát, helyettük egy sor mellékes ügyet vett vizsgálat alá és döntött el ebben a tárgykerben – jó szellemben ugyan, de triviális hozadékkal. Így 1995-ben kimondta, hogy az ingatlannyilvántartásba való betekintés korlátozása alkotmányellenes;⁷⁷ újra megtiltotta a vagyonynyilatkozat megkövetelését;⁷⁸ továbbá meghatározta a követelményeket, melyeknek nyilvános büntetőtárgyaláson eleget kell tenni a terhelt elmeállapotáról készült szakvélemény bemutatásakor.⁷⁹ 1998-ban pedig arról rendelkezett, hogy a vádlottól nem lehet megtagadni a jogot, hogy betekintsen a rá nézve terhelő, azonban államtitoknak minősített adatokba.⁸⁰

Ennél is kedvezőtlenebb képet kapunk, ha kitágítva a kört figyelembe vesszünk minden 1994–1998 közötti döntést, mely valami módon az alkotmányos jogokra vonatkozik. Ilyen határozatok sorjájának egymás után: sérti a vállalkozás szabadságát a taxieng-

délyek számának korlátozása;⁸¹ versenyszabadságot sért, hogy kéményseprői munkára csak kijelölt vállalat útján lehet megbízást adni;⁸² jogbiztonságot sért a fővárosi önkormányzat rendelete, mely nem teszi egyértelművé, hogy a parkolásra kijelölt helyen a díj megfizetése nélkül parkoló gépkocsira kötelező-e vagy csak megengedett kerékbilincset szerelni;⁸³ alkotmányellenes, hogy a másodfokú bíróság pénzbírságban marasztaló és szakértői díjat elrendelő határozatával szemben a polgári eljárás rendje nem biztosít jogorvoslatot;⁸⁴ alkotmányellenes a büntetőeljárás törvényben szabályozott, olyan polgári jogi igények érvényesítési rendje közti különbségtétel, melyek azonos jellegűek, ha a megkülönböztetés azt eredményezi, hogy az egyik esetben lényeges eljárási garanciákat mellőznek;⁸⁵ alkotmányos jogot sért a felsőoktatási törvény, amikor a felsőoktatás valamennyi intézménytípusából, szakágazatából, képzési szintjéből és formájából a megkülönböztetés lehetősége nélkül kizárja a közügyektől eltiltott személyt;⁸⁶ a munkaviszony gyakorlása közben harmadik személynek okozott kárért nem lehet az egyik esetben teljes egészében a munkáltatót felelőssé tenni, a másik esetben pedig a felelősséget kiterjeszteni a munkavállalóra is, pusztán azon az alapon, hogy a munkáltató vállalat milyen tulajdonformában működik;⁸⁷ az időleges munkakötelezettség jogszabályi előírása alapjogot korlátoz, ezért csak akkor engedhető meg, ha a jogszabály rögzíti az alapjog védelmének lényeges garanciáit;⁸⁸ törvényben kell szabályozni, hogy ha a köztársasági elnök a büntetés végrehajtását kegyelemből próbaidőre felfüggeszti, az egyéni kegyelem milyen feltételek esetén veszti hatályát, és milyen eljárásban kell a büntetés végrehajtásáról rendelkezni;⁸⁹ szükségtelen és aránytalan korlátozást jelent az egyesületi joggal való visszaélés tényállása (ezt az elkövető akkor meríti ki, ha olyan szervezetet hoz létre vagy vezet, melynek célja bűncselekmény elkövetése...),⁹⁰ és így tovább. Az ilyen, nagyjából jó szellemű, de jelentéktelen jogvédő határozatok vég nélküli sorát alig-alig szakítja meg egy-egy valóban jelentős döntés 1994 és 1998 között.

Egyetlen esetben fordult csak elő 1993 után, hogy a bíróság addig feltérképezetlen, szűz területen hozott volna nagy horderejű alapjogi döntést: ez 1995-ben történt, amikor a testület leszögezte, hogy az azonos nemű emberpárok kizárása az életközösség polgári jogi intézményéből diszkriminatív s ezért alkotmányellenes.⁹¹ Ez a döntés ahhoz hasonló mérföldkő lehetett volna az életformák, nemi és kulturális beállítódások alkotmányos kezelése terén, amilyen a vélemény szabadságról hozott 1992-es határozat lett a szólás és kifejezés tartományában. Mégsem lett az. Egy évvel később, amikor az a kérdés került a bíró-

ság elé, hogy egy meleg jogvédő egyesület bejegyzése különleges feltételekhez köthető-e, a bírák teljes egyetértésben a korábbival homlokegyenest ellenkező szellemű döntést hoztak.⁹² Ugyanakkor egészen 1998 végéig nem tárgyalták meg azt az 1993-ban kelt indítványt, mely a természet elleni fajtalanság büntetőjogi tényállását nemi beállítottság szerinti diszkrimináció címén támadta, sem azt az 1996-os indítványt, melynek tárgya az erőszakos közösülés, a szemérem elleni erőszak, a megrontás, a vérfertőzés, a természet elleni fajtalanság tényállásaiban, valamint a magánindítvány intézményében lappangó diszkrimináció.⁹³

A meleg jogi helyzetének kezelése nem az egyedüli példa az alapjogi bírászkodás elbizonytalanodására. Már az első abortusz-határozat kilógott az egyértelműen „védelmi szintet emelő” határozatok sorából; 1995-ben a bíróság váratlanul szigorítással fenyegette meg a nyilvánosságot,⁹⁴ majd 1998-ban, ha a három év előtti fenyegetést nem váltotta is be, a törvényhozást mégis a hatályos szabályok megszorítására kötelezte.⁹⁵ A lelkiismereti és vallásszabadságról rendelkező 1993-as határozatot 1995-ben egy olyan döntés követte a tábori lelkészség intézményéről, mely aligha állja ki a szembesítést akár az állam és az egyházak elválasztásáról, akár az állam vallási semlegességéről és a vallás szerinti diszkrimináció tilalmáról lefektetett elvekkel.⁹⁶

Így tehát, harmadszor, a nagy alapjogi kérdések kapcsán ingadozás és megtorpanás figyelhető meg a bíróság 1993 utáni tevékenységében.

Egyszóval, az összkép nem az alapjogi bírászkodás beérését, hanem inkább lendületének kifulladását mutatja, s ez magyarázatot kíván.

Először szeretnék kizárni egy lehetséges választ, mely első pillantásra mintha egyenesen következne az előző szakaszok fejtegetéseiből. Majd egy másik választ javaslok.

A mértékadó alapjogi döntések folyamának elapadása egészen kis késéssel követte azt a fordulatot, melyet korábban úgy foglaltunk össze, hogy a testület tudatosan elfordult a kritikai alkotmányolvasástól. Önként kínálkozik a feltételezés, hogy a természetjogi bírászkodás elvetése sugallt nagyobb óvatosságot az alapjogok kezelésében. Nos, ha az alapjogok kiterjesztő értelmezése szükségképpen természetjogi értelmezés – azaz nem kötődik az alkotmány szövegéhez, sőt szembe is kerül vele –, akkor az óvatosság valóban indokolt lett volna. Azt remélem azonban, hogy az olvasó, aki kész volt eddig a pontig követni okfejtéseimet, annyit mindenképpen elfogad: komoly érvek szólnak az ellen, hogy az alkotmány morális olvasását azonosítsuk az alkotmányszövegtől elszakadó, azt felülbíráló természetjogi olvasással. A természet-

jogi bíraskodás elvetése egyáltalán nem kényszerítette arra a bírakat, hogy az aktív alapjogvédelemnek háttér fordítsanak.

De ha logikailag nem következett is ilyen fordulat a természetjogi bíraskodás elutasításából, lélektanilag mégis kézenfekvően adódhatott belőle. Ez valóban nem lehetetlen, azonban a bíróság gyakorlata ennek a feltételezésnek is ellentmond. Mert ha igaz is, hogy a bírák 1993-tól egyre óvatosabbá váltak az alapjogi ítélezés terén, az is igaz, hogy ugyanebben az időben egyre több merészséget gyűjtöttek a szociális juttatások és kedvezmények aktív védelmezéséhez. Ha az egyik területen óvatosságra biztatott a természetjogi bíraskodás földadása, akkor a másik területen is óvatosságra kellett volna biztatnia. Olyan magyarázatot kell találnunk, mely egyszerre motiválja a kifáradást az egyik s a felbuzdulást a másik területen. Hol keressük ezt?

Azt javaslom, hogy a bírák felfogásának megoszlásában. Vagyis úgy tegyük föl a kérdést, hogy milyen ítéletek mögött tudott a testületben többség felsorakozni. Hipotézisem a következő: a vallásszabadság ügye volt az utolsó nagy alapjogi ügy, ahol kellő egyetértés támogatta a szabadságkiterjesztő értelmezést. Az ezután következő ügyekben a kiterjesztő értelmezés számára már nem lehetett kellő többséget biztosítani. Ezért az ilyen ügyeket jobb híján félretette a bíróság; ha pedig mégis döntést hozott, akkor az vagy eleve kilógott a „védelmi szintet emelő” határozatok sorából, mint az első abortusz-ítélet, vagy más, rokon tárgyú döntésekkel együtt nem határozott trend, hanem bizonytalan toporgás képét adja ki, mint a melegek státuszának megítélése vagy az állam és az egyház elválasztásának, valamint a vallás szerinti hátrányos megkülönböztetésnek az értelmezése. Ezzel szemben a szociális juttatásokhoz való jogról a többség kezdetben úgy gondolkodott, hogy azt csak nagyon gyenge (az egyén által nem is számonkérhető) védelem illeti meg. 1992 és 1994 között azonban fokról fokra kialakultak a feltételek egy új konszenzus számára, mely 1995-ben döntő jelentőségű határozatokat alapozott meg.

E hipotézis két részét nem egyformán könnyű ellenőrizni. Második felének vizsgálata viszonylag nagy biztonsággal elvégezhető a hivatalos közlönyben közzétett döntések elemzésével: csak nyomon kell követni a bíróság doktrínájának döntésről döntésre haladó módosulását. Ezt a következő szakaszban teszem meg. A hipotézis első felét azonban csak körülményesebb úton lehet tesztelni, hiszen a félretolt döntések nem hagynak nyilvános nyomot, s így ritkán fordul elő, hogy az Alkotmánybíróság archívumában végzett kutatás vagy a bírák és szakértők rendszeres végigkérdezése nélkül meg lehessen állapítani, azért maradt el vajon egy döntés, mert nem volt esély a határozathozatalhoz szükséges többség össze-

kovácsolására, vagy egészen más oka volt a halogatásnak. Ilyen vizsgálódások nem férnek el e tanulmány keretei közt.

De azért a közreadott döntések elemzése is szolgál valamennyi bizonyítékkal, s ezt a bizonyító anyagot a jelen szakasz már át is tekintette. Ha a rendőri és az orvosi kényszerintézkedések, az idegenrendészeti szabályok, az eutanázia vagy a nemi erkölcs elleni bűncselekmények alkotmányos megítélésében ugyanúgy esély volt a szükséges egyetértés kikovácsolására, mint mondjuk a halálbüntetés tárgyában, miért maradtak el rendre az idevágó döntések? Ha a vélemény szabadság vagy az adatvédelem fontos részletkérdéseiben ugyanolyan határozott konszenzus volt a bíróságon belül, mint a tág körvonalakban, melyeket az első, irányadó határozatok rajzoltak meg, miért fektette el mégis a bíróság az idevágó, fontosabb beadványok javát? Ha a melegek jogait illetően a bíróság nem volt ambivalens, miért hozott akkor egymást kölcsönösen megkérdőjelező határozatokat? Ha a bíróság tartotta magát nagy párosszal vállalt, eredeti programjához, mely szerint elsőrendű feladata az alapjogok követelményszintjének megemlése, akkor miért triviális ügyek eldöntésére fordította értékes idejét és energiáit?

A bíróság 1994 és 1998 közötti ítélezésének tendenciái jól illeszkednek a hipotézishez, mely szerint a szabadságkiterjesztő alapjogi bíraskodás mögött 1993 után elfogyott a többség. A megtárgyalt és a tárgyalás nélkül hagyott ügyeket egybevetve azt találjuk, hogy a bíróság testületi álláspontja a politikai szabadságjogok (szólás, információs önrendelkezés, lelkiismereti és vallási szabadság) általános elveit illetően közel állt a liberalizmus felfogásához, de már ugyanezen általános elvek számos alkalmazása terén s kivált a politikai szabadságjogok körén kívül, az élet és halál, az egyéni életvezetés, valamint a faji és a nemek közti megkülönböztetésen alapuló diszkrimináció kérdéseiben (abortusz, eutanázia, mesterséges megtermékenyítés, homoszexualitás, nők, romák) távolabb állt tőle. Ez megmagyarázza az alapjogi bíraskodás kezdő lendületének kifulladását. Mihelyt befejeződött az alapelvek lefektetése azokon a területeken, ahol a bírák közti konszenzus megfelelt a liberális álláspontnak, az alapjogvédelmi követelményszint megemléseinek programja folytathatatlaná vált.⁹⁷

Nézzük most a másik oldalt, a szociális juttatások erős bírói védelme mögötti konszenzus kialakulását.

A jólérvédelem nekibuzdulása

Az alkotmány alapjogi fejezete néhány „szociális jog” is felsorol. A legfontosabb ezek közül a 7/E.§-ben lefektetett jog a „szociális biztonsághoz”, mely-

nek alanyai – az állampolgárok – rászorultság esetén igényt tarthatnak „a megélhetésükhöz szükséges ellátásra”. Ez a paragrafus két bekezdésből áll: az első a jog tartalmát határozza meg, a második arról beszél, hogy milyen intézkedések révén valósítja meg az állam a szóban forgó jog védelmét. Az első bekezdésből az a követelmény adódik, hogy az állam egyetlen polgárát se hagyja minimális ellátás nélkül; a másodikból pedig az, hogy mind a rászorulónak, mind a többi állampolgárnak bocsásson rendelkezésére intézményeket, melyek a szociális biztonság megőrzéséhez nélkülözhetetlenek (például hozza létre és működtesse a társadalombiztosítás szervezetét).

A bíróság kezdettől fogva igen tartózkodóan értelmezte ezeket a követelményeket. Az első bekezdés értelmezése során leszögezte, hogy a szociális ellátás kötelező minimuma nem eleve rögzített nagyság; nem határozható meg olyan ellátási szint, melyet az állam – a költségvetés állapotától függetlenül – mindenképpen köteles volna a rászorulók számára biztosítani. A szociális biztonsághoz való jog sérelme csak abban a szélső esetben állapítható meg, ha egy rászoruló egyáltalán nem részesül gondoskodásban; az ellátás szintjének és minőségének megválasztása terén a kormány és a törvényhozás nagyfokú szabadságot élvez. A második bekezdés kapcsán is úgy foglalt állást a testület, hogy az csupán arra kötelezi az államot, hogy működőképes intézményi rendet teremtsen; az intézmények megválasztása során a kormányt és a törvényhozást ismét csak nagyfokú szabadság illeti meg. A szociális biztonsághoz való jog tartalma tehát, az Alkotmánybíróság állandó értelmezésében, ennyi: az államnak működőképes intézményeket kell fenntartania a szociális ellátás biztosítására, s az ellátó intézmények között lennie kell olyanoknak, melyek a rászorultakról gondoskodnak. Az intézmények teljes hiányának, a gondoskodás teljes elmaradásának kirívó eseteit leszámítva a szociális biztonsághoz való jogra nem vonatkoznak alkotmányossági mércék; így az államot olyan kötelezettség sem terheli, hogy az egyszer már elért ellátási szintet a jövőben is változatlanul fenntartsa, vagy hogy az egyszer kialakított intézményi rendet soha ne változtassa meg. A bíróság, ennek megfelelően, egészen 1995-ig következetesen tartózkodott attól, hogy a „szociális jogok” védelmében beavatkozzon a kormány és a törvényhozás költségvetési döntéseibe.⁹⁸

FELSZÍNES ÉS HIBÁS KÉPET ALKOTNÁNK A TÖRTÉNEKÉRŐL, HA AZ 1995-ÖS DÖNTÉSEKET A KORMÁNNYAL SZEMBENI ELLENSZENVVEL PRÓBÁLNÁNK MAGYARÁZNI. A POLITIKAI VITÁT KAVARÓ HATÁROZATOK KORÁBBAN MINDIG MEGOSZTOTTÁK A BÍRÁKAT. MOST AZONBAN A TESTÜLET GYAKORLATILAG TELJES EGYSÉGBEN LÉPETT FÖL.

Az itt vázolt felfogással később sem szakítottak a bírák. Tartózkodó gyakorlatukkal annál inkább. 1995 májusában az Országgyűlés törvényt fogadott el a gazdaság stabilizálásáról. A megszorító intézkedések együttes alkalmazása összesen 132.4 milliárd forinttal csökkentette volna az államháztartás hiányát. Az Alkotmánybíróság 15 határozatban foglalkozott a stabilizációs rendelkezésekkel, s azokat számos ponton megsemmisítette. Döntései együttesen 31.4 milliárd forint tervezett megtakarítást vettek ki a csomagból, az összes várt eredmény 23.72 százalékát.⁹⁹ Ez kirívóan nagymérvű beavatkozás volt a törvényhozás költségvetési kompetenciájába; nemcsak az alkotmánybíráskodás európai gyakorlatától ütött el, de a hazai előzményekhez képest is drámai újítást hozott. Hogyan mehetett végbe ilyen gyökeres fordulat?

A legegyszerűbb válasz úgy szól, hogy a stabilizációs programot megnyirbáló határozatok előzmény nélküli, önkényes változást hoztak a bíróság gyakorlatában, amire a kormány és a törvényhozás nem számíthatott.¹⁰⁰ Ezt a vélekedést jóhiszeműen lehetett képviselni 1995 nyarán; aki a bíróság korábbi határozatainak elsősorban a rendelkező részére figyelt, az joggal várta, hogy a stabilizációs program túlnyomórészt átmegy az alkotmányos normakontroll szűrőjén. Így az a hiedelem sem volt teljesen megalapozatlan, hogy a bíróság politikai elfogultságának engedett szabad folyást, amikor a költségvetési megszorítások majd egynegyedét hatályon kívül helyezte.¹⁰¹ De mégis: felszínes és hibás képet alkotnánk a történekről, ha az 1995-ös döntéseket a kormánnyal szembeni ellenszenvvel próbálnánk magyarázni. A politikai vitát kavaró határozatok korábban mindig megosztották a bírakat.¹⁰² Most azonban a testület gyakorlatilag teljes egységben lépett föl.¹⁰³

Ez nemcsak a többi, politikailag érzékeny határozattól különböztette meg az 1995. évi stabilizációs törvényt és pótköltségvetést vizsgáló határozatokat, hanem a szociális biztonságot érintő korábbi határozatoktól is. Való igaz, 1995 előtt a bíróság soha nem semmisített meg az állampolgárok jólétét közvetlenül sújtó költségvetési rendelkezéseket, de elfogadó határozatai egyetlen alkalommal sem élveztek maradéktalan konszenzust. Először 1991-ben döntöttek a bírák állami támogatás megvonásáról: itt az volt a kérdés, hogy felemelhető-e utólagos törvényhozái döntéssel a piaci kamatlábnál előnyösebb feltétellel nyújtott lakáshitelek kamata. A megengedő határozathoz kilenc bíró közül ketten fűztek különvéleményt.¹⁰⁴

1993-ban, amikor a kérdés az volt, alkotmányos lehet-e, ha a nyugdíjak emelkedése elmarad a reálbérekétől, s ha a nyugdíjmaximalizálás megváltoztatja a nyugdíjasok közötti jövedelmi viszonyokat, a különvéleményt írók száma már megközelítette a döntést jegyző bírák számának felét (tíz bíró közül négy foglalt állást a határozat ellen).¹⁰⁵ 1994-ben egy olyan területen, mely rokon a szociális jogokéval, nevezetesen a „környezetvédelemhez való jog” terén már többségi állásponttá válik az a felfogás, mely szerint ez a jog „az élet természeti alapjának fenntartására vonatkozó állami kötelességet jelent”, s az így meghatározott kötelesség magában foglalja, hogy az egyszer már elért környezetvédelmi szinttől csak különleges feltételek teljesülése esetén megengedett visszalépni: akkor, „amikor alanyi alapjog korlátozásának is helye lenne”. Ezt a határozatot kilenc bíró közül heten támogatták.¹⁰⁶ Mire eljött a stabilizációs törvény ideje, a többség már jól érzékelhetően megfordult. Azt kell megmagyaráznunk, hogyan mehetett végbe a bíróság testületi álláspontjának eltolódása.

A magam részéről a következő magyarázatot javaslom. 1990 és 1995 között kialakult egy értelmezési apparátus, mely lehetővé tette, hogy a bírák, miközben kitartottak a „szociális jogok” alkotmányos védelmének minimalista felfogása mellett, mégis csak módot találjanak a jóléti megszorítások számottevő részének alkotmányellenessé nyilvánítására. Ezért az 1995-ös döntések megfelelő értékeléséhez előbb az új konszenzust megalapozó apparátust kell szemügyre vennünk. Túl kell mennünk az állam szociális kötelezettségeit érintő határozatok rendelkező részén; azt kell megvizsgálnunk, hogyan halmozódtak az indokló részben a változások, míg egy ponton a rendelkezést is megfordították.

Már a szociális biztonság kérdéskörének legelső említésekor találunk egy érdekes utalást, mely szerint olyan esetekben, amikor a garantált szociális ellátás visszafogása nem éri ugyan el a kritikus határt, de mégis alkotmányossági kételyeket vet föl, ilyen esetekben soha nem önmagában a juttatások és kedvezmények mérséklése bizonyul aggályosnak, hanem valami más – például az, hogy a támogatást diszkriminatív módon, egyes csoportokat aránytalanul megterhelve építik le, vagy az, hogy szerzett jogokat sértenek meg.¹⁰⁷ A diszkrimináció kérdéskörét most félretehetjük, hisz a hátrányos megkülönböztetés kimutatása nem vonja maga után, hogy a szociális gondoskodást tilos elvonni: a diszkrimináció úgy is helyrehozható, hogy mindenkit ugyanolyan mértékben fosztanak meg az állam segítségétől, mint a legnagyobb hátránnyal sújtott csoportot. A *szerzett jogok* tana lesz az a fogalmi eszköz, melybe kapaszkodva a testület majd kialakítja új konszenzusát.

Szerzett jogokon – vagy jogszerzésen – a bíróság eredetileg azt érti, hogy valaki egy korábbi időpontban megvásárolt későbbi időpontokban teljesítendő szolgáltatásokat, s ezzel jogot szerez azok majdani élvezésére. Így az a munkavállaló, aki rendszeresen fizet nyugdíjjárulékot, ezzel jogot szerez arra, hogy a törvényi korhatár elérése után nyugdíjban részesüljön. Az ily módon értelmezett szerzett jog önmagában nem alkotmányos fogalom, de a 2.§-ban foglalt jogállamiság, pontosan annak egy vetülete, a *jogbiztonság* mégiscsak alkotmányos védelemmel bátyázza körül. Jövőbeni szolgáltatásokat ugyanis csak akkor lehet ésszerű számítás alapján előre megvásárolni, ha a vásárló bízhat benne, hogy az ellenszolgáltatásra vállalt kötelezettséget a közbeeső időben az állam nem módosíthatja önkényesen. Például nem kell attól tartania, hogy hiába fizeti be a hozzájárulást egy adott évben, azt az évet kizárják a nyugdíjmeghatározáskor számításba veendő szolgálati évek közül. Ezen az alapon mondja ki az Alkotmánybíróság már 1991 elején, hogy „a szerzett jogok megvonása sérti a jogállamisághoz szervesen kapcsolódó jogbiztonság elvét”.¹⁰⁸

Az itt tárgyalt esetben a jogbiztonság a tulajdonhoz való jog biztonságos élvezését jelenti. A vásárló joga a befizetés jövőbeni ellentételezésére – tulajdonosi jog, s a bíróság később kifejezetten úgy foglal állást, hogy a korábbi befizetés által későbbi szolgáltatásra szerzett jogok az alkotmányos *tulajdonvédelem* ismérvei alapján értékelendők.¹⁰⁹ Ez meggyőző olvasat, legfőleg annyi kívánkozik mellé, hogy a befizetés és a viszonzás közti időbeli távolság kockázatot von maga után, és további tisztázást igényel, hogy a felek milyen arányban viseljék a kockázat terheit.¹¹⁰

A befizető magától értetődően csak akkor szerez jogot befizetéseivel, ha a két fél előzetesen megállapodott, hogy az egyik hozzájárulásait a másik egy későbbi időpontban szolgálatokkal viszonozza. Ezért a szerzett jognak ez az esete úgy is értelmezhető, mint a felek szerződésén alapuló jogosultság, mely azon az alapon kötelezi az ellenszolgáltatásra vállalkozó felet, hogy 1. megegyezett a másik féllel, aki 2. a maga részéről teljesítette a szerződésből reá háruló kötelezettségeket.

Azonban a szerződésen alapuló jogcímek nem mindig tulajdonosi természetűek. Szerződés útján anélkül is kötelezettségek keletkezhetnek, hogy a kötelezett fél fizetséget fogadott volna el. A következő lépésben a bíróság egy ilyen eset alkotmányos vonatkozásait vette szemügyre. Ez volt a kedvezményes kamatozású lakáshitelek ügye.

Itt arról volt szó, hogy az OTP a piaci kamatnál előnyösebb kamatfeltételekkel kínált kölcsönt lakásszerzésre vállalkozó házaspároknak, s az állam jogszabályban vállalt kötelezettséget arra, hogy a külön-

bözetet évről évre megtéríti. Célszerű lesz részeire bontanunk ezt az összetett esetet. Így két, részben különböző példa áll előttünk.

Az egyikben a bank piaci kamatra ad kölcsönt a lakásépítőknek, ám a piaci kamatláb később erőteljesen és maradandóan emelkedik.

A kérdés most így szól: hozzáigazítható-e az eredeti szerződés a piaci feltételek változásához? A hitelfelvevő nem vásárolta meg a jogot a kamatláb változatlanságára; ha van ilyen joga, az biztosan nem tulajdonszerzésen alapuló jog. A jogbiztonság elve azonban enélkül is azt kívánja, hogy a szerződés eredeti feltételeit ne lehessen egyoldalú döntéssel, szabadon megváltoztatni. Amikor egy személy hosszabb távra szóló hitelt vesz föl, mérlegelnie kell, hogy milyen terhet fog rá hárítani a törlesztés. Csak akkor végezhet megbízható számításokat, s csak akkor tudja felelősséggel eldönteni, hogy képes lesz-e helytállni törlesztési kötelezettségeiért, ha nem kell arra készülnie, hogy azok a jövőben kiszámíthatatlan módon növekedhetnek. Stabil várakozások nélkül nem lehet hosszú távú szerződést kötni. Ezért azt mondhatjuk, hogy a szerződés megkötésével a hitelfelvevő jogot szerez a szerződési feltételek stabilitására. Ez is szerzett jog, noha nem tulajdonosi. A jogbiztonság megkívánja, hogy a már megkötött szerződést csakis a kölcsön felvevőjének önkéntes beleegyezésével, vagy – annak híján – csakis bírói úton módosítsák, s hogy bírói szerződésmódosításra kizárólag szigorú követelmények teljesülése esetén kerülhessen sor: lényegében akkor, ha a kezdeményező bizonyítani tudja, hogy a körülmények előre nem látható és a szokásos kockázatokat meghaladó mértékű romlása következtében az eredeti feltételek megőrzése elviselhetetlen terhet róna rá. Nem elégséges indok, hogy a bank előnyösebben helyezhetné ki a pénzét, ha mostanáig várt volna a hitelügylet megkötésével; az is igaz kell legyen, hogy a pénzpiaci feltételek senki által nem várt változása olyan súlyos fizetési kötelezettségekkel terheli meg őt magát, hogy kamatemelés nélkül nem élné túl az új helyzetet.

Most viszont vonjuk be a történetbe az államot, mely jogszabályban vállalt kötelezettséget arra, hogy az adott, alacsony szinten rögzített kamat és a piaci kamat közti különbözetet rendre kiegyenlíti. Ha az eredeti kötelezettségvállalás nem jelölt meg felső határt a kamatrés számára, akkor a jogszabály arra kötelezi az államot, hogy az infláció teljes költségét magára vállalja. Ebben a történetben az állam szerepe több

tekintetben is különbözik attól, amit a bank játszik az előzőben. Először is, az állam nem szerződő fél; egyoldalú nyilatkozattal veszi magára a banki veszteség megtérítésének terhet. Másodsor, az állam nem ellenszolgáltatás fejében vállalkozott a hozzájárulásra,

hanem azért, hogy egy politikai célját – a lakásépítkezés felgyorsítását – megvalósítsa. Harmadsor, az állam nem a saját pénzével segíti meg a lakásépítőket, hanem az adófizetők hozzájárulásaival. A polgárok adózó képessége korlátozott, s ezért a lakástámogatás célja óhatatlanul verseng más politikai célokkal, melyek teljesítését az adófizetők ugyancsak elvárhatják. Ez sajátos helyzet, sajátos követelményekkel.

Ha ennek ellenére igaz marad az állammal szemben is, hogy a hitelt igénybe vevő személynek joga van a szerződésben kikötött feltételek stabilitására, akkor a szerzett jogok fogalma új alkalmazási területre terjesztette ki a hatályát: a jogszerzés még szerződésen alapul ugyan, de már olyan féllal szemben érvényesül, mely a szerződésnek nem részese. Márpedig az Alkotmánybíróság szerint így áll a dolog. Az említett határozat azt állítja, hogy az állam csak pontosan ugyanazon helyzet fennállása esetén módosíthatja jogszabállyal a jogszabály által magára vállalt kötelezettséget, melyek a bíróságot arra indítanák, hogy a két fél között keletkezett szerződés feltételein változtasson.¹¹¹ Ez talán túl erős megszorítás, de érthető, hogy a bíróság rokonságot vélt fölfedezni a szerződő felek kötelezettségei és a szerződési feltételekre vonatkozóan egyoldalú ígéretet tett állam kötelezettségei között. Hisz az állam éppen azzal a céllal tett ígéretet a kedvezményes lakáshitel-kamat és a piaci kamat közti különbözet kiegyenlítésére, hogy a lakásépítőket és az OTP-t szerződésre ösztökélje; az ígéret nem a szerződéskötés pusztá háttérfeltételeire vonatkozott, hanem magának a szerződésnek a tartalmára, módosítása a szerződés tartalmát változtatja meg. Bár az állam nem szerződő fél, a vele szembeni követelés mégiscsak szerződésen – az ő általa ösztönzött szerződésen – alapul.

Innen már csak egy lépés volt kimondani, hogy a jogbiztonság elve akkor is korlátozza az államot egyoldalú ígéretének visszavonása során, ha az nem kapcsolódik közvetlenül magánfelek között keletkező szerződésekhez, s ha ily módon a stabilitás iránti igényt nem a szerződéses kötelezettségvállalás alapozza meg. A döntő lépést 1994-ben tette meg a bíróság, amikor azt vizsgálta, hogy visszavonhatja-e az

INNEN MÁR CSAK EGY LÉPÉS VOLT KIMONDANI, HOGY A JOGBIZTONSÁG ELVE AKKOR IS KORLÁTOZZA AZ ÁLLAMOT EGYOLDALÚ ÍGÉRETÉNEK VISSZAVONÁSA SORÁN, HA AZ NEM KAPCSOLÓDIK KÖZVETLENÜL MAGÁNFELEK KÖZÖTT KELETKEZŐ SZERZŐDÉSEKHEZ, S HA ILY MÓDON A STABILITÁS IRÁNTI IGÉNYT NEM A SZERZŐDÉSES KÖTELEZETTSÉGVÁLLALÁS ALAPOZZA MEG.

állam a külföldi cégek számára jogszabályban biztosított adókedvezményt.¹¹² Az érvelés szerkezete itt is ugyanaz, mint a szerződéses kötelezettségvállalás esetében. Ha a jogszabály határidő nélkül tesz ígéretet valamilyen kedvezményre, akkor a várt előny beépül a jogosultak számításába. Hosszú távú terveket igazíthatnak a remélt könnyítésekhez, s ezek menet közbeni visszavonása akkor is elviselhetetlenül költségessé teheti a már megkezdett akciót, ha az állam nem szerződésben ígérte meg a kedvezmény biztosítását, és az érintettek egy vasat sem fizettek érte.

Így tehát a jogbiztonságnak a megvásárolt vagy másféle szerződéssel szerzett jogok stabilitása csupán speciális esete. Valahányszor az állam magatartásával okot ad az egyéneknek vagy szervezeteknek, hogy valamilyen juttatás vagy mentesség tartós fennmaradásában bízzanak, az állam felelősséggel tartozik velük szemben, feltéve, hogy az előnyös helyzet stabilitásában reménykedve hosszú távon megtérülő költségeket vállaltak magukra. Ezért, jóllehet az egyoldalú döntéssel, ellenszolgáltatás nélkül nyújtott előnyöket az állam utóbb visszavonhatja, mozgási szabadsága ilyenkor sem korlátozatlan.

Ebben a legutóbbi értelemben használja majd a szerzett jogok fogalmát a bíróság a stabilizációs törvényt vizsgáló döntései nagyobb részében. „Egy évtizedek óta fennálló ... megszokott, ismert és kiszámítható ellátási rendszer” már pusztán azáltal „elismer, megszerzett jogosítványokat” teremt, hogy az állam a múltban egyoldalú ígéretet tett, s azt huzamosabb időn át beváltotta.¹¹³ Az állam múltbeli szolgáltatásainak haszonélvezője jogot szerez a szolgáltatások jövőbeni folytatására, tekintet nélkül arra, hogy mi volt azok megkezdésének indoka (eredeti jogosultság vagy csupán a kormány valamilyen politikai célkitűzése), s a jogszerzés alapja az, hogy az állam törvényben ígérte meg a szolgáltatás teljesítését, és ígéretéhez sokáig tartotta magát.¹¹⁴

Foglaljuk össze az elmondottakat. A jogszerzés forrása minden esetben valamilyen cselekedet, melynek következményei a jogbiztonság elvének oltalma alá kerülnek. De a jogosultságot keletkeztető cselekedet természete más és más lehet, és ennek megfelelően a jogbiztonság is más és más módokon működik közre a jogszerzésben. Az egyik esetben maga a jogosult az, aki befizetéseivel jogot szerez, s a jogbiztonság a tulajdonhoz fűződő jogát védi. Ez a vásárlás útján szerzett jogok esete. A másik esetben a szerződő felek közti megállapodás rögzít – nem tulajdonosi – jogosultságokat, s a jogbiztonság a szerződéshez fűződő jóhiszemű várakozásokat védi. Ez a szerződés útján (de nem vásárlással) szerzett jogok esete. Egy harmadik esetben a szerződő felek az állammal mint a szerződésen kívüli féllel szemben

tesznek szert jogosultságra, mely részint az állam egyoldalú ígéretén, részint az ígéret alapján létrejött – és kölcsönösen betartott – szerződésen alapul; a jogbiztonság itt az állammal mint a szerződésre ösztökélő külső féllel szembeni várakozásokat védi. Ez a szerződés jogszabályi garantálása által szerzett jogok esete. S végül jogosultság forrása lehet az állam egyoldalú ígérete önmagában is; ilyen esetben a jogbiztonság az államtól kapott biztatásra alapozott várakozásokat védi. Ez a pusztán jogszabályi ígéret által szerzett jog esete.¹¹⁵

A kiterjesztés kézenfekvő. Azonban vegyük észre: minél jobban távolodunk a tulajdonosi jog alapesetétől, annál gyengébb a szerzett jogok kötőereje, annál kevesebbet kíván meg a jogbiztonság normája. A jogalanynak tett egyoldalú ígéreten alapuló jogosultság nem lehet ugyanolyan szilárd, mint a jogalany saját vásárlásán alapuló jogosultság. Lépésről lépésre haladva egyre kevésbé szigorú indokra van szükség ahhoz, hogy a szerzett jog meghátráljon a vele szemben álló érdek előtt.

A döntő ponton ezt a bíróság is így fogta föl. Bár a tulajdonvédelem és a szerződésvédelem esetei közti erőkülönbséget egyáltalán nem vizsgálta, a szerződésmódosítás feltételei és a szerződést megalapozó jogszabályi ígéret módosításának feltételei között pedig kifejezetten egyenlőségelet tett, azt azonban nyomatékosan leszögezte, hogy az egyoldalú nyilatkozattal teremtett jogosultságokat az állam egyoldalú nyilatkozattal vissza is vonhatja. A visszavonást nem okvetlenül kell „kényszerítő szükség”-gel indokolni. Az egyoldalúan felajánlott kedvezmény vagy juttatás visszavonásakor csupán annyi várható el az államtól, hogy „kellő felkészülési idő”-t biztosítson az érintettek számára. A „kényszerítő szükség” bizonyítása csak abban az esetben kívánható meg, ha az állam minden *átmenet nélkül*, azonnal kívánja a megszorítást bevezetni.¹¹⁶ Egyszóval, a szerzett jogok e leggyengébb válfaja esetében a „kényszerítő szükség” és a „kellő felkészülési idő” nem kiegészítő, hanem vagylagos feltételek: vagy az egyiknek vagy a másiknak kell teljesülnie ahhoz, hogy a huzamosabb ideig biztosított kedvezmény megvonása ne sértse a jogbiztonság alkotmányos követelményét. Ez a felfogás is változatlanul megőrződött az 1995-ös határozatokban. A szerzett jogok védelme azt jelenti, olvassuk itt hogy „(a) szolgáltatásokat és a hozzájuk fűződő várományokat nem lehet sem alkotmányosan megfelelő indok nélkül, sem pedig egyik napról a másikra lényegesen megváltoztatni. ... Az átmenet nélküli változáshoz különös indok szükséges.”¹¹⁷

Ami most már a felkészülési idő fogalmát illeti, ez a jogalkotási törvényből került át a bíróság értelmezési gyakorlatába. Eredetileg azt az időtartamot jelöli,

melynek a törvény kihirdetése és hatályba lépése közt el kell telnie ahhoz, hogy a törvénynek alávetett személyektől el lehessen várni a törvény ismeretét.¹¹⁸ Ez a tartam nyilvánvalóan nem lehet negatív, azaz a törvény nem írhat elő kötelezettségeket a kihirdetése előtti időkre visszahatóan. Ezt egyébként a jogalkotási törvény külön is kimondja.¹¹⁹

A bíróság első két ide vágó határozata csupán a visszaható hatályt minősítette kifejezetten alkotmányellenesnek, s ettől a gyakorlattól a harmadik és negyedik sem tér el.¹²⁰ Később azonban változott a testület álláspontja. Először azt deklarálta, hogy a kihirdetés és a hatályba lépés napja nem eshet egybe, mert az a jogbiztonságot sértené – hisz a jogszabály által kötelezettek gyakorlatilag nem kapnának módot kötelezettségeik megismerésére. De a határozat, mely ezt kimondta, még úgy foglalt állást, hogy ha a jogszabály a kihirdetés időpontjánál később lép hatályba, akkor a két esemény közti idő hosszára vonatkozóan már nincs helye alkotmányossági vizsgálódásnak (a „kellő idő” kérdése „gazdaságpolitikai, szervezési, műszaki stb. szempontok figyelembevételét szükségessé tevő mérlegelési kérdés, vagyis nem alkotmányjogi probléma”).¹²¹

A következő lépésben ezen a tézisen módosított a bíróság, a kihirdetés és a hatálybalépés közti idő terjedelmét is bevonva az alkotmányossági vizsgálat körébe. 1994 elején mondta ki első ízben, hogy a nem kellően hosszú felkészülési idő alkotmányellenes lehet.¹²² Innentől fogva számított a jogbiztonságban foglalt követelménynek, hogy a kihirdetés és a hatálybalépés között elteljen annyi idő, amennyi után már jóhiszeműen állítható, hogy a törvény ismeretének hiánya nem mentesít a következmények alól.

Látható, a kellő felkészülési idő eredetileg a jogszabály megismeréséhez szükséges időt jelentette. Ám ugyanaz a határozat, mely kimondta, hogy a kihirdetés és a hatálybalépés közti idő hossza alkotmányossági vizsgálódás tárgya lehet, egy további újítást is hozott: a „kellő idő” meghatározásának szempontjai között megemlítette a korábban beígért juttatás vagy kedvezmény – az adott esetben: adómentesség – visszavonása által teremtett alkalmazkodási kényszert.¹²³ Egyértelművé tette, hogy ha az állam törvényben biztosított támogatást von vissza, akkor a kellő felkészülési időbe bele kell számítani azt az időt is, melyre a változáshoz való alkalmazkodás céljaira van szüksége azoknak, akik a kedvezménnyel számolva hosszabb távra vállaltak költségeket.

Mire a következő évben sor került a stabilizációs törvény alkotmányossági felülvizsgálatára, már minden együtt volt ahhoz, hogy a bíróság, noha semmit nem változtatott a „szociális jogok” alkotmányos védelméről kialakított felfogásán, mégis erőteljesen be-

avatkozzék az állam nyújtotta ellátások törvényhozási módosításába. A beavatkozáspárti kisebbség növekedése érzékelhetővé tette, hogy a bírák vonzódnak a jóléti szolgáltatások alkotmányos védelmének gondolatához, s megfelelő értelmezési apparátus birtokában ezt meg is teszik. Az apparátus 1995-re készen volt. Már csak az alkalom hiányzott, hogy a jogbiztonság/szerzett jogok/kellő felkészülési idő apparátusát mozgásba hozva ott is törvényt semmisítsenek meg, ahol a „szociális jogok” fogalomkészlete ezt önmagában nem tette volna lehetővé.

Sőt, mivel az 1990 és 1994 között kidolgozott apparátus független a „szociális jogok” fogalmaitól és a velük kapcsolatos tételektől, ezért kidolgozása arra is képessé tette a bíróságot, hogy az alkotmányos jólétvédelmet a „szociális jogok” által le sem fedett területekre is kiterjessze. Az 1995. évi stabilizációs törvényt és pótköltségvetést megnyírbáló bírósági határozatok csak kivételes esetben védtek rászorultságon alapuló jogosultságot.¹²⁴ Az általuk védett jóléti intézmények jelentős részben népesedéspolitikai célokat szolgáltak; vagy közvetlenül ösztönözték a gyermekvállalást, mint a családi pótlék, vagy közvetve, mint a gyermeket vállalóknak felajánlott lakásépítési hitel-támogatás. A fennmaradó részt a társadalombiztosítási járulékalap bővítését célzó intézkedések (szerzői díjak megterhelése, másodállásban foglalkoztatott egyéni vállalkozók baleseti járulékanak meghatározása), illetve a táppénzfolyósítás időbeli kezdetét későbbre toló rendelkezés megsemmisítése tette ki. Ez nem rászorultsági elvű politika volt, semmi köze a „szociális jogokat” védő alkotmánycikkelyekhez.

A következő szakaszban szemügyre veszem az 1995-ben kipróbált jólétvédelmi gyakorlat alapkérdéseit. Előbb azonban szeretném összefoglalni a képet, melyet a jelen szakaszban leírt tendencia az előző szakaszban összefoglalt tendenciával párosulva kirajzol.

Két dimenzióban követtük nyomon a bíróság magatartásának változását. Az egyik az alapjogi bírászkodásé. Itt a skála egyik végén a kiterjesztő, a másikon a konzerváló szabadságvédelem található. A bíróság döntései kezdetben a kiterjesztő végpont közelében sűrűsödtek, de még félidejének letelte előtt kimerült azoknak az ügyeknek a tárháza, melyek kapcsán a szabadságbővítő döntés többséget szerezhetett volna. Mint az előző szakaszban láttuk, a konzerváló (a már elért védelmi szintet nem „megemelő”, hanem legföljebb karbantartó) végpont felé való eltolódás csak akkor lett volna elkerülhető, ha a bírák többsége nem csupán a politikai szabadságjogok (szólás, információs önrendelkezés, lelkiismereti és vallási szabadság) ügyében van közel a liberális állásponthoz, hanem az élet és halál, az egyéni életvezetés, valamint a faji

vagy nemi megkülönböztetésen alapuló diszkrimináció kérdéseiben is (abortusz, eutanázia, mesterséges megtermékenyítés, homoszexualitás, nők, romák). A bíraskodás folyamatában alakuló testületi álláspont azonban az európai „liberális minimumon” túlmenő értelemben nem volt liberális, s ezért a bíróság kezdetben nagy pátozzsal vállalt alapjogi programja viszonylag hamar kifulladt.

A másik dimenzió a jólétevédelemé. Itt a skála egyik végén a költségvetési kérdések tartózkodó kezelése, a másik végén a költségvetésbe való merész beavatkozás helyezkedik el. Ezen a skálán a bíróság döntései kezdetben a tartózkodó magatartás végpontjának közelében sűrűsödtek, majd néhány év előkészület után nagy lendülettel kilódultak a beavatkozó magatartás végpontja felé. Kétségtelen, a liberális felfogás ezen a skálán a költségvetéssel szembeni bírói tartózkodáshoz áll közel.¹²⁵ Ezért itt is azt találjuk, hogy a bíróság testületi álláspontja az idő múlásával távolabb került a liberális felfogástól. A kitüntetett jelentőség, amit a stabilizációs törvényhez kapcsolódó határozatok a családevédelemnek, valamint az állam népesedéspolitikájának tulajdonítanak, ugyancsak arra vall, hogy a bíróság mozgó konszenzusában növekvő szerepet kaptak a liberális szemlélettől idegen megfontolások.

Az az erkölcsi és politikai világkép, mely a legjobban fedi az első magyar Alkotmánybíróság ítélezési tendenciáit, nem a liberális és nem is a szocialista, hanem a – magyarországinál modernebb, „zsinat utáni” – keresztény eszmerendszer.¹²⁶ Ennek a gondolatvilágnak az elsőbbsége magyarázza, hogy 1993 után kifulladt a kiterjesztő alapjogvédelem lendülete, s ugyanekkor erőre kapott a szociális juttatásvédelem.

A jelen tanulmány azonban nem a bíróság álláspontjának érdemi vitatására vállalkozik. Az itt leírt szemléleti eltolódásokkal csak annyiban kell foglalkoznunk, amennyiben a testület alkotmányértelmezési doktrínáját is érintik. Az alapjogvédelem megfáradása kapcsán ezért csak azt kellett vizsgálnunk, hogy összefügg-e ez a tendencia a kritikai alkotmányolvasás föladásával. S az erre vonatkozó kérdést lezárhatjuk az előző szakaszban kapott negatív válasszal: nem, a természetjogi bíraskodás elvetése nem kívánta meg a kiterjesztő alapjogvédelem igényének föladását; azt más tényezők magyarázzák. A jólétevédelem aktivizálódása azonban további vizsgálódást tesz szükségessé. Azt a kérdést veti föl ugyanis, hogy összefügg-e az alkotmányos demokrácia alapelveivel, ha a jólétevédelem a költségvetés felülbírálásáig viszi a bírói ítélezést – s ha igen, milyen esetekben.

A következő szakasz ezt a kérdést veszi szemügyre. Azokat a belátásokat fogom az első Alkotmánybí-

róság jólétevédelmi gyakorlatára alkalmazni, melyekre tanulmányom 3. fejezetében jutottunk.

A jólétevédelem paradoxonai

A jóléti intézmények szűkítését elutasító határozatok egy része olyan indokokra épít, melyek költségvetési szempontok mérlegelésétől függetlenül megítélhetők. Ilyen a szerzői díjakra kivetett járulék elvetése, amit azzal támaszt alá a bíróság, hogy a törvény szerint a járulékteher kirovását semmiféle társadalombiztosítási szolgáltatás nem ellentételezte volna.¹²⁷ Ilyen a kiegészítő tevékenységet folytató egyéni vállalkozók baleseti járulékalapjának elvetése, amit az eljárás diszkriminatív voltával igazol a bíróság.¹²⁸ Ezekkel a döntésekkel itt nem kell foglalkoznunk.

A többi jólétevédelemmel rendelkező indoklása közvetve vagy közvetlenül összefügg a megszorítások költségvetési igazolásának értékelésével. A gyermek utáni juttatások szűkítését az elégséges *felkészülési idő* követelményének megsértésére hivatkozva nyilvánította alkotmányellenesnek a bíróság; a táppénzfolyósítás kezdő napjának a betegség 26. napjára való kitolását részben szintén a felkészülési idő hiányát, részben az okozott teher *aránytalanosságát* segítségül hívva semmisítette meg; míg a lakáshitelek kamatkedvezményének szűkítését mint *sükségtelen* vetette el. Mivel – mint láttuk – a felkészülési idő tesztjét akkor kell alkalmazni, ha a vizsgált intézkedés a „szükségesség/arányosság” tesztjének nem felelt meg, ezért összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a sorra vett intézkedések megítélése azon áll vagy bukik, valóban megsértették-e a „szükségesség/arányosság” tesztjében foglalt követelményeket.

Így tehát az idevágó döntések elemzését célszerű azzal kezdenünk, hogy szemügyre vesszük, hogyan végezte el a bíróság a „szükségesség/arányosság” próbát a vitatott esetekben. Meglepő eredményre jutunk. A családi juttatások megkurtítását tárgyaló döntések egyáltalán nem foglalkoznak a kérdéssel. A bíróság nem kereste meg a stabilizációs programért felelős pénzügyminisztert, nem kért tőle indoklást a támogatások leépítésére, sőt arra sem vállalkozott, hogy a kormánynak tulajdonítható indokokat szembevitse a teszt normáival. Beírta azzal, hogy deklarálja: „Azt, hogy a kivételes beavatkozás feltételei fennállanak-e, végső fórumként az Alkotmánybíróságnak kell eldöntenie.”¹²⁹ Ez súlyos érvelési hiányosság, mert így egyszerűen nem lehet tudni, fennálltak-e az azonnali intézkedést igazoló feltételek, vagy a stabilizációs csomagtól valóban elvárható volt, hogy kellő felkészülési időt biztosítson az érintettek számára.

A táppénz-szűkítést a bíróság előbb mint felkészülési időt nem hagyó, azonnali intézkedést minősítet-

te alkotmányértőnek,¹³⁰ majd pedig mint olyan intézkedést, mely a biztosítottakra aránytalan terhet hárít.¹³¹ Itt tehát a „szükségesség/arányosság” tesztje legalább a második döntésben érdemi szerepet kap. A táppénzfolyósítás kezdő napjának kitolása a határozat szerint azért jelent aránytalan terhet, mert a betegszabadságon töltött átlagos idő 32-33 nap, s így az intézkedés hatálybalépése esetén a társadalombiztosítás a betegség idejének 75 százalékát fedezetlenül hagyná. Ez gyakorlatilag az ellátás kiüresítését jelenti, állítják a bírák, ami már bizonyosan aránytalan megterhelés.¹³² Három feltűnő probléma van ezzel az érveléssel. Először, a társadalombiztosításról levett teher nem azonos a betegre hárított teherrel: a törvény ugyanis a munkáltató köteletségévé tette a betegszabadság első 25 napjának fedezését.¹³³ Másodsor, a biztosítási befizetések ellentétele nem kizárólag a táppénz, hanem még sok minden más is: hozzájárulás a gyógyszerek, a kórházi ellátás, a műtéti beavatkozás stb. költségeihez. Ehhez az összképhez viszonyítva, nem pedig önmagában kell a táppénzfolyósítás csökkentését értékelni.¹³⁴ Végezetül, a bíróság saját felfogása szerint egy állami intézkedés okozta teher nem önmagában arányos vagy aránytalan, hanem ahhoz a másik kárhoz viszonyítva, melyet az intézkedés elhárítani vagy enyhíteni hivatott.¹³⁵ Ezért az arányosság tesztje azt kívánta volna, hogy a biztosítottaknak okozott hátrányt a halmozódó társadalombiztosítási hiány hátrányos következményeivel vessék össze a bírák, amit azonban elmulasztottak megtenni. Nem vizsgálták továbbá azt sem, hogy a szükségesség feltételét kielégíti-e a támadott intézkedés; csupán megismételték, hogy ennek eldöntése az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik.¹³⁶

A lakáshitelek kamatainak az 1991. évi költségvetés által megállapított 15 százalékról 25 százalékra való felemelését a szükségességi feltétel megsértésére hivatkozva utasította el a bíróság. Részint azzal érvelt, hogy 1993 óta a piaci hitelkamat alig emelkedett, tehát az állami költségvetést nem érte jelentős veszteség.¹³⁷ Ez nyomós érv lett volna, ha a kamatemelés a piaci hitelfeltételek változására és csakis arra reagál. Csakhogy a vitatott intézkedés egy átfogó takarékosági program része volt; azon lépések egyikeként szánták, melyektől a teljes költségvetési hiány kritikus növekedésének ellensúlyozását remélte a kormány.

Így hát ahhoz, hogy kimutassák: a kamatemelés nem állja ki a szükségesség próbáját, a bírácoknak nem lett volna szabad beérniük a piaci hitelfeltételek változásainak vizsgálatával. Azt kellett volna bizonyítaniuk, hogy a gazdasági helyzet vagy semmilyen költségvetési megszorítást nem kívánt (illetve sokkal szerényebb visszafogás is segített volna rajta), vagy nem

kívánta meg éppen ennek a megszorításnak a latba vetését, mivel adva voltak más, jóval kevésbé fájdalmas megoldások is. A határozat azonban ezeket az alternatívákat még csak szemügyre sem vette; beírta azzal a semmivel alá nem támasztott deklarációval, hogy „A költségvetési hiány fokozódása ... sem olyan rendkívüli mértékű, amely ne lett volna előrelátható és amely az ésszerű szerződési kockázatokat meghaladná.”¹³⁸ Nem ismeretesek a kiinduló statisztikai adatok, a jövőre vonatkozó becslések s az ehhez kapcsolódó számítások, melyekre a testület roppantul határozott ítéletét alapozta.

Összefoglalva: az 1995. évi stabilizációs törvényt és pótköltségvetést vizsgáló határozatok azzal az igényvel léptek föl, hogy a „szükségesség/arányosság” alkotmányossági tesztjét alkalmazzák az állampolgárok jólétébe hasító intézkedések többségére, ám a bejelentett próbát nem végezték el. Így voltaképpen nem is tudhatjuk, milyen feltételek teljesülése esetén döntöttek volna úgy a bírák, hogy a kifogásolt intézkedések eleget tesznek a szükségesség és az arányosság követelményének.

Azonban vegyük észre: az igazi nehézség akkor ütött közre, ha a bíróság megteszi azt, amit saját mércéi szerint meg kellett volna tennie. Ezek ugyanis nagyon szigorú követelmények. Amikor a bírák a „szükségesség/arányosság” tesztjével szembesítenek egy költségvetési intézkedést, nem érhetik be annyival, amennyit az „ésszerű cél” ennél gyengébb tesztje igényel; nevezetesen azzal, hogy megállapítják, önmagában megáll-e a kormány költségvetési koncepciója: van-e racionális indoka a takarékoskodásnak, hihető-e a kiinduló adatok, jók-e a számítások, logikus összefüggés van-e a célok és a választott stratégia között. Egybe kell vetniük a kormány koncepcióját más lehetséges koncepciókkal, hogy a szembesítés során kiderüljön egyfelől az, hogy létezik-e olyan megoldás, mely a kitűzött célt kevesebb hátrányt okozva érné el (szükségesség), másfelől pedig az, hogy a cél teljesülésének elmaradása legalább akkora veszteség volna, mint amit a megvalósítás során okoznak némelyeknek (arányosság). Ez pedig azt jelentené: a vitatott szorító intézkedések attól függően bizonyulnának szükségesnek és arányosnak, vagy szükségtelennek, illetve aránytalanoknak, hogy milyen alternatív költségvetési koncepciót fogad el a bíróság realiztikusnak és megvalósíthatónak. Más szóval, a törvényhozás által elfogadott szorító intézkedésekről attól függően mondhatnánk el akár azt, hogy tiszteletben tartják, akár azt, hogy megsértik az érintett állampolgárok legitím igényét a jobbiztonságra, hogy a bírák milyen költségvetési koncepcióval értenek egyet. Ha pedig így van, akkor két költségvetés állna szemben egymással: az, amelyiket az Országgyűlés, és az, amelyiket

ket az Alkotmánybíróság hagy jóvá. A költségvetési politika sarkalatos kérdéseiről nem az Országgyűlés döntene, hanem az Alkotmánybíróság.

De hisz a stabilizációs program nem bukott el a bíróság beavatkozásán! Bármilyen nagymérvű volt is a megszorítások bírói enyhítése, az állam fizetőkép-telensége nem következett be, a költségvetési mérleg javult, a magyar nemzetgazdaság eltávolodott a törésponttól. Vajon nem azt bizonyítja ez, hogy nem a pénzügyminiszternek, hanem a bíróságnak volt igaza, amikor szükségtelennek nyilvánított és megakadályozott több tízmilliárd értékű takarékosági intézkedést? Ezt főlegesen megvizsgálunk. A kérdés ugyanis nem az, hogy kinek volt *igaza*, hanem az, hogy kinek volt *hatásköre* arra, hogy a költségvetési intézkedések kockázatait mérlegelve döntést hozzon. A Magyar Köztársaság Alkotmánya a törvényhozásnak adja a döntés jogát.¹³⁹ A bíróságnak sem az alkotmány, sem a róla szóló törvény nem ad ilyen jogkört. Magyarországon az Alkotmánybíróság jogellenes módon elvonja a törvényhozó hatalom alkotmányban biztosított hatáskörét, ha a költségvetés rendelkezéseinek szükségességéről határoz. Ebből természetesen nem következik, hogy a jelenlegi alkotmányos elrendezés jó. Elvben lehetséges volna, hogy az alkotmánybíráskodás itt feltárt dilemmája az érvényben lévő hatalommegosztási szabályok hibájára világítson rá, amit alkotmánymódosítással kellene kijavítani. Azonban, mint az előző fejezetben láttuk, súlyos érvek szólnak amellet, hogy a köztársasági alkotmány hatalommegosztási megoldását célszerű fönttartani. A költségvetési döntések mindig magukban foglalnak különböző kockázatok közötti választást is, és nem csupán a gyakorlati célszerűség indokolja, elvi okok is azt kívánják, hogy a döntéshozó maga is részesedjék a kockázatból, mely döntése következtében a társadalomra hárul. Viselnie kell a rossz – akár túlzottan vakmerő, akár túlzottan óvatos – kockázatváltás következményeit. Ennek pedig az a módja, hogy a döntéshozó politikai felelősséget visel: a választók elküldhetik, ha elégedetlenek vele. Az alkotmánybíráskodás viszont, a feladat természeténél fogva, azt kívánja, hogy a bírák ne viseljenek politikai felelősséget.

Mi következik ebből az alkotmány szociális rendelkezéseire nézve? A kérdésre kétféle választ adhatunk: egy egyszerűbbet és egy bonyolultabbat. Az egyszerűbb válasz úgy szól, hogy a „szociális jogok” semmiféle számonkérhető kötelezettséget nem rónak az államra. Ezek valójában ideálokat, célokat foglal-

maznak meg, s a kormány és a törvényhozás teljesen szabadon dönt a megvalósítás mékéntjéről. Ez a válasz azonos azzal, amit a liberalizmus klasszikus felfogásához közel álló szerzők mondanak a „szociális jogok”-ról. De, vegyük észre, a bíróság költségvetési inkompetenciájából önmagában nem következik a teljes törvényhozói diszkréció tézise. Ahhoz még másra is szükség van; nevezetesen a politikai morál egy sajátos felfogására, melyet a modern liberálisoknak véleményem szerint nincs okuk magukévá tenni. A magam részéről azokkal értek egyet, akik szerint az egyenlő bánásmód liberális elve elosztásbeli következményeket is maga után von; kötelezettségeket ró az államra azon polgárai iránt, akiknek helyzete összeegyeztethetetlen azzal, hogy a politikai közösség másokkal egyenrangú tagjainak tekintsék magukat. Ha ezt elfogadjuk, akkor az alkotmány szociális rendelkezéseinek értelmezése fejtörést kell okozzon nekünk. Mint ahogy, természetesen, fejtörést kell okozzon a keresztény vagy szocialista gondolkodóknak is, akik az államnak szociális kötelezettségeket tulajdonítanak, s ugyanakkor elfogadják az alkotmányos demokrácia alapelveit.

Ezért, amikor először láttam be a jelen szakaszban összefoglaltakat, arra jutottam: keresni kell a lehetőséget, hogy a bíróság egyfelől el is láthassa az állam szociális kötelezettségei fölötti őrködés feladatát, s másfelől eközben ne vonja magához az Országgyűlés hatáskörét. A testületnek lehetőséget kell kapnia arra, hogy állást foglaljon a szociális juttatások

esetleges megvonásáról, miközben nem szabad olyan döntésekbe sodródnia, melyek – miként az 1995. évi stabilizációs törvény jó részét megsemmisítő határozatok – a költségvetés felülbírlását feltételezik. Egy szokásrend kialakítására tettem javaslatot, melynek lényege abban állt volna, hogy ha a kormány nagyobb megszorító intézkedéseket tervez, a tervezetet megküldi a bíróságnak, és a bírák állásfoglalását figyelembe véve terjeszti végleges indítványát az Országgyűlés elé.¹⁴⁰

Ez az elgondolás kétségkívül nem vágott egybe a bíróság gyakorlatának mozgásirányával: a testület 1991-től fogva következetesen elzárkózott attól, hogy éljen a jogszabály betérjesztését – sőt, a módosító indítványokról való szavazást – megelőző normakontroll lehetőségével, amire többen fölhívták a figyelmet.¹⁴¹ A javaslat másik vitathatatlan gyengéje abban állt, hogy nagyfokú hajlandóságot feltételezett mind a kormány, mind a bíróság részéről nem kodifikált szokásszabályok kialakítására és szigorú követésére; márpedig a mai magyar közjogi gyakorlatot e készség

gyöngesége, a szokások iránti tisztelet és az önkorlátozási hajlam hiánya jellemzi. Ráadásul az eljárás – ha valóban működni kezd – rendkívül bonyolult lett volna; nehezen várható el az esetjogi gyakorlattól igen csak eltérő módon működő kormányoktól, hogy megfelelően igazodjanak hozzá.¹⁴²

Ezért nekem most úgy tűnik, nemigen marad más lehetőség, mint hogy a bíróság egyoldalúan alakítsa ki önkorlátozásának óvatossági rendszabályait. Erre természetesen akkor is szükség volna, ha kínálkoznék működő eljárás a szociális biztonság bírói védelme és a költségvetés fölötti országgyűlési fennhatóság összeegyeztetésére. Az előző fejezetben már jeleztem, milyen rendszabályokra gondolok.

Ilyen rendszabály lehetne, ha a bíróság a korábbi-tól eltérően húzná meg az „ésszerű cél” és a „szükségesség/arányosság” tesztjének alkalmazása közötti határokat. Jelenleg az a testület elfogadott gyakorlata, hogy a „szükségesség/arányosság” tesztjét alkalmazza az alapjogok korlátozására, illetve az alapjogok szerinti megkülönböztetésre, míg a nem alapjogi korlátozást vagy megkülönböztetést csupán az „ésszerű cél” tesztje alapján bírálja el.¹⁴³ Ezt a gyakorlatot indokolt volna továbbfejleszteni a következő módon: az alapjogokat érintő költségvetési megszorítások akkor esnének a szigorúbb, „szükségességi/arányossági” próba hatálya alá, amikor annak alkalmazása nem kívánja meg a költségvetés felülbírálását. Például akkor, ha egy támogatás megvonását a költségvetés állapotától független szempontok – a politikai célokban bekövetkezett változások – indokolják. Vagy akkor, ha a támadott intézkedés olyan alkotmányos elvbe (például a hátrányos megkülönböztetés tilalmába) ütközik, melynek sérelme a költségek és hasznok mérlegelésétől függetlenül megállapítható. Minden más eset az „ésszerű cél” tesztjének hatálya alá tartoznék.

1995-ben úgy gondoltam, ez elfogadhatatlanul kevés volna. Akkor azt írtam, a nehézség abban áll, hogy az erősebb próba latba vetése esetén a bíróság dönt a költségvetés sarokszámairól, ha viszont beéri a gyengébb próbával, akkor a pénzügyminiszter dönt az alkotmány szociális rendelkezéseinek értelméről. Most úgy látom, hogy megállapításaim a dilemma mindkét ágát pontatlanul jellemezték. Egyfelől, vannak esetek, amikor a „szükségesség/arányosság” tesztjének alkalmazása nem igényel költségvetési számításokat; csak a többit kellene az „ésszerű cél” tesztjére bízni. Másfelől, még az „ésszerű cél” mércéjével szembesített esetek alkotmányosságáról sem a pénzügyminiszter határoz. Igaz ugyan, hogy az „ésszerű cél” tesztje hatásosabb olyankor, amikor a próbát a törvényhozói döntés előtt végzik el. Mert jól lehet a kifogásolt intézkedés megsemmisítése csak

egészen kivételes esetben következnie belőle – csak feltűnően inkompetens pénzügyi apparátus volna képtelen arra, hogy hihető számadatokkal támassza alá a szorító intézkedéseket, és kimutassa, hogy azok alkalmasak a kitűzött cél elérésére –, alkotmányossági aggályok megfogalmazását mégiscsak lehetővé teszi, s ezek jóval nagyobb súllyal esnek latba akkor, ha a törvényhozás éppen készül meghozni a kifogásolt döntést, mint akkor, ha a döntés már megszületett. De az utóbbi esetben sem teljesen hatástalan a bírói állásfoglalás. Igaz, a rendelkezést hatályban hagyja, de a hozzá fűzött fenntartások nem múlnak el nyomtalanul. Befolyásolhatják a sajtót s általában a politikai közvéleményt, és ezáltal kormány, valamint a törvényhozás későbbi döntéseit, és okvetlenül befolyásolják az Alkotmánybíróság saját doktrínájának alakulását.

Mindez azokra az esetekre vonatkozik, amikor *érdemi* aggályok merülnek föl az állam szociális kötelezettségeinek betartásával kapcsolatban. Külön kell említenünk azokat az eseteket, amikor a kifogás a szociális érdekeket sértő intézkedés *eljárási* jellegzetességeit veszi célba. A jogalkotást számos eljárás szabály köti meg, melyeknek az a rendeltetése, hogy nehezsítsék az egyszer már létrehozott szabályok önkényes módosítását. Magyarországon a költségvetéssel kapcsolatos szabályok nem különlegesen szigorúak – érdemes volna gondolkodni a szigorításukon –, de azért nem is adnak teljesen szabad kezet a kormánynak és a törvényhozásnak. Betartásuk számonkérhető, és számonkéréséhez nincs szükség a költségvetés tartalmi értékelésére. Ez jellegzetesen alkotmánybírói feladat, s épp a Magyar Köztársaságban, ahol az Alkotmánybíróság doktrínájában oly nagy szerepe van a jogállamiság formális követelményeinek, különösen fontos lehet, hogy a testület maradéktalanul be is töltsse. Ahol az eljárás bíráskodás véget ér, ott kezdődik az óvatossági rendszabályok szerepe.

Egyszóval, ha az a felfogás helyes, mely szerint az államnak vannak szociális kötelezettségei, akkor a bíróság ki tudja alakítani a maga mozgásterét, melyen belül a demokrácia alkotmányos elveinek megsértése nélkül szembesítheti a kormány és a törvényhozás döntéseit az alkotmány szociális rendelkezéseivel. Olyan határozatot azonban nem hozhat, mely költségvetési döntéseket azok szükségességének elbírálása alapján semmisít meg.

A klasszikus alapjogok versengő értelmezései mind beleférnek a bíróság alkotmányértelmezési jogkörébe abba a felfogásába, melyet a jelen tanulmány körvonalazott és védelmébe vett. Ezért a testület alapjogvédelmi gyakorlatának 1993 után bekövetkezett módosulása nem vetett föl kérdéseket ar-

ra vonatkozóan, hogy legitim-e a végül is kikristályosodott alapjogi doktrína. Ha úgy gondoljuk is – a magam részéről így gondolom –, hogy a döntések az igazolásukra megfogalmazott háttérelvek egy része vitatható, azt semmiképpen nem vonhatjuk kétségbe, hogy a bírák alkotmányos jogkörüket gyakorolva alakították ki álláspontjukat, s hogy jelenleg ez a köztársasági alkotmány hivatalos értelmezése.

Az állam szociális kötelezettségeivel más a helyzet. A bíróság alkotmányértelmezési jogkörének védhető felfogásába csak a liberalizmus múlt századi álláspontja fér bele minden további nélkül; az összes többi elgondolás fölveti a kérdést, hogy mit szabad és mit nem bírói alkotmányértelmezés útján eldönteni. A jelen szakaszban azt igyekeztem megmutatni, hogy a bíróság 1991-ben és 1994-ben hibás koncepciót alakított ki ebben az ügyben, és hibás koncepciója alapján sorra-rendre hozta a tarthatatlan döntéseket 1995-ben. Egyszóval, míg az alapjogi bírászkodás mozgásterére vonatkozó elvi álláspontja kialakultnak tekinthető, a jólévtudelmi bírászkodás mozgásteréről alkotott felfogása alapos továbbgondolásra szorul.

ÖSSZEGZÉS ÉS KITEKINTÉS

Az első Alkotmánybíróság, elemzésünk tükrében

A köztársaság első Alkotmánybírósága nem riadt vissza az alaptörvény érdemi olvasásától. Bátran vállalkozott az alkotmányban foglalt morális tételek értelmezésére; nagy leleménnyel fejtette ki az írott szöveg háttérében lappangó elveket, melyek a megfogalmazott rendelkezéseket igazolják, és beláthatóvá teszik a köztük lévő összefüggéseket. Az alkotmány háttérelveinek kidolgozása, a törekvés ezek „koherens rendszer”-be szervezésére marandó értékekkel gyarapította a köztársaság közös vagyonát.

Ez a teljesítmény annál inkább értékelendő, mert a bíróságnak erős fenntartásokkal, olykor ellenállással szemben kellett tevékenységét kifejtenie. Sem az alkotmánybírászkodásnak, sem az önmagát írott alkotmánnyal korlátozó demokráciának nem voltak előzményei Magyarországon; a demokrácia következetes hívei közt is sokan gondolták, hogy a bíróságnak tartózkodnia kell a törvények megsemmisítésétől, ha a döntés csak vitát kiváltó meggyőződésekre hivatkozva hozható meg.

Ugyanakkor az Alkotmánybíróság induláskor hajlott arra a felfogásra, mely szerint a bírák – legalábbis a kezdeti időkben, amikor az írott alkotmány még alkalmi, véletlenszerű, ideiglenes megállapodások

nyomait viseli magán – az alkotmányszöveg felülvizsgálatára, kritikai olvasására is jogosultak. A „láthatatlan alkotmány” nevezetes metaforája mindkét üzenetet magában hordozta: azt is, hogy a bíróság feladata az adott alkotmányszöveget értelmező és igazoló háttérelvek kidolgozása, meg azt is, hogy a bírák az alkotmányosság elveire hivatkozva akár az előttük lévő alkotmányszöveget is felülbírállhatják. Ez a kétértelműség megnehezítette a demokratikus közvélemény és a jogászai szakma számára, hogy magáévá tegye azt, ami a „láthatatlan alkotmány” metaforájában helytálló: nevezetesen, hogy a bíróság joga és kötelessége az alkotmányban foglalt rendelkezések esetről esetre haladó, érdemi interpretálása, valamint az ennek során mozgósított segédfogalmak és kiegészítő tételek koherens rendszerbe foglalása. Noha a testület el tudta fogadtatni döntéseinek autoritását – nem volt példa rá, hogy akár a kormány, akár az Országgyűlés nyíltan szembeszegült volna a testület megsemmisítő határozataival –, azt az álláspontot kevésbé sikerült elfogadtatnia, hogy joga van az alkotmány érdemi olvasása, vitát kiváltó elvek fölállítása alapján döntést hozni.

A kezdeti igény a kritikai olvasásra legkésőbb 1992-től a múlté. Ezzel azonban a hazai alkotmánybírászkodás karaktere még nem szilárdult meg. A következő években két további tendencia futott még végig a bíróság ítélkezési gyakorlatán. Egyfelől kifulladt az alapjogok védelmi szintjének megemelését célzó ítélkezés. Másfelől föllendült az alkotmány nevében végzett jólévtudelem. Az első változást érdemben kifogásolhatjuk, de nem állítható, hogy az alkotmánybírászkodás elvi határaiba ütköznek. A második azonban – igyekeztem megmutatni – áttörte a határsorompókat.

E tanulmány szerzője osztja a köztársaság első Alkotmánybíróságának álláspontját, mely szerint az államnak vannak alkotmányos jólévtudelmi kötelezettségei. Ugyanakkor meggyőződése, hogy ezek bírói vizsgálatát a költségvetés fölötti törvényhozói rendelkezés tiszteletben tartásával kell elvégezni. Ez maradtalanul lehetséges mindaddig, ameddig a felülvizsgálat a jogalkotás formális, eljárás követelményeivel szembeesíti a kifogásolt szorító intézkedéseket. Érdemi természetű aggályok alkotmánybírói vizsgálata azonban nem oldható meg másként, mint úgy, hogy a bíróság óvatossági rendszabályokat alkot a maga számára, melyek csak akkor engedik meg, hogy szociális intézkedések alkotmányosságát szigorú tesztek fényében vizsgálja, amikor ezek alkalmazása nem kíván tőle állásfoglalást a költségvetési döntések szükségességéről. A második Alkotmánybíróságra hárul a föladat, hogy a nélkülözhetetlen óvatossági rendszabályokat megalkossa.

A „jogállami forradalom”-tól a „jogállami konszolidáció”-ig

Az első Alkotmánybíróság rendkívüli horderejű változások közepette s azok résztvevőjeként indult. A pártállami diktatúra többpártrendszerű, képviseleti demokráciának adta át a helyét; a törvényhozás alkotmányos korlátozásoknak vetette alá magát; méghozzá nem csupán eljárási és hatásköri szabályoknak, hanem az egyént megillető bánásmód morális elveinek is.

Ilyen gyökeres átalakulás ritkán folytatódik egyenes vonalú, sima haladásban. Minél szokatlanabbak az új viszonyok, annál valószínűbb, hogy létrejöttük ellenhatást váltson ki. A harmadik magyar köztársaság ezekben az években a rendszerváltás reakciójának időszakát éli. 1989 eszméi – emberi jogok, hatalommegosztás, jogállam – ma nem túlzottan népszerű eszmék, mindenfelől támadják őket. Részben talán az első Alkotmánybíróság alapjogvédő gyakorlatának megfáradása is ezt a fordulatot tükrözi. Akárhogy is, az előttünk álló években valószínűleg folytatódni fog az 1989-ban teremtett alkotmányos hagyománnyal szembeni ellentámadás. Ezért, ha az első Alkotmánybíróság a „jogállami forradalom” letéteményese volt, a második Alkotmánybíróság a „jogállami konszolidáció” letéteményese kell legyen. Az a feladat hárul rá, hogy átsegítse a köztársasági alkotmányt a reakció időszakán.

A visszahatás részeként a korábbinál is nagyobb nyomás nehezedik a bíróságra, hogy szakítson elődje értelmezési gyakorlatával, s ne úgy olvassa az alkotmányt, mint – egyebek közt – morális elvek együttesét, hanem kizárólag szabályok gyűjteményeként; hogy ne vállalkozzék olyan alkotmányossági viták eldöntésére, melyek lezárása vitát kiváltó, érdemi állásfoglalást kíván. Az új bírák nyilatkozatai arra utalnak, hogy a testülettől nem áll távol ez az igény.

A magam részéről nem tartom örvendetes fejleménynek, hogy a bíróság visszahátrál az érdemi értelmezéstől. De úgy gondolom, hogy ezt a tendenciát a testületre háruló történelmi feladattal egybevetve kell értékelnünk. Ha igaz, hogy a második Alkotmánybíróság a „jogállami konszolidáció” bírósága kell legyen, akkor a passzívabb bíraskodás követelésének bizonyos fokig elébe mehet anélkül, hogy hivatását elárulná.

Először is, ezekben az években az egyik legfőbb alkotmányőri feladat a jogállamiság formális követelményeinek védelme, a formális joguralom megszilárdítása. Az egyre több ponton kikezdett jogállam oltalmazása szükségessé teszi a szigorú őrködést a jogalkotás és jogalkalmazás alkotmányos eljárási rendjén, s ezen a téren a bíróság úgy lehet nagyon határozott és következetes, hogy nem kell vitatott szöveghelyek

érdemi interpretálásába bocsátkoznia. A házsabály előírásainak, a jogalkotás eljárási rendjének betartatása az esetek nagy részében nem igényel többet meg lehetőségen szoros szövegolvasásnál.¹⁴⁴

Ez még olyan törvényhozási tárgyakra is igaz, melyek az állam szociális kötelezettségeinek kényes tartományába esnek. 1999 végén a bíróság elutasította azokat az indítványokat, melyek az az évi költségvetésnek a nyugdíjemelés mértékét csökkentő rendelkezéseit kifogásolták.¹⁴⁵ A többségi állásfoglalás szerint nem volt alap arra, hogy megállapítsák a módosítás szükségtelen és aránytalan voltát, s következtetésül arra sem, hogy a kellő felkészülési idő követelményét kérjék számon a támadott rendelkezéseken. Ha ez úgy értelmezhető, mint annak a belátásnak a következménye, hogy a bírácoknak – mint politikai felelősség nélküli tisztségviselőknek – tartózkodniuk kell az olyan ítéletektől, melyek költségvetési döntések kockázataira (s a kockázatvállalás indokoltságára) vonatkozó becslést kívánnak tőlük, akkor a szóban forgó határozattal a bíróság előrelépett az 1995-ös precedensekhez képest. Nem tekinthető azonban előrelépésnek, hogy a testület nem figyelt föl a nyugdíjmódosító rendelkezések megalkotásakor elkövetett súlyos eljárási szabálytalanságra. Nevezetesen, a parlament úgy döntött a változtatásról, hogy az 1999. évi költségvetés megállapítása során egyszerűen eltért a társadalombiztosítási nyugellátásról szóló, 1997. évi LXXXI. törvény hosszabb távra rögzített előírásaitól, melyeket változatlanul hatályban hagyott. Ez az eljárás súlyos alkotmányossági kételyeket ébreszt, melyeket a bírák szigorúan formai kritériumok alapján megítélhettek volna.¹⁴⁶

Ami a klasszikus alapjogokat illeti, ezek esetében a tartózkodó értelmezési gyakorlat nagyon széles sávban elégséges lehet. Hisz, egyfelől, a második Alkotmánybíróság fő feladata a már elért alkotmányos állapot megvédése, megszilárdítása – nem a megkezdett átalakulás lendületes továbbvitele. S másfelől, a már elért alkotmányos állapot nem csupán az alaptörvény szövegét foglalja magában, hanem – egyebek közt – az első Alkotmánybíróság által felhalmozott roppant esetjogi anyagot is, a precedensek tömkelegét, a szöveg mögötti elvek kifejtését és egy sor tesztet annak eldöntésére, hogy mikor felel meg valamely jogszabály ezeknek az elveknek. Azok a kérdések, melyekre pusztán az írott alkotmányszöveg alapján még több – egymást kizáró, de a szöveggel egyaránt összeegyeztethető – válasz adható, az előző kilenc év ítéleteivel együtt olvasva az alkotmányt immár sokszor egyértelműen megválaszolhatók, máskor a válasz nem teljesen determinált ugyan, de a lehetséges döntések mégis szűk sávban helyezkednek el. Ha a bíróság abból indul ki, hogy határozatait nem csak az írott

alkotmányszöveg köti, hanem kötik a saját múltbeli ítéletei is, akkor feladatát új elvek, új fogalmak bevezetése nélkül is nagyrészt teljesítheti. Arra, hogy ez lehetséges, van néhány ígéretes példa.¹⁴⁷

Mégis, nagy különbség van aközött, hogy a bíróság azért tanúsít nagyobb önmérsékletet az érdemi olvasásban, mert az elért alkotmányos állapot megvédéséhez nincs szükség ennél többre, vagy azért, mert az érdemi olvasást a demokráciával összeegyeztethetetlen, illegitim eljárásnak kell tekintenie, amitől a lehető legnagyobb mértékben tartózkodni kell. Tanulmányom azt igyekezett megmutatni, hogy az előbbi igaz lehet, az utóbbi azonban egész biztosan nem igaz.

Miért fontos, hogy tudatában legyünk: a bíróság felhatalmazása az érdemi olvasásra szükségképpen együtt jár a törvényhozás alkotmányos önkorlátozásával – a demokrácia követelményein alapuló s nem antidemokratikus felhatalmazás? Két okból is az.

Egyrészt, ha el kellene fogadnunk, hogy a bírának nincs joga kifejezni az alkotmányszöveg mögöttes elveit, akkor a következő lépés az lenne, hogy az első Alkotmánybíróság által örökül hagyott esetjog nagy részétől lépésről lépésre meg kell szabadulni. Illegitim múltbeli döntések nem köthetik hosszú távon az alkotmánybíráskodást. Vissza kellene menni a szólásszabadság, a személyi önrendelkezés, a különleges adatok védeltsége, a jobbiztonsághoz, a magánszférához való jog, a lelkiismereti és vallásszabadság, az állam világnézeti semlegessége, a hátrányos megkülönböztetés tilalma számára kidolgozott alkotmányos tételek és tesztek mögé.

Másrészt, még ha igaz is, hogy a konszolidáció időszakában a bíróság fő dolga a már elért vívmányok megszilárdítása, azt azért nem gondolhatjuk, hogy a közeli jövőben egyáltalán nem kerülnek olyan ügyek a testület elé, melyek eldöntése önálló, érdemi interpretációt igényel. Kétségtelen, a jellegzetes feladatok olyanok lesznek, mint amit a személyes adatok alkotmányos védelmét szétműlő törvényhozás (a rendőrségi törvény, az egészségügyi adatkezelési törvény, a szervezett bűnözés elleni törvény stb.) alkotmányellenes rendelkezései kívánják meg. Az adatvédelem alkotmányos normáinak helyreállítása nagy jelentőségű lépés volna, és ennek megtételéhez nincs szükség kreatív alkotmányértelmezésre; elegendő az első Alkotmánybíróság idevágó döntéseit híven alkalmazni. Csakhogy nem minden feladat lesz ilyen.

A rendőrséggel szembeni állampolgári jogok nem csak azért szenvednek sérelmet, mert a végrehajtó s a törvényhozó hatalom figyelmen kívül hagy fontos bírói iránymutatásokat, hanem azért is, mert az idevágó indítványok egy részét – épp azokat, melyek a rendőrségi törvény alkotmányosságát vonták kétség-

be – az első Alkotmánybíróság soha nem tárgyalta. Ezért arra vonatkozóan, hogy mi módon korlátozzák a rendőrséget a polgárok alkotmányban foglalt jogai, a mai napig nincs kialakult bírói doktrína; annak létrehozása a második Alkotmánybíróságra vár.

A hátrányos megkülönböztetés alkotmányos vizsgálatának tesztjei sok tekintetben mintaszerűen kidolgozottak, de ami a diszkriminációnak a mai Magyarországon talán legsúlyosabb két esetét – a faji alapú és a nőkkal szembeni diszkriminációt – illeti, ezek kritériumai, mint láttuk, egyelőre teljességgel kidolgozatlanok. Ezek alkalmi példák; még folytathatnám a sort tovább.

Így hát az alkotmány érdemi interpretálása a jogállam konszolidálásának időszakában is megkerülhetetlen feladat marad. A bíróság csak akkor vonulhatna vissza teljesen a szoros szövegolvasás szabályai mögé, ha lemondana elsőrendű feladatának teljesítéséről: a köztársasági alkotmány morális elveinek védelméről. Ha ezt megtenné, a köztársaság már nem az lenne, aminek indult. Nem lenne többé alkotmányos jogállam, mely „elimeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait”, s melyben e jogok „tisztelőben tartása és védelme az állam elsőrendű kötelessége”.

JEGYZETEK

1. Lásd: Fundamentum 1999/3. sz. és 1993/4. sz.
2. Megjegyzem azonban, hogy a legvitatottabb strukturális határozatok, melyek a köztársasági elnök hatásköreit értelmezték, kielégítik az előző fejezetekben vázolt alkotmányértelmezési doktrína követelményeit. Én tehát abban a kérdésben, hogy ezek a döntések átlépték-e a bíróság alkotmányos hatáskörét, a többséggel értek egyet, nem a különvéleményeket jegyző kisebbséggel. A többség álláspontjának lényegével tartalmilag is egyetértek; az az elemzés, melyet a második fejezetben az elnökválasztás módjáról adok, nagyon közel áll az első hatásköri döntés elemzéséhez. Lásd a 48/1991. (IX. 26.) AB határozatot. Más lapra tartozik, hogy nem biztos, hogy a bíróságnak okvetlenül meg is kell tennie azt, amit megtehet: az egymás után sorjázó határozatok bizony egyre kínosabb érzéseket keltettek.
3. Schmidt Péter és Vörös Imre jegyezte a legtöbb olyan különvéleményt, mely a szigorú szövegűség megsértését kifogásolta. Azonban ők maguk is jóval több esetben szavaztak meg a szöveg nyelvtani és logikai elemzésén messze túlmenő értelmezéshez kötött határozatokat, mint ahányszor a szigorú szövegűség korlátainak átlépését kifogásolták.
4. Sólyom László: Az Alkotmánybíróság önértelmezése. A Konrad Adenauer Alapítvány 1991 novemberében ren-

- dezett konferencián elhangzott előadás szövege. Jogtudományi Közlöny 1992/2. sz., 275. o. (K.J. kiemelése.)
5. Uo., 275.
 6. Uo., 274. o.
 7. Uo., 273. o.
 8. Uo., 274.
 9. 23/1990. (X. 31.) AB határozat, Sólyom László párhuzamos véleménye. ABH 1990, 97 sk. o.
 10. A „nehéz eseteknél” a bíró erkölcsi felfogása jut szerephez. Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság elnökével Tóth Gábor Attila beszélget. Fundamentum 1997/1. sz., 31. sk. o. Ugyanitt azt is nyomatékosan hangsúlyozza Sólyom, hogy az értelmezés, noha erkölcsi ítéletek mozgósításán alapult, mindig szöveghez kötődött, s így „a morális jogokat átírtuk alkotmányjogi terminológiára”.
 11. Íme egy példa: a személyes adatok védelméhez való jog bírói értelmezése kapcsán írja Sólyom, hogy „Az Alkotmánybíróság ennek a jognak a kifejtésével korrigálni tudja az alkotmányozó hibáját, aki az adatvédelmet a konzervatív felfogás szerint a jóhírnév- és titokvédelem mellé sorolta, s elszakította természetes kiegészítőjétől, az információszabadságtól (melyet az alkotmány szintén tévesen a sajtószabadsághoz illesztett).” Ellenőrzött rendszerváltás, 374. o.
 12. A második fejezetben részletesen érveltem állításom mellett.
 13. Sólyom László: Emberi jogok és az alkotmánybíráskodás. A jogállamiság útján – felzárkózás Európához. Budapest, KOTK, 1992. 24. o. (K.J. kiemelése.)
 14. Lásd a 22. jegyzetet.
 15. Az Alkotmánybíróság önértelmezése, 175., 174. o.
 16. Részletesen kifejtettem egy ezzel egyenértékű – bár vele nem teljesen azonos – lehetséges indoklást Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról – A halálbüntetés elutasítása című írásomban; lásd Kis János: Az abortuszról. Érvek és ellenérvek. Budapest, Cserépfalvi, 1992. 202-207. o.
 17. 23/1990. (X. 31.) AB, ABH 92.o.
 18. Uo.
 19. Uo., 93.o.
 20. Uo., Sólyom László párhuzamos véleménye, ABH 103.o.
 21. E cikk szerzője igyekezett kimutatni, hogy – ellentétben a határozat állításával – mind az élet, mind az emberi méltóság elvételének lehetséges fokozatai, s hogy még ha az életet valóban csak teljesen és végérvényesen lehetne is elvenni, ebből még nem következik, hogy az élethez való jog részleges korlátozása is logikai lehetetlenség. Lásd Kis János: Az Alkotmánybíróság az élethez való jogról. Az abortuszról, Érvek és ellenérvek. Függelék. Budapest, Cserépfalvi, 1992.
 22. ABH 1990, 94. o.
 23. Nem lehetetlen, hogy – egyebek közt – az élethez való jogról a halálbüntetést eltörölő határozatban adott értelmezés nehézségei akadályozták meg a bíróságot az eutanázia ügyében betervezett indítvány elbírálásában.
 24. Ez a nehézség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a bíróság soha nem vállalkozott a rendőrségi törvényt számos ponton kifogásoló beadványok érdemi elbírálására.
 25. 64/1991. (XII. 17.) AB határozat, ABH 1991, 273. o.
 26. A „járulékos tulajdonság” definícióját lásd Simon Blackburn szócikkében, The Oxford Dictionary of Philosophy. Oxford, The University Press, 1996. 368. o. Azért teszem hozzá, hogy „elsődleges használatában”, mert a méltóságnak van egy másik jelentése is: az egyénnek azt a tulajdonságát is jelöli, hogy az őt mint embert megillető erkölcsi státushoz méltón viselkedik, illetve azt a mindenki másra nehezedő kötelességet, hogy az egyént az ilyen tulajdonságú lénynek kijáró bánásmódban részesítsék. Lásd R. Nozick: Philosophical Explanations. Cambridge, Mass, Belknap, 1981. 451-473. o. A későbbiekben többet is mondok a kifejezés elsődleges és másodlagos használata közti viszonyról.
 27. ABH 1991, 93. o.
 28. ABH 1991, 268.o.
 29. Uo., 267. o.
 30. Uo., 268. o.
 31. Uo.
 32. Uo., 271. o.
 33. Uo., 271. o.
 34. Uo., 271. o.
 35. Lásd John Rawls: Az igazságosság elmélete. Budapest, Osiris, 1998. Rawls azt a példát hozza föl, hogy mindazok a pontok, melyek a kör középpontjától a kör sugaránál kisebb távolságra vannak, a kör kerületén belül találhatóak. A középponttól való távolság skaláris tulajdonság, míg a kerületen belüli elhelyezkedés nem az (egy pont vagy belül van a kör kerületén, vagy nincs belül; nem beszélhetünk arról, hogy kevésbé van belül vagy inkább belül van).
 36. Uo., 266. o.
 37. Uo.
 38. ABH 1991, 266. o.
 39. Lásd Győrfi Tamás: A tulajdonságok nélküli ember elmélete. Fundamentum 1998/3. sz.
 40. ABH 1991, 266 sk. o.
 41. Uo., 263. o.
 42. Uo., 273 sk. o. Ez az okoskodás hibás. Egy igaz megállapításból indul ki: az élethez való jog érvényesülését szolgáló intézmények javítják annak a magzatnak az életeseit, melyet az állapotos nő meg kíván tartani. Ezt azonban összekeveri azzal a téves megállapítással, hogy az intézményes életvédelem az élethez való joggal nem rendelkező magzat javára korlátozhatja a terhes nő önrendelkezési jogát. – A bíróság álláspontja valamelyest módosult 1998-ban, a második abortusz-határozat megszületésekor. A bírák itt lemondtak arról a kikötésről, hogy a nőt ellenőrizhető indok megjelenésére kötelez-

zék; viszont kimondta, hogy ilyen indok híján az abortusz csak akkor fogadható el, ha érdemi s a magzat megtartására irányuló tanácsadás előzi meg. Lásd a 48/1998. (XI. 23.) AB határozatot. A döntés kritikájához lásd Fridli Judit: Tanácsadás válsághelyzetben, valamint Tóth Gábor Attila: A második abortuszdöntés bírálata című írását. *Fundamentum* 1999/1. sz.

43. Van egy másik rejtett hiba is a következtetési láncban, mely azonban ezen a helyen kevésbé fontos a számunkra. A 6. pontban összefoglalt végkövetkeztetés csak akkor vonható le a premisszákból, ha az élet objektív értékének védelmét meghatározott módon interpretáltuk. Tegyük fel, az objektív életvédelem magában foglalja olyan feltételek teremtését, melyek közt az állapotos nő felelős módon, a megfogant élet iránti tisztelettel hozza meg döntését – azaz komoly indok híján nem választja az abortuszt. Ez a feladat mégis két különböző módon értelmezhető. Az egyik felfogásban a döntés az állapotos nő magánügye marad, az állam csupán a döntéshozatal körülményeit befolyásolja (tájékoztatással, a tanácsadás lehetőségének felkínálásával, a gyermekvállalás anyagi és szociális terheinek enyhítésével). A másik felfogásban a döntést valamilyen hivatalos szerv hozza meg; a nő nem a lelkiismeretével intézi el a kérdést, hogy kellően komoly indoka van-e az abortusznak, hanem köteles indokait feltárni az engedélyező szerv előtt. A bíróság a második felfogást választotta, anélkül, hogy az alternatívát felvázolta és a döntést bármi módon megindokolta volna.
44. Egyedül Lábady Tamás nyújtott be különvéleményt, ő azonban nem az abortusz engedélyhez s az engedély indokláshoz kötését kifogásolta, hanem azt, hogy a testület elzárkózott a magzat státusának alkotmányos értelmezésétől.
45. Az abortusz-indítványok előadó bírója eredetileg Zlinszky János lett volna. Súlyom László akkor vonta magához az ügyet, amikor világhossá vált, hogy Zlinszky határozattervezete nem alkalmas többség létrehozására.
46. Lásd: BVfGE 39, 3, 25.2.1975. A Szövetségi Alkotmánybíróság megoldása arra a körülményre épít, hogy a terhesség sajátos viszonyt teremt a nő és a magzat közt. Az élethez való jog alkalmazásának tipikus eseteiben a jog által védett személy a másik ember közreműködése nélkül is folytatni tudná életét. A magzat azonban csak azzal a feltétellel juthat el arra a fejlettségi szintre, melytől fogva önálló életre képes, hogy az állapotos nő vállalja a kihordását. Ezért életben maradása másra át nem hárítható terhet jelenthet a nő számára. Erről mondja a határozat, hogy nem lehet aránytalanul súlyos.
47. Egy 1995-ös interjújában Súlyom László megismételte az igényt, hogy a bíróság, ha ellentmondást talál az alkotmány szövegében, az ellentmondás feloldásáról is döntsön: „Az Alkotmánybíróság többször is leszögezte, hogy az alkotmányt zárt rendszernek tekinti, és ahol ellentmondást lát vagy mások ilyent látnak, azt jogosult feloldani.” Pogonyi Lajos–Sereg András: Megmarad-e a fekete gólya? *Népszabadság* 1995. augusztus 19. Azonban a halálbüntetés-határozat után soha többé nem fordult elő, hogy a bíróság ellentmondást vélt volna fölfedezni az alkotmány szövegében, és döntését annak feloldására alapozta volna.
48. 11/1992. (III. 5.) AB határozat, ABH 1992, 81. o.
49. A bíróság két további kérdéskörrel is foglalkozott: a pártállami szervezetek jogutódjainak vagyonszámolatásával és a pártállam által kinevezett vezetők cseréjével. Ez utóbbi tárgykörökben hozott döntései azonban nem függték össze az átmenet kivételes körülményeinek megítélésével: a vagyonszámolatás kapcsán azt vizsgálta a testület, hogy megengedhető-e határidő nélkül terhelési és elidegenítési tilalmat kivetni az ellenőrzés alá vont ingatlanokra (lásd: 24/1992. (IV. 21.) AB határozat); a vezetősere ügyében pedig beírta azzal, hogy egy formai – hatásköri – kifogás alapján semmisítse meg a vitatott rendelkezést [31/1991. (VI. 5.) AB határozat].
50. 28/1991. (VI. 3.) AB határozat, ABH 1991, 85. o.
51. A 21/1991. (X. 4.) AB határozat ehhez közel álló megállapítást tett, de még abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szövetkezeti földet kisajátítás útján juttatják vissza az eredeti tulajdonosi körhöz. A 16/1991. (IV. 21.) AB határozat úgy foglal állást, hogy a vételi jog létesítése nem egyenértékű az alkotmány által tiltott, kellő indok és azonnali kártalanítás nélküli kisajátítással, mivel csupán korlátozza, de nem vonja el a tulajdonjogot (ABH 1991, 58.). Ennek ellenére mind ez a határozat, mind a 28/1991. határozat hangsúlyozza, hogy a szövetkezeti tulajdont csak abban az átmeneti helyzetben lehet vételi joggal megterhelni, amikor – a piacgazdaságra való áttérés részeként – végbemegy a szövetkezetek átalakulása, és ennek során a tagok ingyenesen földtulajdonhoz jutnak.
52. ABH 1991, 85. o.
53. Uo., 83. o.
54. Az Országgyűlés 1991 őszi ülészakának 12. ülésnapja, 1991. október 8. Országgyűlési Értesítő 1990–1993, 10656–10658. o.
55. ABH 1991, 82. o.
56. Uo., 81. o.
57. Uo.
58. Uo.
59. Uo.
60. Uo.
61. Uo.
62. Uo., 85. o.
63. Uo., 82. o. Ezt a tételt egy alig másfél hónappal korábbi határozat – nyilvánvalóan az igazságtételi döntésre előre tekintve – már megfogalmazza: „Az anyagi igazságosság jogállami követelménye a jogbiztonságot szolgáló intézményeken és garanciákon belül maradvá váló

- sulhat meg.” 9/1991. (I. 31.) AB határozat, ABH 1991, 65. o.
64. Sólyom László: Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Világosság* 1993/1. sz., 18. o.
65. Már idézett interjújában (Fundamentum 1997/1. sz.) visszatér az „alkotmánypozitivizmus” fordulat, de a kérdező hozza be a beszélgetésbe, s a válasz ugyanehhez – az igazságtétel természetjogias hevületének lehűtéséhez – köti a bírói gyakorlat „pozitivistá”-nak nevezett vonulatát. Ugyanakkor azt is leszögezi itt Sólyom, hogy „Ahol alapelvi bírászkodás folyik, ott a pozitívizmus soha nem igazi, hanem mindig értelmezett pozitívizmus, ahol az értelmezésben szükségképpen sok morális elem bukkan elő.” (32. o.) Így tehát a „pozitívizmus” itt szöveghez kötöttséget jelent, de nem szigorú – a nyelvi és logikai elemzésen túl mindent kizáró – szöveghűséget.
66. Uo.
67. Uo.
68. ABH 1991, 82. o.
69. Fundamentum 1997/1. sz., 36. o.
70. A bíróság általános szabályként fogadta el, hogy az alkotmányos alapjogokban való részesedést érintő megkülönböztetések terén a „szükségesség/ arányosság” erős tesztjét kell kiállnia a diszkriminációval gyanúsított intézkedésnek, amikor azonban olyan jog – vagy joggal alá sem támasztott érdek – élvezésében elszenvedett hátrányról van szó, mely nem tartozik az alapvető alkotmányos jogok közé, akkor elegendő az „ésszerű cél” gyengébb tesztjét alkalmazni. Ez azonban a faji (vagy a nőikkel szembeni) megkülönböztetés számos jellegzetes esetére nem áll. A rendszeres diszkriminációnak alávetett, fajként azonosított csoportok – Magyarországon a romák – által leggyakrabban elszenvedett hátrányos megkülönböztetés nem alapjogokban sérti őket, a természete pedig olyan, hogy az „ésszerű cél” szűrőjén könnyen átjut. Például: szórakozóhelyen olyan öltözködési, viselkedési szabályok teljesítéséhez kötik a kiszolgálást, amit a többség tagjai tipikus esetben teljesítenek, a kisebbség tagjai azonban tipikus esetben nem teljesítenek, vagy ugyanilyen feltételekhez kötik a munkahelyi felvételt. Hasonló a helyzet a nőket sújtó rendszeres hátrányokkal. Csak az „ésszerű cél”-nál szigorúbb teszt mutathatja ki, hogy ez az eljárás diszkriminatív, és az európai alkotmányos demokráciák nagy részében az ilyen teszt alkalmazása kötelező. Az első magyar Alkotmánybíróság ezzel a problémával egyáltalán nem nézett szembe. Ha az információs önrendelkezés és a közérdekű adatok nyilvánossága problémakörével analóg módon kezelte volna a faji és nemek közötti diszkrimináció ehhez hasonlóan súlyos problémakörét, akkor megtalálta volna a módját, hogy mulasztásos alkotmányvétségben marasztalja el a törvényhozást a diszkriminációellenes törvény megalkotásának késlekedése miatt, és egyben rögzítse az alapelveket, melyeket a törvénynek szabályokba kellene szednie.
71. 36/1994. (VI. 24.) AB határozat: azt a korszakos jelentőségű döntést alkalmazta, melyet az Egyesült Államok Legfelsőbb Bírósága 1964-ben a New York Times kontra Sullivan ügyben hozott.
72. 21/1997. (III. 19.) AB határozat. Az Ádám Antal által előterjesztett döntés ellen ketten-ketten írtak alá – egyébként nem azonos irányba mutató – különvéleményt: Lábady Tamás, Sólyom László, Tersztyánszky Ödön és Zlinszky János.
73. 24/1996. (VI. 25.) AB határozat; az egyébként helyénvaló döntés arra a kalandos vélekedésre épít, hogy az általános cselekvési szabadság [a testület doktrínája szerint: az emberi méltóság egyik aspektusa, lásd: 8/1991 (IV. 23.) AB határozat] nemcsak természetes személyeket, de jogi személyeket is megillet.
74. A gyűlölködő beszéd büntetőjogi üldözését visszahozó, 1996. évi törvényt a bíróság megsemmisítette ugyan, de csak 1999-ben, Németh János elnökségének idején. Érdekes módon Sólyom, nem sokkal távozása után, azt nyilatkozta, hogy nem lát esélyt megsemmisítő határozatra. Lásd: Búcsú a Donáti utcától. *Négy szemközt* Sólyom Lászlóval, az Alkotmánybíróság leköszönt elnökével. *Magyar Hírlap* 1998. november 28.
75. 61/1994. (XII. 24.) AB határozat.
76. Ennek a beadványnak a megtárgyalására csupán 1999-ben került sor; a második Alkotmánybíróság elutasította a kérést, hogy az iratok szétválasztását és eltérő kezelését nyilvánítsa alkotmányvétségnek.
77. 15/1995. (III. 13.) AB határozat.
78. 26/1995. (V. 15.) AB határozat.
79. 58/1995. (X. 6.) AB határozat.
80. 6/1998. (III. 1.) AB határozat.
81. 21/1994. (IV. 16.) AB határozat.
82. 58/1994. (XII. 14.) AB határozat.
83. 31/1996. (VII. 3.) AB határozat.
84. 22/1995. (III. 31.) AB határozat.
85. 23/1995. (IV. 5.) AB határozat.
86. 35/1995. (VI. 2.) AB határozat.
87. 1/1996. (I. 26.) AB határozat.
88. 14/1996. (IV. 24.) AB határozat.
89. 31/1997. (V. 16.) AB határozat.
90. 58/1997. (XI. 5.) AB határozat.
91. 14/1995. (III. 13.) AB határozat.
92. 21/1996. (V. 17.) AB határozat. A Szivárvány-teszt c. tanulmányomban részletesen kimutattam, hogy a második határozat érvelése nem tartható: Beszélő 1996/7. sz. A bizonytalanság jelei valójában már az első határozatról is leolvashatók. Amikor a határozat azt igyekszik megindokolni, hogy a diszkriminációellenes érvelés hatálya, miért csak az életközösség intézményére terjed ki, miért nem vonatkozik a házasság intézményére is, nem talál jobb indokot, mint hogy a házasság és a család hagyomá-

- nyosan a gyermekvállaláshoz kötődik. A magam részéről úgy gondolom, súlyos célszerűségi megfontolások szóltak emellett, hogy a jogkiterjesztés első lépésben csak az életközösség intézményét érintse. Ez a szempont azonban helyet kaphatott volna a döntésben a hagyományos felfogás tarthatatlan megidézése nélkül is. (Az utóbbi észrevételt Sente Zoltánnak köszönhetem.)
93. Az előbbi ügyében a második Alkotmánybíróság hozott határozatot 1999-ben.
94. 43/1995. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1995, 198. o.
95. 48/1998. (XI. 23.) AB határozat.
96. 970/B(1994. AB határozat.
97. Szeretnék egy megjegyzést tenni a bíróságon belüli többség természetéről. Nevezük a bírák eredeti álláspontjának azt a felfogást, melyet egy-egy kérdésben a testületi vitát, kölcsönös meggyőzést és (vagy) egyezkedést megelőzően vallanak maguknak. A többségi álláspont nem az eredeti álláspontok egyszerű összegződéséből jön létre; a vita és az egyezkedés során a bírák módosítanak „hazulról hozott” nézeteiken. Ezért a fentieket nem úgy kell érteni, hogy az 1993 után még nyitva álló ügyekben az eredeti (a vitát megelőző) álláspontok határozott többsége volt a szabadságkiterjesztés ellen. Tézisem az ügyek tényleges (vagy lehetséges) tárgyalása nyomán kialakuló többségre vonatkozik, nem a tárgyalás előtti többségre. Ennek a megállapításnak fontos velejárója, hogy a tárgyalás nyomán kialakuló többség összetételét nemcsak az eredeti álláspontok megoszlása és az érvek ereje befolyásolja, hanem az is, hogy ki kap megbízást a határozattervezet előterjesztésére, valamint hogy a testület befolyásosabb tagjai melyik álláspontot részesítik előnyben. Ezek fontos kérdések; a bíróság magatartását jellemző tendenciákról csak akkor lesz teljes képünk, ha ezekre is válaszolni tudunk. Megválaszolásuk azonban csak alapos empirikus kutatás alapján lehetséges, melynek tapasztalati bázisa nem szorítkozik a közzétett határozatokra.
98. Ez az álláspont először Sólyom Lászlónak a 31/1991. (XII. 18.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményében jelenik meg, s később számos határozatban visszatér. Igen jó, elemző összefoglalását adja az 56/1995. (IX. 15.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményében Vörös Imre. Ugyanezt a felfogást alakította ki a bíróság a „testi és lelki egészséghez” való jog (70/D.) értelmezése terén is. A 70/D.-nak azzal a furcsaságával, hogy egyfelől nem az egészségügyi ellátás minimumához, hanem annak maximumához – „a legmagasabb szintű testi és lelki egészséghez” – fűződő jogról beszél, másfelől ezt a maximálisan értelmezett jogot nem csupán a köztársaság polgárainak, hanem a „területén élők” összességének tulajdonítja, a bíróság nem foglalkozott, ezért nekünk sem kell külön kitérnünk rá. Adottnak vehetjük, hogy a bírák ezt a cikkelyt ugyanúgy olvasták, mint a szociális biztonságáról szóló, 70/E.§-t.
99. A számítások a pótköltségvetésről szóló, 1995. évi LXXII. törvényen alapulnak, mely külön tartalmazza a stabilizációs törvényről várt hatásokat is. Ha a bíróság döntéseinek teljes költségvetési vonzatát ismerni kívánjuk, a 31.4 milliárd forinthez hozzá kell adnunk azt a 2.6 milliárd forintot, melyet a 66/1995. (XI. 24.) AB határozat a pótköltségvetésből vett ki azzal, hogy megsemmisítette a lakáscélú hitelek kamatait 15 százalékról 25 százalékra emelő fejezetét.
100. Ilyen szemrehányások el is hangzottak a kormányzó koalíció köréből: Lásd például Népszabadság 1995. július 3. Független megfigyelő is megfogalmazott hasonló kifogást: vö. Sente Zoltán: Ki ellenőrzi az Alkotmánybíróságot? Népszabadság 1995. október 16.
101. A stabilizációs törvény megszavazása után a bíróság elnöke nyilatkozatban jelentette be, hogy amennyiben az ellenzék alkotmányos normakontrollt kér, a testület nyári szabadságát elhalasztva azonnal munkához lát; a határozattervezet előterjesztésére olyan bíró (Kilényi Géza) kapott megbízást, aki ilyen ügyekben korábban mindig a kisebbséggel szavazott; a bíróság nem kérte ki a pénzügyminiszter véleményét, noha ezt a költségvetést érintő ügyben korábban megtette.
102. Arról, hogy egy-egy határozatot milyen szavazataránnyal fogadott el, az Alkotmánybíróság nem szokta tájékoztatni a nyilvánosságot. Ilyen adat híján a különvélemények számából következtethetünk a megosztottság mértékére. A köztársasági elnök és a miniszterelnök közti hatásköri vitákat eldöntő határozatok közül az 48/1991. (IX. 26.) AB határozathoz Kilényi Géza, Schmidt Péter és Vörös Imre, a 8/1992. (I. 30.) AB határozathoz Kilényi Géza és Schmidt Péter, a 36/1992. (VI. 10.) AB határozathoz Kilényi Géza, Schmidt Péter és Vörös Imre fűzött különvéleményt. A mérvadó kárpótlási döntés, a 28/1991. (VI. 3.) AB határozat Vörös Imre különvéleményével, a múltban kisajátított egyházi ingatlanok visszaadásáról szóló, 41/1993. (II. 12.) AB határozat Schmidt Péter és Vörös Imre különvéleményével, a rádió és televízió kormányzati felügyeletének alkotmányellenességéről (az alkotmányellenes minisztertanácsi határozat megsemmisítésének időpontjáról) szóló, 17/1993. (III. 19.) AB határozat Vörös Imre különvéleményével, a bírák és bírósági vezetők kinevezéséről szóló, 38/1993. (VI. 11.) AB határozat Ádám Antal és Vörös Imre különvéleményével, a 41/1993. (VI. 30.) számú, második elévülési határozat Zlinszky János különvéleményével jelent meg.
103. Egyetlen esetben született különvélemény: az 54/1995. (IX. 15.) AB határozatot Tersztyánszky Ödön bírálta. Megjegyzendő azonban, hogy ez a döntés diszkriminációban marasztalta el a stabilizációs törvény egyik rendelkezését – azt, amelyik a kiegészítő tevékenységet végző egyéni vállalkozó baleseti járulékalapját a minimálbérhez kötötte. A diszkrimináció kifogása független

- attól, hogy a vitatott intézkedés tárgya összefügg-e a költségvetés bevételeivel és kiadásaival, és Tersztyánszky ellenvetése sem érintette az alapkérdést: milyen esetekben és milyen mélységig avatkozhat be a bíróság a költségvetést érintő kormányzati vagy törvényhozási döntésekbe.
104. 32/1991. (VI. 6.) AB határozat; a két bíró Kilényi Géza és Zlinszky János.
105. 26/1993. (IV. 29.) AB határozat; a négy bíró Kilényi Géza, Szabó András, Vörös Imre és Zlinszky János.
106. 28/1994. (V. 20.) AB határozat, ABH 1994, 139, 141. o. A különvéleményt Ádám Antal és Tersztyánszky Ödön jegyezte.
107. Sólyom László párhuzamos véleménye a 31/1991. (XII. 18.) AB határozathoz.
108. 11/1991. (III. 29.) AB határozat, ABH 1991, 34. o. Az ítélet a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény 57.§-ának (2) bekezdését semmisítette meg, mely kimondta, hogy az 1929. január 1. előtti idő nem számítható be a szolgálati időbe.
109. „Mindazon társadalombiztosítási szolgáltatások esetében, ahol a biztosítási elem szerepet játszik, a szolgáltatások csökkentésének vagy megszüntetésének alkotmányossága a tulajdonvédelem ismérve szerint bírálendő el.” 43/1995. (VI. 30.) AB határozat, ABH 1995, 195. o. Vö. A 772/B/1991/5. AB határozattal: „A társadalombiztosítás rendszere részben a vásárolt jog elve alapján működik...” ABH 1991, 449. o.
110. Például: ki viselje az inflációból származó veszteségeket.
111. „Az állam jogszabállyal a szerződések tartalmát csak ugyanolyan feltételek fennállása esetén változtathatja meg alkotmányosan, mint amilyen feltételek fennállását a bírósági úton való szerződésmódosítás is megköveteli.” 32/1991. (VI. 6.) AB határozat, ABH 1991, 136. o.
112. 9/1994 (II.25.) AB határozat.
113. 43/1995. (VI. 31.) AB határozat, ABH 1995, 191. o., vö. 194. o.
114. Ennek a tézisnek van két mellékvonzata is. Egyfelől, minél hosszabb ideig tartja magát az állam jogszabályban tett ígéretéhez, annál megalapozottabb a juttatás vagy kedvezmény változatlan fennmaradásába vetett hit, s így annál szűkebb az állam mozgástera, amikor ígéretét módosítani akarja. Másfelől viszont minél hosszabb időtartamra szól a kérdéses állami támogatás, annál inkább lehetséges, hogy igénybe vételének megkezdése után olyan körülmények lépjenek föl, melyek elkerülhetlenné teszik a mérséklését vagy visszavonását – míg a rövidebb lejáratú támogatások esetében ez jóval kevésbé képzelhető el. Lásd a 43/1995. (VI. 30.) sz. határozatot az „évtizedek óta fennálló, ... megszokott, ismert és kiszámítható” ellátási rendszerek különleges védelméről, valamint a „rövid és meghatározott időre szóló szolgáltatások” fokozott védelméről. ABH 1995, 191. és 194. o.
115. Ezek a típusok kombinálódhatnak is: például a vásárlással szerzett jogot megerősítheti a jogszabály által ígért garancián alapuló jog; ez a helyzet a bíróság szerint a kötelező társadalombiztosítás esetében, ahol a befizetések jogot szereznek a későbbi ellenszolgáltatásra, az állam pedig a kötelező hozzájárulás ellentételeként garanciát vállal az ellenszolgáltatás folyósítására. Lásd: 43/1995. (VI. 31.) AB határozat.
116. „Kényszerítő szükség nélkül az eredetileg határidő nélkül vállalt garanciák körének szűkítése vagy azok megszüntetése csak akként történhet, ha a módosítás kihirdetése és hatályba lépése között a jogalkotó hosszabb felkészülési időt biztosít az érintettek számára...” ABH 1994, 74.o.
117. 43/1995. (VI. 31.) AB határozat, ABH 1995, 193. o.
118. „A jogszabály hatálybalépésének időpontját úgy kell meghatározni, hogy kellő idő maradjon a jogszabály alkalmazására való felkészülésre.” 1987. évi XI. törvény 12. § (3) bekezdés.
119. „A jogszabály a kihirdetését megelőző időre nem állapíthat meg kötelezettséget, és nem nyilváníthat valamely magatartást jogellenessé.” 1987. évi XI. törvény 12. § (2) bekezdés.
120. 34/1991. (VI. 15.) AB határozat, 7/1992. (I. 31.) AB határozat, 25/1992. (IV. 31.) AB határozat, valamint 28/1992. (IV. 31.) AB határozat. „Annak elbírálása, hogy valamely konkrét jogszabály esetében mennyi idő szükséges a jogszabály alkalmazására való felkészüléshez, gazdaságpolitikai, szervezési, műszaki stb. szempontok figyelembe vételét szükségessé tevő mérlegelési kérdés, vagyis nem alkotmányjogi probléma.” ABH 1992, 158. o.
121. 28/1992. (IV. 31.) AB határozat, ABH 1992, 158. o.
122. 9/1994. (II. 25.) AB határozat.
123. ABH 1994, 76. o.
124. Erre ott került sor, ahol a szigorító intézkedések minden családnak alanyi jogon járó juttatást – a gyermek utáni családi pótlékot – alakították át rászorultsági alapú támogatássá: a bíróság azokat az eljárásokat és kritériumokat támadta meg, melyeket a stabilizációs törvény az igényjogosultság megállapítására kidolgozott. Lásd az 521995. (IX. 15.) AB határozatot, valamint az ehhez kapcsolódó, 60/1995. (X. 6.) AB határozatot.
125. Noha a liberálisok nem okvetlenül értenek egyet abban, hogy a tartózkodó magatartás elvi indoka miben áll, és ennek megfelelően mi az, amitől a bíróságnak tartózkodnia kell. A klasszikus liberalizmus felfogásához közel álló szerzők úgy vélik, hogy az államot csak a polgárok negatív jogainak védelmére vonatkozóan terheli kötelezettség, szociális juttatásokat az állam nem köteles nyújtani. Lásd Sajó András: Szociális jólét és rossz közérzet. Beszélő 1996/3. sz., valamint Sajó: A jogosultságok lehetősége. Beszélő 1997/1. sz. Mások, így e tanulmány szerzője is, azt tartják, hogy az egyenlő bánásmód liberális felfogásának elosztásbeli következményei

- is vannak, bár azzal egyetértenek, hogy ezeknek a következményeknek nem lehet a költségvetésbe való masszív bírói beavatkozással érvényt szerezni. Lásd e tanulmány 3. fejezetét, valamint a következő szakasz fejtegetéseit.
126. Egyetértek Tordai Csabával, aki tudtommal elsőként fogalmazta meg ezt a jellemzést: Lásd Alkotmánybíráskodás Magyarországon, Fundamentum 1999/2. sz., 74–77. o.
127. 45/1995. (VI. 30.) AB határozat.
128. Uo., valamint 54/1995. (IX. 15.) AB határozat és 60/1995. (IX. 15.) AB határozat.
129. ABH 1995, 193., 267. o.
130. Az 1975. évi II. törvény módosítása kapcsán, lásd 44/1995. (VI. 30.) AB határozat.
131. A Munka törvénykönyvéről szóló 1992. évi XXII. törvény és a hozzá csatlakozó rendeletek módosítása kapcsán, lásd 56/1995. (IX. 15.) AB határozat.
132. ABH 1995, 265. o.
133. Az első idevágó döntés, a 44/1995. (VI. 30.) AB határozat ezzel kifejezetten számolt: azon az alapon rendelte el a vizsgált törvénycikk hatálybalépésének elhalasztását, hogy az nem hagy elégséges időt a munkáltatónak a felkészülésre.
134. Ha így tekintjük, akkor a betegszabadság anyagi fedezéséből való akár teljes kivonulás sem okvetlenül aránytalan súlyú intézkedés, amit közvetve a határozat is elismer: „Annak megállapítása, hogy az egészségügyi szolgáltatások köréből mely egészségügyi beavatkozások tekintetében nem nyújt az egészségbiztosító szolgáltatást, nem alkotmányossági kérdés, az a jogalkotó feladata.” ABH 1995, 269. o.
135. Lásd az arányosság tesztjének bírói meghatározását a 20/1990. (X. 4.) AB határozatban: Az arányosság feltétele „megköveteli, hogy az elérni kívánt cél fontossága és az ennek érdekében okozott alapjogsérelem súlya összhangban legyen egymással”. ABH 1990, 71. o. Vö. a 21/1990. (X. 4.) AB határozat, valamint a 16/1991. (IV. 20.) AB határozattal és a 28/1991. (VI. 3.) AB határozattal.
136. ABH 1995, 267. o.
137. 66/1995. (XI. 24.) AB határozat, ABH 1995, 340. o.
138. Uo., 341. o.
139. Az Országgyűlés „megállapítja az államháztartás mérlegét, jóváhagyja az állami költségvetést és annak végrehajtását”. Alkotmány 19.1. (3) d/ pont.
140. Kis János: Összekuszálódó hatalmi ágak. Népszabadság 1995. július 15.
141. Lásd: Sólyom László nyilatkozatát a már idézett Népszabadság-interjúban, valamint Halmai Gábor „Alkotmánybírók és hatalommegosztás” című cikkét, Népszabadság 1995. augusztus 10.
142. Lásd Márkus György: Illúziók és reáliák. Beszélő 1997/8-9. sz.
143. Lásd erről Sólyom László összefoglaló áttekintését a 35/1994. (VI. 24.) AB határozathoz fűzött párhuzamos véleményben: ABH 1994, 215. o.
144. Pozitív példa erre annak az elvnek a leszögezése, hogy a kétharmados többséggel elfogadott törvényt módosítani is csak kétharmados többséggel lehet; lásd a „szervezett bűnözés elleni” törvényt részben alkotmányellenessé nyilvánító, (1999. 1) AB határozatot. Negatív példa az Országgyűlés ülésrendjét házszabály-módosítás nélkül megváltoztató határozat bizonytalan kezelése: /1999. 1) AB határozat.
145. 1/B/1999.11. XII. 21.
146. Az is lehetséges, persze, hogy a bírakat az akadályozta meg az eljárási alkotmánysértés gyanújának kivizsgálásában, hogy az első bíróságnál jóval szigorúbban fogják föl a tárgyalás indítványhoz kötöttségének követelményét: ha az indítványozók nem kezdeményezték a jogállami eljárásrend formális sérelmének megállapítását, akkor a bíróság sem terjesztette ki erre a vizsgálódást.
147. Lásd a (1999. 1) AB határozatot, mely a Büntető törvénykönyvbe visszahelyezett gyalázkodási paragrafust semmisítette meg, valamint a (1999. 1) AB határozatot, mely a „természet elleni fajtalanság” törvényi tényállásának azonos nemű párokra korlátozását ítélte alkotmányellenesnek.

„A TÖRTÉNELMI LECKÉK A PEREKNÉL JOBBAK ARRA, HOGY SZEMBENÉZZÜNK A MÚLTAL”

TIMOTHY GARTON ASH ANGOL TÖRTÉNÉSSZEL STRIKER SÁNDOR BESZÉLGET

*Az igazságtétel Ön által leírt módszerei közül mint-
ha a németet tartaná a legjobbnak...*

Nincsenek univerzális szabályok arra, hogy melyik a legjobb módszer a múlt feltárására. Számos tényező függvénye ez, olyanoké, mint a kultúra, vagy az átmenet körülményei. Figyelembe kell venni az adott folyamat körülményeit a német átmenet esetében is. Két dolgot kell kiemelni a német átmenetből: az egyik az, hogy ők ezt másodszor csinálták, és mindenkinek az lebegett a szeme előtt, hogy nem szabad megismételni a korábbi hibáit. Az első Vergangenheitsbewältigung a náci múltat volt hivatva felszámolni, illetve azzal elszámolni. Fontos az a tény is, hogy gyakorlatilag minden más országgal ellentétben, Németország esetében nem voltak kemény politikai korlátok vagy veszélytényezők. Mivel a korábbi NDK a Szövetségi Köztársaság része lett, nem állt fenn a veszélye annak, hogy a korábbi hatalmat szolgáló titkosrendőrség vagy a hadsereg, netán a posztkommunisták bosszút állnak. Így ők különlegesen kedvező helyzetben voltak. Egészében véve azt hiszem, csodálatra méltó kísérlet volt, mely modellértékű, különösen abból a szempontból, ami a társadalomnak a múlttal való szembenézését illeti. Ezt én „nyilvános történelemórának” nevezem. Utalnék a speciális bizottságok tevékenységére a Bundestagban, a magánszférában pedig a Stasi-akták megnyitására. Ez utóbbiak nevezhetők privát történelemórának. Azt hiszem, tíz évvel a kommunizmus után egyetlen német kisdíák sem mondhatja azt, hogy nem tudja, mi volt a kommunizmus, míg 1955-ben nagyon sok német kisdíák joggal mondhatta azt, hogy nem tudja, milyen volt a náci Németország. Két észrevételem azonban mégis van ehhez a kérdéshez. Egyrészt ami Németországban történt, az túlságosan is perfekcionista volt, nem vagyok meggyőződve arról, hogy a lakosságnak ilyen nagy részét át kellett világítani. Nem hiszem, hogy minden postást és kamionsofórt szükséges volt megvizsgálni esetleges Stasi múltjuk miatt. Másrészt néhány bírósági eljárás önmagában is problematikus volt, például a titkosszolgálat egykori vezetőjét – aki íránt egyébként a legkevesebb együttérzést sem érzem – a Szövetségi Köztársaság elleni kémkedéssel és hazárdulással vádolták, ami végletesen abszurdnak tűnik.

A Die Zeit-ben 1997-ben megjelent írásában a múlttal való szembenézés három másik útját is említi. Milyen előnyei és hátrányai vannak ezeknek?

Négy modellt szoktam elkülöníteni. Az első módszer, hogy ne is beszéljünk a múltról, egyszerűen felejtjük el, ami történt. Ennek jó példája a spanyol modell a Franco-rendszert követően. A második a bírósági eljárás, a harmadik a tisztogatás, a negyedik pedig amit az imént történelemórának neveztem, melynek egy része nyilvános, más része privát. Sokat írtam ezekről a módszerekről. Azt hiszem, a poszt-kommunista Közép-Európában az első módszer, vagyis hogy ne nézzünk szembe, ne konfrontálódjunk a múlttal – amit Lengyelország próbált véghezvinni a Mazowiecki-kormány alatt –, egyáltalán nem működik. A múlt visszatért a posztkommunista politikába Magyarországon és Lengyelországban is, ezért meg kell gondolni azt, mely módszerek működnek, s melyek nem. A perek csakis akkor kívánatosak, ha az emberiség elleni bűntettéről van szó, ez pedig egy nagyon szűk és speciális kategóriája a bűnöknek. A tisztogatásokat is korlátozni kell, mégpedig egyrészt konkrét egyénekre, másrészt jól körülhatárolni, hogy az állami adminisztrációból mely kört kell eltávolítani. Az utolsó módszert tartom a legfontosabbnak, azt, amit úgy nevezek, hogy nyilvános társadalmi és magán történelemórák. Az összehasonlító irodalom is ezt nevezi a múlttal való leszámolásnak, vagy ahogy mások mondják, ezek az igazságkeresések vagy igazság-kimondások. Az e célra létrehozott igazságtételi bizottságok kinyitják az aktákat – ezek a legfontosabb és a legjárhatóbb utak.

Az igazi kérdés mégiscsak az igazság kérdése. Meg lehet-e ismerni az igazságot, ha egyszer az aktákat is lehet hamisítani?

Igen, lehet hamisítani az aktákat, és meg is lehet semmisíteni őket, ahogy azt a magyar eset is mutatta – ott rettenetes pusztítást végeztek az akták között. Az alapelv az, hogy ha ezt választják, akkor ezt gyorsan kell végrehajtani. Ha ugyanis az iratok az egymást követő titkosszolgálatok kezébe kerülnek, akkor azok menthetetlenül elkezdnek játszani ve-

lük. A lengyeleknek például most, tíz év után komoly nehézségekkel kell szembenézniük, ha elkezdenek aktákat nyitogatni, mert azokat már manipulálták.

Az akták megnyitása esetén meddig lehet, meddig kell visszamenni? Magyarország esetében például 1956 sem teljesen tiszta és világos az emberek számára. Lehet-e és kell-e még ennél távolabb is visszamenni? Magyarország problémája nem elsődlegesen a 60-as, 70-es évek problémája, hanem 1956 problémája.

Ebben teljesen igaza van. Az akták manipulálásán és megsemmisítésén túl azonban az is igen lényeges, hogyan használják fel az aktákat a perek vagy tisztogatások céljára. Nagyon óvatosan kell ezt kezelni, és csak a vezető pozíciókból kell eltávolítani az embereket. Egészen bizonyos vagyok abban, hogy mindenkinek, legyen áldozat, ügynök vagy informátor, meg kell adni a lehetőséget, hogy maga nézhessen bele az aktákba, és nézhessen szembe saját múltjával. A saját múltjával, és ebben nem húznék meg határvonalat azon kívül, hogy a magánéletet védeni kell, és az ártatlanok adatait nem lehet nyilvánosságra hozni. A társadalomnak szembe kell néznie a saját múltjával. Így teljesen nyilvánvaló, hogy 1956 alapvető a magyar történelmi tudat szempontjából. Ugyanakkor az 1944 utáni kommunista hatalomátvétel is nagyon fontos fejezet, szóval nem húznám meg a vonalat sehol sem. Vagyis nem zárnám le a történelmi ügyek fejezetét '56-nál.

Tekinthetjük a kárpótlási folyamat részének, hogy az ember betekinthesse a róla készült feljegyzésekbe?

Teljes mértékben. Azt hiszem a magyar Alkotmánybíróság nagy mértékben a német mintát követte az igazsághoz való hozzáférés alkotmányos jogának meghatározásakor, és azt hiszem, ez egy jó terminus. Az önmeghatározás efféle lehetősége részét képezi az egyén szuverenitásának, lehetőséget adva arra, hogy megtudja, milyen anyagokat gyűjtöttek róla titokban a múltban, és milyen anyagokat birtokol róla az állam most. Ezek együttes ismerete hozzájárul ahhoz, hogy elmondhassuk: ez az egyén egy szuverén állampolgár.

Nyilván tudja, hogy Magyarországon is van egy hivatal, amelyik az érdeklődők rendelkezésére áll, és mintegy három hónapig tart, hogy információt szolgáltat. Ez az átfutási idő megegyezik a külföldi gyakorlattal?

A három hónap nem túl hosszú idő. Még Németország, a maga nagy erőforrásaival is csak olyan tempót tud tartani, hogy egy évig is tarthat ez a kere-

sés. Ez egyáltalán nem meglepő. Ami ennél sokkal rosszabb, hogy aktákat, és pedig fontos aktákat semmisítettek meg Magyarországon.

Térjünk vissza az államférfiak eltávolításának kérdésére. Ha mindenki tudja, hogy valamit elkövettek, akkor ad-e legitimitást, felmentést nekik, hogy megváltasszák őket?

A legfontosabb az, hogy tudhassák, és vegyék tudomásul a szavazók, mit is csinált pontosan Horn Gyula 1956-ban. Ha ennek ellenére megváltasszák, az az ő dolguk. De a tudásuknak meg kell lennie. S ahogy mondtam, vegyék tudomásul, hogy ki mit csinált a múltban. Valamit vitathatatlanul tett Horn Gyula, hogy ezt elmondja, azonban nem biztos, hogy ez kielégítő volt.

A történelmi igazságtétel, az elmúlt évtizedek történelme nem tűnik lezárt és feltárt periódusnak Kelet-Európában.

Több gyökere van ennek a kérdésnek. Ha egy amerikai azt mondja: „ez történelem”, az annyit jelent, hogy az a bizonyos dolog már jelentéktelen és irreleváns. Ha azonban egy közép-európai mondja ugyanezt, akkor azt állítja, hogy az a valami nagyon komoly dolog. Mi tudjuk, hogy a történelem Közép-Európában mindig a napi politikát jelenti, és hogy nagyon sokszor használják fel a múltat eszközként. Visszatérve tehát, sok embernek érdeke, hogy manipulálja, és eszközként használja fel a történelmet Közép-Európában. De azt, hogy keveset tudunk a múlttól, nem azzal orvosolhatjuk, hogy elfelejtjük, és fátylat borítunk rá, hanem éppen azzal, hogy feltárjuk.

Tegyük egy kis kitérőt. Sokan felelősek azért, ami Közép-Európában, vagy éppen Magyarországon ezekben az években történt. Azonban 1956 után Közép-Európa hosszú ideig nagyon stabil volt. Vajon a Nyugat nem járult-e hozzá ehhez a stabilitáshoz, nem felelős-e valamilyen mértékben azért, hogy ilyen szilárd hatalom alakult ki és maradt fenn a térségben? Hiszen, ahogy akkoriban ezt megfogalmazták, jó kapcsolatokat ápoltak ezekkel az országokkal.

Azt hiszem, valóban terheli felelősség a Nyugatot. Itt is kellene nyitni egy fejezetet a múlt tisztázására, hiszen az enyhülési politikának voltak olyan elemei, bizonyos álláspontok, amelyek nem működtek. A nyugati politikusok értékrendjében a stabilitás kapott prioritást a szabadsággal szemben. Másrészt ha összehasonlítjuk a felelősségünket a 90-es évek Jugoszláviájával kapcsolatban, akkor azt mon-

dom, hogy sokkal kisebb a Nyugat felelőssége az akkori kor kontextusában, hiszen a hidegháború idején tényleges konfrontáció volt, ami a nukleáris háború veszélyét hordozta magában. Így a Nyugat lehetőségei sokkal korlátozottabbak voltak. Mindent összevetve: jóval kisebb a Nyugat felelőssége e korszak tekintetében, mint akár a jugoszláv válság idején, akár a 40-es években.

1989-ben konferenciát rendeztek Budapesten az átmenetről, amelyet egy német alapítvány szponzorált, s ott nagyon tartottak attól, hogy az átmenet kórosszal fog járni. Ők stabilitást szerettek volna látni, azt mondták, hogy a befektetőknek, a tőkének biztonságra van szüksége. Hozzászólásomban elmondtam, hogy az átmenetet nem lehet a változatlanág egyidejű megőrzése mellett végrehajtani. Nagyon féltek egy kaotikus Közép-Európától. Ez vajon kizárólag pénzügyi megfontolás volt?

Nem véletlen, hogy egy német alapítványt említett. A stabilitás elve nagyon erős, szinte a tízparancsolat elveihez hasonló prioritású gondolat volt a német Ostpolitik-ban, hiszen olyan keserű tapasztalataik voltak az instabilitással kapcsolatban, mint a náci periódus, vagy az '53-as német felkelés. Talán egy kicsit meg voltak elégedve, vagy legalábbis beenyugodtak a megosztott Európába, a Fallal együtt. A végső célt mindig a békében látták, ez volt a meghatározó, ezt tartották biztonságosnak. Ezt már megírtam a németek Ostpolitikájáról. Ez olyan lecke volt, amelyet meg kellett tanulnia a Nyugatnak. De ha manapság a kínai kérdésről szóló cikkeket és vitákat olvassuk, azt tapasztaljuk, hogy azok nagyon hasonlatosak ehhez.

Beszéljünk azokról a társadalmakról, amelyek nagy része már eltűnt. Ön szerint voltak-e egyáltalán értékeik?

Ezt a kérdést különbözőképpen lehet kezelni. Az egyik, ha erkölcsi azonosságot állapítunk meg a faszizmus és a kommunizmus között. Véleményem szerint van egy nagyon nagy különbség a kettő között, mely különbség a két rendszer eredeti céljai között áll fenn. A kommunizmus rendelkezett egy alapvetően humánus utópiával. A náciizmus pedig alapvetően embertelen, hegemonikus elképzelésekre épült. Azt is tudjuk azonban, hogy a kettő között nagyon kevés volt a különbség a gyakorlatban, vagyis a sztálinista Szovjetunió és a hitleri Németország gyakorlata között. Ami a saját közép- és kelet-európai tapasztalataimat illeti a hetvenes és nyolcvanas évek létező szocializmusáról, azt hiszem, nem voltak erényei

ezeknek a rezsimeknek, és azt hiszem, ezek a rendszerek nem tudtak magasabb szintű társadalmi igazságosságot és szociális biztonságot kiépíteni, mint a megreformált kapitalista demokráciák Nyugat-Európában ugyanabban a korban. Másrészt igenis voltak értékeik, de ezek a társadalomban rejtettek, s a rezsimek ellenére jöttek létre, s amelyek talán erodálódtak az utolsó tíz évben a nyers kapitalizmus körülményei között.

Vizsgáljuk meg ezeket az országoknak a múltját. Mi volt az ott élők felelőssége abban, hogy lehetővé tették a rendszerek fennmaradását?

Ez nagyon fontos kérdés, és természetesen összefügg azzal, hogy hogyan kezeljük a múltat. Az amerikai író, Pina Rosenburg sok jó tanulmányt írt Latin-Amerikáról, s valamivel kevésbé számottevőket Közép-Európáról. Egy nagyon jó észrevétele szerint Latin-Amerikában az elnyomás mély volt, de keskeny, Közép-Európában széles volt, de sekély. Más szavakkal: Latin-Amerikában a népesség egy vékony rétege: a katonaság, a titkosrendőrség, a kínzók, a politikusok voltak azok, akik meggyilkolták vagy meghurcolták az embereket. Ez jól meghatározható csoport volt. Maga a társadalom, ha hallgatott is, mást nem követett el. A késő-totalitáriánus rezsimekben sokkal több ember működött közre abban, hogy megmaradjanak ezek a rendszerek, azonban sokkal kisebb mértékben. Mindenki, aki kommunista párttag volt, aki részt vett a társadalmi struktúrában, az hozzájárult ahhoz, hogy fennmaradjon a rendszer. Vacláv Havel többször kijelentette, hogy „a vonal nem köztük és köztünk, hanem a társadalom minden egyes tagján belül húzódott meg.” Ez a másik oka annak, hogy azt gondolom, a történelmi leckék a pereknél jobb és megfelelőbb eszközök arra, hogy szembenézzenek a történelmi múlttal Közép-Európában.

Említette a latin-amerikai rendszereket. Vajon az átmenetek közötti különbség függött-e attól, hogy mennyire volt mély vagy éppenséggel puha az elnyomás? Miért vannak országonként különbségek az átmenetek között Közép-Európán belül?

Az nyilvánvaló, hogy az átmenet függött a megelőző rendszerek jellegétől. Teljesen evidens, hogy Kádár Magyarországa és a Ceausescu-féle Románia nagyon különbözött egymástól, és ami lehetséges volt Magyarországon, az nem volt lehetséges Romániában. Sokkal érdekesebb az a kérdés, hogy a tárgyalásos úton végbement rendszerváltáskor, különösképpen Magyarországon ez a módszer megkövetelte a megbocsátást, megkövetelte az amnesztiát, ha úgy

tetszik immunitást biztosított azok számára, akik békésen adták át a hatalmat. Barátom, Adam Michnik azt mondta, hogy az emberi tisztelet és megbecsülés okán nem tehető meg, hogy egyik nap tárgyalunk Jaruzelskiékkal, másnap pedig börtönbe csukjuk őket. Ezzel én nem értek egyet. Nem tudom, miért zárna ki ez az önkéntes társadalmi folyamat azt, hogy szembenézhessünk a múlttal, hogy kinyithassuk az aktákat. Tárgyalások és perek esetében természetesen előfordulhatnak vitatható esetek. Ugyanakkor azt kell mondanom, hogy számomra a küszöb, a limit, amikor pert kell indítani és bíróság elé kell állítani a felelősöket, nagyon magasra van. Ahogy mondtam, ehhez a háborús bűnök kategóriáját kell elérni. Amikor a magyar parlament a második fordulóban tárgyalt arról, hogy az '56-os időszakot és a bűnöket az emberiség elleni büntettként kell kezelni, amelyek elméletileg akkor érvényben voltak, azt gondoltam, s ezt most is fenntartom, hogy ez az, amivel egyet tudok érteni. Azt szeretném, ha ugyanezt az elvet alkalmaznák Jaruzelskire, Kiscakra, Husakra, vagy bárki másra.

1990-ben engem is megkértek arra, hogy lépjek be az akkor alakuló szakszervezetbe, a TDDSz-be. Azt mondtam, nem lépek be, mert nem akarok leülni olyan tárgyalóasztalhoz, ahol a tárgyalópartnerek azok a szakszervezetek, amelyeket én nem tartok legitimnek, s nem akarom, hogy ez a tárgyalás legitimálja őket. Mi erről a véleménye?

Tegyük félre a választ, tegyük félre azt, hogy a tárgyalásos úton végbement magyar átmenet minden részlete jól zajlott-e. Biztos vagyok abban, hogy nem. Elvben, azt hiszem, 1989 egy új modell hozott, amit *nem forradalmi forradalomnak* nevezhetünk. És ez a nem forradalmi forradalom kategória nagyon fontos, hiszen az 1789-es forradalom koncepciójának a helyébe lépett, ami más országok számára is a remény üzenete. Reményt ad arra, hogy tárgyalásos úton, véráldozat nélkül fel lehet számolni egy diktatúrát. Azonban elkerülhetetlenül szembe kell nézni azzal, hogy ha ezt az utat választjuk, akkor elmarad a forradalmi katarzis. S amit most látunk Közép-Európában, az a nagyon elterjedt, széles körű elégedetlenség mind a forradalmi katarzis hiányából fakad – például, hogy miért vannak ezek az emberek még mindig ilyen magas pozícióban? Egyébként meg vagyok győződve arról, hogy meg lehetett csinálni a tárgyalásos úton való átmenetet, azonban a tárgyalásos folyamatokat egyfajta katarzissnak, egyfajta igazságtételnek kellett volna kí-

sérnie. Az a véleményem, hogy ha tárgyalásos úton, kerekasztalnál megy végbe egy ilyen folyamat, akkor szükség van egy, az igazságot helyreállító, igazságtételi bizottság munkájára is.

Kulturális hagyománynak is nevezhető Magyarországon ez a fajta forradalom, hiszen az 1848-as forradalmat is idegen csapatok verték le, ugyanúgy, ahogy az '56-ost, nem úgy, mint Franciaországban, ahol lényegében mindig polgárháborút jelentett a forradalom – kivéve mondjuk 1871-et, amikor a porosz csapatok támadták az országot. Magyarországon nem kísérté polgárháború a forradalmakat. Vagyis a magyarországi hagyomány az, hogy a forradalom megszabadít egy másik, elnyomó hatalom helyi kiszolgálóitól, amivel a forradalom le is zárul, s voltaképpen egy erkölcsi csoda következik be, amit csak külső erővel lehet levern. Mit gondol, nem ez az erkölcsi győzelem-élmény hiányzik 1989/90-ból?

A mi azt illeti, megszabadultak a Vörös Hadseregtől, tehát volt egy ilyesfajta kielégítő érzés. Ugyanakkor azt kell mondanom, tapasztalható az elégedetlenség – s nem csak Magyarországon, de egész Közép-Európában – a hiányzó katarzis miatt. Az is természetes, hogy a hatalom addigi gyakorlójának valamifajta kiutat kellett felajánlani ebben az időben, s ez az volt, hogy a politikai hatalmat gazdasági hatalomra konvertálhatták. Amit nem vártunk, amire nem számítottunk, hogy ez a gazdasági hatalom alig néhány évvel később visszakonvertálható politikai hatalommá. Ez is hozzájárult a katarzis hiányához. S ráadásul nem történt meg a szimbolikus szembesítés.

Beszélgetésünk elején említette a kulturális hagyományok szerepét. Tudna arra példát mondani, hogy milyen kulturális hagyományok befolyásolták az átmenetet?

Egy nagyon jó példát fogok mondani Dél-Afrikából arról, hogyan tudott ez az ország szembenézni a nagyon összetett történelmi múltjával. Az egyik elv, amit Desmond Tutu nagyon sokszor hangsúlyozott, az volt, hogy az igazságtétel, az ítélezés dél-afrikai módja nagyon különbözik az európai igazságszolgáltatástól. Az ő modelljük nem a bosszúálló, hanem a kompenzáló, jóvátételt célzó igazságszolgáltatás. Nem retributív, hanem restauráló. Így tehát amikor az egyik falu lakosa megöl valakit a másik falu lakosai közül, akkor nem az a kérdés, hogyan kell megbüntetni a gyilkost, hanem hogy meny-

AMIT NEM VÁRTUNK, AMIRE NEM SZÁMÍTOTUNK, HOGY EZ A GAZDASÁGI HATALOM ALIG NÉHÁNY ÉVVEL KÉSŐBB VISZAKONVERTÁLHATÓ POLITIKAI HATALOMMÁ. EZ IS HOZZÁJÁRULT A KATARZIS HIÁNYÁHOZ.

nyit tud a gyilkos faluja adni a meggyilkolt falujának azért, hogy helyrehozzák a kárt, amit a gyilkosság okozott. Ez az *obuntu*. Ez a hagyomány alapvetően befolyásolta a történelmi igazságtétel folyamatát Dél-Afrikában. A nagy különbség tehát nem a zsidó–keresztény hagyomány országai között volt, hanem a civilizáció különböző pontjain megtalálható országok módszerei között.

Térjünk vissza a kompenzációra. Mi a véleménye az anyagi és/vagy szimbolikus kompenzációról?

Nem tudom, hogy igazából meg tudom-e különböztetni a kettőt egymástól, hiszen a német vállalatok által adott kárpótlás az egykori kényszer-munkásoknak szimbolikus kárpótlás, s nagyon fontos szimbolikus tett is egyben. A dél-afrikai igazságbizottságok esetében az egyik ilyen bizottság arról döntött, hogy szép sírkövet kell állítani a meggyilkolt áldozatnak – ezt szintén rendkívül fontos döntésnek tartom. Nem lehet pénzzel rendbe hozni dolgokat, s a pénz többnyire különben sem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségben. Ám mégis úgy gondolom, hogy az anyagi kárpótlásnak fontos része a szimbolikus, hiszen e beismerés, elismerés a gyógyulási folyamat része.

Vessünk egy pillantást arra a társadalomra, amelytől azt várják, hogy bocsásson meg. Lehet-e anélkül megbocsátani, hogy a bűnösök bevallották volna tetűket?

Nelson Mandela egyszer azt mondta erről a kérdéstről, hogy „megbocsátanék, de mondják meg nekem, hogy mit kell megbocsátanom”. Még egyszer hangsúlyozom: lehetetlen az egyénnek megbocsátania anélkül, hogy tudná, mit bocsát meg. Azt is láthattuk, hogy egy egészen kis megbánás az elkövetők részéről egész messze elvezethet. Ugyanakkor a magam részéről – szemben Desmond Tutuval és Gauckkal és más moralistákkal, akik az átmenet kérdésével foglalkoztak – nem hiszem, hogy a megbocsátás lenne a folyamat célja. A megbocsátás egyéni, hosszú időt vesz igénybe, s különben is vagy megtörténik, vagy nem. A

megbocsátás nem lehet nagypolitikai célprogram, nem lehet kötelezni, még sarkallni sem arra, hogy valaki megbocsásson. A megbocsátás feltételeinek megteremtése, az már igen, az lehet politikai program. Nincs erkölcsi jogunk arra, hogy az áldozatok nevében megbocsássunk, vagy felszólítsunk másokat arra, hogy bocsássonak meg.

Végül térjünk vissza a magyar átmenetre. Lezárt, vizsgálós folyamatnak tekinthető ez, vagy található benne Ön szerint szürke foltok, különösen igazságtételi szempontból?

Ha igazságtételi szempontból közelítjük meg, akkor nem tudom, hogy vannak-e még szürke foltok, hiszen végül is, Haraszti Miklós kifejezését használva – noha talán nem ő mondta ezt először – Magyarország az 1970-es, 1980-as években nagyjából valóban „bársonyos börtön” volt, meglehetősen különbözött Lengyelországtól, Romániától vagy Oroszországtól, ahol az elnyomás rendkívül durva eszközeit alkalmazták. Az a tény, hogy az egykori kommunisták csúnya dolgokat csináltak és most szép magántulajdont szerezve élnek tovább, bizony meglehetősen ízléstelen, ami ellen esetleg polgári per sem indítható, de nem ezt tartom az átmeneti igazságszolgáltatás elsődleges problémájának. De amit igenis fenntartok, az az, hogy többet lehetett volna tenni Magyarországon annak érdekében, hogy a kommunista időszak teljes örökségét meg lehessen ismerni. S úgy veszem észre, hogy mindhárom ország – Magyarország, a Cseh Köztársaság és Lengyelország is – egyértelműen a beavatkozásra helyezi a hangsúlyt: 1956-ra, 1968-ra és 1980/81-re, s ez bizonyos fajta átruházás, pótcselekvés, a bűn áthelyezése. Ahelyett, hogy azt kérdeznék, mit tettek a magyarok a magyarokkal, csehek a csehekkel és lengyelek a lengyelekkel, azt kutatják, mit tettek a szörnyű oroszok velünk. Így mindenki jól érezheti magát, és mindenki áldozatnak érezheti magát. Amellett hogy bizonyos részleteknél elidőznek, annak is meg kellene történnie, hogy a kommunista hatalom fenntartásának körülményeit, annak egész spektrumát tekintsék át és dolgozzák fel.

Timothy Garton Ash fontosabb művei

- *A birodalom hanyatlása. Létezik-e Közép-Európa, Bp., Független kiadó, 1989.*
- *A lengyel forradalom. A Szolidaritás. Bp., AB-Beszélő kft, 1991.*
- *We the people... The revolution of '89. Granta Books–Penguin Books, 1990.*
- *In Europe's name: Germany and the divided continent. New York, Random House 1993.*
- *The File. London, Vintage Books, 1998.*
- *History of the Present. London, Random House, 1999.*
- *Tíz év múltán. Beszélő, 2000. március*

„A TÖRTÉNELMI AMNÉZIA A MAI NAPIG TART”

KENEDI JÁNOS KRITIKUSSAL HALMAI GÁBOR BESZÉLGET

Timothy Garton Ash egyik írásában a történelem feldolgozásának négyféle útjáról beszél. Az egyiket a hagyományos bírósági eljárások képviselik. Másodikként említi a személyek, csoportok adminisztratív diszkvalifikálását a lusztrációnak nevezett átvilágítások, tisztogatások keretében. A harmadik egy olyan eljárás, ami Magyarországon nagyon kevésbé volt gyakorlatban, a tények rituális tisztázása „igazság-felderítő” bizottságok útján. A negyedik – a te közelebbi témád – a régi rendszer aktáinak hozzáférhetővé tétele. Mielőtt ez utóbbiról beszélünk, érdekelne, mit gondolsz a másik három módszerről, legfőképpen pedig arról, hogyan értékelhető az elmúlt tíz év magyarországi eredményei, összehasonlítva akár az azonos sorsú szomszédokkal, akár a korábbi múltfeldolgozásokkal.

Az első két kategóriában nincs semmilyen eredmény. Elgondolkodni a második két kategórián érdemes, amelyet egyébként nem választ el éles különbség egymástól. A második két kategórián a múltfeltárás és az akták hozzáférhetővé tételét értem. Én csak erről a kettőről szeretnék beszélni.

Akkor csak annyit a másik két módszerről, hogy egyáltalán mennyire tartod azokat alkalmas eszköznek a múlttal való szembenézéshez?

Komoly formában az első két kategória nem is jött számításba Magyarországon. A Zétényi–Takács-féle igazságtételi törvények – és későbbi klónozott változataik – kifejezetten büntetés jellegű vállalkozások lettek volna, ha az Alkotmánybíróság elfogadja őket. Céljaik távol álltak a modern demokrácia követelményeitől. Eredményeik pedig – megvalósítás esetén – kikezdték volna a jogállamot. Mindössze egyetlen tartalmas kérdés vezethető le a tipológia első két kategóriájából, legalábbis számomra. Magyarországon kétségtelenül megtalálható egy, a szocio-ökonómiai folyamatokat szinte meghatározó hagyomány, amit sűrűn a történelmi megközelítésmódok első két – Timothy Garton Ash által bevezetett – kategóriája, ám egyik sem képes megszüntetni ezt a tradíciót. Nem, mert ennek a hagyománynak fel-feltámadását megakadályozni kizárólag Garton Ash másik két kategó-

riájának kombinált alkalmazásával lehet, ha lehet egyáltalán. Hadd nevezem történelmi amnéziának azt a társadalmi hagyományt, ami az 1920-as évek kezdetétől a mai napig egyfolytában tart, igaz, rövid határhelyzetek és hosszú intervallumok szabályos váltakozásával.

Mit jelent ez?

A történelmi trendek ilyen – a mentalitásformákra, társadalmi viselkedésmódokra is érvényes – meghatározását Marc Bloch nyomán fejlesztette ki az Annales című folyóirat köré csoportosuló francia történészek iskolája, de a forradalmi határhelyzetek rövid, és az ellenforradalmi berendezkedések hosszú intervallumának váltakozásait Jancsó és Wajda filmjeinek nézői is ismerik sokkal plasztikusabb művészi megjelenítésükből, mint a száraz történettudományból. Mi másról szól a Szegénylegények vagy a Csend és kiáltás, ha nem a demokrácia elbukott kísérlete után előbb terrorral, majd már csak a terror konszolidálásával berendezkedő korszakok váltakozásáról? És mi másról a Hamu és gyémánt, ha nem négyféle társadalmi erő demokratikus kiegyezésének 1945–47 közti bukásáról, és a Tájékpárt csata után a kudarc tartós következményéről, vagyis arról, hogy a populizmus feltámad, ha a meggyezéses forradalom elbukik. Bibó István Az európai egyensúlyról és békéről című, 1942 és 1944 között keletkezett kéziratában írta, hogy a Weimari Köztársaság gyenge demokratikus készletése vezet a német nemzeti szocializmushoz. A felejtés, a történelmi amnézia Bibó halkán kimondott kulcsfogalma a Valóságban és a Válaszban 1945 és 1948 között közölt politikai publicisztikáiban, mert – ha jól sejttem – úgy gondolkodott, hogy ha rövid is lesz a 45-ös magyar demokrácia, legyen legalább erős, hogy a bukása után várható években – évtizedekben – emlékezni lehessen a demokratikus teljesítményekre. Különben a következő demokratikus kísérlet is elbukik, hisz a demokrácia megtartóképessége gyakran épp az emlékezet erejében rejlik. Írásaiból kitetszik: a történelmi múlthoz lehet számonkéréssel fordulni (dühvel, gyűlölettel, leszámolási igényvel), – ebből származtak mindjárt 45-től a népbírósági eljárásnak elkeresztelt koncepciós perek –, és lehet érdeklődéssel és empatikus módon viszonyulni. Az el-

ső megközelítésnek a demokrácia szempontjából nem az az ára, hogy fölkötnék néhány száz kisnyilast és egy tucat nácibarát politikust, hanem az, hogy a számonkérő gyűlöletnek átadja magát olyan kipróbált szociáldemokrata is, mint Horváth Zoltán (a Népszava szerkesztője), és elmegy a kedve a politikai publicisztikától olyan paraszti elkötelezettségű honpatriótának, mint Illyés Gyula. Egyikőjük politikai nézeteiről se tudnának három szabatos mondatot mondani a harmadik Magyar Köztársaságnak nemhogy a középiskolájában, de attól tartok, még az egyetemem is se a diákok, félfő, a tanáraik se. Bibó István szellemes tapasztalati megfigyelése az, hogy 1867 után mindig is gyengék voltak a társadalmi demokráciára való áttérés kísérletei. Nagyon hamar elfelejtették a múlt század közepének centrista, polgári radikális gondolkodóit. Eötvös és Szalay körét jóval korábban elfelejtették, mint például Lengyelországban a hasonló hagyományokat. (Országos botrány támadt abból, hogy a Művelődési Minisztérium 1968 januárjában levétette a Varsói Nemzeti Színház műsoráról Mickiewicz Ősök című darabját.) Ennek az a következménye, hogy minden demokratikus kísérletet újra és újra kell kezdeni. Ez így volt már az első magyar köztársaság idején is. Károlynak és közvetlen környezetének, Jászinak és a polgári radikálisoknak, a Galilei-kör és a Társadalomtudományi Társaság tagjainak fő problémája az 1840-es évek elején elkezdődött magyar polgári hagyomány feltámasztása volt, amit az 1918-as köztársasági kísérletre következő, 133 napig tartó tanácsköztársaság és annak megtorlása elfelejtett a közvéleménnyel – egy kifejezetten politikai és mesterséges beavatkozás következtében. 1945-ben a Csécsy Imre vezette polgári radikális párt még egy kísérletet tett arra, hogy a polgári radikális hagyományt visszavezesse a közgondolkodásba és egyúttal a parlamentbe is. (Zsolt Béla pártjának mintegy 5 százalékos támogatottsága volt.) De valójában újra és újra el kellett felejteni ezeket a demokratikus kísérleteket, ahogy 1956 tizenegy napja más típusú, nem polgári demokratikus, hanem inkább szocialista forradalmának a kísérleteit is el kellett felejteni 40 évre. Ezt az állandó újakezdési folyamatot nem lehetséges igazságtételi törvények büntetéseivel áthidalni. Szociálpszichológiai folyamatokat lehetetlenség a büntetőjog eszközeivel megfordítani. Egyet azonban nem lehet eltagadni ezektől az igazságtételi törvényektől, valódi problémát kerülgettek. Az '56-os forradalom repressziójának vannak bűnösei. Sokan. Az irányított felejtés azonban 1990-ig nem a bűnösök védelmezését célozta, hanem az áldozatok emlékeit kívánta kitörölni a társadalmi memóriából. Erre a problémára nem a büntetőper kínál megoldást, hanem a megismerés, egyes-egyedül az utókorban megszerzett tudás, méghozzá a teljes körű ismeret minden '56-ban élt és utána született nemze-

dék számára. Ezzel adós a harmadik magyar köztársaság. Elég végigolvasni Andrzej Paczkowski Lengyelország történelméből 1939–1989 című könyvét ('56-os Intézet, 1997), s menten kiderül, mit mulasztottunk politikai álviták, s a nyomukban keletkezett elfogadhatatlan törvények következtében. Ahogy a lengyelek-nél 150 év hazai és emigráns ellenállásának historiográfiája, úgy él a cseheknél a polgári demokrácia hagyománya: kultúrában, tudományban, társadalmi viselkedésben.

Ugyanakkor persze az is kérdés, hogy az a nagyon radikális, még csehszlovák időkben keletkezett átvilágítási, illetve tulajdonképpen purifikáló megoldás, ami a járási párttitkárokig mindenkit elűzött nemcsak a közhatalom, hanem a kultúra, a tudomány és az oktatás környékéről is, mennyiben folytatója egy cseh demokratikus hagyománynak?

Semennyire. Történelmi tény, hogy 1989 és 1991 között minden közép-kelet-európai országot váratlanul ért a rendszerváltás. Sem intellektuálisan, sem politikailag nem voltak felkészültek arra, hogy itt sorsfordító változások lesznek. Improvizáltak azután is, hogy 1989 tavaszán a nemzetközi sajtóból is megismerhetővé vált Gorbacsov levele Jaruzelskihez és a LEMP Politikai Bizottságához: a közép-kelet-európai országokat szabadon eresztí a Szovjetunió. Vérmérséklet, személyes természet, néhány világnézeti elem – de azt azért már nem mondanám, hogy világnézeti gondolkodások – mentén létrejöttek megoldási kísérletek, amelyek kivétel nélkül rosszak voltak. Az első jó megoldási kísérletek furcsa módon ott kezdtek kibontakozni, ahol legkésőbb láttak hozzá a törvényalkotási feladathoz. Bulgária és Románia is ezek közé az országok közé tartozik, ahol úgy látom, elválasztják egymástól a lusztrációs eljárást és az úgynevezett dosszié-törvényeket. Szerintem a jó megoldásnak az az alapja, hogy ezt a kettőt el kell különíteni egymástól. Hibásak voltak Lengyelországban és Csehországban is az összekapcsolási kísérletek, de a magyar példa a legszembetűnőbb és a legrosszabb. A Demszky–Hack-féle 1990-es törvényjavaslat már úgy készült, hogy mindkettőjüket az orruknál fogva vezette az állambiztonsági szolgálat, és elhitette velük, hogy csak a III/III-as csoportfőnökség a bűnös szervezet. Hiszen honnan a fenéből is lett volna empirikus ismeretük, ténybeli tudásuk, hogy mit jelentett az állambiztonsági szolgálat, és hogyan helyezkedett el a pártállam struktúráján belül. Ezért már ez az első magyar kísérlet is csapnivaló volt. A későbbiek azután – amit Boross Péter készített elő, és Kónya Imre nyújtott be 1994-ben a parlamentben – valamivel talán még ennél is rosszabb volt, de mindkét változat szerzői –

Demszky a Magyar Hírlapban írott Amnesztiát az iratoknak cikkével, Kónya pedig egy, az '56-os Intézet és a Goethe Intézet konferenciáján 1997-ben tartott előadásában – elismerték, hogy sebtében csapták össze a számos tévedést tartalmazó javaslatot.

Ugyanakkor az általad a lusztráció és az aktanyilvănosság szempontjából pozitívként említett román és bolgár példa kapcsán nem lehet nem szólni arról, hogy éppen ez a két ország volt az, amelyek az elsőként említett opció tekintetében Ceausescu statáriális kivégzésével, illetve Zsivkov kirakat-perével nem éppen jogállami mintákat követett.

Igen, késlekedő társadalmi forradalom robbantotta fel az irattárakat, és a szükség kényszerítette ki az információs önrendelkezési jog és a történettudomány számára nélkülözhetetlen levéltárak megnyitását. Sehol olyan nagy korrupció nem volt a szovjet utódállamok között, mint Bulgáriában. Amikor a 90-es évek közepén tarthatatlanná vált az állambiztonsági szolgálat közéleti jelenléte és szerepe, akkor ez valódi társadalmi robbanást eredményezett, aminek következményeként egy demokratikus államfő- és parlamenti választás lett. Ebben is jövőbe látónak bizonyult Bibó: nagy és zajos társadalmi robbanásnak kell végbemennie ahhoz, hogy az eredmény demokratikus legyen. A román példa is hasonlós. A Securitate utódszerveinek nyugat-európai garázdálkodása, s ennek nemzetközi és hazai megbabolázása kellett ahhoz, hogy egy jó törvény születne. Magyarországon a probléma elmaszatolása 88–89-ben kezdődött, és mind a mai napig tart. Nincs valódi társadalmi feszültség a kérdés mögött, ami kényszeríthetné a lehetséges jó megoldásokat. Ez az igazi különbség egy jó törvény megszületése és egy rossz állandó toldozgatása-foldozgatása és fennmaradása között. A magyar ilyen. Poszt-kádárista pletykálgatásból, intrikából, no meg mindennapos inzsinuációból sosem fog épkézláb törvény születni.

Azt gondolom, hogy a maszatolást 1988-tól és nem '89-től kell datálni. Magyarországon ugyanis volt már egy kísérlet arra, hogy a társadalom szembe tudjon nézni azokkal a közelmúltban történt állami bűncselekményekkel, amelyek a társadalom valamennyi tagját közvetlenül érintették. Amikor Nagy Imre kormányprogramjába 1953-ban beiktatta a koncepció perек felülvizsgálati eljárását, és ezt rábízta Czákó Kálmán főügyészre, akkor egy nagyon hosszú jogi procedúrára gondolt. Ha jól értem Nagy Imre életútját, 1953-ban, amikor ezt a kormányprogramot megfogalmazta, nem igazán fordult meg a fejében, hogy ő nagyon hamarosan megbukik. Ha az első néhány felülvizsgálati pert végigcsinálják, az hosszú évekig eltartott volna. 1988–1989-ben, a rendszerváltás kezdete

tén azonban addig-addig húzták az időt, amíg Kulcsár Kálmán '89 június 16-a előtt néhány nappal kisütötte, hogy egy tollvonással megszüntethető az összes koncepció per. Lőttek a tettesek tanúvallomásainak, de díszlövészek szóltak az áldozatoknak. Ez hasznos volt néhány hónapig Grósz Károlynak és Németh Miklósnak, kifejezetten káros jogi lépés a jövőendő demokráciának. Visszaállította a társadalmi gondolkodást az amnézia pályájára, amiről a bevezetőben beszélünk. Ugyanis csak a felülvizsgálati perekben derülhetett volna ki tanúvallomások alapján a történelmi igazság, még akkor is, ha ezeket a felülvizsgálati pereket 1989–90-ben el lehetett volna terelni a hagyományos jogi útról. Például úgy, ahogy a Nyilvánosság Klub 1989. május 6-i ülésén javasolta, hogy az amerikai kongresszus külügyi bizottsági meghallgatásai mintájára minden büntetőjogi következmény nélkül hívják meg azokat az élő tanúkat, akik felelősek a megelőző 40 évért. Ez helyettesíthette volna a felülvizsgálati eljárásokat.

Úgy, mint Dél-Afrikában.

Igen, ez az, amiért Dél-Afrikába jár újabban Timothy Garton Ash, feltárni egy diktatúra felbomlását, és tanulmányozni a demokrácia keletkezését.

Térjünk át arra, amit úgy említettél, hogy talán egyik ösbűne a magyar átalakulás múlttal való foglalkozásának. Ez pedig az átvilágításnak és az információs önrendelkezésnek az összekapcsolása. Ami úgy indult el, hogy először az utóbbiról nem esett szó. Majdnem elfelejtették, hogy az iratok felszabadításának is hozzá kellene tartoznia a múlttal való szembenézéshez. Ehelyett elindult egy évekig tartó vita azon, hogy kit kell átvilágítani, és miért kell átvilágítani. Mi a hozadéka ennek a '90-ben a Demszky–Hack javaslattól elindult, mind a mai napig tartó vitának? Hiszen ez a folyamat nem zárult le, nap mint nap tesznek újabb javaslatokat az átvilágítás kiterjesztésére, a közhatalmi szervezetrendszeren belül a bírákra és az ügyészekre, a civil szférán belül pedig az újságírókra.

Fordítsuk meg az időrendet. Ami a kérdéses mostani tartalmát illeti, azt gondolom, hogy a törvény 1995-ös vitájában Mécs Imrének volt egy módosító javaslata, amit besöpörtek a szőnyeg alá. Márpedig ez egy nagyon is termékeny és továbbfejleszhető elgondolás éppen ahhoz a problémához, amit az előbb említettél. Az én megítélésem szerint külön kell választani nemcsak a lusztrációs eljárást és az iratbetekintési eljárást, de az állam és a társadalom ügyét is ebben a kérdéskörben. A Mécs-féle javaslat szerinti önátvi-

lágítás, vagyis, hogy mindenki kérheti a saját átvilágítását, társadalmi ügy. Akár azért kéri valaki ezt, mert neki van rá szüksége, akár azért, mert az unokái számára kéri, akár azért, mert egy hivatal nem kíván alkalmazni olyan személyt, akinek valaha kapcsolata volt az Állambiztonsági Szolgálattal.

Nem gondolod, hogy egy ilyen megoldás éppenséggel összekeveri az átvilágítást és az iratbetekintést? Mintha ez a megoldás is, ahelyett, hogy alapvetően az információs önrendelkezésre helyezné a hangsúlyt, megint egy speciális – megengedem, civilizáltabb, nem állam által vezérelt – módját választja az átvilágításnak. Ha kialakul egy ilyen rendszer, mely szerint mindenki kérhet papírt arról, hogy ő spicli volt-e vagy sem, akkor előbb-utóbb ki fog alakulni az a rendszer, amelyben ez egyfajta társadalmi elvárássá válik. Aki pedig nem kér ilyen papírt, az eleve gyanússá válik, biztosan azért nem kéri, mert ő csak egy pozitív papírt kaphatna.

Ezt egyáltalán nem gondolom. Nem kötelező ilyen papírt kérni. Ha valaki elé ezt a követelményt állítják, akkor kér igazolást arról, hogy volt-e köze ehhez a szolgálathoz és punktum. Kitől kérdeznék, hogy magának ugyan miért nincs ilyen papírja? A javaslatban nincs több, mint az, hogy az állam takarodjon ki ebből a szférából. Ez privát ügy. Akinek vaj van a fején, ne menjen a napra.

Csak attól tartok, hogy olyan követelmények támasztására bátorítod a magáncégeket, ami rendkívül veszélyes egyenlőségi szempontból. Hadd mondjak egy példát. Ha megengeded az olyan típusú pályázati hirdetéseket, melyek így szólnak: „keresek ügynök-múlttal nem rendelkező munkaeőt!”, hogyan gátolod meg, hogy például a heteroszexualitás is alkalmazási feltétellé legyen. A közszférán kívül az esetek nagy részében az ügynök-múltnak semmilyen relevanciája nem lehet az alkalmazásban.

Életszerűtlennek találok a példát. A veszély mértéke aránytalanul föl van nagyítva. Bárkinek joga – illeték fejében – igazolást kérni, vagy nem jelentkezni olyan munkahelyre, ahol ilyen papírt kérnek. S még azzal sem értek egyet, ahogy ennél a kérdésnél elválasztod az állami és a magáncégeket foglalkoztatási szempontból. Megértő vagyok azzal a multinacionális vállalattal, amelyik szigorúan titkos összetételű vegyszerekkel dolgozik, és óvatos Magyarországgal szemben, amely azzal kérkedik, hogy az „nem titkosszolgálat, amelyik informátort ad ki” külföldieknek. Boross Péter fújja-fújja ezt a szöveget, de gondolj azért bele! Egy újdonsült NATO-ország ipari

kémkedést folytathat egy másik NATO-orzággal szemben? Ugyan már, egy privát cég miért ne kérne igazolást attól, aki esetleg évtizedekig III/I-es, III/II-es, III/IV-es, III/V-ös szolgálatnál dolgozott? Minden hónapban lebukik egy-két, sőt több volt KGB-ügynök.

Ha nem veszi elő a papírt, mert azt mondja, hogy nem alacsonyodik le a bizonyításhoz, akkor rajtara-gad a spicli bélyeg.

Nem. A kettőnk közti vitában alapvető különbség az, hogy én az iratlan szabályokat fontosabbnak tartom, mint a jogi normákat. Azt gondolom, hogy egy demokráciában az, hogy valamit nem tesznek meg, az iratlan szabályok közé tartozik. Bizonyos vagyok abban, hogy a legtöbb ember nem is igazolás céljára élne az önátvilágítás lehetőségével. Sokkal fontosabb lenne számukra, hogy teljes mértékű iratbetekintésük legyen. Azt akarom mondani, hogy ezt a kötelességet el kellene venni az államtól. Ha egyáltalán szükség van rá, bárki kérhessen a Történeti Hivataltól ilyen igazolást. A másik érvem az, hogy tökéletesen valóságidegen az a kategóriarendszer, amellyel az ügynök-törvény eddig élt. Az a négy kategória, ami a törvényben van, szociológiailag nem esik egybe azzal a körrel, amelyiket át kellett volna világítani a tiszta közélet kedvéért. Én az ügynök szót is módjával használom. A törvényből teljes mértékben kimaradtak azok a magasabb informátori kategóriák, akiknek – feltéve, de meg nem engedve, hogy az ügynök-törvény jó és valóban alkalmas a tiszta közélet biztosítására – szociológiailag bele kellett volna esniük. Innentől kezdve az érdekekről van már szó. Arról van szó, hogy miért nem kezdeményezett a tiszta közélet kedvéért eddig egyetlen kormány sem olyan törvényt, amelyik az Állambiztonsági Szolgálat saját érdekeivel szembekerült volna. Ennek a problémának a társadalmi amnéziával való összefüggésben nagyon komoly súlya van, mint átvilágítási problémának azonban borzasztó kicsi. A lényeg, hogy leleplezzük a 94-es törvény által megállapított informátori rendszer hamis voltát, mert nem négy informátori kategória létezett, hanem a legszerűnyebb számítás szerint is legalább tizenegy. Ezeket a kategóriákat nyilvánosságra kell hozni, meg kell ismertetni a Történeti Hivatal betekintőjével, el kell pontosan mondani, hogy milyen szociológiai körből és hogyan kerültek ki ezek az iratok. Azt is el kell mondani, hogy ezeknek a személyeknek a köre nem azonos az iratokon megtalálható és tulajdonképpen a hierarchia legalsó fokán álló ügynökökkel, akik kényszer útján vagy fizetség fejében kerültek az állambiztonsági szolgálat titkos állományába. Ezek az emberek hivatali kötelességüként látták el információkkal a pártállam különböző döntés-

hozó szerveit. Ha valamitől a pártállam gördülékenyen működött, akkor az elsősorban nem azoknak „köszönhető”, akik meg vannak nevezve az ügynöktörvényben, hanem a legmagasabb kategóriákba tartozóknak, akik egyáltalán nincsenek nevesítve a törvényben. Visszatérnék oda, hogy maga az Állambiztonsági Szolgálat és ennek az utódszervei lobbizták ki a 94-es törvényt és ennek még a 95-ös, 96-os változatait is, a saját érdekeik szerint. Ezek az érdekek mélyen beépültek a jogállam működési mechanizmusába. Az egyetlen dolog, amit tenni lehet ezzel kapcsolatban, az a megismerés. Ennek viszont korlátlanul kell lennie. Innen-től kezdve egy másik problémáról beszélünk. Arról, hogy miért is nem tudhatunk ezekről az iratokról. Az apparátus önlegitimáló elve az, amit Boross Péter, Nikolics István, Kocsis Kálmán, Kövér László mint a nemzetbiztonsági főfeladatokat ellátó politikusok megfogalmaztak, hogy az ügynökhálózatot kell védeni. Az ügynökhálózatot a legkevésbé sem védik. Három példát is tudnék mondani arról, hogy az ügynököket úgy hagyják felfordulni az árok szélén, ahogy akarják. Kertész Péter írt 1994 szeptemberében a Magyar Hírlapban egy cikket egy ügynökről, akinek nem fizették ki a járandóságát, és a nyilvánosságához fordult. 1999 novemberében – ugyancsak a Magyar Hírlap – közzétett egy cikket az NBH egy, a maffiába beépült ügynökéről, akinek még az életbiztonságával sem törődött a nemzetbiztonsági szolgálat. Nemrégiben pedig Pintér Sándor Belügyminisztériumának egyik vezető tisztviselője, Gál László egy sajtótájékoztatóján olyan iratokat osztott szét, amelyeken rajtahagyta az összes ügynök nevét. A politikusokat tehát egyáltalán nem érdekli az ügynökök személye. Három dolog érdekli őket, és a kutatásnak, illetve a betekintésnek ez a három dolog az akadálya. Az egyik a nyílt állomány védelmezése. Amikor 1990. február 14-én elrendelték a III/III-as feloszlását, addigra már csak egy-két száz, főleg nyugdíjazás előtt álló állambiztonsági tiszt tartozott ide. Valójában az összes többi, aki még munkaképes volt, már elhelyezték III-as Főcsoportfőnökség négy jogutód szervéhez. Ma már tíz olyan szerv van Magyarországon, amelyik titkos vizsgálati módszereket alkalmaz, legálisan. Voltaképpen a jogállamban – magasabb hatványon – újrarendeződött a titkosrendőrség apparátusa. A második védelmi szempont az, hogy az Állambiztonsági Szolgálat elmulasztott a nyilvánosság előtt elszámolni a valuta- és forintkeretével. Ezek nagyon tetemes összegek voltak. Magyarország része volt a Varsói Szerződés tagállamainak, kivette a részét a valamennyi országában megvalósítandó tervből, amelyet részben KGST-pénzből, részben az egyes országok saját forrásaiból valósítottak meg. Ezeket minden további nélkül áthozták a diktatúra oldaláról a jogállam oldalára. A harmadik az ingatlanok kérdése. Tetemes

mennyiségű „K” és „T” („konspirált” és „titkos”) lakás van, amelynek egy töredékét fedőszervként használják a jogutód szervek, a többi pedig egészen egyszerűen anyagi javakra konvertálták. Ha figyelemmel kísérjük azt a most lassan kibontakozó bűnügyet, ami a Fővárosi Ingatlankezelő Vállalat körül zajlik, akkor látjuk, a peres felek mögött két felügyelő bizottság van. Az egyik tagja Simon Sándor ezredes, a Nemzetbiztonsági Hivatal első főigazgatója és a parlament nemzetbiztonsági bizottságának titkára, Valenta László dandártábornok, Pintér belügyminiszter kabinetfőnöke, a másik peres fél mögött Berecz János, néhai KB-titkár, Horváth István egykori belügyminiszter áll, és Páva Zoltán mai MSZP-s képviselő. A „T”-lakások piaca dobása tárgya a pernek. Ugyanez történik minden kelet-európai országban, Magyarország ez alól nem kivétel. Legfeljebb a többi kelet-európai országban a sajtó jobban működik, erről többet lehet tudni. Oroszországban, Csehországban és Lengyelországban a sajtó sokkal többet tárt föl az állambiztonsági szolgálatok utóéletéről, és ebből lehet következtetni az érdekviszonyokra. Mert az a törvény, amelyről elkezdünk beszélgetni, ezeknek az érdekviszonyoknak a függvénye.

Tehát azt állítod, hogy azzal a trükkel, hogy a III/III-as csoportfőnökséget mint addigra már tulajdonképpen fantom és majdnem személyi állomány nélküli szervezetet kinevezték az egyetlen bűnbaknak, és az átvilágítást kizárólag erre koncentrálták, tulajdonképpen átmentődött a korábbi Állambiztonsági és Nemzetbiztonsági Szolgálat.

Igen. Nincs kivétel Kelet-Európában, csak a németeknél.

Az obligát ellenérv az, hogy honnan lehet leakasztani egy új állambiztonsági szolgálatot.

Szemfogató állítás az, amit a „titkosszolgák” hangoztatnak. Szerintük a „szolgálat az szolgálat”, teljesen egyre megy, hogy a nyugati vagy a keleti féltekén vetik be. Az állambiztonsági szolgálat „véleményes” bűncselekményeket üldözött. Az FBI vagy a CIA – leszámítva a maccarthyzmus éveit – általában tényleges kémelhárítással, illetve köztörvényes bűncselekmények megelőzésével foglalkozik. Hazugság, ha a magyar „titkosszolgák” vezetői azt állítják, hogy ez a szolgálat ugyanaz, mint nyugaton. Ez nem igaz. Itt civil emberek életébe gázoltak bele, magánemberek politikai véleményének megszerzése érdekében. A tervutasításos rendszer állambiztonsági szintre való lebontásával negyven év alatt milliós nagyságrendben tettek tönkre embereket. Ezekre a szolgálatokra nem

lehet azt mondani, hogy ugyanúgy működtek, mint az FBI vagy CIA, mert nem azt csinálták. Ez csupán önlegitimáló érv. Célja, hogy ezek a szolgálatok a gazdasági és politikai körök érdekszférájába beletagozódhassanak.

Ha azt mondod, hogy állampolgári jogon lehetővé kellene tenni az irattári anyagok megismerését, következik-e ebből, hogy megismerhetővé kell tenni minden nevet, nemcsak azokét, akik most a törvény szerint ügynökök, mindenkiét, aki ebben a tevékenységben részt vett.

Nem tartanám helyesnek azt, hogy klasszifikálják, és holmi listában összefoglalják mindazokat a személyeket, akik az Állambiztonsági Szolgálat számára információkat szolgáltatottak, ez nem is lehetséges. A magasabb rangú titkos munkatárs – a hivatali, társadalmi kapcsolat – azzal a privilégiummal rendelkezett, hogy nem kellett a nevét megadni, nem kellett írásbeli nyilatkozatot tennie, nem kellett aláírnia semmit, hanem az operatív tisztjének szóban is elmondhatta a véleményét. Azt kívánom, hogy bárki, aki állampolgári alapon megnézheti a dossziéit, ha akarja, találkozhasson ezekkel a személyekkel. Annál is inkább, mert ezeket az iratokat köziratoknak tartom. Azokat a tisztviselőket pedig, akik mondjuk SZT-tisztként dolgoztak a vendéglátóiparban, de az állambiztonsági szolgálat számára is jelentettek, közfeladatot ellátó személyeknek. Ezeknek a nyilvános megismerése mindenkinek joga. Miért is kéne ezt tiltani? Ahhoz, hogy azt a bizonyos történelmi amnéziát, amiről beszéltem, meg lehessen szüntetni, bizony tudni kell, kik csinálták a Rákosi- és Kádár-rendszert. A baj persze az, hogy azt sem tudjuk, hogy a Horthy-rendszert kik csinálták. Kádár János 1949-ben egy BM-kollégiumi ülésen tartott előadásán azt az utasítást adta ki a beosztottainak – ez természetesen még az ellene indított eljárás előtt volt –, hogy nézzék meg, a Horthy csendőrség kiket dolgoztatott, és milyen módszerekkel. A legjobbakat vegyék át, a módszereket pedig valósítsák meg a szocializmusban. 1989-ben valami hasonló történt.

Talán felesleges is azt kérdezniem – hisz a többen benne van a kevesebb –, mit gondolsz arról, hogy az információs önrendelkezés részeként – ellentétben a mai szabályozással – mindenki ismerhesse meg azt, aki róla jelentést írt.

Ennek korlátja kizárólag az adatvédelmi törvénynek a szenzitív adatokra vonatkozó rendelkezése lehet, másrészt pedig annak az elvnek az érvényesítése, miszerint más a megismeréshez, illetve a pub-

likáláshoz való jog. Azt nagyon szigorúan venném, hogy publikálás esetén milyen jogot sért meg az, aki ezt nyilvánosságra hozza, és nagyon szigorúan venném azt is, hogy vallási, szexuális, egészségügyi adatokról még a betekintő se kaphasson információt. Ami ezen túl van, arról azt gondolom, hogy a betekintésnek abszolút szabadnak kellene lennie, a publikációnál pedig az adatvédelmi törvény által megszabott korlátoknak kell érvényesülniük.

Erre a megoldásra példa a német megközelítés. Azok, akik a német megoldást ellenzik – azt, hogy a célszemélyek megismerhessék a besúgók nevét –, arra hivatkoznak, hogy ez alkalmas a társadalmi béke megzavarására. Ahogy Nádás Péter mondta egy korai írásában, a „Szegény, szegény Sascha Andersonunk”-ban ez nem más, mint a pedikűrösnél születő verdittek intézményesült rendszere. Mit gondolsz a német tapasztalatokról? Ismerünk egy-két ügyet, ahol házastársakról, közeli barátokról derült ki, hogy éveken keresztül jelentettek a másiktól. Melyek ennek a társadalmi előnyei és hátrányai?

Mindenkinek magánügye, hogyan rendezi az életét mindazokkal, akiről csak most tudja meg, hogy elárulták. Ezt a szembenézést nem lehet megtakarítani. A titkosszolgálat önlegitimációs elvéhez, az apparátusi észjáráshoz tartozik az a mentalitás is, hogy meg kell óvni az embereket a katarzistól. Szerintem az ilyen megoldás többet árt a társadalomnak, mint használ. Az egyén ítélőképese, saját meggyőződéssel és gondolkodni tudással rendelkező lény, aki ha szükséges, megbocsát, ha szükséges haragszik, ahogy egyébként mindennapi életében teszi is. Az emberek indulatosan élnek ebben a társadalomban, és nap mint nap tesznek megbecstelenítő kijelentéseket másokra, sokkal kisebb ügyekben, mint amilyen horderejűek ezek az állambiztonsággal összekapcsolódó dolgok. Nem kívánja senki a társadalmi indulatot állami beavatkozás útján korlátozni. Ez kifejezetten egy felfújta, az állambiztonság utódszerveinek védelmét szolgáló propaganda érv. 1990–91-ben, amikor Nádás Péter is írta a Szegény, szegény Sascha Andersonunk-at, akkor az ettől való félelem még benne volt a levegőben. Azóta Nádás is változtatott ezen a véleményén, sőt inkább szigorúbb álláspontot foglal el ebben a kérdésben, mint én. És nem is következtek be katasztrófák. A német hivatal köztisztviselőben álló vezetőjétől, Gaucktól tudom, hogy egy haláleset sem történt. Tehát nem igazak az öngyilkosságokról szóló híresztelések. Naponta olvasható azonban az újságok hírvataiban, hogy a férj fölvetta a konyhakést, és belevágta a feleségébe. Az, hogy ilyen indulati közegeben él a magyar társadalom, valóban súlyos ügy.

De az – legalábbis tudtommal – még egyszer sem fordult elő Magyarországon, hogy valaki a történelmi múlttal való konfrontáció következtében halt meg. Kicsit hátrébb az agarakkal, ha nincs akkora veszély, mint amekkorát kiáltanak, főként azok, akik levéltári forrásokat kívánnak eltitkolni.

Rólad köztudott, hiszen leírtad, talán éppen Timothy Garton Ash kérdésére adott válaszod nyomán, hogy ellentétben veled, te nem akarod megnézni a rólad szóló dossziét. De a te példád azt is mutatja, hiába próbálsz beledugni a fejedet a homokba – hiába nem nézed meg a dossziét –, ha mások megnézik a sajátjukat, és ebből olyan információkhoz jutnak, amelyek rád is vonatkoznak. Így derült ki számodra az, hogy ki is volt a te egyik besúgód.

Kis János hozzászólása ehhez a vitához sokkal kiegyensúlyozottabb, mértéktartóbb és a nézeteimhez közelebb álló vélemény, mint a sajátom. Kis János sokkal jobban meg tudta fogalmazni a problémát, mint én, amikor nekiláttam a levélírásnak. Annak ellenére, hogy beszéltem vele Tar Sándor és az én ügyemről még azt megelőzően, hogy a magam válaszát megírtam volna. Úgy hiszem, inkább neki van ebben az ügyben igaza, mint nekem. Ő ugyanis erkölcsi feltételeket szab a megbocsátáshoz, én pedig szinte biankó felhatalmazást nyújtottam át Tar Sándornak. Megelőlegeztem számára a bizalmat. Az adott pillanatban nekem fontosabb volt Tar – úgy tűnt, veszélyben forgó élete –, mint az igazság olyan árnyalt megfogalmazása, mint Kis Jánosé. Hazudnék, ha azt állítanám, máskor nem fordult még elő az életemben, hogy a barátságot (ez esetben a Tarhoz fűződő barátságot) ne helyeztem volna az igazság elé. Kis János tudja ezt a legjobban, hiszen több mint harminc éve vagyunk egymás legközelebbi barátai, mindketünkben van annyi egymás iránti tapintat, hogy egy-egy véleménykülönbség nem ejt semmilyen sebet a barátságunkon. Ami a másik kérdéset illeti, nem lehetséges egyazon történelmi tárgy alanyának és tárgyilagos kutatójának lenni. Azért nem nézem meg a saját irataimat, mert állambiztonsági forrásokból is az 1945-tel kezdődő korszak történelmét kutatom. De nem kívánok azzal az időszakkal foglalkozni, amikor az Állambiztonsági Szolgálat már velem foglalkozott. Látom a kollégáimon az '56-os Intézetben, hogy olyan, közéleti hazudozásokat tartalmazó iratokkal szemben, mint amilyenek rendszerint az állambiztonsági iratok is, saját emlékezetüket vagy élményeiket használják korrekcióként. Én nem szeretnék csapdába esni. Sem azt nem akarom kritikátlanul elhinni, amit egyetlen forrásként az Állambiztonsági Szolgálat iratai kínálnak, sem a saját hézagos emlékezetemmel

nem kívánok korrigálni. A saját ügyemmel azért nem foglalkozom, hogy meg tudjam tartani a tudományos kutatáshoz nélkülözhetetlen tárgyilagosságot.

A Tarhoz írt leveledben magad is bevallod, hogy első alkalommal sérted meg a törvény rendelkezéseit, és kiadsz egy nevet, Czili Gyuláét.

Igen. De két ízben sértettem meg a törvényt, hiszen (az egyik) tettest és (az egyik) áldozatot is néven neveztem a Tar Sándorhoz írott nyílt levélben, jöllehet a Kis Állambiztonsági Olvasókönyv vonatkozó fejezetében kerültem ugyanők megnevezését, az adatvédelmi törvényre való fokozott tekintettel. Az ÉS vitájában sokan ítélték, de még senkinek nem jutott eszébe föltenni a kérdést: mi is az én katarzisom ebben az ügyben? Hogy Tar Sándor barátom a besúgóm volt: érzelmi csapás. De nem ebben áll az én katarzisom. Erkölcsi megtisztulást az adatvédelmi törvényhez – tágabban: a jogállami törvényekhez – való ambivalenciám feloldása okozott. Hogy ezt érthetővé tegyem, kissé hátrálnom kell az időben. 1968. augusztus 21-e és 1989. október 23-a között személyes elhatározásból füttyültem rá, hogy a pártállami törvények és a hatályos jogszabályok tiltják gondolataim szabad kifejezését, lelkiismereti szabadságom gyakorlását, véleményem cenzúrázatlan megírását. Füttyültem rá, mert tartottam magam a Magyar Népköztársaság által aláírt magasabb rendű nemzetközi szerződésekhöz, „Az emberi jogok egyetemes egyezségokmányához”, a Helsinki egyezmény emberjogi vállalásaihoz, azaz úgy viselkedtem, ahogy azt Lengyelországban „nyílt sisakos” magatartásnak, Csehszlovákiában és a Szovjetunióban „legalista” ellenzékiiségnek nevezték akkoriban. A Magyar Köztársaság kikiáltása után úgy tűnt, nyugodt lélekkel felhagyhatok ezzel a magatartásmóddal, hiszen a helyét átveszik a jogállami emberi jogait védő törvények, amelyek betagozódnak a nemzetközi normák közé és a humánus egyetemes értékrendjébe. Jó tíz éven keresztül tartottam magam ehhez a viselkedéshez, ha nem is vakon, de kritikusan betartottam a jogállami törvényeket. Ezt a viselkedést addig lehet jó lelkiismerettel fenntartani, amíg az embert a tények nem szembesítik az értékek elvesztésével. Megrendültem én már a „Személyes adatok védelméről és a köziratok nyilvánosságáról” szóló – a többi jogállami törvény közül messze kimagasló – törvény értelmébe vetett hitben 1992 és 1994 között is, amikor a „Fogoly Bibó vallomásai az '56-os forradalomról” című dokumentumkötetet csináltam, s a BM akkoriban Történelmi Irattárnak nevezett kutatóhelyén megtagadták a betekintést Antall József 1957-es, a Bibó-Göncz-Regéczi perben tett tanúvallomásaiba. Pusztán azért, mert a miniszterelnök régebbi iratait,

ugye belátom, mégse lehet tanulmányozni. (Gyorsan hozzáteszem: Antallnak se a nemzeti kerekasztal tárgyalásokon játszott, se miniszterelnöki szerepét illető negatív értékelésem nem változtatott az a tény, hogy más, nem a BM-hez tartozó íratórzőhelyen végül is elolvastam Antall '57-es tanúvallomási jegyzőkönyveit, s bizony azokból korrekt, sőt bátor magatartásra lehetett következtetni, de az állami (a már jogállami!) szervilizmuson ez a tény mit sem változtatott. Csak a miniszterelnök iránti szolgálalkúság számított, se a történelmi adathűség, se a jogállami törvénytisztelet nem jött számításba, kizárólag az irat „beborítékolása” és az „anonimizálás”. Ami annyit tesz, hogy az íratórzőhelyen eltitkolják a történelmi forrást a kutató elől, nehogy a (közszereplő) miniszterelnök fölemelje a kagylót, s letelefonáljon a BM-be, hogy mit merészelnék megengedni egy – alkotmányos jogát gyakorló – kutató kérelmére.) Következő munkámban, a „Kis Állambiztonsági Olvasókönyv”-nél, magam sütöttem ki a kompromisszumot. Az, hogy államtitkári besorolás fölött megnevezhetők a közszereplők, alatta pedig a privát személyek csak akkor, ha nevük korábban már nyilvánosságra jutott, a saját elhatározásom volt. Ezt arra a kivételes esetre elfogadható kompromisszumra eszeltem ki, ha a történelmi munka a pártállam működési mechanizmusait mutatja be, vagy az állambiztonsági gépezet működését szemlélteti, nem pedig a felőrölt emberek sorsát. Ezt a felfogást addig lehet képviselni, amíg olyan emberjogi érdek nem üti fel a fejét, ami kétségessé teszi a törvény mechanikus követését. Márpedig ez a konfliktus létezett bennem, s a katarzis, amit Tar Sándor levele kiváltott belőlem, annak szólt, hogy részben kötelező, részben önkéntes hallgatási fogadalmat tettem Komáromi Kornéliáról. Akit akárhonnan nézek – a pártállam vagy a jogállam felől –, történelmi személyiség, formátumos, nagyszabású egyéniség. Nem lehet olyan magasrendű érdek, ami nevének, erkölcsiségének, s nem utolsósorban politikai tevékenységének megismerését akadályozhatná. A jogi karon tanult – a svájci emigrációja miatt egyébként szintén felejtésre ítélt Révész László professzor tanítványa volt –, s áldozattá vált az ellene 1957–58-ban foganatosított koncepció perben. Személyének elhallgatása tűrhetetlen teherré vált számomra. Nemcsak azért – amit gyanítottam, s Tarral való levélváltásunk megjelenése után meg is bizonyosodtam róla –, hogy saját gyerekei se tudták, miért volt az édesanyjuk börtönbüntetésre ítéelve, miért nem fejezhet be a jogi egyetemet, és miért töltötte élete utolsó éveit varrónóként a Váci Kötöttáru Gyárban. Hanem azért, mert évekig kínozta a lelkiismeret-furdalás, hogy a történelmi amnéziagyártás cinkosa lettem, akár kényszerűségből, akár önkéntesen követtem az adatvédelmi törvény előírásait. Ha a pártállammal szem-

ben felléptem a történelmi kutatás és a publikálás szabadságáért, miért a jogállam idején húzom be a farkamat?! Ezt nem tudtam megmagyarázni magamnak se. Szerencsémre másik bűnömöt Varga László barátom leleplezte, s a New Hungarian Quarterlyben, a „Kis Állambiztonsági Olvasókönyv”-ről írott bírálatában rám olvasta, nem áruolom el az olvasóknak, hogy Komáromi Kornélia halálához nagymértékben hozzájárult Czili Gyula, aki 1957–58-ban a jogi kar KISZ-titkáráként hivatalos kapcsolatba lépett az Állambiztonsági Szolgálattal, segített beszervezni Komáromi Kornélia udvarlóját, aztán ívelt felfelé a karrierje: 1970–74 között Czili, a Legfőbb Ügyészség politikai osztályának vezetője döntött, ki kerüljön börtönbe a március 15-ét illegálisan ünneplő diákok közül, s végül Czili nevéhez fűződik Nagy Imre 1989-es rehabilitálása. Szégyen és gyalázat egy ilyen reprezentatív karierről hallgatni a „Kis Állambiztonsági Olvasókönyv”-ben. Mondom még egyszer: szerencse, hogy erről a sunyi hallgatásról Varga László lerántotta a leplet, s nekem nem kell tovább szégyenkezni a jogállami okoskodással leplezett vétkemért.

Az átvilágítással, az információs önrendelkezési joggal és ezek meglehetősen sok politikai öncéllal megszületett fél-megoldásaival kapcsolatban milyen változtatásokat tartanál szükségesnek ahhoz, hogy valóban azt a fő célt szolgálja, amire ezek valók lennének? Hogy valóban megtörténjen valamiféle szembenézés a múlttal, és az általa említett amnézia kiküszöbölhető legyen?

Az átvilágítás helyett az önátvilágítással bőségesen lehet élni, mást nem tartok szükségesnek. Nagyobb probléma az állambiztonsági iratok sorsának kérdése. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy ez a Történelmi Hivatal kérdése, hiszen bele van foglalva a törvény 1996-os módosításába. Ennek a hivatalnak az áldozatok hivatalának kellene lennie elsősorban. Elsődleges funkciója az a szellemi kárpótlás kellene legyen, amit a diktatúra áldozatai kapnak mindazért, amit el kellett viselniük 45 éven keresztül. Megengedhetetlen, hogy az alatt a rövid élet alatt, amit az emberek megélnék, ne tudják meg azt a titkos történelmet, ami a hátuk mögött zajlott. Olyan nemtelen politikai célok érdekében, mint amilyen a titkosszolgálatok háborítatlan utóélete.

Mit gondolsz, abban, hogy ez nem valósult meg, mennyi a szerepe a rossz törvényi szabályozásnak és mögötte a már említett rossz politikai szándékoknak, illetve mennyi a Történelmi Hivatal felelőssége? Mennyire igazságos az, ami az ÉS fejlécén hónapok óta olvasható, hogy a Történelmi Hivatalnak vannak áldozatai?

Jó lenne a kérdést három ágra bontani. A törvény rossz. Abban a pillanatban is rossz volt, amikor elfogadták. Másodszor minden empátia és emberi érzékenység híján való bürokratát neveztek ki elnöknek, aki nem is érti, mire való volna az áldozatok hivatala. A tévedés való történetét Gyekiczki András megírta az ÉS-ben. Joachim Gauck evangélikus lelkész nem is akart hinni a fülének. Magyarországon egy ezredest választottak meg elnöknek? Megkérdezte tőlem, hogyan rendelkezhet egy emberi érzések híján való apparátcsik, bürokrata és militáris szervezethez tartozó volt pártállami tisztviselő az áldozatok iratai felett. Nyeltem egy nagyot, s reméltem, hogy Markó valahogy majd beletanul a feladatba. Hatással lesznek rá az iratok. Tévedtem. Harmadsorban probléma az, hogy egy rendkívüli, még rendszer-váltó törvény tíz év múltán hogyan szolgálhatja ki a diktatúra áldozatait

Bár a román és a bolgár példa kapcsán mondták alapján ez akár még előnyére is válhatott volna.

A bolgár és a román példa arra mutat, hogy ezt lehet tíz évvel a diktatúra után is jól csinálni. Egy feltétellel. A bolgár és a román dosszié-törvényt valódi társadalmi nyomás kényszerítette ki. Ez a feltétel Magyarországon hiányzik. Itt a történelmi amnézia működik, ami el is nyeli a társadalmi nyomást.

A Történelmi Hivatal 1999-es éves jelentésében beszél részben a törvény hiátusairól – és ebben a tekintetben javasol is mindenféle változtatásokat –, részben bizonyos értelmezési bizonytalanságokról, mint például arról, vajon van-e a besúgónak információs önrendelkezési joga?

Ha az alkotmány 70/A.§-ának jogegyenlőségi követelményéből indulok ki, akkor a besúgót is ugyanúgy megilleti ez a jog.

A Történelmi Hivatal azért ennél egy kicsit szofisztikáltabban érvel. Azt mondja, hogy azok a jelentések, amelyeket a besúgó készített, nem olyan adatok, amelyek rá vonatkoznak. Azok az ő munkájának a termékei.

Szerintem a besúgót sem lehet megfosztani ettől a jogától. Tegyük föl azt az esetet, hogy a besúgó maga katarzisba esik, és meg akarja tudni, hogy egészen pontosan mit csinált, ebből az operatív tisztek milyen jelentéseket formáltak, és nyilvános vallomást akar tenni. Milyen joggal akadályozhatja meg a hivatal olyan vallomásban, vagy önéletírásban, mint amelyet – tiszteletre méltó módon, de egyes-egyedül –

Farkas Vladimír tett 1990-ben, „Nincs mentség” címmel?

Nem akarok olcsó poénnal élni, de ez annál is inkább következik abból, amit mondasz, hisz Tar Sándort te nevezted áldozatnak.

Azt írtam Tarnak, hogy ő a kivétel és nem a szabály. Nagyon sok szerencsétlen egybeesés kellett ahhoz, hogy Tar a végén áldozat legyen. Viszont nem gondolom azt, hogy minden ügynök áldozat. Nem általánosítok Egy elkeseredésből keletkezett mondatot is leírtam, amit utólag nem tartok igaznak. Újólag elolvastam a levelet, és rájöttem, hogy ez a mondat hamis. Úgy szól, hogy a tettes az Állambiztonsági Szolgálat volt. Azért Tar Sándor is tettes volt. A kétségbeesés íratta velem ezt a mondatot. Ha nem ennyire személyes ügryről van szó, talán háromszor is meggondolom, hogy egy ilyen mondatot leírok-e. De valamit ehhez hozzátennék. Se olyan világban nem kívánok élni, amelyben nem lehet tévedni, és önszántamból helyre igazítani, se olyan világban, ahol előírják a számomra, hogy csak egyetlen helyes magatartás létezik.

Örülök, hogy mindezt most mégis elmondtad. Beszélj a leveledben is a katarzisoról, és Garton Ash is beszél erről abban a bizonyos írásában, amelyben a lehetséges műtfeldolgozási módszereket említi. Éppenséggel arról a módszerről állítja azt, hogy talán a legnagyobb katarzis lehetőségével kecsegtet, amit Magyarországon a legkevésbé alkalmaztunk, a tények rituális tisztázásáról, például igazságfelderítő bizottságok révén. Mit gondolsz erről? Akár ezek a módszerek, akár mások hozhatnak-e valamiféle katarzist abban, hogy nézzünk szembe az 1989-et megelőző fél évszázaddal, de nézzünk szembe az előző évszázadokkal is. Az az amnézia, amit a beszélgetés elején emlegettél valamiféle sorscsapása a magyar gondolkodásnak, vagy lehet ezen változtatni? Vannak-e technikák erre?

Hogy ez nem a turáni átok része, az biztos. Szerintem addig írott és íratlan szabályokkal együttesen működő demokrácia itt nem lesz, amíg az amnézia köde fel nem oszlik valahogy. Nélküle instabil a demokrácia. Az iskolákban hiányos történelemkönyvekből fognak tanítani. A tudás még silányabb lesz a gyerekekben, mint a mai felnőttekben. Családtörténet, mentalitástörténet, várostörténet és gazdaságtörténet, tehát a modern történetírás feltételei nélkül kétlem, hogy modern demokráciát lehetne létrehozni. Ahogy tudományos tényfeltárás nélkül nem lehetséges, úgy információs szabadság nélkül

sem. Úgy alakult az életem, hogy sok ismeretlen ember, akiket a Történeti Hivatal létezése megmentett, és azzal a reménnyel tölt el, hogy mégiscsak megtudható az, amit ő meg szeretne tudni, előbb-utóbb valahogy megtalálja a telefonszámomat, és nagyon sok embernek segíték „nyomozni” az iratokban. Ha sikerül megtalálni azt, amit az áldozat keresett, megindul valami az életében, a gondolkodásában, a családjához, a társadalomhoz és a jogállamhoz való viszonyában is. Közülük néhány emberből nyugodt, többé-kevésbé kiegyensúlyozott, az értékeiket jobban artikuláló választópolgár lett, aki tudja, hogy mit akar csinálni. Közvetett módon ez is amellet szól – legalábbis az én számomra –, hogy nem csak drámákkal jár a Történeti Hivatalban fellelhető ismeret. Hanem eloszlat hat régi tévedést, gyanakvást, inszINUÁCIÓT vagy intrikát, éppenséggel tehát a megnyugvást, a pszichológiai konszolidálódást is előidézhetheti. Biztos drámákkal is jár, de segítségével civilizálni lehet az indulatokat. Mész a villamoson, látod, hogy az egyik utas lezsidózza a másikat, a másik lekommunistázza a harmadikat. Tele vannak ismeretlen félelmekkel az emberek. Mindez valamelyest mérséklődik, ha nem esik ki mindennap váratlanul egy hulla a szekrényből.

Hosszú idő óta különböző fórumokon mondogatod, hogy szükség lenne egy amerikai típusú információszabadság törvényre. Úgy tűnik, hogy Magyarország 1992 óta rendelkezik egy nagyon korszerű törvénnyel, amely nemcsak az adatvédelmi törvény tekintetében mondható világszínvonalúan korszerűnek, hanem a közérdekű adatok nyilvánossága, vagyis az információszabadság szempontjából is. Miért gondolod, hogy mégis kellene egy új információszabadság törvény?

Azért van szükség egy ilyen „freedom of information”-szerű magyar törvényre, mert valaminek fölé kell kerülnie a törvényen eluralkodott titkosítási kényszeren. Valamit fölé kell helyezni, mert annyi törvény bátyázza körül az egyébként valóban korszerű 1992-es adatvédelmi törvényt, hogy az nem hatóképes olyan körülmények között, mint amilyenek a 90-es években a magyar demokrácia vált.

Az a probléma, hogy rossz a titok-törvény?

A titok-törvény is rossz, és még sorolhatom a rendőrségi törvényt, a nemzetbiztonsági törvényt, az ügynöktörvényt, a pénzintézeti törvényt, s még hat-hét törvényt, amelynek egyes elemei lehetetlenné teszik, hogy a közérdekű adatok valóban nyilvánosságra kerülhessenek. A törvénynek van egy fogyatékosága a személyes adatok védelméről szóló

részében is, de azt nem tartom olyan nagyon súlyosnak. Az egyszerűen abból ered, hogy a német törvény volt a minta, és nem az angolszász. Arra gondolok, hogy az angolszász törvények többnyire a privacy-t és az intimacy-t különböztetik meg. Ez a megkülönböztetés elvileg hiányzik a magyar adatvédelmi törvényből. És védeni a személyiségi jogokat – úgy, ahogy az adatvédelmi törvény teszi – csak az intimacy alapján lévő, tulajdonképpen a magyarban a szenzitív adatok körébe tartozó dolgok tekintetében kell. A többi nem ugyanúgy kell védeni. Ennek nagyon rosszak lesznek a következményei, amit egy jogász kevésbé észlel, mint egy történész. Személyes adatok védelme jogcímén anonimizálni lehet történelmi tényeket, eseményeket, és személyeket, akik közszereplők, közfeladatot töltenek be. A körülötte lévő törvények pedig rendre megerősítik ezt a megkülönböztetési hiányt. Például nem lehet az alapítványok pénzügyeit úgy áttekinteni, mint ahogy a magáncégekét. Ilyen módon deformálódik a pénzek útvonala, az alapítványok korruptabban működnek, mert a törvény lehetővé teszi, hogy a korrupció ebben a szférában keresen menedéket. Ebben az értelemben gondolom azt, hogy a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló törvény önmagában jó törvény, csak olyan törvényi környezetbe van beágyazva, ahol a többi törvény alkalmazkodik ahhoz, hogy itt így van leírva a jogállapot, tehát a lyukat máshol kell kialakítani. Ennek a kiegyensúlyozása kívánja meg az én felfogásom szerint azt, hogy legyen egy olyan, minden más törvény fölött álló freedom of information act, ami a sajtó és a nyilvánosság számára elsőlegességet biztosít.

Nem akarok részletekbe menő jogi vitát folytatni, értem, amit mondasz. Azt gondolom, úgy lehet megoldani, hogy minden más törvény felett álló információszabadsági rendelkezések legyenek, ha az alkotmányba tesszük be ezeket a passzusokat. Maga az adatvédelmi biztos is javasolta különböző írásaiban, hogy az alkotmány információszabadságra vonatkozó rendelkezéseit jelentősen bővíteni kellene, például a legfontosabb államtitokkörü témák alkotmányba foglalásával. Mert ha az alkotmányban lennének, akkor az államtitokról szóló törvény esetében azt a közelmúltban elfogadott módosítást, ami gyakorlatilag blankó felhatalmazást adott arra, hogy mindent államtitokká nyilvánítsanak, ami zavarja a kormány zavartalan működését, nem lehetett volna megvalósítani.

Az alkotmány módosítása kényesebb feladat, mint egy információszabadságról szóló önálló törvény elfogadása. És ez kisebb veszélyekkel is jár, mint az alkotmány megbontása

Jó, de ez jogtechnika. Ennek nincs más technikája, mint az alkotmány megbontása. Nem tudsz egy fölérendelt törvényt csinálni. Annál is kevésbé, mert ezeknek az érintett törvényeknek a nagy része maga is kétharmados törvény, mint az adatvédelmi vagy a sajtótörvény. Tehát nem tudsz csinálni egy másik kétharmados törvényt. Annál minőségibb már csak az alkotmány.

Azt gondolom, hogy egy olyan társadalomban, ahol negyvenévi parancsuralmi rendszer után, még mindig a polgári demokrácia előttes állapotban leledzik, társadalmi felelősségérzettel rendelkező embereknek nem szabad tétlenül nézniük, hogy három szociológiai folyamat zúdul egy irányba, és nincs egyetlen, ellenirányba ható erő sem. Biztos, hogy a korrupció és a protekcionizmus a legerősebb szociológiai folyamat, és ezeket kíséri a bűnözés, nyomában pedig a titkosítási téboly. Ha ez ellen a három szociológiai folyamat ellen nem a sajtó válik valódi ellenfélle, amely képes a közvéleménnyel legalább megismertetni, hogy erről a három folyamatról van szó, akkor Magyarország beleragad abba az elsősorban társadalmi, és csak másodsorban politikai helyzetbe, amely a két világháború közötti állapotot jellemezte. A parlament a kontraszelektív intézménye volt reprezentálta, a kulturális, tudományos élet a kávéházakban és a könyvtárakban folyt. A politika centrumában a szellemi élet minimális volt, a margón viszont maximális. Mi lesz ha a magyar politikai társadalom még egyszer annyira öntudatlanul és rossz beidegződéssel kergeti bele a civil társadalmat egy olyan kritikus periódusba, mint az első világháború előtt, és az első és második világháború között volt? Ilyen helyzet kialakulhat. A politikai és civil társadalomnak önmagával és a másikkal való szembenézése nélkül. Elkerüléséhez jó judíciummal, ítélőképességgel rendelkező civilekre van szükség. Azért tartom ennyire fontosnak, hogy legyen egy freedom of information törvény, mert akármilyen rossz minőségű is a sajtó, megállítani ezt a három szociológiai folyamatot csak akkor lehet, ha a sajtó minősége fokozatosan javul. Más úton nem fog javulni, és ez nem is pénz kérdése.

Én erre azt mondom, hogy ez nem a sajtó problémája, hanem egy tágabb értelemben vett nyikvánosságnak a problémája, amibe a civil szféra is beletartozik. A sajtónak nincs privilégiuma abban, hogy információkat szerezzen és továbbítsa. Persze, hogy a sajtó van abban a helyzetben, hogy a legnagyobb hatékonysággal tudja az információkat továbbítani. De ha én mint állampolgár megyek be a hivatalba, pontosan ugyanazt a jogot élvezem, mint az újságíró.

Csak én fogalmaztam pontatlanul. Azt gondolom, hogy a tudományos kutatásnak és az állampolgári jogon történő informálódásnak ugyanolyan fontos a szerepe, a sajtót azért említettem példaként, mert mozgékony kezdet után a szemünk láttára bénult le.

Megpróbálom egy amerikai példán érzékeltetni, hogy mit várok a titkosítási téboly megszüntetésétől. 1997 óta, amikortól az amerikai képviselőház felállított egy különbizottságot, és elfogadták a hidegháborús iratok felszabadításáról szóló jelentését, a tavalyi év végéig hárommillió oldal iratot szabadítottak fel, és juttattak el különböző levéltárakba. Ezek között az iratok között kitüntetett helyet foglaltak el azok, amelyek az amerikai nemzeti köztudatban a legkritikusabb pontok: ilyen a McCarthy-korszak, a koreai és a vietnami háború. Az az igazán nagyon jó és lebilincselő ebben a cselekedetben, amit a titkosítással szemben a Moinihan-bizottság megvalósított. Az emberek még saját életükben megismerhetik azt, amivel áltatták őket az 1950–60–70-es években. Nem kellett Amerikában rendszerváltás ahhoz, hogy egy ilyen nagy fordulat jöjjön létre. Magyarországon azt az emberies gondolkodást kell ebből észrevenni, hogy az iratok felszabadítása és az állambiztonsági források egyesítése még azokra az emberekre tartozik, akik megélték ezt az utolsó nyolcvan, borzalmas évet. Nem csak a Rákosi- és a Kádár-rendszerre gondolok, hanem még a Horthy-korszak végére is. Ezek a ma is élő emberekre tartoznak. E nélkül az emberiség nélkül nem érdemes történettudományt művelni.

Ennek csak látszólag mond ellent, hogy miközben valóban nyikvánosságra kerülnek a félmúlt iratai Amerikában, arról valószínűleg az amerikai olvasó megpolgár sem tud sokkal többet, hogy mi volt az iraki háborúban, Koszovóban. Biztos erről tíz év múlva fognak valamit megtudni. Az iraki háború kapcsán folyt cenzúráról, hazugságokról könyv jelenhet meg Amerikában nagyon rövid időn belül. Ez is hozzátartozik ahhoz, amit egy tágabb értelemben vett nyikvánosság általi folyamatos kontrollnak tekintek. De hogy átverés volt, és cenzúra működött, az biztos.

Nem kétséges. A freedom of information act-re mégis azért van szükség, hogy a mai közélet átlátható legyen. Az kérdés, hogy ezt a társadalomtudományi kutatások és a sajtó együtt hogyan tudják megvalósítani. De hogy ennek a törvényi feltételei meglegyenek, az a gondolkodó embereken múlik. Egy ilyen elbutult parlamenttel szemben nem nagyon van más lehetőség, mint gondolatkísérletekkel a közvélemény nyomását kiváltani.

SZÁNTÓ T. GÁBOR

Kevés szó esik a posztkommunista országokban a rendszerváltozást követően arról, hogy a politikai-gazdasági fordulatok nyomán vajon nem kell-e legalább egy emberöltőnek leperegnien ahhoz, hogy valóban szabaddá váljunk: szabaddá emlékeinktől, múltunk nyakunkba lihegő emlékétől, ki-ki saját megalkuvásának szégyenétől, megalázottságától.

Megválaszolendő kérdés: vajon képes-e számot vetni múltjával a társadalom, vagy legalább értelmisége – melynek jelentős része legitimáló közreműködője volt a rendszernek –, netán a számvetés elodázódik a később színre lépő generáció életidejére.

Pészach, az Egyiptomból való kivonulás ünnepe azt törekszik tudatosítani bennünk, zsidóknak, hogy minden nemzedéknek úgy kell éreznie magát, mintha személyesen szabadult volna fel a rabszolgaságból. Valamennyi generáció a saját élményeként kell felfogja a parancsolat szerint, hogy szolgálként sínylődött, és megváltása révén szabaddá vált, hogy eljusson Szináj hegyéig, ahol a hagyomány szerint a Törvény átadása megtörtént.

Noha vallási parancsként csak a zsidóság számára kötelező érvényű ez a paradox üzenet, okulhat belőle mindenki: ahhoz, hogy a szabadság közös élményét ébren tartsa önmaga és gyermekei számára, az ember a szolgaság kollektív emlékét sem feledheti.

Egyiptom emléke a zsigereinkben van, de csupán a tradicionális zsidó gondolkodás utasít a Törvény erejével emlékezésre. Noha a kivonulás a megváltás előjele és reménye, nem emberi hőstett áll a nemzeti eredettörténet centrumában; rabszolgák voltunk Micrájimban, majd negyvenesztendei sivatagi vándorlás után léphettünk csak az Ígéret Földjére, amikor kihaltak sorainkból, akik még személyes emlékekben, húsosfazék-nosztalgájukban: sorsukban hordozták a szolgaság erkölcsöt őrlő emlékét. Bár nekünk személyes élményként kell őriznünk az ő élményeiket, ők maguk nem válhatnak részeseivé a szabadság beteljesedésének: a honfoglalásnak.

*

Mind politikailag, mind erkölcsileg igen érzékeny pontja a rendszerváltás nyomán indokolt múltfaggatásnak, amiről Magyarországon – nyilván információ híján – a történészek is keveset beszélnek, hamar ellobbanó sajtóviták tárgya csak, és a széles médianyil-

vánosság előtt – talán a szakma érintettsége, talán a bukott rendszer társadalmi elfogadottsága, talán az elmúlt évek politikai fejleményei: az igazságtétel kérdésében kettéhasadt rendszerváltó erők szembenállása miatt – súlyához képest elenyésző mértékben esett szó Magyarországon, s talán az egyesült Németországot kivéve, a volt keleti blokk valamennyi országában.* E szenzitív téma, mely meghatározza az új demokráciák geneziséjét (s talán nemezisét): a korábbi politikai rendőrség és az általa beszervezett ügynökök sorsa, valamint a jelenség kapcsán feltoluló megannyi kérdés.

*

Kínkeserves jogviták közepette próbálkoznak a bukott rendszer legsúlyosabb vétkeiket elkövetőket, illetve az erre parancsot adókat bíróság elé állítani – sor-tűzpercek Magyarországon, vagy az NDK vezetőinek tetemre hívása a berlini Fal mártírjaiért –, ám ezek az eljárások nem válnak jelképes erejűvé, Nürnberg pendantjává, melyek során magát a kommunista önkényuralmat sikerülne megbélyegezni. A Gulag-világot és csatolt részeit nem sikerült mindeddig a vádlottak padjára ültetni. Ebben döntő szerepe van a volt Szovjetunióban zajló felemás átalakulásnak – melynek folyamatában a rendszerváltók is az egykori kommunista nómenklatúra részesei –, illetve annak, hogy a közép-kelet-európai „bársonyos forradalmak” során a diktatúra funkcionáriusai a legtöbb esetben békés elvonulást alkudtak ki maguknak.

Ahol a lusztrációról érdemleges törvényi szabályozás született, akár munkajogi vagy közalkalmazotti jogviszonyt érintő szankciókat is alkalmazhatnak a leplezett, egykori titkosszolgálati emberekkel szemben. A büntetőjog eszközei a visszaható hatály tilalma miatt nem alkalmazhatók, még azokban az országokban sem, ahol szigorúbb szabályozást igyekeznek foganatosítani az egykori ügynökökkel és gazdáikkal szemben. A polgári jog károkozásra vonatkozó szabályai szűkebb körben talán alapul szolgálhatnak az érdekérvényesítésre, ám a jelenség maga, egy szörnyű kor mementójaként – a törvényhozók akarata szerint – leginkább a történelem ítélőszéke elé idézendő.

A jogalkotás éppúgy ingatag alapon áll, mint a náciizmus bűneit követő törvénykezés idején, ráadásul a szembenézés az évtizedek alatt felpuhult diktatúra lassú kimúlását követően kerülhetett csak napirendre, ami megnehezíti a rendszer egészével való szembenézését, a sértett jogi tárgy jelentősége folytán azonban kevesen merik nyíltan képviselni azt a cinikus ál-

* Csehországban 1999 májusában született új, a demokratikus elvárásoknak eleget tevő ügynöktörvény

laspontot, mely szerint egyáltalán nem kell foglalkozni a kérdéssel. Az erkölcsi világrenden ütött seb nem hegedhet be anélkül, hogy Közép- és Kelet-Európa népei ne vessenek számot közelmúltjukkal, a kollektív memória ne emlékezzen meg a lélekromboló kor áldozatairól, és ne leplezze le az önkény mechanizmusát.

A „történelempolitika” ma a térség legtöbb országában kielégítetlenül hagyja a túlélők igazságtételi igényét, mert a diktatúrák lebontása során a hatalomátmentők, és a legalitást, valamint a békés átmenetet szem előtt tartó rendszerváltók nagy része (akiknek soraiba még 1989-et megelőzően beépült a politikai rendőrség) maguk is az archívumok rendkívül korlátozott felszabadítását tartották kívánatosnak, sőt a nemzetbiztonsági szolgálatok olykor önállósult hatalmi tényezőként diszponáltak-diszponálnak ügyiratok sokasága felett. A történetírás így igen szűkre szabott mezgyén tudja csak tenni a dolgát: rekonstruálni a kort, melyben élünk, s mely bennünk él.

*

A le nem lepleződött besúgó utóbb maga is „besúgható” és zsarolható. Története nem feltétlenül ér véget azzal, hogy futni hagyják, mert megbukik a politikai rendszer, mely felhasználta őt. Egykori megbízási esetenként ma is a helyükön ülnek, s a demokratikus államrendet védik. Ezeket az embereket – a diktatúra korábbi államapparátusában kulcsszerepet betöltő személyekhez hasonlóan – a legtöbb rendszerváltó országban nem érintette az igazságtétel. Ez esetben is a törvények visszaható hatályának tilalma, a jogbiztonság szempontja és az erkölcsi világrend helyreállításának érdeke ütközik, s az értékcollízió feloldhatatlan ellentmondást eredményez.

Korántsem a jogfilozófia magasságaiból kell azonban a problémára alátekintenünk, ha a leleplezéstől való félelmében zsarolható, egykori ügynök bőrébe bújva próbálunk gondolkodni, akit esetenként ugyanazzal félemlíthetnek meg ma is, mint beszerzése idején. Házastársi hűtlenség, környezet elől eltitkolt homoszexualitás, kábítószer-függőség, gondatlan emberölés, s megannyi más, zsarolásra alkalmas élettény, vagy akár csak annak megszéllőztetése, hogy az illető évtizedeken át készségesen együttműködött a Belügyminisztérium III-as főcsoportjával. Nem kell hozzá különösebb képzelőerő, hogy végiggondoljuk (vagy akár csak felidézzük az elmúlt évek nyilvánosságot kapott eseteit): a demokrácia érdeksatái, a gazdaság, a politika olykor átláthatatlan szövevényei megteremtik a kínos információkkal való visszaélés lehetőségét.

A zárt archívumok, melyek szivárognak, a demokráciát jobban mérgezik, mint a megnyitott irattárak.

*

A harmadik magyar köztársaság első szabadon választott parlamentjében, 1990 késő tavaszán hat párt képviselői foglalhattak helyet. 386 képviselőből 44 szerepelt a korábbi politikai rendőrség ügynöklistáján – nyilatkozta évekkel később az egyik átvilágítóbíró. Az első ciklus kormányának feje tájékoztatta a parlamenti pártok frakcióit az érintett személyekről, ám a jogi szabályozás átcsúszott a második törvényhozási ciklusra, amikor a Magyar Köztársaság miniszterelnöki posztját olyan személy tölthette be, aki maga is érintettje volt az időközben meghozott ügynöktörvénynek. Ő maga nem besúgó volt; annál rosszabb: pártapparátcsikként és állami vezetőként az ügynöki jelentések kiértékelte végeredményét kapta kézhez. E törvény – mely az akkori miniszterelnök vezette posztkommunista erők és klientúrájuk érdekeinek megfelelően, valamint a rendszerváltó erők aktuálpolitikai érdekeinek megosztottsága folytán jött létre – lehetetlenné tette a valódi szembenézést a múlttal.

A demokrácia kilencedik esztendejében létrejött harmadik kormány sem öntött tiszta vizet a pohárba, hiába szerepelt választási szlogenjeik között a „több, mint kormányváltás, kevesebb, mint rendszerváltás” figyelemfelhívó jelszava, noha működésének első hónapjaiban, pillanatnyi érdekének megfelelően, figyelemelterelési céllal tematizálta a bukott rendszer káderállományát tovább használó titkosszolgálatok és a posztkommunisták demokráciában tűrhetetlen kapcsolatát.

Érdemi lépést azonban e kormány sem tett.

Ahogy a téma kutatói fogalmaznak: az emberjogi érdekek és a nemzetbiztonságivá avanszált állambiztonsági apparátusi érdekek ütközéséből utóbbi került ki győztesen. Több, mint százhatvan ezer egykori áldozat ma sem szerezhet hivatalos tudomást arról, hogy több, mint száz ezer egykori megfigyelőből ki, mikor, hogyan és miért szolgáltatott adatokat legszemélyesebb ügyeiről, megsértve a demokratikus jogfelfogás egyik alkotmányos alapját: az információs önrendelkezési jogot. S ugyanígy nem szerezhet tudomást kutató és átlagpolgár, túlélő és mai fiatal, hogyan működött hazájában a XX. század emberi jogokat sárba tipró két diktatúrája közül az utóbbi, mely alig egy évtizede szűnt meg létezni.

Vagy mégsem szűnt meg teljesen?

A vér nélküli, bársonyos forradalmaknak ez volna a kialakított ára?

*

Egy évtizeddel a rendszerváltást követően a diktatúra kérdéseit csak épphogy feszegetjük, mert maroknyi ellenzékivel szemben a túlnyomó többség hallgató, nézőpontjukból talán ésszerű, ám kevésbé elv-szerű alkukat kötve túlélni próbált, sőt a polgárok nem csekély hányada – és nem csupán a rendszerváltás vesztesei – gazdasági, jóléti, közbiztonsági, vagy akár tisztán politikai okból nosztalgiaát is érez az *ancien régime* iránt.

A politika tespedten szétterülő testével ráfekszik a múltra, és a jelen tagolt érdekei szegeződnek az igazságosság egyetemes értékeivel szemben. Színfalak mögötti alkuk szabotálják a tények megismerését, zsarolás és kompromisszumok tárgya a lassan történelemmé szervesülő félmúlt. A magyar társadalmi érdektelenség részint az egykori pártállam beágyazottságában és elfogadottságában, részint a rendszerváltás teremtette lépéskényszerben gyökerezik, mely a jelenre fókuszálja az éleslátást. A változások évtizede, az újszülött demokráciák gyermekbetegségeivel, egymásra rakódó konfliktusrétegeivel, a demokratikus politizálás helyenként módfelett ízléstelen, káeurópai mindennapjaival, melyben valamennyi politikai erő elveszítette szüzességét, elhomályosította a felszabadulás kollektív élményét, azt a *sensus communis*-t, hogy van közös értékrend, melynek alapján megtörténhet a szembenézés az önkény évtizedeivel. Nem a múlt és a jelen között húzatott éles cezúra, hanem a magyar történelemből ismert kulturális, s ma politikaiivá merevedő frontvonalon. A szellemi-erkölcsi megfontolások odavesztek az aktuálpolitika szempontrendszerében.

*

Németországban megnyíltak az archívumok: sok szenvedés, szégyen, megcsalattatás és lelepleztetés árán, talán kifúrja magát a társadalom a lelkekre kövült rétegek alól az öntisztulásig és a megbékélésig.

Németországban volt már példa a társadalmi súlyú múltfeldolgozásra; részint ez könnyítette meg a folyamatot, részint az a tény, hogy a korábbi *Vergangenheitsbewältigung* a szélsőjobboldali bűnök, míg e mostani a szélsőbaloldal által elkövetett és általa kényszerített cselekmények feltárására és reparálására irányul, így bizonyos nemzeti egyensúlyérzetet állít helyre a napjainkban zajló fájdalmas folyamat.

Noha Magyarországon a második világháború és a vészkorszak után történtek bizonyos igazságtételi cselekmények, e sokat vitatott kirakatperek és rendelkezések a szovjet diktatúra egyre növekvő árnyékában, s csupán a büntetőjog, illetve a jelképek világában zajlottak. Társadalmi súlyú önvizsgálatra nem került

sor, mert az új rezsim – miközben a bűnös nemzet címkéjével bélyegezte meg az egész magyar társadalmat – a totalitárius rendszerek lényegi-erkölcsi azonossága miatt nem engedett teret valódi önvizsgálatnak, mint ahogy semmiféle mély szellemi mozgásnak, ám eközben – paradox módon, s hasonlóan a Német Demokratikus Köztársasághoz – sajátos módon beépítette a nemzet önképébe az új, antifasiszta imázst. Négy évtized alatt a kollektív memóriába e billog égett bele, csak a zsidók emlékezete őrizte híven, túlságosan is lassan gyógyuló sebként a velük szemben elkövetett, s ki nem engesztelt bűn emléket. Mind a zsidók, mind a magyarok szenvednek e kibeszéletlenségtől; nincs anyagi kárpótlás, mely ezt helyettesíthetné, sőt az önként fel nem dolgozott magyar nemzeti felelősség híján a jelképes jóvátétel újabb, csendes gyűlölethullám kiindulópontjául szolgálhat.

Társadalomlélektanilag azonban a vészkorszakért viselt erkölcsi felelősség elhárítása, ugyanúgy, mint a rá következő kommunista diktatúra köznapivá szervesülő jogtalanságainak elkenése és megtorlatlansága szerves folytonosságot alkot, s a hamis történelmi tudat kialakulásának kockázatát hordozza.

A közép-kelet-európai kisállamok történelme nem sikertörténet. Nemzeti traumáktól terhelt történiájuk nem szolgál ideális kiindulópontként az önkritikához. „Mi is szenvedtünk épp eleget!” – szinte hallja az ember a fájdalmas panaszt, ami a múlttal való szembenézés igényét hárítaná el. Amikor a 2000. év, a magyar államiság millenniumának emlékéve előestéjén a miniszterelnök zászlót avatva úgy fogalmaz, hogy Magyarország emelt fővel léphet be az új évezred kapuján, mert a nemzeti lelkiismeretet immár nem terheli adósság múltbeli vétkekért, a *wishful thinking* szólal meg a fiatal, önérzetes és sokra hivatott politikus szájából, mert a náci totalitarizmus honi áldozataival szemben a magyar állam-rezon még mindig nem róta le anyagi és erkölcsi tartozását, s adósa a kommunista diktatúra áldozatainak is, köztük a titkosszolgák által vegzáltaknak, az ügynökök által megfigyelteknek, az információs önrendelkezési jogukban megsértetteknek. Adósa a modern, demokratikus nemzettudatnak, amit nem terhelhetnek be nem vallott vétkek, kollektív élethazugságok, a szellemi élet neurózisát okozó öröklődések a hatalmi akarattal szemben mégicsak lelepleződő kevés volt ügynök esete kapcsán, akin – jogos indulatukban, ám a dolog logikájából fakadóan mégis méltánytalanul – a le nem lepleződöttek helyett is elverik a port az egykori áldozatok és a tiszta közélet más elkötelezettjei. Csak a politikai frázisok szintjén jelenik meg az antikommunizmus, nem a gyakorlatban, s nem a nyilvános számvetésben. A politikai

rendszer erkölcsi-politikai megbélyegzése, a XX. századi magyar történelem e másik fájdalmas szakaszának feldolgozása, áldozatainak kárpótlása is várat magára.

Paradoxon ez, amit a szellemi elitnek kellene tudatosítani előbb, hogy később a politikai elit is magáévá tegye: a megbocsátáshoz szükséges bűnvallomás, a folyamatos különbségtétel a nemzeti múlt büszkeségre jogosító és elutasítandó része között felemel és szabaddá tesz; szabaddá attól a bűntudattól, ami egyébként folyamatos kompenzációt kényszerít az ezzel szembenézni nem hajlandókra.

Igaz, Németországban is megkétszerezett be az első számvetés, és az is igaz, hogy a Német Szövetségi Köztársaság csak a náci önkénnyel kellett megbirkózzon, a kommunista múlttal jórészt kívülállóként, az igazságtétel nyomásgyakorlójaként szembe-sült, amikor az egyesülés után a keleti múlt faggatása megkezdődött, ám ennek kikényszerítésére aligha kerülhetett volna sor a náciizmussal történt korábbi, nyugati szembenézés nélkül.

Az idő távolából elmosódnak majd a különbségek a közélet különféle árnyalatú és irányultságú résztvevői között, akik politikai érdekeikkel egybe-vágóan söpörték és söprik ma is szőnyeg alá az igazságtétel nagy kérdéseit, s az átpolitizált szellemi elit válik felelőssé, amely nem (volt) képes erkölcsi autoritásként függetleníteni magát a hatalomgyakorlásban közvetlenül szerepet játszóktól. Aktuálpolitikai érdekek által is meghatározott, szomorú és erkölcsileg romboló hátránylicitjáték folyik a jobb- és a baloldali totalitarizmus okozta szenvedés mértékéről ahelyett, hogy kőbe vésnénk: mindkét rendszerben égbekiáltó bűnt követett el ember ember ellen.

Ha lenne Magyarországon a szabadság és demokrácia alapértékei iránt szilárdan elkötelezett, véleményformáló, nyomásgyakorló réteg, melyet a napi politika nem kényszerít taktikai megalkuvásokra, mindez nem történhetne meg.

De nincs.

A kultúrharcos, zsákutcás, XX. századi magyar történelem csapdájába a harmadik magyar köztársaság is beleesik. Miközben az igazságtétel tíz éve vita tárgya, a kommunista diktatúra vezető politikusai a keleti piacokon elvtársi kapcsolataikat gazdaságivá konvertáló nagyvállalkozók; titkosszolgái részben ma is a helyükön ülnek. Valljuk meg, némiképpen igazságtalanul esik a legtöbb szó besúgóikról, akiknek egy része mindenképpen kényszer, fenyegetés és megfélemlítés hatására sározkodott be.

*

Magyarországon a vonatkozó törvény, az egykori ügynökök személyiségi jogait tiszteletben tartva, még a személyiségi jogaikban sértetteknek sem enged betekintést a rájuk vonatkozó teljes dokumentációba. Megkíméli az egykori besúgókat az azonosítástól, sőt a posztkommunista erők által gumiparagrafussá alázott jogszabály hiátusai miatt a titkosszolgálati utód-szervezetek saját mérlegelésére bízza, hogy a korábbi dokumentációból mit adnak át az így eleve komolytalanná tett Történelmi Hivatalnak, mely – korántsem véletlenül – töredékét kapta csak meg a törvénytelenül keletkezett iratanyagok.

Noha minden szolidaritásom azoké, akik az újabb törvénytelenséget orvosolni kívánják, nem tudnék a magam számára is megnyugtatóan állást foglalni, hogy a tragikomikus magyar módszerrel szemben egyértelműen és minden kétséget kizáróan a német modell az ideális, mert a leleplezés során nem képes mindig súlyozni a beszervezettek között. Csak a tényeket rögzíti, nem lát azok mögé, nem lát a „nem-hivatalos munkatársak” lelkébe, és egyként megbélyegzi a készséges, anyagi előnyökért, vagy ideológiai elkötelezettségéből információt szolgáltatót a megzsarolt, lehetetlen helyzetéből menekülni képtelen együttműködővel. Németország ráadásul megszabadulhatott a keleti tartomány titkosszolgáitól, míg Magyarországon a csúcsvezetőktől eltekintve személyi, és lényegét illetően szervezeti folytonosság is akadályozza az igazságtétel folyamatát.

*

Íróként menedékül szolgálhatna számomra, hogy a körkérdésre adandó válasz elől azzal térjek ki: nem tisztem az ítékezés, pusztán az ábrázolás, s ennek sikere esetén az olvasó maga hozza meg erkölcsi ítéletét. Nyilván e felkérést is azért kaptam, mert egy regényt szenteltem a besúgás, héber szóval, s könyvem címevel: *a Mőszer problémájának*. Meglehet: az ügynöksors ábrázolása van olyan elrettentő, mint a besúgók kilétének felfedése, mégis úgy vélem, az irodalmi igazságszolgáltatás nem helyettesítheti a méltányos törvényi szabályozást, az egykori ügynökök néven nevezését, s a jelentések hozzáférhetővé tételét – legalábbis azok számára, akik áldozatai voltak a besúgásnak.

A bűnt bűnvallomásnak és bocsánatkérésnek kell követnie, enélkül nincs engesztelőedés. Hiszek abban, hogy a processzus végén lehetséges a megbocsátás. Amíg azonban a társadalom számot nem vet múltjával, nem is szabadulhat tőle. Súlyos terhével legfeljebb a sivatagban kóborol.

UNGVÁRY RUDOLF

„Az ember – földön és vízen – zsarnok,
vagy áruló, vagy rab.”

Puskin: Vjazenszkijhez. 1826.

A rendszerváltások nem járnak együtt a múlttal való szembenézéssel. Ez a szembenézés vágyalom. Nem történt meg sem 1867, sem 1945 után. Nem történt meg például Franciaországban sem: 1945 után a francia társadalom nem nézett szembe önnön kollaboráns, fasiszta múltjával. Még kevésbé történt meg az egykori államszocialista országokban 1989–92 után – miért történt volna meg éppen Magyarországon a legutóbbi rendszerváltás után?

Az 1945 utáni (nyugat)németországi szembenézés kivételes, kegyelemteli eseménye az európai történelemnek. Bizonyára nemcsak a katasztrófába torkolló második világháborús vereség, nemcsak a rasszista népirtás áldozatainak nagy száma, hanem a német kultúra történelmi mélyárama, a német szellemi életben hagyományosan jelen levő bűntudatra való készség is hozzájárulhatott ahhoz, hogy e történelmi jelentőségű, nem önfelmentésbe torkolló számvetésre Európa közepén sor kerülhetett. Ma Németország – amennyire ez a politikában egyáltalán lehetséges – a politikai múlttal való leszámolás dolgában tisztességes állam. Amiből nem következik, hogy ez örökké így marad. Nem igaz, hogy a történelem véget érhet.

Történelmi távlatban persze úgy-ahogy a helyükre kerülnek a dolgok. Ilyen értelemben jóval később került sor 1867 higgadt értékelésére, de ezt nem a kiegyezés idejének nemzedéke végezte el, és még mára sem vált teljesen az egész magyar társadalom közkincsévé. A politikai közéletben továbbra is léteznek olyan illúziók, melyek a kiegyezéssel való következetes, önsajnálattal nélküli szembenézés hiányából fakadnak.

A legnagyobb – a kiegyezésig visszavezethető – illúzió, hogy nem lehet utólag számon kérni a korábbi rendszer támogatóinak bűneit. Ez a közmegegyezés határozta meg az 1989-es rendszerváltás erkölcsét is.

A számonkérés valóban nagyon nehéz feladat. Különösen nehéz a kommunisták által 1945 után levezényelt számonkérések kiábrándító tapasztalatainak birtokában. A háborús bűnösök pereiben a megalapozott vádakat demokratikus bíróságnak kellett volna képviselnie. A kommunisták befolyása alatt álló népbíróságok a valóban bűnös embereket többnyire jogilag képtelen vádak alapján ítélték el, nem ritkán a legsúlyosabb büntetéseket alkalmazva. Sokszor nem is az ítélet mértéke volt elfogadhatatlan, hanem az indoklás meg az alkalmazott eljárás maga.

1945 után nem lehetett igazi nyilvánossága a jobboldali politikai eszméknek (és 1948 után még az a kevés nyilvánosságuk is megszűnt). Nem szerveződtek meg nyíltan jobboldali pártok – mintha az egész jobboldal nemcsak erkölcsileg lett volna érintve abban, amit a magyar rasszista politikai elit és csőcselék művelt, hanem eleve, egészében nem lett volna egyéb törül metszett fasisztánál. De legalábbis a velejéig reakciós, s ezért egy ideig a legjobb, ha politikai – s így pártalapítási – jogai se lehetnek. Ez a kommunisták által kierőszakolt, a magyar politikai baloldal jelentős része – köztük még Bibó István – által is a koalíciós időkben érzelmileg, s gyakran tevételesen támogatott kirekesztés politikailag és erkölcsileg letaglóztatta és a politikai nyilvánosságból száműzte a magyar jobboldalt, amiben nemcsak az igazságtalanság mértéke a tragikus, hanem legfőképpen az, hogy lehetetlenné vált a jobboldal szembenézése önmagával. Mert politikai kérdésekkel szembenézni csak politikai nyilvánosságban lehetséges. Ennek hiányában csak „alámerülés” létezik. Hogy ebben az állapotban miként rekedt meg a magyar jobboldal 1945 után, az pontosan lemérhető a hazai rasszizmus mára a politikai szinten is megnyilvánuló, „zsidózó” jelenlétén. Arról a jobboldali „nemzeti” közmegegyezésről nem beszélve, hogy a rasszista indítékú deportálások és tömeggyilkosságok alapvetően a németeknek tudhatók be, a magyar végrehajtók is csak áldozatok voltak. Netán csak a munkaköri köteleességüket teljesítették.

Mindebből mára a társadalomban az szűrődött le, hogy jogi eszközökkel nem lehet, célszerűtlen múltbeli bűnökkel szemben eljárni, mert csak rosszabb lesz tőle minden. Holott a nürnbergi perek megmutatták: a jog terén is vannak bizonyos lehetőségek arra, hogy úgymond természetes erkölcsi érzék alapján az embertelen politikai rendszerek bukása után legalább a reprezentatív politikai gonosztevők ellen utólag eljárjanak.

Kulturális szegénységről, a képzelőerő hazai társadalmi hatástalanságáról tanúskodik, hogy más, jogon kívüli eszközök lényegében föl se merültek vagy ha igen, eleve elbuktak 1989 után. Olyan elképzelések, melyek alapján a pártállami kommunista terror, majd pedig a késő-kádári populista – „fridzsider-szocialista” – diktatúra gépezetét a személyek szintjén átláthatóvá és valamilyen – még ha nem is jogi – formában számon kérhetővé tegyék. Holott a Németország keleti felén éppen a kelet-német ellenzéki értelmiség erőfeszítései révén létrejött úgynevezett Gauckhivatal működése bebizonyította, hogy igenis lehetséges jogon kívüli eszközökkel elégtételt szolgáltatni az egykori áldozatok jelentős részének, és a társadalmi nyilvánosságot arra készíteni, hogy foglalkozzék

olyan dolgokkal, melyek erkölcsi képtelenségek, és a kommunista uralom alatt mégis megtörténhettek. Mint amilyen az államszocialista titkosszolgálatok működése. Ahol előfordulhatott, hogy feleség figyelte meg a férjét, és fiatalkorúakat, olykor 14 éven aluliakat is szerveztek be titkos ügynököknek.

A magyar társadalom jelentős része beleszokott az állampárti diktatúrába, ahogy ez a fasiszta Németországban is megtörtént a német társadalommal, még ha nem is ugyanazon az alapon. A rasszista rendszert kezdetben tömegek támogatták. A kommunista uralom támogatói eleinte elenyésző kisebbségben voltak. A diktatúra 1948–53, majd 1957–63 közötti brutalitásának, majd pedig a kádári populista fordulatnak („aki nincs ellenünk, az velünk van”) hatására hajtotta végre pálfordulását a magyar társadalom jelentős része. Hogy nyugta és békéje legyen, lélekben lemondott arról a kevés polgári demokratikus és liberális eszményről, mely addigra a sajátja volt, és elfogadta a rendszert. Ezt jól előkészítette már az 1947–48 utáni politikai tarvágás, melyben mindenkit, aki a szocializmussal szemben állt, reakciónak bélyegeztek. Márpedig ki is akart volna reakción lenni egy olyan politikai rendszerben, mely a nemzetközi „békés egymás mellett élés” keretei között nagyon is hosszú életűnek tűnt?

Ez a lelki lemondás még nagyon hatott a rendszer-váltáskor.

A magyar politikai elit 1989 után, lett légyen jobb- vagy baloldali, az egykori állampárti politikai elittel ebben az ügyben hathatósan együttműködve elvégezte a pártállami múlt „szőnyeg alá söprését”. Ennek leglátványosabb gesztusa az ügynöktörvény, és a besúgói jelentésekhez való hozzáférés szabályozása volt. Ez a szabályozás nem biztosítja a teljes nyilvánosságot a múlt megismerésében: bele van programozva a zsarolás, a sejtetés, a rágalmozás lehetősége. Időzített bombái egyre-másra pukkannak, anélkül, hogy szélesebb körben különösebb visszhangra találnának. A magyar liberalizmus szégyenére képviselőinek egy része ugyancsak közreműködött abban, hogy ilyen törvények születhettek. A belső felderítést végző titkos ügynökök nevének titkosításával, valamint hogy az utód titkosszolgálatok érdekeltségét az információk elsikkasztásában érintetlenül hagyták, végzetes szolgálatot tettek a magyar politikai kultúrának.

Annak eldöntését, hogy milyen iratokat adnak át a Történelmi Hivatalnak, a mai titkosszolgálatok kényekedvére bízták. De még a minden jel szerint erősen megrostálva átadott iratokat is preparálni kell, titkosítva bennük a besúgók nevét, mielőtt az egykori áldozatoknak odaadnák olvasásra, azaz megfosztották őket az információs önrendelkezési joguktól. Mind-

ezzel törvényi szinten jelképesen kinyilvánították, hogy nincs szükség a szembenézésre.

A szembenézés csak személyesen végezhető el, de csak a nyilvánosság kényszere váltja ki. A nyilvánosság kényszere nélkül ugyan ki lenne bolond (néhány érzékenyebb lelken kívül) nehéz, olykor abszurd egykori politikai-erkölcsi helyzetekkel utólag viaskodni?

Így alakulhatott ki mára az a szégyenteljes helyzet, hogy nemcsak az ávéház politikai bűnözők, de még az 1945 előtti nyilas besúgók nevét is lehetetlen a nyilvánosság elé tárni.

A törvényi szabályozást arra hivatkozva hozták, hogy az áldozatok információs önrendelkezési joga nem csorbíthatja a besúgók ama jogát, hogy névtelennek maradjanak. Valójában azonban arról van szó, hogy a törvényt megszavazó pártok képviselői azokat a besúgókat akarták megvédeni ezzel a törvénnyel, akik e pártok holdudvarába kerültek a rendszerváltás után. Ki jobboldali, ki baloldali pártéba. Másrészt, és ez talán még fontosabb, állampárti „neveltetésüknél” fogva szent tehénként, a nemzeti biztonság zálogaként tekintettek a titkosszolgálatokra. Vonatkozik mindez azokra a pártokra, amelyek kormányzati helyzetben megszavazták a törvényt, és azokra a pártokra, amelyek ellenzéki helyzetben ellene szavaztak; amikor az utóbbiak legközelebb hatalomra kerültek, eszük ágában sem volt változtatni a törvényen. Nagyon megfelel nekik is.

A magyar törvényi szabályozás jellegzetessége, hogy megakadályozza a személyiséget abban: maga dönthesse el, nyilvánosságra hozza-e vagy sem, amit az egykor titkos dokumentumok alapján megtudott. Ezzel a szabályozással a magyar politikai elit azt üzenete, hogy a személyiség megbízhatatlan. Holott a demokrácia alapeleme az emberi személyiség. Tehát burkoltan azt üzenete, hogy a demokrácia megbízhatatlan.

Ha a személyiségnek joga lenne arra, hogy nyilvánosságra hozza egykori besúgójának a nevét, akkor ezzel olyasmit hozna nyilvánosságra, ami igaz. Arra hivatkozni, hogy nem hozható nyilvánosságra valakiről valami, ami igaz, nemcsak képtelenség, hanem erkölcstelen is.

Az olyan információ ugyanis, hogy valaki besúgó volt, politikai információ. A magánéletre vonatkozó információ annak tulajdona, akiről szól. A politikai információ nem csak annak a tulajdona, akiről szól, hanem mindenkié. A politikai információ nyilvános kell legyen, mert közügy.

Nem igaz, hogy a besúgók nevének nyilvánosságra hozatala esetén veszélyes indulatok elszabadulására kellene számítani. Fordítva igaz. Éppen a jelenlegi helyzet, mikor is nem lehet megtudni a besúgók

nevét, alkalmas az alantas indulatok kiélésére, a rágal-mazásra. Erre a elmúlt évben nem egy példa akadt, köztük a legjellemzőbb a főváros ellenzéki főpolgármesterének hírbe hozása volt.

Németországban, ahol az állampolgárookra – és nem a titkosszolgálatok irataihoz hozzáférni képes, a „tűz körül ülő” politikusok kényére – bízták, hogy nyilvánosságra hozzák-e a besúgó nevét vagy sem, semmiféle indulatok nem szabadultak el. Ellenkezőleg: a múlttal való szembenézés vált teljesebbé, és a német kultúra gazdagodott általa. Magyarországon csak néhány elszigetelt esetre volt eddig példa, mint amilyen Tar Sándor író esete, akinek besúgói tevékenysége kitudódott. Az indulatok nem szabadultak el. Éppen ellenkezőleg, az egykori besúgót valóság-gal az egekbe emelte Kenedi János és a vele egyetértők. Érvük az volt, hogy a besúgó önmaga nem tehet semmiről, hiszen megszarolták. Mintha csak a körülmények, csak a külső valóság lenne mindenért a felelős. Ezzel azt az üzenetet erősítették meg, amit maga a törvényi szabályozás is képviselt: a személyiség semmi.

Figyelemre méltó, hogy a vita Tar Sándor körül csaknem kizárólag a baloldali és liberális értelmiség köreiben zajlott. Figyelemre méltó, hogy akadtak közöttük olyanok, mint Tamás Gáspár Miklós, akik rendőrállamnak nevezik a mai Nyugat-Németországot, kártékonynak a Gauck-hivatalt, és tudomást sem vesznek arról, hogy felelőssége nemcsak a politikai rendszernek és vezéreinek, hanem az alávetett egyénnek is van.

Régi baloldali öntévesztés ez. A kelet-német értelmiségnek az állampárti uralom idején kollaboráns része és a nyugati újbaloldal örökösei ma egymásra táltak abban, hogy az igazi fasizmus az Egyesült Államokban van. Miért ne lehetne akkor Nyugat-Németországban is? De lett az önkábításnak mára ennél magyarabb formája is.

Az egész besúgó-ügy, már abban a pillanatban, hogy Tar Sándor jelentései a nyilvánosságra kerültek, és Kenedi János (felmentő) levelét megírta, mintha átfogóbb, teljesebb megbocsátás jelképévé vált volna. Annak jelképévé, hogy az egész állampárti bűnbeesést meg lehet bocsátani. El lehet felejteni. Ezen a szinten már nem a besúgásról van szó, hiszen besúgók sokkal kevesebben voltak, mint azok, akik lélekben hosszú ideig támogatták a kommunista diktatúrát, különösen annak kádári változatát. A Tar Sándor iránti megbocsátás mintha jelképpé vált volna mindazok számára, akik egykor, 1945 után szégyenteljes dolgot cselekedtek (ők, vagy a szüleik): a világ baloldali megváltásának illúziójától hajtva, vagy egyszerűen csak félelmükben odaálltak a kommunista rendszerhez. Akik közül sokan előbb vagy utóbb rájöttek,

hogy nem ilyen lovat akartak. Akik „hittek”, és ma felmentésként abba kapaszkodnak bele, hogy aki hitt, annak nincs miért szégyenkeznie. (Ezzel a hittel nem állt egészen másképp a sok millió egykori náci párttag sem.)

Akár mennyire is hittek akkor: azt pontosan tudniuk kellett, hogy *diktatúrával* értenek egyet. Ezt a „hit” talán jóváteheti? Miben hittek? Hogy „keresztül hazudhatják magukat az igazságig”? Abban, hogy mégse proletárdiktatúra lesz? De hiszen éppen ezt helyeselték. Akkor meg nem állíthatják, hogy nem tudtak az elnyomásról, a kommunista ideológia bika-csökjéről, melyet folyton felmutattak, biztatva mindenkit: no, ugorj, elvtárs (mert ugye te is elvtárs vagy, nem?), ez itt a haladás mércéje; és hát ugye, ki ne akarna haladó lenni, ha ennyire kötelező. Ennek a szörnyű mércének a fenntartásához mindenki hozzájárult, aki lélekben nyitott volt a rendszer politikai alapjai iránt. Éppen azzal értettek egyet, hogy jobboldaliaknak „kuss”. Mindenkinnek, aki helyeselte a rendszert, tudnia kellett, hogy „kuss” volt minden más politikai irányzatnak, függetlenül attól, hogy fasiszta volt-e vagy demokrata.

Érteni vélem, milyen nehéz ez azoknak, akik úgy érezték egykor, erkölcsileg mégiscsak jobb a szocializmus a kapitalizmusnál. Akik azért Lenint nagy embernek tartották, és nem gyilkosnak. Akik nem Észak-Vietnamot, hanem az Amerikai Egyesült Államokat tartották agresszornak, és inkább viszolyogtak a dél-vietnami rendszertől, mint az észak-vietnamitól. Akik örülni tudtak annak, amikor a nyugati új baloldal vörös zászlók alatt vonult föl, semmibe véve, hogy Magyarországon senkinek sem volt szabad más színek alatt az utcára vonulnia.

Nehéz lehet tudni és elfojtani, hogy szégyenteljes volt a kommunista diktatúrát támogatni, de még csak lélekben egész picit helyeselni is. Ma meg azzal kell szembenézni, hogy mennyire erős lett Magyarországon a populista és rasszista jobboldal. Ennek fényében talán szeretnének reménykedni abban, hogy szégyenkezésre még sincs semmiféle okuk.

S a Tar-ügyben megszületett Kenedi Jánosnak a volt besúgóhoz írt, mindent megbocsátó levele, amelyben megfogalmazza, hogy mindennek csak a körülmények voltak az okai. Olyasvalaki fogalmazta meg, aki az állampárti időkben a másik, a demokratikus ellenzéki oldalon állt, vállalta az üldöztetést, ezért súlya van a szavainak. Lehet, hogy éppen ezért ez a levél az átfogóbb megbocsátás öntudatlan jelképévé vált? Mindazok, aki tudatuk elfojtott mélyén szégyent éreztek egykori „hitük” miatt, a saját felmentésüket élik át benne – akaratlanul és végzetesen azonosulva a besúgóval?

Noha ezt nem lenne szabad. Ebből a kelepceből csak előre, a legteljesebb nyíltság és szembenézés fe-

lé volna szabad menni. Mindenkinek alapos oka lenne rá, hogy ezt megtegye: nem csak a jobboldalon, hanem a baloldalon is.

Erre a szembenézésre nincs Magyarországon se gyakorlat, se politikai akarat.

Félelmetes a jobboldali önámítás is, amely helyesnek tartja a besúgóügyben a hallgatást. Ráadásul úgy tesz, mintha a besúgókhöz, és vele az államszocialista rendszer fantasztikusnak festő kádári stabilitásához a „népnemzeti” magyar politikai világnak az égvilágon semmi köze nem lenne, e stabilitásért semmiféle felelősség nem terheli. Erről a felelősségről Márai élete végén a naplójában ezt írta:

»A közelmúlt évtizedek magyar politikai állatkertjében a gusztustalan ketrecek egyike volt a Nemzeti Parasztpárt. Mint a Rákóczi úton valamikor a Nemzeti Ruhaházhoz cégtáblázott üzlet, ahol megkérdeztem a tulajdonost, Gerő urat, miért „nemzeti” a felöltő, amit árul és azt felelte: 'A parasztok feljönnek ködmönt venni Budapestre, a Keletin érkeznek, végigmennek a Rákóczi úton és ha azt olvassák egy cégtáblán, hogy „nemzeti”, akkor könnyebb a parasztot behúzni'. Ilyés Gyula, Veres Péter és a velük társult műparasztok úgy képzeltek 45-ben, ha a nemzetiszínű gatyában felsorakoznak a kommunisták mögött, nem kell más, csak megvárni, amíg a kommunisták elvégzik a piszkos munkát – elveszik a birtokot, a bankot, a zsidó és grófi vagyont –, és akkor ők, kézdörzsölve, előlépnek, és átveszik a kését. Andris bá és Örsze néni megkapja az osztásban a magát. A népi irodalom műkedvelői kiadták államköltségen műveiket és minden nemzeti lesz és paraszt. A kommunisták tudták ezt, egy ideig használták a nemzeti parasztokat, majd valamennyiüket bedugták a zsákba. Kovács Imre, egyik vezérürijük, idejében meglépett, a többi engedelmesen túrta, hogy „normalizálják”. Szeretném még egyszer látni szülőházamat, szeretett és szép kis Magyarországot – ez nem valószínű, mert elmúlt az időm, de ha úgy fordulna, hogy ezek a nemzeti parasztoak még egyszer szóhoz jutnak az országban, ez a magyarság egyik tragédiája lenne. A kommunisták csak végrehajtják, amit a szűrés gatyás jobboldaliak terveznek. Ahogy Bethlen István mondta a parlamentben a nyilasoknak: „Az urak azt hiszik, hogy jobbra mennek, de a valóságban körbe járnak, és addig mennek jobbra, amíg megérkeznek a szélsőbalra.” A kommunizmus tragédia, de az igazi ellenfél mindig a „nemzeti” jelmezbe öltöztetett képmutató kapzsi jobboldali.«

Ha van valami, ami ellenállhat mind a nemzeti egyneműsítésnek, mind a nemzetközi illúzióknak, akkor az az olyan törvények rendszere, amely a személyiségnek ad nagyobb mérlegelési lehetőséget. Amely éppen a személyiséget teszi meg a jog hordozójának, nem pedig a közösséget, adott esetben az egykori besúgók bal- és jobboldali közösségét, az ő önvédelmi jogait helyezve előtérbe.

Mert csak az egyes ember, a személyiség, és nem a közösség képes megbirkózni a szégyennel.

Az ügynöktörvény ma Magyarországon jelkép. Annak jelképe, hogy a politikai elit többsége nem érdekelt a miránk, magyarokra háruló szembenézésben. Ami által megszabadulhatnánk a szégyentől, a jobb- és a baloldalon egyaránt. Hogy ne csak megszabaduljunk, hanem fel is szabaduljunk.

FLECK ZOLTÁN

N ehéz megbirkózni a múlttal. A fasizmus összeomlása után az európai demokráciákban a normális élet újratemtésének érdekében rendkívül fontossá vált az aktív felejtés. Nagyon gyorsan és teljesen el kellett tüntetni a közelmúltból azt a tényt, hogy a civil társadalom a megszálló hatalommal szemben elenyésző ellenállást tanúsított, a totális hatalommal együttműködött. Csaknem minden leigázott demokrácia a fasizmusok bukása után – talán legjobban azok, amelyek a leghevesebben éljeneztek és segédkeztek a népirtó hatalomnak – a kollaboráció tényéből az ellenállás mítoszát kovácsolta. Mivel a kommunista rendszerek néhány évtizeddel tovább tartottak, volt idejük a normalizálódásra, néhol a konszolidációra, a kollaboráció gerincroppantóbb és nehezebben emészthető válfajait hagyták örökül.

Mégis a politikai rendszer demokratizálódásának emelkedett pillanataiban volt esély arra, hogy a civil társadalom katarzison essen át, ez az esély azonban végleg elenyészett. 10 évvel e „szent” pillanat után a besúgás, a kollaboráció morális kérdése visszaszorult egy szűk értelmiségi kommunikációba. A lehetőség elveszésében nagy szerepe volt annak, hogy a politikai elit tisztázatlanul kezelte a múlttal való szembenézését, a kényekedve szerint szétszórt információ-morzskákat politikai zsarolásra, taktikai célokra használta, és ezzel eleve megtorpedózta a civil társadalom önvizsgálatát. A társadalomban pedig erős késztetés működött az aktív felejtésre, sőt megbocsátásra, ami nyilván összefügg a kádári szocializmus azon jellemzőjével, hogy a rendőrállam zaklatásait az utolsó két-három évtizedben csak egy viszonylag szűk értelmiségi csoport szenvedte meg közvetlenül. (Persze, hogy mennyire szűk, és milyen zaklatást és mennyit, azt csak történeti kutatások tárhatnak fel.) Pedig e fel nem dolgozott, borzalmakkal terhelt század végén mítoszteremtő állami buzgalom helyett civil társadalmi önvizsgálatra lenne szükség. De ma úgy látszik, az információk visszatartása, elzárása és titkosítása, amelyben a közzsféra átláthatósága ugyanúgy áldozatul esik, mint a polgárok információs önrendelkezési joga, erősebb, mint a rendszerváltás óta valaha.

Ugyanakkor a szent történelmi pillanatok igen veszélyesek tudnak lenni. A gyors katarzis iránti igény könnyen purgatóriumok intézményesítéséhez, moralizáláshoz, agresszióhoz vezet. A gyakran emlegetett német példa idézésekor sokan elfelejtik, hogy a Stasi-múlttal való könyörtelen leszámolást lélektanilag az tette lehetővé, hogy el lehetett választani az érintetteket a szerencsés tisztáktól, az új ország keleti felére lehetett szorítani a lelkiismeret furdalását. A náci múlttal való leszámolás évtizedekkel korábban sem a felelősök megbüntetésére, és különösen nem a társadalom részvételének tisztázása formájában nem ment ilyen könnyen. Éppen Németország példája int arra, hogy egy jogállam két dolgról a történelmi pillanatok elmúlása után sem mondhat le: a közelmúlt történelmi kutatásainak szabadságáról és állampolgári információs önrendelkezési jogának biztosításáról. Előbbi a lassú, konszolidált szembenézést szolgálná, amennyiben az állam ideológiai csápjai visszahúzódnának a történettudomány intézményeiből és a források kezeléséből. A történelmi kutatások feltételeinek maradéktalan biztosítása nélkül elkenő vagy hisztérikus politikai közlések lepik el a közéletet. Utóbbi a meghurcolt, áldozattá vált polgárok korántsem könnyű információs kárpótlását szolgálná. A besúgás erkölcsi megítélése például nem az állam dolga, és nem is a nyilvánosságé, hacsak a korábban besúgott nem dönt így.

*

Egy történelmi példát szeretnék itt felvetni, az írás műfaji korlátai között röviden, két pontra összpontosítva az olvasó figyelmét.

Vajon milyen arányú és súlyú a társadalom részvetele egy erkölcstelen intézményrendszer működtetésében, hogyan ösztönöz erkölcstelenségre egy erkölcstelen rendszer?

Ehhez képest mérlegre lehet-e állítani a beszerzett besúgót és a szomszédait, kollégáit feljelentőt?

A nyílt és rejtett totalitarizmus-elméletek olyan képet sugallnak, amelyben a terrorisztikus állam minden erejével elnyomja a kiszolgáltatott, áldozat társadalmat. A totális rendszerekben a magán teljesen alá van vetve a köznek, az állam tényleg benyomul minden magánszférába. De nem csak az állam klasszikus eszközeivel, hanem a társadalom részvételre ösztönzésével is, ugyanis a társadalom gyarmatosítására, atomizálására legjobb eszköz a feljelentés és a besúgás. Ezek a hatalmi technikák a diktatúrák mindennapjává váltak.

A feljelentések valóságossága, megalapozottsága, illetve az erre való törekvés is az információt fogadó

szervek „feljelentés-érzékenységtől” függ, írja Visnyevszkaja. Az viszont lényegében kulturális kérdés, hogy a történelmi és jogi tradíciók mennyiben erősítik a boszorkányüldöző, ellenségkereső hatalmakat abban, hogy sikeresen vehessék igénybe a társadalomtól jövő tippeket. A spontaneitást gyanakvással fogadó lenini hagyományok a kommunista rendszerekben jobb terepet biztosítottak például az intézményesítésre, amelynek extrém formáját az NDK produkálta. A hatalom cinkosává tevő gyakorlat legdurvább példája a mérhetetlen tömegű munkatárssal dolgozó Stasi volt. A kelet-német titkosszolgálat működése mindkét totális rendszert felülmúlta, mind kiterjedtségében, mind intézményesedtségében, szisztematikus működésében.

A hatalmi tényezőknél küldött állampolgári feljelentő, denunciáló levelek sajátos funkciókat láttak el. A náci és a sztálini hatalom ideológiai alapú, jogi asszisztálással végrehajtott, a feljelentő levelekkel színesített tisztogatási rituáléi sajátos rutinizálódáson mentek keresztül. A purgatórium ilyen intézményesítése, legitimitációja hatékonyan járult hozzá a Párt, Nemzet, Nép szimbolikus reprezentációinak, a közösség közös tudatának megerősítéséhez. A náci időszak elemzéséből kiderült, hogy a denunciáló levelek nagy része a rendszer ideológiai alapjait jelentő faji bűncselekmények elkövetésével vádolt. A vérrontás, a német és nem német személyek közötti tiltott szexuális kapcsolatok, a zsidókkal való barátkozás technikailag nehezen feltárható cselekményeinek tömegét tudta a Gestapo előállítani. Hasonlóan, a mindennapi élet szféráját érintő kategória az ellenséges rádióadások hallgatása. Ezekben, a hatalom szempontjából kiemelt fontosságú esetekben a jogalkalmazók információinak nyolcvan százaléka kívülről származott.

A bürokráciát érintő feljelentések tömegével egyrészt a központi hatalom permanens kontroll alatt tarthatta a helyi bürokráciát, másrészt könnyűszerrel demonstrálta a populáris részvételt a hatalomban. A helyi hatalom és néhány központi politikai tényező elleni kifogások feljelentésbe foglalásából a diktatúra kettős hasznát húzta: megalapozta az apparátus félelmét, és tovább erősítette a „jó uralkodó – rossz végrehajtók” hamis legitimitációs tételét. Sőt bizonyos ideológiai ballasztokat (Volksgemeinschaft) éppen az ilyen feljelentési hullámok töltöttek meg tartalommal. A társadalom viszont, a diktatúrákban szokásosan rossz érdekérvényesítési utak pótlásaként, a „gyengék fegyvereként” értelmezhetette a hatalom informálását. Persze a helyettesítő eszköz félelmetes fegyverként is szolgálhatott személyes, munkahelyi, politikai konfliktusok megoldásaiban.

A kommunista rendszerekben, a nemzetiszocializmushoz képest, a büntetőjogi feljelentési kötelezett-

ség is szélesebb körre terjedt ki (szovjetellenes szervezetben való részvétel, banditizmus, társadalmi tulajdont nagymértékben károsító lopás), a pedagógiai telítettség is nagyobb volt. De az intézményesedettség előrehaladását magyarázhatjuk a hosszabb történelmi periódussal is. A magyarországi szocializmus történetében is számos olyan intézmény működött, amelyhez az állampolgárok panaszait megfogalmazó beadványaikkal fordulhattak. A párt minden szintű szervei, a főtítkárok titkárságai, a minisztériumok, a bűnüldöző szervek, a helyi tanácsok apparátusai ugyanúgy címzettek lehettek, mint a sajtó.

A jó néhány lehetőség közül azért érdemes a népi ellenőrzés szerveihez intézett leveleket elemzés alá vetni, mert az intézmény egyik kifejezett célja éppen a máshova nem küldhető bejelentések összegyűjtése és kivizsgálása volt. A KNEB elődjeként az Állami Ellenőrzési Központ ellenőrizte az 1954. évi I. törvény végrehajtását. A törvény „A lakosság bejelentéseinek intézéséről” címet viselte és a diktatúra enyhítésének, az állampolgári részvétel fokozásának jegyében született. A törvény preambuluma szerint: „Minden állampolgárnak joga és becsületbeli kötelessége, hogy feltárja a hibákat és fogyatékosságokat, melyek az állami és gazdasági élet bármely területén jelentkeznek, kezdeményezze az állami és gazdasági szervek munkájának állandó tökéletesítését, harcoljon a pazarlás és a bürokratikus ügyintézés ellen.”

A korabeli szövegek büszkén emlegetik a panaszjog törvénybe foglalását, hiszen addig csak panaszládák, könyvek, irodák, és a megyei tanács vb titkárság nyilvántartója gyűjtötte e leveleket, most, az '53 júniusi kormányprogramnak megfelelően a nép aktív részvétele biztosított.

A forradalom leverése utáni konszolidáció egyik első lépése volt az államigazgatási eljárásról szóló törvény (1957. évi IV. tv.), amely újból intézményesítette az állampolgári panaszjogot. Az 1957. évi VII. tc. pedig létrehozta a rendszerváltásig működött népi ellenőrzést. Már az első évben 9 ezer bejelentés érkezett a 230 bizottsághoz, amely 1560 taggal és 2500 társadalmi megbízottal dolgozott. 1960-ra a bejelentések 20%-kal csökkentek (kb. 7 ezerre).

A bejelentések, panaszok és központi tervek alapján végzett vizsgálatok jelentős szerepet játszottak a korabeli jogalkalmazási rendszerben. A népi ellenőrzés hozzáértő munkatársai által vizsgált gazdasági szabálytalanságok gyakran képezték a vád alapját büntetőügyekben.

Megvizsgáltam több száz levelet a KNEB Közérdekű Bejelentések Irodájához 1958-ban, 1978-ban, illetve 1986-ban érkezettek közül. A három időszak a levelek tematikáját, stílusát tekintve csak kevésbé tér el egymástól. Az *osztályharc típusú feljelentés*, amelyben

a politika által stigmatizált csoportok képviselőit leplezik le a levélírók, szinte kizárólag csak a korai időszakra jellemzőek. Ezekben a levelekben a konkrét személy vádolásának hivatkozási alapja valamilyen, a központi ideológia által is kirekesztett, megbélyegzett csoporthoz való tartozás. 1958-ban még előfordul az „ellenforradalmi cselekményekben való részvétel” vádja, bár ehelyütt meglepően ritkán. Gyakoribb a korabeli szóhasználatnál üzemi szarkáknak nevezett munkahelyi tolvajok leleplezése. A másik két évben összesen egy idős bejelentő („Mint 17-es veterán harcos, aki Frunze et. csapatában harcolt...”) hivatkozik egy kémgyanús személyre.

Mindhárom évben túlnyomó többségben vannak a *hatalmi visszaélést* szavá tevő levelek. 1958-ban találhatunk olyan beadványokat, amely a diktatúra vagy a megtorlás során szerzett hátrányok (lakások, földek kisajátítása, alkalmazási tilalmak) felszámolását kéri. Úgy tűnik, élt egyfajta illúzió az intézmény ideológiai megalapozását nyújtó „törvényesség visszaállítása” tétel iránt. Gyakorlatilag minden hatalommal rendelkező előfordul a bepanaszoltak között, a minisztériumtól a helyi tanács tisztviselőin át a kórházigazgatóig. De leggyakoribb a termelőszövetkezeti elnökök és gyárigazgatók visszaéléseinek említése. Ebben természetesen szerepet játszik a politikai vezetés által is gerjesztett és kihasznált „ügyeskedés” elleni közhangulat. Ezeket a leveleket ezért nehéz élesen elválasztani az előző típustól. A fő vád szinte kizárólag – pontos vagy pontatlan megfogalmazásban – valamilyen gazdasági bűncselekmény elkövetése.

E leleplezések mellett erőteljesen jelen van azonban mindhárom évben a *morális alapú* denunciació is. Az elemzett levelek írói közül szinte mindegyik a vagyoni helyzetre való hivatkozással keresi meg a hivatalt. A „nézzék meg, honnan van XY-nak ilyen autója, hogyan tud öt évente nagyobb lakásba költözni” típusú bejelentések, nyilván a növekvő vagyoni egyenlőtlenségek hatására, 78-ra és 86-ra válnak jellemzővé. Az olyan bejelentések sem ritkák, amelyekből szinte süti a személyes bosszú motivációja, szomszéd, távoli ismerős, munkatárs, stb. ellen. Egyébként a levelekben kifejeződő személyes motivációkat tekintve ebben a mintában is keveredik az instrumentális (egyéni haszon) és az affektív oldal. Nehéz megbecsülni a személyes bosszú és az ideológiai meggyőződés arányát, de sejteni lehet, hogy az ideológiai nyomás enyhülésével, az indoktrináció ritkábbá válásával a feljelentő levelek alapfunkciója nem a hatalom meggyőződéses kiszolgálása, hanem a személyes bosszú, elkeseredettség vagy a tényleges közérdekű panaszkodás.

A névtelen bejelentések aránya lényegileg nem változott, a közvélemény és a hatalmi hozzáállás eset-

leg igen. A bejelentések hatalmi kezeléséről nincs túl sok információ, az kiderül ugyanakkor az iratokból, hogy egy-egy vizsgálathoz elég volt egy kis konkrétumot közölni. A közvetlenül a népi ellenőrzéshez küldött bejelentések és panaszok kb. 30%-t találták alaptalannak. A népi ellenőrzés utolsó évtizedének elejéről származó adatok szerint az évente közel ötezer közérdekű bejelentés és kétezer panasz többsége érdemi intézkedést eredményezett.

Feljelentő levelek, besúgás, hatalom előtti denunciació minden rendszerben létezik. Írásbeli formáját a Velencei Köztársaság intézményesítette először, de különleges jelentőségre a huszadik század diktatúráiban tett szert. Hasonlóan általános lehet a kollektív értékekre, érdekekre való hivatkozás a magánérdek elrejtésének szándékával. Csak az nem mindegy, hogy milyen az alapul fekvő hatalom. Az elnyomó hatalom legembertelenebb ténykedéseire kérte a társadalom részvételét, megnyomorítva a társadalmat és nehézzé téve a diktatúra utáni morális felépülést. A modern diktatúrák és különösen a totalitárizmusok rendkívül fogékonyak voltak a feljelentésekre, a lentől származó információkra. A társadalom önmagán gyakorolt kontrollja, vagy a tisztogatásokban való rituális részvétel tehát nem egyszerűen nyíltan kikényszerített viselkedés a totális rendszerekben.

NAGY ENDRE

Van Hannah Arendtnek egy fejtegetése a totalitárizmusok keletkezéséről írott híres művében, amelyben azt magyarázza, hogy a jog képtelen megbirkózni azon dilemmákkal, melyeket ezek a huszadik századi emberirtó monstrumok exponáltak. Ott van például az emberölés büntette. Az emberiség jogi géniusza a ködbevesző múltak árnyán olyan gondolati konstrukciót dolgozott ki eme büntett tilalmazásakor, mely szerint az elkövetéshez szükségeltetik az elkövetőnél az ölési szándék. Csakhogy azok, akik a holokausztot végrehajtották, szubjektíve semmilyen ölési szándékkal nem bírtak. Egyszerűen egy népesedéspolitikát ültettek át a gyakorlatba.

Menjünk tovább. A modern jog nagy vívmánya volt a nullum crimen sine lege elv általános elfogadása. Jött azonban a második világháború vége. Ne is beszéljünk a Nürnbergi per bonyodalmairól, vegyünk egy 'kisebb' esetet. Egy Puttfarken nevű thüringiai tisztviselő feljelent a háború alatt egy Göttig nevű kereskedőt, aki a falra festette, hogy „Hitler tömeggyilkos és háborús bűnös”. Göttiget elfogják, ha-

zaarulás előkészülete miatt halálra ítélik és kivégzik. A háború után előveszik Puttfarkent, és „közvetett tettesként” életfogytiglani börtönre ítélik. A perben a vádló ügyész így érvelt a közvetett tettség tényállása mellett: „Arra az esetre, hogy a gyilkos eszközeül egy német bíróság szolgálhat, korábban senki sem gondolt...Hogy a bíróság formálisan jogszerűen cselekedett, amikor jogtalan ítéletet hozott, a közvetett tettséget nem zárhatja ki.”

Azt gondolom, erre az érvelésre az összes nagy jogász, Ulpianustól Blackstonig megfordul a sírjában, de most jön a java. Az ügyész egy 1946. február 8-án (tehát az elkövetés után több évvel) hozott törvényre hivatkozik, mely kimondja: „Tettesként büntetendő az, aki a büntetendő cselekményt bűnösen maga vagy más által elköveti, akkor is, ha a másik jogszerűen cselekedett”. Az ügyész, midőn elismerte: arra, hogy a gyilkos eszköz egy német bíróság lehet, „korábban senki sem gondolt”, erről a törvényről azt mondja, hogy „ezzel nem tételezték új, visszaható hatályú jogot; csupán az 1871-től érvényben lévő kódex autentikus interpretációjáról van szó”.

Erre elfogulatlanul csak azt lehet mondani: ha az nem új crimen, hogy a gyilkosságot egy bíróság is elkövetheti ítéletével, méghozzá jogszerű cselekvéssel, akkor elismertetik a bírói jogalkotás, meg a visszamenő hatályú büntető jogalkotás. De hogy az ügy még cifrább legyen, a bíróság Puttfarkent nem közvetett tettségért, hanem gyilkosságban való bűnsegédi részességért ítélte el. Amiből következik, hogy akik Göttiget bírakként halálra ítélték, maguk is bűnösök. (Az eset tárgyalását lásd G.Radbuch: Törvényes jogtalanság és törvényfeletti jog; in:Varga Csaba szerk. : Jog és filozófia. Bp.1998.187-189.o.).

Jöjjünk időben és térben közelebb. Vegyük az 56-os sortüzek ügyét. Az egyik jogi vélemény szerint a sortüzek akkor dördültek el, amikor Magyarország háborúban állt a Szovjetunióval, következésképpen e sortüzekre a parancsot kiadók (és/vagy végrehajtók?) háborús bűnöket követtek el. Amelyek viszont nem évülnek el. Az ellenvélemény erre azt mondja, hogy a háború kritériumai nem álltak fenn, következésképpen, ha a sortűz elrendelése és/vagy az abban való részvétel büntetett valósított volna is meg, a cselekmény elévült. Mások meg azt mondják, hogy a sortűzet elrendelőik mint fegyveres alakulatok tagjai, felsőbb parancsnak engedelmességek, s ha egyáltalán felmerül a bűnösség, akkor a parancskiadó politikusok(?) a felelősök. Erre viszont azt lehet mondani:1956 decemberében (amikor például a salgótarjáni sortűz eldőrdült), nem volt semmiféle törvényes kormány. A Kádár-kormányt senki semmilyen alkotmányos fórumon nem legitimálta, következésképpen akik a parancsra hivatkoznak, mindenképpen téved-

nek, mert nem törvényes kormány parancsait hajtották végre. Lehetne még azt mondani, hogy a Kádár-kormány forradalmi legitimitással rendelkezett (hiszen magát nyilván eme legitimitási alap megszerzése végett „Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánynak” nevezte), de ezzel meg az a baj, hogy ugyan 1956-ot negyven évig hivatalosan ellenforradalomnak kellett hívni, de még ekkor sem mert előállni senki azzal az ötlettel, hogy a Kádár-kormányt egy – amaz állítólagos ellenforradalommal szembeni – forradalom juttatta hatalomra. Úgyhogy a Kádár-kormány csak pszeudoforradalmi volt, semmiképpen sem mondható törvényes parancskiadónak (arról nem is beszélve, hogy soha semmilyen parancskiadót nem találtak meg).

De lépünk hátrébb kicsit az időben. Vegyük a kommunista hatalomátvételt. A nagy trauvaille az volt, hogy az egyébként elég tisztességes parlamenti választásokon soha többséget nem nyert kommunisták a kommunikációs szférát egyesítették a rendőrséggel (azaz: kisajátították a definíciós hatalmat, és ők mondták meg, hogy például fogalmilag ki a reakciós, s ezt rendőrséggel szankcionálták, megszüntetvén ezzel az ideális kommunis közösségnek még az írmagját is), és mindenkit, aki nekik nem parírozott, reakciónak és a nép ellenségének kikiáltva koholt vádakkal és perekkel (kezdve a Magyar Közösség perrel 1946-ban) megfélemlítették azokat az embereket, akik útjukban álltak. Ha ez sem segített, akkor az oroszok teljesen törvénytelenül kiiktatták az akadékoskodó politikust a közéletből (mint például Kovács Bélát), elvitték valamelyik gulagjukra. Az ország hamarosan megértette, hogy nem lehet ugrálni, mert aki ugrál, annak szabadsága és egzisztenciája van fenyegetve. Ily módon az 1947-ben megválasztott parlamentet rövidesen pacifikálták (már 47 végére, vagy 48-ra, mikor a Népfrontot arra használták, hogy a többi pártot likvidálják, vagy 49-re, amikor egy alkotmányt fogadtattak el?), azaz a parlament, mely megszünt valóságosan a népakarat kifejeződése lenni, elveszítette legalitását. Következésképpen szoros jogi értelemben a törvények, melyeket ettől kezdve alkotott, nem voltak érvényes törvények. Ezt észben tartva térjünk egy percre vissza a háború utáni Németországba.

Egy Schröder nevű szászországi főállamügyész 1956-ban sajtó útján bejelentette, hogy büntetőeljárás fog kezdeményezni azon bírák ellen, akik a náci időkben „embertelen bírói ítéleteket hoztak” a nemzetiszocialista parlament törvényeire hivatkozva. Érvelése az volt, hogy mivel a náci törvényeket az úgynevezett felhatalmazási törvény alapján hozták, ezt viszont olyan körülmények között fogadták el, melyek megszüntették a parlament legitimitását (például Hitler erőszakkal megakadályozta a kommunista

képviselőket, hogy részt vegyenek az ülésén, s az immunitást figyelmen kívül hagyva letartóztatta őket, s a Centrum párthoz tartozók az SA fenyegetésének hatására kényszer alatt szavazták meg a törvényt), ezért egyetlen bíró sem hivatkozhat olyan törvényre, és nem alkalmazhat ennek alapján olyan jogot, mely nemcsak jogtalan, de maga is bűncselekmény.

Ha mármost eltekintünk a jelentéktelen különbségektől, melyeket a parlament legitimitásának felszámolásában itt a kommunisták, amott a náci produktáltak, akkor azt kellene mondani, hogy – mondjuk – az 1954. évi IV. törvény alapján kötött házasságok jogilag érvénytelenek, mert a törvényt törvénytelenül hozták. És, mondjuk, érvénytelen az összes öröklés, melyet ama jogszabályra, vagy a Ptk.-ra alapítottak (hiszen utóbbit is egy törvénytelen parlament hozta).

Kész abszurdum az egész! – kiált fel erre a józan elme. S igaza van. Csakhogy itt évtizedeken keresztül az abszurd volt a valóság a jogban. Circus Juris (hogy egy hajdani jogbölcslő, Horváth Barna kifejezését kölcsönözzük). Miként a cirkuszban a bűvész egyszer nyulat, másszor színes kendőket varázsol elő a kalapból, igény szerint, úgy varázsolta elő a jog létezésében egyszer a jogállamiság univerzális, másszor az osztályharc partikuláris megoldásait. Miként az akrobaták színlelik, hogy a szédítő magasságban úrrá lettek a tömegvonzáson, a valóságban csak alkalmazzák azt. A szocialista jog ilyen jogi akrobatika volt. Míg egyfelől a jogállamiság felhőrégióinak lélegzetelállító gyakorlatait mutatta be, másfelől nem tett mást, csak az osztályharc tömegvonzásának engedelmeskedett. Sőt, inkább azt kell mondani: a jog színe csak a visszáján volt érthető.

A jogászoknak azt tanították az egyetemeken, hogy a burzsoá törvényesség fellazult, mert teret engedtek az állítólagos bírói önkénynek (gumiparagrafusokkal, a diszkrecionális jogkör kiterjesztésével stb.), mellyel szemben állt a szocialista törvényesség, melynél a bíró szigorúan alá van vetve a törvénynek. De egy füst alatt azt is tanították, hogy van jogpolitika, mely nem más, mint a párt politikájának érvényesítése a jogalkotás és jogalkalmazás területén (mint ezt bárki megtalálhatja a szocialista jogelmélet kidolgozójának tankönyvében, melyből évtizedekig a joghallgatók tanulták, hogy mi is a jog). Rámutattak, hogy a törvényeket – mint minden jogállamban – az arra felhatalmazott szerv mint a népszuverenitás letéteményese alkotja – de közben mindenki tudta, hogy a törvényeket csak szentesíti a parlament, miután jóváhagyták a pártközpontban. Színe és visszája. Úgy néz ki, mintha..., de mégse. Aztán az is tanítottott, hogy a Legfelsőbb Bíróság csak jogalkalmazási irányelveket bocsát ki, de minden odafigyelő tudta, hogy egyrészt a jogegységesítő döntéseket és állásfoglalá-

sokat megint csak megkonzultálták a pártközpontban, másrészt, hogy a döntések sokszor valódi új jogszabályok. Továbbá: megtanították a joghallgatóknak, hogy az angol precedensjog is sérti a törvényességet (mert fellazítja a törvénynek való alárendeltséget), de minden gyakorló jogász tudta, hogy ha a Bírósági Határozatokban – melyekben a Legfelsőbb Bíróság eseti döntéseit is közzétették – talált egy esetet, melyet egy perbeli ügyre rá tudott húzni, a bíróság szolgálékúbban követte azt, mint az angol alsóbb bíróságok a felsőbbek döntését (ami ott kötelező)..Sőt! Olyan „közönséges” „szocialista” közület, mint az SZTK (tessék figyelni: Szakszervezeti Társadalombiztosítási Központ) a hetvenes években egy legfelsőbb bírósági eseti döntésre alapította a társasházi képviselők után fizetendő tb. járulékfizetési kötelezettséget, melyet ő nyert meg egy perben, majd a jogerős ítélet dátumától – az általános polgári jogi elévülési időre hivatkozva – a társasházaktól (minden társasháztól!) őt évre visszamenőleg követelte a tb. járulék megfizetését a közös képviselők után. Ki is akkor a jogalkotó?

De nehogy azt gondolja valaki, hogy ez a szocialista joglétezés valami originálisan szocialista szülemény volt Magyarországon. Nem, és az sem véletlen, hogy Horváth Barna a *Circus Juris* terminust a két világháború közötti jogállapot talaján találta ki. Mert a helyzet az volt – Bibó magyarázza el nekünk –, hogy miközben a magyar jogászképzés magas színvonalon mozgott, volt kontraszelektív „mezei jogászat” is, és miközben európai szintű jogalkalmazás folyt az ítélkezésben, ugyanez a juriszprudencia-csináló gépezet produkált ugyanakkor például falukutató pereket is. Ott is: színe és visszája. Úgyhogy az úgynevezett szocialista korszakban is volt színvonalas jogalkotás és jogalkalmazás, s csak akkor bicsaklott ki a szofisztikált jogtudás, ha a hatalom szírehangjai környékére vezetett, s bizony ilyenkor már nem fogta be a fülét, mint Odüsszeusz, viasszal.

De térjünk vissza a szocialista korszakhoz. A jog, nevezetesen a tételes jog teherbíróképességének a rendszerváltás óta számunkra világossá váló korlátai a magyar jogászságot – szemben a második világháború utáni német jogászsággal – felkészületlenül érték. Ez utóbbi ugyanis intellektuálisan interiorizált olyan fogalmi konstrukciókat, melyek segítettek neki abban, hogy a pozitív jog korlátait percepcionálja, és megpróbálja ezeket transzcendálni. Így a korábban idézett tübingi főállománygyász, amikor azt deklarálta, hogy a törvénytelen perekben igazságtalan ítéletet hozó bírakat felelősségre kell vonni, idézett kijelentését emígyen indokolta: „Az *emberi jogokra* hivatkozunk, melyek felette állnak minden írott jogtételnek – vagyis az elvonhatatlan és kétségbevonhatatlan jogra, mely embertelen zsarnokok bűnös parancsaitól

elvitatja az érvényességet”(im.189.o.).A német jogász számára eleven probléma volt tehát az, amit Gustav Radbruch úgy nevezett, hogy „törvényes jogtalanság”, merthogy van egy mérce, nevezetesen a természetjog, ami felette áll a pozitív jognak. Ezzel szemben a mai felnőtt jogászság nagyrésze az egyetemen – még az egyik legkiválóbb jogelméleti szaktekin-télytől is – csak azt tanulhatta, amennyiben a természetjog problémája egyáltalán felmerült, hogy az csak „ideológiai”, s nem jog. Szeretném hangsúlyozni: nem arról van szó, hogy magunkévá tegyük konkrétan valamely természetjogi elméletet, hanem csak arról, hogy legyen a fejünkben egy olyan gondolati szerkezet, melyben megvan a helye a pozitív jog kritikai ellentétjének, éspedig amely nem csupán mint a pozitív jog gondolati horizontján innen maradó de lege ferenda perspektíva létezik, hanem morális értékmérceként. A de lege ferenda gondolkodás a jog alternatíváit csak logikai vagy célszerűségi aspektusból veszi szemügyre, s nem abból a szempontból, hogy: igazságos-e. De ha : vannak-e a jognak *értékmércei*. Ez még a kurrens jogelméleti tankönyvben sem volt található, csak valamely szakmunkában, de ott is azonnal (egyébként eredetileg Sztálin nyelvtudományról írott cikkére hivatkozással) elutasítva, mint burzsoá áltudományos probléma. Nehogy valakinek eszébe jusson a szocialista jog konkrét rendelkezéseit összevetni a szocialista rendszer deklarált igazságossági értékosztulátumaival.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a magyar jogászság „védtelenül”, intellektuális fogalmi eszközök nélkül nézett szembe a rendszerváltás jogi dilemmáival. Szépen látható ez azokban az esetekben, amikor valamely kétes, mondjuk: privatizációs ügyben, vizsgálatot rendelnek el, s a vizsgáló grémi-um azzal a megállapítással végzi, hogy „az eset morális szempontból aggályos, de jogi szempontból kifogástalan volt”. Hogyisne jutnának ilyen megállapításra a vizsgálók, akik csak azt tanulták meg, hogy a jog és a morál nem azonos, és soha sem hallottak például olyan nézetről (melyet egy nem egészen jelentéktelen francia szociológus képviselt vagy száz évvel ezelőtt: úgy hívják, hogy Émile Durkheim), mely szerint jogszabállyá éppen azon morális normák válnak, melyek a társadalom legalapvetőbb életértékeit fejezik ki. Hogy ennek következtében ép társadalmi köz-morálba beágyazottság nélkül a jog – hogy a legeny-hébb kifejezést használjuk – elbizonytalanodik. A jogi hermeneutikának ugyanis, mint arra a már fentebb hivatkozott két világháború közötti nagy alakja, Horváth Barna rámutatott (meg, persze mások is, csak azért hivatkozunk rá, mert ő magyarul – is! – írt, és tétéleit nyugodtan lehetett volna a csak magyarul beszélő joghallgatóknak tanítani), egy értékértelmezés-

sel kell kezdődnie, nagyjából olyanformán, hogy a jogalkalmazó először is abból indul ki, mi is az igazságos az adott esetben. Ismerem persze jogászaink elhamarkodott és mélységes gondolatlanságról és kollektív cinizmusról árulkodó válaszát: „Hja kérem, a bíró nem igazságos, hanem csak jogilag megalapozott ítéletet akar hozni”. Ebben az egy mondatban benne van az egész szocialista meg nem szocialista jogi pozitivismus gyakorlati „utó”-csődje. (Ez még akkor is így van, ha egyre több korábbi emberi jog „pozitiválódik”, mert az államok belső jogukba iktatják azokat, ugyanis semmilyen jog nem áll meg konkrétan, ha nincs mögötte a morális háttér).

Mármost az eddigieket azért vezettük elő, hogy lássuk: a jog teljesen képtelen rendezni a forradalmi és rendszer-váltásoknál felmerülő felelősségi kérdéseket. Láttuk: az a jogi felfogás, mely a bírákra ruházza azt a felelősséget, hogy egy törvényről eldöntsék, vajon törvényes-e, vagy törvényes jogtalanság, szemben áll azzal az ősi római jogra visszamenő, amúgy ma is általában érvényes szabállyal, mely szerint praetor jus non fecit sed applicat. Milyen alapon vizsgálhatja felül a törvény törvényességét a bíró? A már fentebb hivatkozott százsországi főállamügyész azzal indokolta a bírák eme kötelességét, hogy egyrészt tudniuk kellett volna, hogy a parlament maga vált törvénytelenné. Felmerül a kérdés: mikortól? Vajon, amikor Hitler egyetlen kommunista parlamenti képviselőt eltávolított a Reichstagból, rögtön illegitim lett a parlament? Vagy csak akkor, amikor már a képviselők felét eltávolította, megfélemlítette? Aztán itt van a kényszerítés maga. Senki a magyar polgárokat nem kényszerítette – a kényszer jogi fogalmának megfelelően, amelyet akkor alkalmaznak, ha például egy szerződés érvénytelenségét emiatt deklarálja a bíróság – arra, hogy 99,99%-ban a párt által előzetesen jóváhagyott képviselőjelöltekre szavazzanak a parlamenti – választásnak csúfolt – szavazásokon. Pedig valamiféle kényszernek lennie kellett, ami mindig kiderül, ha ténylegesen szabadon választhatnak az emberek. Lehetne azt mondani (amit mondanak is, például a baloldali forradalmárok, mint a Rote Arme Fraktion tagjai), hogy „strukturális erőszak” van, vagy volt. Jó, de akkor ki gyakorolta felelősségre vonható módon az illegitim erőszakot? A Hazafias Népfront által kiállított szavazatszedő bizottság tagjai? Kész abszurdum az egész. Persze: Circus Juris. Mert szociológiailag mondhatnánk: van olyan kényszer, melyet az emberek szinte észre sem vesznek. Nevezük ne strukturálisnak, hanem „életvilág-kényszernek”. Az emberek egyszerűen tudják, hogy el kell menni szavazni, mert ellenkező esetben látni fogják, hogy ő a nem-szavazók között van, és ez már eleve gyanús, hisz aki nem szavaz, az már a népi demokrá-

cia ellensége lehet, stb., stb. Az emberek tisztában vannak az ilyen hétköznapi szelíd kényszerekkel, és nem akarnak kellemetlenségeket maguknak a hétköznapi lét kényelmességének felrúgásával. Másrészt az emberek szeretnek egyetérteni a hatalommal, pláne, ha nincs alternatíva. „Hatalomvéde bensőségeség” – mondta Thomas Mann Wagnerről. Vagy egy másik példa. Senki sem kényszerítette a bírákat az ötvenes években, hogy koncepciók perekben ítéelkezzenek. Elég volt utalásszerűen figyelmeztetni a bírót arra például (mint Rónay György A párdúc és a gödölye című regényének bíró főhősét), hogy már korábban is hajlamos volt a hatalom szája íze szerinti ítéelkezésre, akkor most miért kukacoskodik. Bourdieu francia szociológusnak van egy sokatmondóan briliáns fejtegetése arról, miként jön létre a nem tudatos tömegméretű társadalmi cselekvés: „valószínűségi okság”. Utóbbi: „valójában egy dialektikus kapcsolat eredménye, egyrészt egy habitus (melynek gyakorlati anticipációi a korábbi élettapasztalatokban gyökeresnek), másrészt bizonyos valószínűű jelentések között, ez utóbbin azt a feladatot értve, amit az egyén a közreműködésével valóra váltandó jövő jelenének szelektív észlelése és eltorzított érzékelése alapján tűz ki maga elé (hogy mit kell tennie, mondania, stb.). A gyakorlatok tehát egy fogékony és befolyásolt egyén és egy *feltételezett*, vagyis előre érzékelt és előre megítélt *világ* találkozásának eredményei, ahol ez a világ az egyetlen, amit az adott egyén valaha megismerhet” (P. Bourdieu: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat. Bp.1978.269.o.).

Nagyjából így jött létre az osztársadalmi beletörődés a diktatúrába: elég volt az erőszak láthatóvá tett jelenléte a totalitarizmus kemény korszakában, hogy a – már hamis, de reális tapasztalatokon nyugvó, anticipációkat habitussá interiorizáló – életvilágbeli kényszereselekvés továbbműködjön kényszereselekvés-ként akkor is, amikor már a diktatúra „felpuhult”.

Úgyhogy, aki netántán fenti fejtegetésünk olvas-tán, melyben kétségbe vontuk a pártállami korszak parlamenti-jének legitimitását, azt vetette magában ellenünk, hogy hát nem megszavazta-e a nép a Hazafias Népfront jelöltjeit (hadd szúrjuk itt közbe: Hazafias Népfront? Ugyan kérem. Ez is csak politikai hipokrizis volt.), mégpedig 99%-osan, tartsa észben a bourdieu-i társadalomlélektani és tudásszociológiai jelentőségű fejtegetéseket. Az emberek inkább képesek egy-egy nagy hősies aktusra, mint arra, hogy tartósan szembeszegüljenek az életvilág megszokott strukturális erőszakával. Hiába tudja mindenki, hogy egy bibói úgynevezett hamis alaphelyzetben ténykedik, mikor elmegy szavazni – ha a hamis alaphelyzet permanenssé válik, az emberek kialakítják a túlélés permanens etikáját, melynek lényege,

hogy nem lehet etikusan cselekedni. Lukács György mondja valahol szellemesen: „Nem szeretem azokat a korszakokat, melyekben ahhoz, hogy az ember pusztán tisztességes legyen, valóságos morális atlétának kell lennie”. Lehet ugyan, hogy voltak morális atléták, akik 56 eltiprása után semmilyen kooperációra nem voltak hajlandók a Kádár-rendszerrel (mint Bibó), de ilyen kiállást tömegméretekben elvárni irreális lenne.

Ilyen társadalomlélektani általános habitus mellett nem csoda, hogy a magyar társadalomban a múlt bűneiért nem volt felelősségrevonás. Mindenkinék megvan a mentsége. Eltekintve azoktól a tulajdonképeni politikai analfabétáktól, az úgynevezett Akárkiktól (Das Man: lásd Heideggernél), akik (s ezek nincsenek kevesen) meg vannak győződve arról, hogy 56-ban tényleg ellenforradalom volt, hogy a szovjet hadifogolytáborokban és gulagokon, ha valaki „megbecsülte magát”, egész jól ment a sora (és ehhez hasonló tömeg-sztereotípiák), az emberek nagyjából kétféleképpen redukálják kognitív disszonanciájukat (hogy eme szörnyű szociálpszichológiai zsargonban beszéljünk). Az egyik csoportba a konvertiták tartoznak. Az ő érvelésük nagyjából így hangzik: „Én őszintén hittem, de most már belátom..., stb.”. A kijelentést a büszkeség és szégyen zavaros érzelmi elegye veszi körül. A büszkéhez tartoznak azok, akik arra hivatkoznak, hogy ők már korábban, még a rendszer fennállása idején „felébredtek”, és hathatósan közreműködtek annak lebontásában. Őket – úgy érzik, sőt még hősként is úgy érzik – az érdem mentesíti a felelősség alól. (Hogy ezt utólag is meg lehet konstruálni, az már az ügyeskedők, a minden helyzetben talpra esők művészete). A másik csoportot a túlélők alkotják. Ők meg azt mondják: „Tudtam én persze, hogy az egész rendszer egy nagy humbug, de hát valahogyan meg kellett élni..., stb.”. Itt is vannak olyanok, akik a „csavarönideológiát” képviselik: „Én csak egy kis csavar voltam a gépezetben, mit tehettem volna én?”. A másik alcsoportot azok alkotják, akik nagyobb mértékben közreműködtek a rendszer fenntartásában és működésében, egyesek, fenn, egészen a magas posztokon, azzal mentették magukat már akkor és most is, hogy ők csak azért vállalták a közreműködést, hogy „ne a hülyék csinálják”. Míg az első nagy csoportot az őszinte tévedés, az utóbbit a jobbító szándék mentesíti a felelősség alól.

Ily módon aztán adva van egy magyar társadalom, melyben mindenkinék bűntudata van, de senki nem vállal felelősséget „a múlt bűneiért”. A társadalom a felelősségvállalás és vezeklés helyett pseudoigazságtételekkel foglalkozik. Ha már a felelősségre vonás lehetetlen. Itt van az átvilágítási meg az ügy-

nöktörvény. Ha nem tudunk kit felelősségre vonni az elmúlt szocialista időszak bűneiért, a tulajdonok elvételeért, a szovjet csapatok 56-os behívásáért, a Recsen elpusztítottakért, Bibó István börtönbeli megveréséért, a Kádár-kolbással félholtra verésekért, Rajk László és Nagy Imre (igen: így együtt és egyszerre) kivégzéséért, Demszky Gábor rendőri megveretéséért, ellenzékiek állástalanításáért, a gazdaságpolitikáért, mely Magyarországot vagy húsz-harminc év lemaradásba taszította a boldogabb nyugati országokkal szemben (hogy csak néhány bűnt ragadjunk ki találmokra), akkor megpróbáljuk elverni a port a besúgókon, de csak akkor, ha beleártják magukat a magas politikába vagy egyéb magas állásokat akarnak elfoglalni. A kicsiket viszont a személyiségi jogra hivatkozással megvédjük a nyilvánosságtól. Erre az az indoklás, hogy a kisbesúgó szegény ügyis pszichikai kényszer meg fenyegetés alapján sűgött be (nagyvonalúan elfelejtkezünk azokról, akik azt pénzért vagy egyéb naturális előnyökért tették; a kérdésre: miért? – nincs válasz), ezzel szemben a parlamenti képviselő, az ügyvéd és a neves zsurnaliszta (a kör bővíthető és szűkíthető) besúgása azért nem bocsátható meg, mert „aki besúgott, az ne lehessen felelős pozícióban”. Mondatik ez akkor, mikor tudván tudatik, hogy párttagot nem lehetett besúgónak beszervezni, és – hogyha már nagyon akarjuk firtatni a dolgot, hogy ki a felelősebb – az „élcspathoz” tartozókat inkább felelősnek lehet tekinteni „az egészért” mint a piti besúgókat.

Az egész olyannyira abszurd – amellet, hogy mutatja a felelősségre vonás és felelősségvállalás komoly nemakarását a magyar társadalom részéről –, hogy egy Beckett vagy Ionesco vagy Mrozek tollára való.

Szóval: mindenki bűnös, de senki sem felelős. Mindenki úgy viselkedik, mint Theodor Haeccker Ádámja (melyet Heinrich Böll használ „Ádám hol voltál?” c. regényének mottójaként), némileg átalakítva:

„A világkommunizmus sok célt szolgálhat. Többek között, hogy alibit igazoljunk Isten előtt.

– Ádám, hol voltál?

– Én, kérem, a kommunizmusban.”

Pedig a bűnről azt kell mondanunk, amit Illyés Gyula „Egy mondat a zsarnokságról” című versének tautológikus telitalálata mond a zsarnokságról: „Ahol zsarnokság van – ott zsarnokság van. Ugyanígy: „Ahol bűn van – ott bűn van.” A bűn – hogy kissé misztikus nyelven beszéljünk – miként egy atomfelhő lebeg a felelősséget a bűnért nem vállaló közönség felett, hogy mérgezett eső alakjában beleszorogjon poharunkba, üzleti kézfogásainkba, gyermekeink szocializációs folyamatába, ciánként a Tiszába, csalással telt ölelkezésekbe és katedrákról hirdetett tév-tanokba.

Nem akarjuk elmosni a különbséget a hóhér és áldozat között. Az áldozatokkal szeretnénk megértetni, hogy a „hóhérok” – ahogy a „puha diktatúra” felé közeledett a rendszer – egyre kevésbé voltak a szó klasszikus értelmében vett hóhérok, hanem vagy hitelteli igazságosságrajongók, vagy kognitív retardáltak vagy kissztílű érdekemberek voltak. Sokan közülük olyan állapotban vannak, hogy az érvényes rájuk, amit a király mond a Bánk bán végén: „A büntetés már ennek irgalom”. Akik pedig nemcsak a „túlélés” miatt, hanem a „jobbán élés” miatt (a kettő között ég és föld a különbség) vettek részt a rendszer működtetésében, és még a rendszerváltás után is jól jártak, nos, velük kapcsolatban csak azt a rezignált bölcsességet tudjuk ajánlani az e sorok írójával együtt háborgó lelkeknek, hogy – ez mindig így volt, mióta csak a világ világ. Akit a rendszerváltás vámszedői, köpönyegforgatói, a mindig jól járók, a megszorultak kihasználói, a minden hatalomhoz dörgölődzők népes csapatai irritálnak, azoknak nem azt ajánljuk, hogy szó nélkül törődjenek mindebbe bele. Hanem csak azt ajánljuk, hogy olvassák például Heinrich Böll korábban hivatkozott regényét, vagy a Billiárd fél tízkor c. művét, mely a háború utáni Németországot, meg Márai Sándor 1945-ös naplójegyzeteit, melyek az azutáni Magyarországot mutatják be. S akkor talán eljutnak abba a lelkiállapotba, amikor – hogy Camus találó kifejezését használjam – az emberben „egyesül a nehéz bölcsesség és a jövő nélküli szenvedély”.

Lehetett volna persze megoldás. Ha már ebben az országban mindenki bűnös és senki sem felelős, ha senki nem vonható felelősségre a bűnökért, de senki sem vállalja, akkor lehetett volna egyetlen ember, aki önként magára vette volna a felelősséget. Egy

nagy szimbolikus gesztus talán elhozhatta volna a közösség morális megtisztulását és lelki megkönnyebbulését.

Ha egy igaz kommunista előállt volna a rendszerváltás idején és így szólt volna: „Én ugyan nem vertem agyon embereket börtönben és táborokban, nem tettem tönkre emberi egzisztenciákat, nem én hívtam be a szovjet csapatokat a magyar függetlenség és forradalom eltiprására, nem rúgtam ki senkit az állásából, nem jelentettem fel senkit államellenes tevékenységért, de tudom, hogy mindezek megtörténtek, és én a párt tagjaként hallgatólagosan is minderre rányomtam a pecsétet. Mentségemre szolgáljon, hogy valóban sokáig hittem a szocializmusnak mint legigazságosabb társadalomnak a felépíthetőségében, és hittem, hogy minden hibák ellenére előrehaladunk egy igazi kommunista, azaz közösségi társadalom felé. Ma már tudom, hogy a mérhetetlen szenvedés, ami e kísérlettel járt, nem igazolható. Nem lehet az igazsághoz keresztülhazudni magunkat. Ezért én most mind ezen bűnökért ünnepélyesen bocsánatot kérek a magyar néptől, magamra vállalom a felelősséget, és meghozom a közösségnek az engesztelő áldozatot.”

És ezek után bejelentette volna, hogy lemond minden vagyonáról, és kolostorba vonul (mint egy volt dél-koreai elnök tette).

Vagy öngyilkos lesz. Mint Széchenyi vagy Teleki Pál.

Ilyen nagy szimbolikus gesztus hiányában számunkra csak a hétköznapi és egyéni felelősségvállalás marad, a privát, a nem nyilvános.

Ahogy köztársasági elnökünk egyszer bölcsen ajánlotta: mindenki magából és ne másból próbálja kiírni a kommunistát.

Talán ez is segít.

DÖNTÉSEK A SORTÚZPEREK BEN*

A LEGFELSŐBB BÍRÓSÁG MINT FELÜLVIZSGÁLATI BÍRÓSÁG VÉGZÉSE
BFV. X. 713/1999/3. SZÁM

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN

A Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága Budapesten, az 1999. évi június hó 28. napján tartott nyilvános ülésen meghozta a következő végzést.

Az emberiség elleni bűncselekmény miatt G.-K. S. nyugállományú őrnagy és társa ellen folyamatban volt bűnügyben a Katonai Főügyészség által benyújtott felülvizsgálati indítvány elbírálása során a Legfelsőbb Bíróság Bf. V. 1760/1998/3. számú végzését mindkét terhelt tekintetében hatályon kívül helyezi, és a Legfelsőbb Bíróságot új másodfokú eljárás lefolytatására utasítja.

A felülvizsgálati eljárás során felmerült 2250 forint bűnügyi költséget az állam viseli.

Indokolás

A Csongrád Megyei Bíróság Katonai Tanácsa az 1998. július 8-án kelt KB.II. 63/1998. számú végzésével G.-K. S. nyugállományú őrnagy I. rendű és P. M. nyugállományú alezredes II. rendű terhelttel szemben több emberen elkövetett emberölés büntette miatt indított büntetőeljárást megszüntette.

A katonai tanács végzésében megállapított tényállás lényege a következő:

1956. október 23-án Budapesten békés tüntetés kezdődött, amely az esti órákra tömegmegmozdulássá vált, ennek során a megmozdulás résztvevői és a kormány fegyveres erői között fegyveres összecsapások törtek ki. Fegyveres csoportok alakultak a főváros több kerületében, illetőleg Hajdú-Bihar megyében, Debrecenben is.

Az állami és pártvezetés a forradalmi megmozdulások letörése érdekében megalakította a Katonai Bizottságot, majd a kormány október 24-én statáriumot hirdetett.

A megmozdulások azonban mind Budapesten, mind pedig vidéken kiszélesedtek, október 24-én, majd 25-én már kiterjedtek egyre több megyére és a főváros több kerületére, ahol kormányellenes fegyveres csoportok is alakultak.

Október 25-én B. I. vezérezredes, honvédelmi miniszter parancsot adott, hogy a néphadsereg katonái fokozott aktivitással és teljes határozottsággal végleg számolják fel a fővárosban még fentalálható „ellenforradalmi erőket”.

B. I. ugyanazon a napon a csapatoknak megparancsolta, akadályozzanak meg minden rendbontást a helyőrségekben, védjék meg a fontosabb objektumokat, tartóztassanak fel minden Budapestre, illetőleg Budapestről közlekedő gépkocsit, amennyiben azokon fegyvert, lőszert, vagy ellenséges röpcédulát szállítanak, a gépkocsi utasait vegyék őrizetbe; fokozzák a felderítést az ellenséges tevékenységgel szemben, minden körülmények között hajtsák végre előjáróik, a párt, a kormány parancsait.

Október 27-én B. I. a helyőrségparancsnokoknak parancsba adta többek között, hogy erősítsék meg a legfontosabb objektumok őrzését, így a lőszer- és a fegyverraktárakat, pártbizottságokat, tanácsot, postát; a fegyveres ellenállókát meg kell semmisíteni. Majd J. K. honvédelmi miniszter az első parancsában előírta: a fegyveres csoportok ellen bevetett katonai egységek szünet nélkül folytassák azok megsemmisítését.

A forradalmi megmozdulások 1956. október 27-én további megyékre terjedtek ki, s a főváros egyes kerületeiben is újabb fegyveres csoportok alakultak.

A fegyveres csoportok azonban még október 27-én sem álltak felelős parancsnokság alatt, nem folytattak összehangolt és az ország egészére kiterjedően folyamatos harci tevékenységet, fegyvereiket nem viselték nyíltan, s nem hordták a polgári lakosságtól megkülönböztető jelzéseket. Az ország területe felett, illetve azon részei felett, amelyeket hatalmukban tartottak, nem gyakoroltak olyan ellenőrzést, amely a közigazgatást, a jogszolgáltatást, az egészségügyi és ételmezési ellátást biztosította volna a lakosság részére.

A Kecskeméti állomásozó 3. Hadtest parancsnokságának, s egyben Kecskemét helyőrségének parancsnoka ebben az időben Gy. L. vezérőrnagy, a Bács-Kiskun megyei Kiegészítő Parancsnokság parancsnoka K. F. alezredes, míg a Kecskeméti Járási Kiegészítő Parancsnokság parancsnoka főhadnagyi rendfokozatban G.-K. S. I. rendű, helyettese pedig ugyancsak főhadnagyi fokozatban P. M. II. rendű terhelt volt. Az utóbbi kiegészítő parancsnokságon teljesített szolgálatot Gy. S. hadnagyi is.

1956. október 26-án Kecskeméten is zajlottak forradalmi események, amelynek során a város központjában csoportosulás jött létre, a tömeg a megyei pártbizottság előtt az épületen levő ötágú csillag levéte-

lét követelte, amit a pártbizottság első titkára teljesített is. A tömeg ezután a szovjet hősi emlékműről akarta a vörös csillagot eltávolítani, ami azonban nem sikerült. A tömeg a helyszínre érkező V. L. őrnagyot, a Kommendánsi Hivatal vezetőjét a tiszti klubba kergette be. Ezután a tömeg az ÁVH székházához vonult, ahova a vörös csillag leszedését követően megpróbálták behatolni. Az épületben szolgálatot teljesítők ezt a tömeg feje fölé irányított sorozatlövésrel megakadályozták. A tömeg ezután a börtönhöz vonult, ott a kaput betörve behatolt az épületbe, ahonnan minden foglyot – az egyetlen politikai fogvartartottal együtt – szabadon bocsátott, a fegyvereket pedig magukhoz vették.

A tömeg ezután a bíróság, ezt követően pedig a Kommendánsi Hivatal elé vonult. Az utóbbit elfoglalta, s ott újabb fegyvereket vettek magukhoz. Később a rendőrség épületéhez vonultak, ahol a felkelők és a rendőrök tárgyalásokat folytattak, amelynek eredményeként abban állapodtak meg, hogy a városban közösen járőröznek. A rendőrség ekkor mintegy 10-12 db géppisztolyt bocsátott a felkelők rendelkezésére. A felkelők azonban a járőröző rendőröket lefegyverezték.

A felkelők miután fegyverhez jutottak, különféle fegyveres akciókat hajtottak végre, a város központjában magaslati pontokat foglaltak el, elfoglalták a postát, s megpróbálták további fegyvereket szerezni.

Az esti órákban a fegyveres felkelők egy csoportja a Kecskeméti Járási Kiegészítő Parancsnokság épületéhez vonult, az épületre tüzet nyitottak, majd fegyvereket és lőszert követeltek, illetőleg követelték, hogy engedjék be őket az épületbe.

A kiegészítő parancsnokság személyi állománya a korábban elrendelt összetartás miatt az épületben tartózkodott. A honvédelmi miniszter korábbi parancsának megfelelően a felkelők követelését elutasították, majd P. M. II. rendű terhelt által az épület kapujának felső részére irányított figyelmeztető sorozatlövés leadásával a támadókat megfutamították.

Ezalatt Gy. L. vezérőrnagy irányításával a néphadsereg katonái a tiszti klubban harcálláspontot alakítottak ki, majd megkezdték a tömeg feloszlátását, illetőleg a város megtisztítását a fegyveresektől. Jóllehet Gy. L. vezérőrnagy parancsa értelmében a feloszlátás során a tömegbe kellett volna lőniük, de a katonák ehelyett a levegőbe lőttek. Az elfogott fegyvereseket előbb a tiszti klubba, majd az egyik laktnyába vitték, s azokat vagy nyomban, vagy pedig október 30-án – a börtönbe szállításukat követően – szabadon engedték.

Másnap, tehát október 27-én délelőtt is folyt a város megtisztítása, amikor egy kb. nyolc főből álló fegyveres felkelő csoport közelítette meg a Kecse-

méti Járási Kiegészítő Parancsnokságot, a csoport tagjai lövöldöztek, amelynek során találat érte a parancsnokság épületének tetejét. Az épület védői telefonon erősítést kértek K. F. alezredestől, aki három személyt küldött segítségükre. Ők azonban hosszabb idő eltelté után tudtak csak eljutni a parancsnokságra.

Eközben a parancsnokság beosztottjai felvették a harcot a támadókkal, azok egy részét megfutamították, két személyt azonban elfogtak és a parancsnokságra előállítottak. Egyikük B. M. volt, a másik pedig egy kb. 16-17 év közötti férfi, akinek bal felkarján „M. J.” tetoválás volt. Az utóbbi személyazonosságát nem sikerült megállapítani. Mindkét személynél sorozatlövés leadására alkalmas lőfegyver és lőszer volt. Kihallgatásuk során elmondták, hogy a parancsnokságról fegyvert, lőszert és élelmiszert akartak szerezni, hogy tovább harcolhassanak.

G.-K. S. K. F. alezredest telefonon tájékoztatta a történekről, és eligazítást kért tőle. K. F. alezredest telefonon ezután Gy. L. vezérőrnagyhoz fordult, aki megparancsolta, hogy a két személyt a helyszínen lőjék agyon, utána jelentsék, s ha a parancsot valaki megtagadná, azt fel kell koncolni. K. L. alezredest a parancsot közölte G.-K. S.-sel, aki arról tájékoztatta P. M.-t. P. M. II. rendű terhelt tiltakozott a parancs végrehajtása ellen, és felvetette: nincs sorkatonájuk ahhoz, hogy kivégzőosztagot szervezzenek. G.-K. S. I. rendű terhelt erre ismételtén felhívta K. L. alezredest, akinek jelentette, mivel nincs sorkatonájuk, nem tudják a parancsot végrehajtani. Miután kérdésre G.-K. S. I. rendű terhelt közölte, hogy hivatásos katonája van, K. L. alezredest utasította, hogy hajtsák végre a parancsot. Egyben közölte, hogy a végrehajtást ellenőrizni fogják, s Gy. L. vezérőrnagy parancsa szerint azt is le kell lőni, aki a parancsot nem hajtja végre.

G.-K. S. I. rendű terhelt a parancsot tudomásul vette, arról ismét tájékoztatta P. M. II. rendű terhelte, akit kijelölt a végrehajtásra. Ezután az I. rendű terhelt a hivatásos állománnyal is közölte a parancsot, s önként jelentkezőt kért a végrehajtásra. Eközben kérdést intézett az egyik beosztottjához, aki erre elfutott a helyszínről. Ezt követően Gy. S. kijelentette, ha nincs más, elvállalja a parancs végrehajtását.

A döntést ezután közölték a foglyokkal, s miután kezüket összekötötték, az épület udvarán lévő WC elé állították őket, arccal annak fala irányába. P. M. II. rendű terhelt a géppisztolyát egyes lövésre állította, s egy lövést leadott B. M.-re. A lövés a fogoly hátát érve súlyos, életveszélyes sérülést okozott, amely orvosi ellátás hiányában önmagában is a halálát eredményezte volna.

Gy. S. hadnagy fegyveréből pásztázva sorozatlövést adott le a fiatal sértettre, a sorozat azonban B.

M.-t is érte. A lövésektől mindkét sértett hanyatt esett. Ekkor a fejét felemelni szándékozó B. M.-t Gy. S. fejbe lőtte.

B. M. testén tizenkét lövés okozta bemeneti nyílás volt, az ismeretlen kilétű fiatal férfi tizenegy lött sérülést szenvedett. A súlyos sérülések következtében mindkét sértett a helyszínen elhunyt.

A kivégzést követően G.-K. S. I. rendű terhelte távbeszélőn K. L. alezredesnek, K. L. alezredes pedig Gy. L. őrnagynak jelentette a parancs végrehajtását, amit később a megyei kiegészítő parancsnokságról A. százados személyesen ellenőrzött.

Gy. L. 1979. június 15-én, Gy. S. 1993. június 6-án, K. F. pedig 1995. február 12-én elhunyt.

Az első fokon eljáró katonai tanács határozatának jogi indokolása körében lényegében a következőket fejtette ki:

A terheltek cselekménye a vád szerint a polgári lakosság háború idején való védelméről szóló 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkébe ütköző emberiség elleni bűncselekmény, amelynek büntethetősége a háborús és emberiség elleni bűntettek elévülésének kizárásáról szóló new-yorki egyezmény I. cikkének b. pontja szerinti körben nem évül el.

Mivel az egyezmény szerint nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktus esetén tilos azokat a személyeket, így például azokat, akik elfogás miatt harc képtelenné váltak, megölni, a katonai tanács álláspontja szerint is alkalmas lehetne a terheltek cselekménye a vád szerinti bűncselekmény megállapítására.

Az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkében írt nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés fogalmának, s a tárgyi alkalmazás körének meghatározását azonban az 1977. évi genfi II. kiegészítő jegyzőkönyv I. cím 1. cikke adja meg. A II. kiegészítő jegyzőkönyvben foglaltak értelmében viszont vizsgálni kellett, hogy 1956. október 23-a és 27-e között Magyarországon a kormányellenes fegyveres erők felelős parancsnokság alatt álltak-e, ellenőrzést gyakoroltak-e az ország területének egy része felett, továbbá, hogy folyamatos és összehangolt harci tevékenységet fejtettek-e ki.

Mivel 1956. október 23-a és 27-e között Magyarországon a kormányellenes fegyveres erők nem álltak felelős parancsnokság alatt, nem gyakoroltak ellenőrzést az ország területének egy része felett, nem fejtettek ki folyamatos és összehangolt harci tevékenységét, így az országban nem volt nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés, tehát erre az időszakra, s így a terheltek cselekményére nézve a 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkének rendelkezései nem alkalmazhatók.

Erre tekintettel a katonai tanács megállapította, hogy G.-K. S. I. rendű terheltek a tényállásban rögzített cselekménye az elkövetéskor hatályban lévő

BHÖ 351. pontjába felvett, azonban az 1950. évi II. törvény 20. §-a (2) bekezdésére figyelemmel a BHÖ 352. pontja szerint minősülő és büntetendő felbujtóként, több emberen elkövetett emberölés bűntettét, P. M. II. rendű terhelte cselekménye pedig a BHÖ 351. pontjába felvett, azonban a 352. pontja szerint minősülő és büntetendő több emberen elkövetett emberölés bűntettét valósította meg. Miután pedig már 1956-ban is ismertek voltak a nürnbergi perek eredményei, a terheltek nem hivatkozhatnak arra eredményesen, hogy parancsra cselekedtek, e védekezésüket a katonai tanács nem fogadta el. Nem fogadta el azon védekezésüket sem, hogy cselekményüket olyan kényszer, illetőleg fenyegetés hatása alatt valósították meg, amely képtelenné tette őket az akaratuknak megfelelő magatartásra, miután a kivégzésre vonatkozó felszólításnak egyik alárendeltjük, R. S. nem tett eleget, hanem a helyszínről elfutott, s ennek a későbbiekben semmiféle hátrányos következménye nem lett.

A katonai tanács vizsgálta azt is, hogy az elbírálásakor, illetőleg az elkövetéskor hatályos büntetőtvörvények közül a terheltek vonatkozásában melyik alkalmazható. Mínt hogy az 1978. évi IV. törvény 33. §-a (2) bekezdésének c. pontja szerint az emberölés szigorúbban minősülő esetei nem évülnek el, ugyanakkor az 1950. évi II. törvény 25. §-ának a. pontja szerint a terhükre megállapítható bűncselekmény elévülési ideje 15 év volt, a katonai tanács az elkövetéskori, kedvezőbb büntetőrendelkezéseket tekintette alkalmazhatónak. Ezáltal pedig a terhelteknek a tényállásban rögzített cselekménye 1971. október 26-án elévült. Erre figyelemmel a katonai tanács a terheltek ellen indított büntetőeljárást a Be. 213. §-a (1) bekezdésének a. pontja alapján megszüntette.

A katonai ügyész által a terheltek terhére bejelentett fellebbezés folytán eljárva, a Legfelsőbb Bíróság az 1998. november 17-én kelt Bf.V. 1760/1998/3. számú végzésével a megyei bíróság katonai tanácsának végzését mindkét terhelte vonatkozásában helybenhagyta.

A Katonai Főügyészség 1999. március 26-án Bf.VII. 167/1995. szám alatt a Csongrád Megyei Bíróság Katonai Tanácsának másodfokon elbírált jogerős végzése ellen a terheltek terhére, a Be. 284. §-a (1) bekezdésének a. pontjában írt felülvizsgálati okra hivatkozással felülvizsgálati indítványt terjesztett elő.

A Katonai Főügyészség abban – és képviselője a nyilvános ülésen – a végzés hatályon kívül helyezését és a katonai tanács új első fokú eljárásra történő utasítását indítványozta.

A terheltek védője a nyilvános ülésen felszólalásában a végzés hatályban tartását kérte.

A felülvizsgálati indítvány alaposnak bizonyult.

Az ügyben eljáró bíróságok helyes jogkövetkeztetéssel állapították meg a következőket:

A polgári lakosság háború idején való védelméről szóló 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkében meghatározott emberiség elleni bűncselekmények büntethetősége nem évült el. Az alkotmány 7. §-a (1) bekezdésének 1. fordulata értelmében ugyanis a háborús és emberiség elleni bűncselekmények üldözése külön transzformáció vagy adaptáció nélkül is a vállalt nemzetközi jogi kötelezettségek közé tartozik – a nemzetközi jogi szabályozás nincs tekintettel a belső jogban érvényesülő nullum crimen sine lege elvre, mivel ezeket függetlenül attól, hogy az elkövetés idején a belső jog szerint büntethetők voltak-e vagy sem, büntetni rendeli. A nemzeti jog idevonatkozó hiánya, esetleg eltérő volta tehát közömbös, mivel a nemzetközi jog saját rendszerén belül követeli meg, hogy e bűncselekmények az elkövetés időpontjában a nemzetek közössége által elismert általános elvek szerint háborús, vagy emberiség elleni bűncselekményeknek minősüljenek. A magyar állam pedig csatlakozott a genfi egyezményekhez, azokat ratifikálta, s azok a kihirdetést követően 1955. február 3-ával hatályba léptek. A háborús és emberiség elleni bűncselekmények elvülésének kizárásáról rendelkező 1968. évi New-York-i egyezményekhez a Magyar Népköztársaság ugyancsak csatlakozott.

Helyes következtetéssel jutottak az eljáró bíróságok arra a megállapításra is, hogy a terheltek a vádirati tényállásban szereplő cselekményt a lényegét illetően megvalósították. Helyesen állapították meg azt is, hogy cselekményüket nem olyan kényszer, vagy fenyegetés hatása alatt követték el, amelyre tekintettel képtelenek voltak az akaratuknak megfelelő magatartásra. Parancsra cselekedtek ugyan, azonban nyilvánvalóan tudták, hogy annak végrehajtásával súlyos bűncselekményt valósítanak meg. Ily módon pedig az eljáró bíróságok arra is helyesen következtettek, hogy sem a Btk. 26. §-a (1) bekezdésében meghatározott, sem pedig a Btk. 123. § (1) bekezdésének második fordulatában írt büntethetőséget kizáró ok a terheltek vonatkozásában számításba nem jöhet.

Tévedtek ellenben, amikor arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a terhelteknek a tényállásban leírt magatartása egyedül az elkövetés idején a hazai büntető anyagi jog szabályai szerint, tehát a BHÖ. 352. pontjában felvett több emberen elkövetett emberölés bűntettét valósította meg, amely cselekmény az 1949. évi genfi egyezmények közös 3. cikkében írt emberiség elleni bűncselekményként már nem értékelhető. Így pedig az 1950. évi II. törvény vonatkozó rendelkezései alapján a büntethetőség időközben elvült.

Az eljáró bíróságok e körben – téves értelmezéssel – arra mutattak rá, hogy miután a genfi egyezmények sem a közös 3. cikkben, sem pedig egyéb rendelkezéseikben nem határozzák meg, mit kell nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközésnek tekinteni, továbbá, hogy polgárháború esetén a belső fegyveres összeütközést mely időtől kezdve lehet ilyennek értékelni, ezért a közös 3. cikk, valamint a nem nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló 1977. évi, a II. genfi jegyzőkönyv 1. cikkének 1. és 2. pontjában szereplő feltételek együttes vizsgálatával kell a felmerült jogkérdésben állást foglalni, és az esetleges jogértelmezés csak az együttes értékelés során végezhető el.

Mind az első fokon, mind pedig a másodfokon eljáró bíróság ezáltal kizárólagos és önmagában is téves nyelvtani értelmezéssel a II. jegyzőkönyv említett cikkében leírt „továbbfejleszti és kiegészíti” szavaknak nyelvtanilag és logikailag egyaránt helytelen értelmezését adta. Nem voltak figyelemmel a jegyzőkönyv azon szövegrészére, amely szerint az az egyezmények közös 3. cikkét oly módon kívánja továbbfejleszteni és kiegészíteni, hogy „módosítaná annak fennálló alkalmazási feltételeit.” Ez utóbbi megfogalmazásból ugyanis minden kétséget kizáróan következik, hogy a genfi egyezmények hatálya, valamint alkalmazási feltételei változatlanul érvényesek. Ugyanakkor a II. kiegészítő jegyzőkönyv alkalmazhatóságának feltételei kizárólag magára a jegyzőkönyvre vonatkoztathatók. Ez következik a kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikk 1. pontja szövegéből is, miszerint „A jelen Jegyzőkönyv ... tovább fejleszti és kiegészíti a ... Genfi Egyezmények közös 3. Cikkét anélkül, hogy módosítaná annak fennálló feltételeit...”

Továbbmenően, a genfi egyezmények közös 3. cikke eredetileg is rendelkezett tárgyi alkalmazási körrel, s a kiegészítő jegyzőkönyvnek olyan visszamenőleges hatályt, amely ezt szűkítené, nem lehet tulajdonítani.

A nemzetek közössége az egyezmények közös 3. cikke által a védett személyek számára kívánt védelmet nyújtani olyan polgárháborús esetekben, amikor egy adott állam lakossága és az állam fegyveres ereje áll egymással szemben. E normaszöveg ezen túlmenően egyéb feltételt nem támaszt. További kritériumok megkövetelése esetén a szerződések humanitárius jellege szenvedne jelentős csorbát. Együttes értelmezés esetén, amennyiben az állam fegyveres ereje által megtámadott lakosság ellenállása a kiegészítő jegyzőkönyvben előírt szervezetségi fokot még nem érné el, a genfi egyezmények közös 3. cikke akkor sem lenne alkalmazható, ha az állam fegyveres ereje a lakosság bizonyos csoportját, vagy akár az egész lakosságot kiirtaná.

A nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés fogalmának értelmezéséhez eligazítást nyújt a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által szerkesztett 1949. évi genfi egyezmények kommentárja (Commentaire IV. 23. old.), amikor egyrészt de facto ellenségeskedések, illetőleg az állam fegyveres erejének bevetése esetén lát lehetőséget a nem nemzetközi jellegű összeütközés megállapíthatóságára.

A magyar történelem és az 1956-os forradalom és szabadságharc története szempontjából komoly jelentősége van a történészek és hadtörténészek tényfeltáró munkásságának. A nemzetközi egyezményekben szereplő nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés fogalmának értelmezéséhez azonban – különösen az elsőfokú bíróság végzésének tényállásában leírt azon körülmények tekintetében, hogy hol és mikor alakultak az ellenállók soraiból fegyveres csoportok, illetőleg azok mikor kerültek az állam fegyveres erejével összeütközésbe, meghatározó eligazítást nem nyújthat.

A tényállásban leírtak mellett is közismert tény ugyanakkor, hogy 1956. október 23. napjával kezdődően a diktatúra központi hatalma a fegyveres erejét bevetette a fegyvertelenül, s ezáltal békésen tüntető lakossággal, valamint az ellenállók köréből szerveződő fegyveres forradalmi csoportokkal szemben. Ennek során pedig a fegyveres erők jelentős harceszközöket is felvonultattak, így például harckocsikat és repülőgépeket is, s a lakosság elleni tevékenységük lényegében az egész országra kiterjedt. Ezt egyértelművé teszik a diktatúra honvédelmi minisztereinek parancsai is.

Mindezekre tekintettel megállapítható, hogy az országon belül 1956. október 23. napjával kezdődően nem nemzetközi jellegű fegyveres konfliktus zajlott mindaddig, amíg a diktatúra fegyveres ereje a lakossággal szemben tevékenykedett, továbbá addig, amíg a Szovjetunió hadserege november 4-én az országot megszállta, miáltal az összeütközés nemzetközi jellegét öltött.

A kifejtettekre tekintettel az eljáró bíróságok a büntető anyagi jogi szabályok helytelen alkalmazásával állapították meg, hogy a terheltek az emberiség elleni büntettet nem, hanem a belső jog szerinti, már elévültnek tekintendő több emberen elkövetett emberölés büntetettét valósították meg, s ennek értelmében szüntették meg büntethetőséget kizáró okból a terheltekkel szembeni eljárást.

A Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálati tanácsa ezért a másodfokon eljáró tanács Bf.V. 1760/1998/3. számú végzését mindkét terhelt vonatkozásában a Be. 284/A. §-a (1) bekezdésének a/ pontjában írt okból, a Be. 291. §-a (1) bekezdésének a/ pontja alapján ha-

tályon kívül helyezte, s a Legfelsőbb Bíróságot új másodfokú eljárás lefolytatására utasította.

A Be. 291. §-ának (8) bekezdése értelmében a felülvizsgálat során felmerült bűnügyi költséget az állam viseli.

Budapest, 1999. június 28.

Dr. Szabó Győző s.k. a tanács elnöke

Dr. Domokos Jenő s.k. előadó bíró

Dr. Akáci József s.k. bíró

Dr. Katona Sándor s.k. bíró

Dr. Völgyesi Miklós s.k. bíró

* A Legfelsőbb Bíróság mint felülvizsgálati bíróság 1999. június 28-án két másik sortűzperben is hozott döntést. A Bfv. X. 207/1999/5. számú, K. J. terhelt ellen, valamint a Bfv. X. 787/1999/3. számú, T. B. V. I. rendű terhelt és társa ellen folyamatban volt bűnügyekben a felülvizsgálati indítvány elbírálása során a Legfelsőbb Bíróság az itt közölt döntéshez hasonlóan ezekben az ügyekben is hatályon kívül helyezte a Legfelsőbb Bíróság mint másodfokú bíróság által hozott végzést és a Legfelsőbb Bíróságot új eljárásra utasította. Az ügyekben első fokon eljáró bíróság által megállapított tényállások és a bíróság jogi érvelése a következő: K. J. nyugállományú alezredes terhelt ellen több emberen – részben felbujtóként – elkövetett emberölés büntette miatt indult büntetőeljárás. A Fővárosi Bíróság Katonai Tanácsa által megállapított tényállás alapján K. J. mint a Dózsa Páncélos és Lövész Tisztiiskola tanfolyam-parancsnoka Tatán, 1956. október 26-án azt a parancsot kapta az iskola megbízott parancsnokától, hogy katonákkal vonuljon a rendőrség épületéhez, azt foglalja vissza és szüntesse meg a rendbontást. A rendőrség épületében fegyveres felkelők ekkor már nem voltak, a katonák lefegyverezett rendőröket és civileket találtak bent. Miközben K. J. azt az utasítást adta, hogy a civileket és a rendőröket válasszák szét, a katonák, pontosan meg nem határozható okból tüzet nyitottak, melynek következtében két civil személy életét vesztette, ketten pedig nyolc napon túl gyógyuló sérülést szenvedtek. A katonai tanács végzésében foglaltak szerint 1956. október 26-án nem volt a genfi egyezményekben meghatározott nem nemzetközi fegyveres összeütközés, a nemzetközi jogban foglalt emberiség elleni bűncselekmény tehát nem volt megállapítható. Mindezekre tekintettel K. J. cselekménye kizárólag az elkövetéskor hatályban lévő jogszabályok alapján a BHÖ. 352. pontjában írt több emberen, részben felbujtóként elkövetett emberölés büntetnének minősülhetne. Minthogy azonban a katonai tanács nem állapította meg ítéleti bizonyossággal, hogy K. J. adta ki a tűzparan-

csot, vagy lövést adott volna le, a cselekmény büntethetősége pedig elévült, és ez megelőzi azt a körülményt, hogy a cselekmény nem bizonyított, az elsőfokú bíróság a büntetőeljárást megszüntette. A katonai tanács e megszüntető végzését pedig a másodfokon eljáró Legfelsőbb Bíróság helybenhagyta. Ugyanezen jogi érvelés alapján szüntette meg az eljárást az első fokon eljáró katonai tanács T. B. V. tartalékos alezredes és társa ellen folyamatban volt ügyben. A katonai tanács által megállapított tényállás alapján 1956. október 27-én Újkécskén ünnepi felvonulást szerveztek. A főtéren az akkori tanácselnök beszédet mondott és a tömeget nyugalomra intette. Az egybegyűlt békés, fegyvertelen tömeg a Himnusz éneklésébe fogott. Eközben Gy. L. vezérőrnagy azt a téves tájékoztatást kapta, hogy Újkécskén fel akarják akasztani a tanácselnököt és a párttitkárt, ezért utasította T. B. V.-t, a 66. Vadászrepülő Hadosztály Parancsnokságának alezredesét, hogy repülővel lövesse szét a tömeget és az akasztófát. A repülőgépezető T. B. V. utasítására először felderítést végzett, majd jelentette, hogy akasztásra utaló jeleket nem észlel. A felderítés eredményét T. B. V. jelentette Gy. L. vezér-

őrnagynak, aki ordítva kijelentette, hogy ő ezt jobban tudja és megparancsolta az alezredesnek, hogy lövessen a tömegbe. T. B. V. megpróbálta rábírní a vezérőrnagyot a parancs megváltoztatására, aki azonban kilátásba helyezte, hogy amennyiben T. B. V. nem lövet, hadbírótság elé állítja. Ezt követően T. B. V. parancsot adott a fegyverek bevetésére, melynek következtében tizenöt személy a helyszínen, két személy pedig a kórházba szállítást követően vesztette életét, legalább százan pedig megsérültek. A genfi konvenciókat az elsőfokú bíróság ez esetben sem találta alkalmazhatónak, megállapította azonban, hogy a terheltek megvalósították a BHÖ. 352. pontja szerint minősülő felbujtóként, több emberen elkövetett emberölés büntetést, Gy. L. vezérőrnagy hadbírótsággal való fenyegetését ugyanis nem tekintette olyan kényszernek vagy fenyegetésnek, amely a terhelteket képtelenné tette volna akaratuknak megfelelő magatartás tanúsítására. Tekintettel azonban arra, hogy az elkövetéskor hatályos büntető anyagi jogszabályok szerint az elévülés tizenöt év volt, a terheltek cselekménye már elévült, ezért az elsőfokú bíróság az eljárást a fenti esethez hasonlóan, megszüntette.

A LEGFELSŐBB BÍRÓSÁG TÉVEDÉSE

A Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálati tanácsa három, lényegében azonos indokolást tartalmazó végzésében úgy döntött, hogy az 1949-es genfi humanitárius jogi egyezmények nem nemzetközi fegyveres konfliktusra (a hivatalos magyar fordításban: „összeütközésre”) vonatkozó közös 3. cikke alkalmazható az úgynevezett sortűz-perekben. A Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálati tanácsa szerint 1956. október 23-a után a felkelők és a kormány (a Legfelsőbb Bíróság szavaival a „diktatúra”) között a genfi egyezmények 3. cikke szerint minősülő „nem nemzetközi fegyveres konfliktus” volt; ez pedig az Alkotmánybíróság emlékeztető határozata szerint – ellentétben a Zétényi –Takács döntésben kimondott általános szabállyal¹ – nem érvülhet el. Ezzel tehát a Legfelsőbb Bíróság elfogadta az Alkotmánybíróság által két határozatban teljes egészében alkotmányellenesnek talált² „sortűz-törvény” előmozdítóinak álláspontját.

A Legfelsőbb Bíróság három végzésének közvetett kritikája megtalálható az *Igazságtétel és nemzetközi jog* című tanulmányomban³, ezért erre itt nem térek vissza. Mindazt, amit ott írtam, ma is változatlanul fenntartom, mert nem ismerek érvet, amely meggyőzőt volna az ellenkezőjéről. (Ez az oka annak is, hogy a szakirodalmi tájékozódásra is ehhez a tanulmányhoz kell utalnom az Olvasót.) Szeretném viszont akkori érvelésemet kiegészíteni olyan kérdésekben, amelyeket az említett cikkben alig érintettem, és olyanokkal is, amelyekről akkor nem is képzeltem, hogy egyáltalán felmerülhetnek.

A vitatott döntésekben található érvelés alapja az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvek „alkalmazásának” kérdése. A Legfelsőbb Bíróság tanácsának álláspontja ugyanis ezen alapul: ha ez megdőlt, érvelése tarthatatlan. A következőkben azt szeretném igazolni, hogy ez valóban így is van. A Legfelsőbb Bíróság ugyanis elismerte, hogy *ha* az 1977-es II. kiegészítő jegyzőkönyv alapján kellene megítélni, volt-e a *nemzetközi jog értelmében* „belső fegyveres konfliktus” Magyarországon, akkor a válasz csakis az lehet: nem volt. Az érv, amely szerint ezek „a jegyzőkönyvek nem alkalmazhatóak”, meglepő. A jegyzőkönyvek *alkalmazásáról* nem volt szó sem tanulmányomban, sem pedig (ha jól látom) az azon alapuló védői érvelésben; csak arról, hogy az 1977-

es kiegészítő jegyzőkönyvet *értelmezési érvek*ként lehet, illetve kell felhasználni. Az érvelést itt szeretném – remélem világosabban, mint korábban – megismételni.

Nincs szó arról, hogy az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvet *visszamenőleg* kellene alkalmazni. (Nota bene: ez az érv is elfogadható lehetne, ha a vádlottak javára lenne figyelembe vehető, nem igaz?) Csak arról van szó, hogy a nemzetközi jog történetét ismerve a „továbbfejlesztés és kiegészítés” csakis azt jelentheti és jelentette is, hogy a belső fegyveres konfliktusnak minősülő fegyveres konfliktusok köre a korábbi helyzethez képest *bővül*, azaz olyan esetekre is kiterjed az 1977-es egyezmény érvénybelépésétől kezdve, amelyekre korábban – azaz az 1956-ban érvényben volt kiegészítés nélküli állapotában – nem terjedt ki. A nemzetközi jog ugyanis a belső fegyveres konfliktusokat – 1956-ban mindenképpen, de ma is – főszabályként az állam belső joga szerint megítélendőnek tekinti. Nehéz is lenne elgondolni, hogy 1949-ben (illetve 1947–1949-ben, amikor az egyezmények szövegét diplomáciai értekezleten kidolgozták) a résztvevő államok – köztük olyan (akkor még jelentős) gyarmattartók, mint Franciaország, Nagy-Britannia vagy éppen Hollandia – elfogadták volna, hogy az akkor már nagyon valószínű (részben már folyó) gyarmati felszabadító háborúk a nemzetközi jog szerint polgárháborúnak minősültek volna, annak minden jogi következményével.

Érdemes röviden áttekinteni történeti szempontból a „belső fegyveres összeütközések” nemzetközi jogi szabályozását. A nemzetközi jog kiindulópontja az, hogy a háború (a „nemzetközi fegyveres összeütközés”) államok közötti fegyveres harc, amelyet ezek reguláris fegyveres ereje vív egymással. A háború tehát a nemzetközi jog alanyai közötti, a nemzetközi jog által szabályozott konfliktus. Ha a szembenálló fegyveres erők egyike nem a nemzetközi jog értelmében vett állam, akkor beszélhetünk nem nemzetközi fegyveres konfliktusról – azaz polgárháborúról, pontosabban *belső háborúról*, amely egy nemzetközi jogalany területén folyik, és mint ilyen a nemzetközi jog által nem szabályozott. A nemzetközi jog – legalábbis az írott jog biztosan – 1949 előtt nem ismert olyan szabályt, amely egy államot arra *kötelezett* volna, hogy egy területén zajló fegyveres összeütközésben,

amelyben az egyik harcoló fél nem a nemzetközi jog alanya, még ha az külsőre szabályos háború is volt (mint a búr háború, vagy a spanyol polgárháború) a nemzetközi háború szabályait alkalmazza.⁴ (Ilyen ma a csecsen háború, mivel egyetlen állam sem ismeri el, hogy Csecsnya a nemzetközi jog értelmében állam, azaz a nemzetközi jog alanya lenne.) Erre volt lehetősége, de nem volt rá köteles: elismerhette a felkelőket a nemzetközi jog szerint hadviselőnek vagy felkelőnek, ha kívánta, de ez a területi szuverén joga volt. Nem volt a nemzetközi jog szerint kötelező a felkelőkkel szemben a hadijogot alkalmazni.⁵ Egyáltalán a polgárháború nemzetközi jogi szabályozásának fő problémája az volt, hogy ha a belső (polgár-) háború nemzetközi hatásokkal járt, azaz kívülálló államok kapcsolatait befolyásolta – például a nyílt tengeren folyt a polgárháború, és ez érintette a kívülálló államokat –, miként kell eljárni.

Amikor 1949-ben, igen nagy kompromisszumok árán sikerült elfogadtatni a közös 3. cikket, az elfogadás egyik ára az volt, hogy a egyezmények nem határozták meg, mi értendő „belső fegyveres összeütközésen”. Csak annyit mondott a négy egyezmény, hogy az „nem nemzetközi jellegű”, azaz *nem* államok közötti háború, tehát nem olyan, amiről a négy egyezmény különben szól. A nemzetközi jogi szabályok tehát úgy változtak, hogy a nemzetközi (államok közötti) jelleget nélkülöző – de egyébként a nemzetközi háború minden vonását felmutató – háborúkban alkalmazni kell legalább a 3. cikk rendelkezéseit. Pontosabban, a területi szuverén állam volt ezt köteles alkalmazni (mint minimumot), *ha* (és csak akkor, ha) a *felkelők is megtartották a hadijog szabályait*, és akkor sem volt joguk többre, mint „elfogadható [decent] kezelésre, ha a kormány kezébe kerülnek, és tiszta lelkiismeretre.”⁶ Ez utóbbi a közös 3. cikk ama szabályára utal, amely szerint a cikk alkalmazása nem érinti a felkelők jogi helyzetét. Tehát az állam nyugodtan kezelheti őket bűnözőnek, és bánhat velük eszerint. (Mellesleg: sokan talán nem vették figyelembe, hogy ezzel az 1956 utáni megtorlásokat is igazolják.) De még ez is új volt: „a jog forradalmi kiterjesztése”.⁷

Eszerint a „sortúz ügyekben” egyedül irányadó, 1956-ban érvényes nemzetközi jogban a 3. cikk egyértelműen a polgárháborút – nem államok közötti háborút, de egyébként „háborút” – jelentették. Ezt bizonyítja a korszak legtöbb nemzetközi jogi kézikönyve, például a mértékadó *Oppenheim–Lauterpacht* kézikönyv (gyakorlatilag Lauterpacht által írt 1953-as kiadása, amely a közös 3. cikket a „polgárháború” alcím alatt tárgyalja, és meg sem említi más lehetséges alkalmazási körét, mint a polgárháborút (a felkelők és a kormányzat fegyveres ereje közötti belső háborút).⁸

A nemzetközi jog szerint tehát – ma is, de 1956-ban még sokkal inkább – az államokon belüli fegyveres harcok (konfliktusok, összeütközések) főszabályként a területi szuverén állam joghatósága alá tartoznak, s azokat az állam belső joga szerint kell megítélni. A nemzetközi jog alkalmazása a *fegyveres konfliktusban részt vevő felek között* kivételes, és a mai jog szerint is (a látszat ellenére) megköveteli a területi szuverén beleegyezését. Ha ugyanis *vita van* arról, hogy egy állam területén belüli „fegyveres összeütközés”-ben a 3. cikk alkalmazandó-e vagy nem, akkor ez a nemzetközi szerződés értelmezésének kérdése, azt pedig a nemzetközi jog szabályai szerint kell eldönteni. A mai jogban ezeket a szabályokat a nemzetközi szerződések jogáról szóló bécsi szerződés (1969) 31-32. cikkében – korábban pedig hasonlókat a nemzetközi szokásjogban – találjuk. Ha ennek alapján nem képesek a felek megegyezni, akkor az értelmezési kérdést csak valamely nemzetközi bíróság vagy az ENSZ Biztonsági Tanácsa döntheti el kötelező erővel. A következmény: ha egy állam nem fogadta el a területén folyó „fegyveres összeütközés” minősítést – hogy tudniillik az olyan intenzitású, hogy a 3. cikk alkalmazandó rá –, akkor az a fegyveres konfliktus nem minősülhetett a 3. cikk alá tartozónak. (Nem véletlen különben, hogy a CICR az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvek előkészítésekor a pontosabb tartalom meghatározás helyett inkább olyan eljárási szabályokat kívánt kidolgozni, amelyek a 3. cikk alkalmazhatóságát állapították volna meg.)

Ugyanakkor a mai nemzetközi jog ismer olyan szabályokat, amelyek a fegyveres erő alkalmazásával együttjáró belső társadalmi, politikai konfliktusok eseteire (is) vonatkoznak, amelyekre csak az egyes államok belső joga alkalmazandó, de *ennek a belső jognak* meg kell felelnie bizonyos nemzetközi jogi követelményeknek. Itt tehát – ellentétben a 3. cikkekkel – a nemzetközi jog nem alkalmazandó az államok (illetve a szembenálló felek, egy állam és egy államnak a nemzetközi jog szerint nem minősülő szervezet) által közvetlenül. Ilyen nemzetközi jogi szabály a Polgári és politikai jogok 1966-os nemzetközi egyezségökönyve, valamint az Emberi jogok európai egyezménye. A főszabály a nemzetközi jogban mindenképpen az, hogy az államon belüli fegyveres konfliktusok mindaddig az állam saját joga szerint ítélelendők meg, amíg az állam nem fogadja el (ma a 3. cikk és a kiegészítő jegyzőkönyv értelmezéseként), hogy területén a nemzetközi jog által szabályozott fegyveres konfliktus zajlik.

A nem nemzetközi fegyveres konfliktus (a polgárháború helyett) nemzetközi jogi szabályozása kivétel a szabály alól; ez azonban – mint láttuk – nehezen alkalmazható a területi állam beleegyezése és közremű-

ködése nélkül. Az államon belüli fegyveres konfliktusok tipikusan az állam kormányával (és annak fegyveres erőivel) szembeni fegyveres harcot jelentik. A közös 3. cikk minden, a konfliktusban részt vevő felet köt, ezért a területi állam számára az alkalmazásához való hozzájárulás akkor ésszerű, ha maga is érdekelt abban, hogy a vele szemben álló fél (vagy felek) is megtartsák a 3. cikkben foglaltakat, vagy esetleg (külön megállapodás alapján) még annál többet is. Mivel a közös 3. cikk nem határozta meg a „belső fegyveres konfliktus” fogalmát, ezért a területi állam beleegyezése nélkül valójában nem volt alkalmazható. A kiegészítő jegyzőkönyv éppen azokat az eseteket írja le, amikor a területi állam számára is ésszerű döntés a nemzetközi hadijogi szabályok minimumának alkalmazása. Ezek lehettek azok az esetek, amelyekben korábban is elfogadták az államok a 3. cikkek alkalmazhatóságát. Nem kell részleteznem, hogy 1956-ban – ha másért nem, az idő rövidége miatt – ilyen helyzet aligha alakult ki.

A következő kérdés a minden további nélkül „*Commentaire*...” ként idézett szöveg (a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága megbízásából Jean Pictet által szerkesztett kommentár a négy genfi egyezményhez⁹⁾ felhasználása a Legfelsőbb Bíróság érvelésében. Ez a kommentár természetesen a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága, azaz egy emberbaráti nemzetközi szervezet álláspontját mutatja be. Értelmezési segéd-eszköznek ezért csak erős fenntartással használható, a szerződést értelmező állami gyakorlat bizonyítékának semmiképpen sem tekinthető. A CICR nem részese a négy konvenciónak, ezért értelmezése nem bír nagyobb jogi jelentőséggel, mint amennyire az államok gyakorlatukban azt elfogadják. Egy nemzetközi szerződés autentikus értelmezésére természetesen csak a szerződő felek – a részes államok – jogosultak.

Elővigyázatosan használandó a CICR saját munkatársai által írt és vezető jogásza által szerkesztett kommentár egy különleges okból is. Ugyanis a CICR természetesen abban „érdekelt” – az érdeken a humanitárius szervezet céljai eléréséhez fűződő érdekét értem –, hogy lehetőleg minden konfliktus, amelyben fegyveres összetűzésre kerül sor, a genfi egyezmények közös 3. cikke érvénye alá tartozzon minősíttségek, mivel ez alapozza meg a Nemzetközi Vöröskereszt jogait is. Ezt egyébként megerősíti a 3. cikk rendelkezése, amely szerint pártatlan emberbaráti szervezet, mint amilyen a Vöröskereszt nemzetközi bizottsága, felajánlhatja szolgálatait az összeütköző feleknek.

Ennek figyelembevételével nem meglepő (és persze tiszteletre méltó), hogy a CICR mindenütt, ahol bármilyen jogi jellegű fegyveres konfliktus fordul elő,

jelen kíván lenni. Ennek kikezdzhetetlen – de mindenestre legerősebb – jogi alapját viszont csak a 3. cikk idézett rendelkezése adhatja. Ezért mondhatjuk, hogy a Nemzetközi Vöröskereszt – ismétlem, nem anyagi értelemben – „érdekelt” a 3. cikk minél tágabb értelmezésében. Ez a tiszteletre méltó törekvés azonban nem változtat azon, hogy a CICR nem szerződő fél egyik humanitárius jogi egyezményben sem, mert azok az államok. A CICR hivatalos és félhivatalos állásfoglalásai az egyezmények értelmezésére legfeljebb javaslatok az államok számára, amelyet azok vagy elfogadnak, vagy nem. Hasonló a helyzet a humanitárius jogi egyezmények tervezeteivel, amelyeket a CICR készít elő és ajánl elfogadásra, de jogi kötelezettség (egyáltalán jogi norma) ettől még persze nem lesz belőlük.

Geoffrey Best találoan írja le a CICR és más humanitárius szervezetek – különben nemes szándéktól vezetett – érvelési és viselkedési stratégiáját: „A nemzetközi jog csak azt ismeri el menekültnek, aki már átlépte az államhatárt, de az ENSZ humanitárius szervezetei azokat is velük egyenlően kezelik, akik az államhatáron belül vannak. A pragmatikus emberbarát válasza [a jogi ellenvetésekre] az lehet, hogy ha nem is „jogszerű” valami, sok előny származik abból, ha úgy viselkedik, mintha jogszerű volna...”¹⁰

Amennyire igazolható és tiszteletre méltó ez az érvelési stratégia („úgy viselkedni, *mintha* az, amit jogunk kívánunk, már valóban jogos lenne”) ha humanista célok érdekében történik, annyira elfogadhatatlan, ha a pozitív jog értelmezéséről, kivált pedig ha visszamenő alkalmazásáról van szó. (Így kell értékelnünk a CICR-nek az 1956-os magyarországi eseményekkel kapcsolatos megnyilatkozásait is.)

Mindazonáltal a Legfelsőbb Bíróság érvelése még a *Commentaire* alapján is megcáfолható. Ehhez szükséges figyelembe vennünk, hogy az Alkotmánybíróság álláspontja szerint a visszamenőlegesség tilalma a nemzetközi jogban változatlanul fennáll. Eszerint csak az 1956-ban érvényben volt nemzetközi jog szerint „belső fegyveres konfliktusnak” minősülő esetek tekinthetők az *emberiesség* – és nem az „emberiség”¹¹ – elleni bűncselekmény konstitutív előfeltételének. A *Commentaire* fejtegetései egészében véve aligha támogatják azt a következtetést, amelyre a Legfelsőbb Bíróság jutott. Az 1958-ban megjelent harmadik kötetben a 3. cikk kommentárjának szövegéből például az olvasható ki, hogy a *Commentaire* szerint sem volt Magyarországon 1956-ban olyan fegyveres konfliktus, amely egy nemzetközi (azaz államok közötti) háború képét mutatta volna a Magyarországon harcoló felek között.

A Legfelsőbb Bíróság érvelésének alapja, mint említettem, az az álláspontja, amely szerint a közös 3. cikk és a II. kiegészítő jegyzőkönyv két különböző tényállást tartalmaz, és ezért a kiegészítő jegyzőkönyv nem vehető figyelembe a 3. cikk alkalmazhatóságának megállapításához. Ez a nézet valóban a CICR – legalábbis fél-hivatalos – álláspontja. A magyar szakirodalomban a Legfelsőbb Bíróság által elfogadott érveléshez hasonló nézet található Kovács Péter egy cikkében,¹² valamint Nagy Károly *Nemzetközi jog* című tankönyvében. Ezek szakirodalmi forrása nyilván a Vöröskereszt nemzetközi bizottságának említett fél-hivatalos álláspontja, amely kiadványaiban a 3. cikk és az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyv alkalmazási körének eltérését állítja, azzal, hogy a 3. cikk alkalmazási köre szélesebb, mint a 1977-es kiegészítő jegyzőkönyvé. Ugyanezt teszi Kovács is hivatkozott cikkében: *állítja*, de nem igazolja, hogy a két szabály alkalmazási köre eltér egymástól.¹³ Mindkettőjük nézete a CICR félhivatalos álláspontját követi, amelyet az 1977-es jegyzőkönyvek aláírása után mindjárt elkezdtek terjeszteni. Eszerint a fegyveres konfliktusok („összeütközések”) jogi szempontból, négy csoportba sorolhatók: (1) a fegyveres összecsapások, amelyek nem fegyveres összeütközések (mint a maffia csatározások); (2) a 3. cikk szerinti fegyveres összeütközések, ha nem tartoznak máshová, mint a kisebb intenzitású fegyveres harcok; (3) a polgárháborúk az 1977-es jegyzőkönyv szerint; (4) a szabályos nemzetközi háborúk.

Nem véletlen, hogy az említett szerzők műveiben nem találkozunk álláspontjuk gyakorlati alkalmazását bemutató példákkal; nehéz lenne példát adni arra, hogy a konfliktus idején egy belső feszültséget vagy zavargást hadijogi szabályok szerint ítéljenek meg. Ezt az állítást azonban nem tudják – az igazság kedvéért: nem is próbálják – jogi érvekkel alátámasztani; megelégszenek az igazolás nélküli megállapítással.¹⁴ Ez nem véletlen, mert az egyezmények szövege, és más eszközökkel történő értelmezése is, éppen az ellenkezőjét igazolja. Nézzük először magát a szöveget. Az 1977-es jegyzőkönyv kérdéses bekezdése így szól:

„1. A jelen Jegyzőkönyv, amely *továbbfejleszti és kiegészíti* az 1949. augusztus 12-én aláírt Genfi Egyezmények közös 3. Cikkét *anélkül, hogy módosítaná annak fennálló alkalmazási feltételeit*, vonatkozik minden olyan fegyveres összeütközésre, amelyre az 1949. augusztus 12-én kötött Genfi Egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló Jegyzőkönyv (I. Jegyzőkönyv) 1. Cikke nem vonatkozik, és amely az egyik Magas Szerződő Fél területén annak fegyveres erői és olyan kormányellenes fegyveres erők, illetve más szervezett fegyveres csoportok között tör ki, amelyek

felelős parancsnokság alatt állnak és ellenőrzést gyakorolnak az ország területének egy része felett, ami lehetővé teszi számukra, hogy folyamatos és összehangolt harci tevékenységet hajthassanak végre, és jelen Jegyzőkönyvet alkalmazhassák.”

Döntő itt két fordulat: az első a „développe et complète” (fejleszti és kiegészíti) valamint a „sans modifier ses conditions d’application actuelles” (anélkül, hogy a jelenlegi alkalmazási feltételeit módosítaná).¹⁵ Ezek határozzák meg ugyanis a 1949-es közös 3. cikk és az 1977-es jegyzőkönyv viszonyát. Mellesleg: a jegyzőkönyv „kiegészítő” (additionnel/additional) jellegéből adódik, hogy az 1949-es egyezménytől elválaszthatatlan, tartalmában és érvényességében is. Ezt bizonyítja az aláírási és csatlakozási formula (20. és 22. cikk), amelynek értelmében csak olyan állam lehet részese a kiegészítő jegyzőkönyvnek, amely ugyanakkor a négy egyezménynek, vagy ezek valamelyikének *részese*. Ha egy állam egyáltalán nem lenne részese egyik egyezménynek sem, akkor előbb csatlakoznia kell legalább az egyikhez. Már csak ezért sem lehet szó a 3. cikk és a kiegészítő jegyzőkönyv tartalmi eltéréséről, tehát arról, amit a Legfelsőbb Bíróság és a CICR sugall: a 3. cikk és az 1977-es jegyzőkönyv két különböző tényállást tartalmaznak. Ha ez így van, miért nem lehet külön a kiegészítő jegyzőkönyvhöz csatlakozni? Miért ne lehetne, ha (mint ezt a Legfelsőbb Bíróság és a CICR felteszi) a kiegészítő jegyzőkönyv alkalmazási feltételei szűkebbek (tehát csak erősebb intenzitású fegyveres harcok esetében alkalmazandók), mint a 3. cikké? Egyáltalán, ha a 3. cikk alkalmazási köre tágabb a II. kiegészítő jegyzőkönyvnél, de azt magában foglalja, mi szükség volt a kiegészítő jegyzőkönyvre?

Nézzük most az alkalmazási kör – a személyi után a tárgyi érvényesség – kérdését. Azt már láttuk az imént, hogy a 1949-es 3-as cikkek és az 1977-es kiegészítő jegyzőkönyv csak együtt lehet érvényes. A két egyezmény viszonyát az határozza meg, ebből a szempontból, amit az egyezmény előbb idézett fordulata így fogalmaz meg: „... anélkül, hogy módosítaná annak fennálló alkalmazási feltételeit ...”

Vagyis az 1977-es egyezmény az 1949. évi 3. cikk *alkalmazási feltételeit* nem módosítja (de kiegészíti annak szabályait).¹⁶ Ebből *visszakövetkeztethetünk* arra, milyenek lehettek 1956-ban a 3. cikk (mint láttuk, a kiegészítő jegyzőkönyv szerint azóta változatlan) alkalmazási feltételei – de nem alkalmazzuk magát az 1977-es jegyzőkönyvet. Az „alkalmazási feltétel” fogalmát nyugodtan lefordíthatjuk a „polgárháború” terminussal is – mint ez az 1977-es jegyzőkönyv 1. cikke második bekezdéséből világosan kitűnik (ez tartalmazza annak felsorolását, mi nem minősül „belső fegyveres konfliktusnak”). Az eddig mondottak ezért

éppen az ellenkezőjét bizonyítják annak, amit a Legfelsőbb Bíróság végzése állít, hogy: „[a] II. kiegészítő jegyzőkönyv alkalmazhatóságának feltételei kizárólag magára a jegyzőkönyvre vonatkozathatóak.”

Ez egyenesen ellentmond annak, hogy a II. kiegészítő jegyzőkönyv idézett szövegében a jegyzőkönyv a 3. cikket egészíti ki és fejleszti – bár a francia „complète” szó értelme inkább „teljessé teszi”. A 3. cikk a *tárgya* (angolul és franciául is) a „továbbfejleszti” stb. igéknek, mint ahogyan magyarul is az. A II. kiegészítő jegyzőkönyv (mint láttuk) nem önálló jogforrás, hanem a 3. cikkel *együtt* (de csak úgy) érvényes, azt fejleszti tovább; ezért, mint láttuk, külön nem is lehet részese egyetlen állam sem. Másképpen fogalmazva: a 3. cikk és a kiegészítő jegyzőkönyv egységes jogszabályt alkotnak, azzal a különbséggel, hogy a kiegészítő jegyzőkönyv sokkal részletesebb. (Egy másik különbség, hogy az 1949-ben nyomós okból nem is említett gyarmati – azóta: nemzeti felszabadító – háborúk átkerültek a „rendes” háborúk közé, az I. kiegészítő jegyzőkönyvbe.) Ha tehát a II. kiegészítő jegyzőkönyv „semiben nem módosítja” a 3. cikk alkalmazását, akkor a 3. cikk nem alkalmazható olyan esetekre, amelyekre a kiegészítő jegyzőkönyv nem alkalmazható, mert ez éppen „módosítás” lenne.

Úgy gondolom, téves az a *reductio ad absurdum* érvelés is, amely szerint, mint a bíróság mondja: „Együttes [nem elírás ez „ellentétes” helyett? Br. A.] értelmezés esetén, amennyiben az állam fegyveres ereje által megtámadott lakosság ellenállása a kiegészítő jegyzőkönyvben előírt szervezeti fokot sem érné el, a genfi egyezmények közös 3. cikke akkor sem lenne alkalmazható, ha az állam fegyveres ereje a lakosság bizonyos csoportját vagy akár az egész lakosságot kiirtaná.”

A Legfelsőbb Bíróság tehát úgy gondolja, hogy ez az érv erősíti a 3. cikk és a II. kiegészítő jegyzőkönyv különállását.

Ez az érv nem fogadható el, és azt mutatja, hogy a Legfelsőbb Bíróság felülvizsgálati tanácsa nem tekintette át az 1956-os és hasonló eseteket szabályozó nemzetközi jogi szabályozás egészét, mert akkor más következtetésre kellett volna jutnia. Ugyanis az állam nem felfegyverzett (az állam fegyveres erejével nem fegyveresen szembenálló) lakosságának védelmét ma számos nemzetközi jogi szabály biztosítja (1956-ban még jóval kevesebb volt), de a hadijog, illetve humanitárius jog csak utolsósorban. Elsősorban is az emberi jogok védelmére szolgáló általános egyezmények – melyekhez képest, saját preambulum szerint is a II. jegyzőkönyv, és általában a humanitárius jog egésze, kiegészítő jellegű – és azoknak a komolyabb zavargások esetén feltehetően alkalmaz-

ható szükségállapotra vonatkozó szabályai az irányadók. Ilyenek azonban az 1956-os nemzetközi jogban (az Emberi jogok európai egyezményét kivéve) nem léteztek. Egyébként az állam lakosságának kiirtása fogalmilag és gyakorlatilag is lehetséges fegyveres konfliktus nélkül, ha az állam szervei a szokásos rendőri, csendőri, karhatalmi erőszaknál többet nem alkalmaznak a lakossággal szemben, és az (mint például az európai zsidók a második világháború idején) nem kezd, vagy nem tud fegyveres harcba kezdeni.¹⁷ Ez a genocídium esete lenne, amely nemzetközi bűncselekmény ugyan, de *nem hadijogi* kérdés. Igaz, genocídium háborúval együtt is előfordulhat.

Másrészről ne feledjük, hogy a nemzetközi jog szempontjából legalábbis az államhatalom az állam által gyakorolt erőszakon nyugszik. Ezt az erőszakot rendszerint az állam rendőri szervei gyakorolják – illetve rendes körülmények között ezek létezése a lakosság számára elegendő fenyegetést jelent, de ezt semmilyen nemzetközi jogi szabály nem írja elő. Az államhatalom „ténylegessége” valójában ezt jelenti, és ezt a nemzetközi jog – a jogszabályok kikényszerítésére – nemcsak elismeri, hanem a nemzetközi jogi értelemben vett tényleges kormány létezésének feltételévé is teszi. Ezért voltaképpen elképzelhetetlen olyan eset, amiről a bíróság ír, amidőn azt mondja, hogy „egy adott állam lakossága és az állam fegyveres ereje áll szemben egymással”. Ha a lakosság fegyvertelen, akkor ellentétben azzal, amit a Legfelsőbb Bíróság állít, nincs „fegyveres összeütközés”, és ezért *semmilyen* hadijogi szabály nem alkalmazható (de ettől még, adott esetben, lehet genocídium). Másrészt, ha a lakosság fegyverrel áll szemben az állam fegyveres erejével, akkor ez először is az állam belső joga szerint minősül, és főszabályként az állam belső joghatóságába tartozik, miként kíván ebben az esetben eljárni. Ha rendkívüli állapotot hirdet ki a saját belső joga szerint, akkor ebben a mai nemzetközi jog szerint meg kell tartania az egyének védelmét szolgáló emberi jogi szabályokat: ezek szerint bizonyos emberi jogok korlátozhatók és felfüggeszthetők, mások akkor sem. Ha viszont a fegyveres konfliktus hosszasan tart, és az ellenállás szervezett lesz, akkor a 3. cikk (és az 1977-es jegyzőkönyv) szabályai alkalmazandók.

Akik a belső zavargásokat is a hadijog keretei közé szeretnék elhelyezni, tévednek, mert a hadijog és a rendkívüli helyzetekre irányadó jog különböző tényállásokat szabályoz. Azonkívül a 3. cikkek a hadijogi konvenciókban találhatóak, és ezért legalább *de facto* hadiállapot nélkül nem alkalmazandók – ezt mondja a II. kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikkének az a rendelkezése, amely a „belső zavargásokat” kiveszi a hadijog (és nemcsak a II. jegyzőkönyv) keretei kö-

zül. Ezt nem akarja elfogadni a CICR, és ezért kiadványaiban ezt az álláspontot terjeszti.¹⁸

Ha helyes lenne ez az álláspont, akkor az ideiglenes IRA és brit állam közötti fegyveres harcra, továbbá az ETA és a spanyol állam között, vagy éppen a kolumbiai kokaincsempészek és a kolumbiai állam közötti viszonyban éppúgy a közös 3. cikk lenne alkalmazandó, mint amikor a perui biztonsági erők megrohmozták a limai japán nagykövetséget – hogy néhány példát említsek. A brit esetben (és éppúgy a görög ezredesek puccsa esetén, amely bizonyos tekintetben összevethető 1956-tal) rendelkezésre áll az *Emberi Jogok Európai Bizottságának* döntése.¹⁹ Szó sem volt a genfi jog, illetve a 3. cikk alkalmazásáról egyik esetben sem. A közös 3. cikk alkalmazása komolyan felmerült az El Salvadorban és Nicaraguában folyó polgárháborúk idején.²⁰ Ez utóbbi esetében a Hágai Nemzetközi Bíróság is megállapította, hogy a közös 3. cikk alkalmazandó, azaz a fegyveres összecsapás (harc) a contrák és a nicaraguai kormány csapatai között a 3. cikk szerint minősülő „nem nemzetközi fegyveres összecsapás”.²¹

Van még két alkotmányjogi megjegyzésem is. Az első az *alkotmány visszaható* érvényességének (hatályának) problémája. Az Alkotmánybíróság döntése ugyan nem vette figyelembe ezt az érvet, azért még mindig lehet jelentősége a bűnösség kérdésében. Ez az érv pedig a következő: még ha igaza is van az Alkotmánybíróságnak abban, hogy az alkotmány 7. § (1) bekezdése alapján az emberiség elleni (tehát a humanitárius jogot sértő) bűncselekmények a nemzetközi jog alapján nem évülnek el, az el nem évülést lehetővé tévő (illetve megalapozó) nemzetközi jogi normák a *magyar jognak* csak 1989. október 23-a óta normái, mert ekkor lépett érvénybe az alkotmánynak az a módosítása, amellyel a magyar jogrendszerben – az Alkotmánybíróság álláspontja szerint – a nemzetközi jog egyes szabályai a magyar jogrendszer részét alkotják, minden egyéb törvényhozási aktus nélkül. Ne felejtjük: az Alkotmánybíróság szerint a nemzetközi jog általános szabályai esetén is „vállaláson” alapuló kötelezettség, de ezt a „vállalást maga az alkotmány tartalmazza”. Ha ez így van, akkor annak is igaznak kell lennie, hogy ez az alkotmányos vállalás csak azóta érvényes, amióta a vállalást tartalmazó alkotmányos szabály érvényben van. Korábban a nemzetközi jog általános szabályai *csak* speciális transzformáció által lehettek a magyar jogrendszer részei, azaz akkor, ha valamely magyar jogszabály tartalmazta őket. Ilyen pedig nem volt, ezért 1989. október 23-a *előtt* ezek a normák nem voltak a magyar jogrendszer normái.

Azt senki sem állítja (és nem is lenne rá alapja), hogy 1989. október 23. előtt a magyar jogrendszer ne állt volna az úgynevezett dualista alapon (amin külön-

ben ma is áll). Ekkor viszont a négy genfi egyezmény nem is lehetett a magyar jogrendszer normája, mint a nemzetközi jog általános szabálya. Az alkotmány változása, mint tudjuk jól, az alkotmányos kontinuitás alapján ment végbe – bármennyit változott is különben a tartalma. Ennek elkerülhetetlen következménye, hogy az előző alkotmány érvényessége nem vonható kétségbe. Ezért az alkotmány visszamenőleges alkalmazása – abban az értelemben, hogy az új alkotmány alkotmányossági mércéjét és normáit alkalmazzuk a régi (1989 előtti) alkotmány szerint alkotmányos állapotok addigra visszamenő újraértékelésére – elfogadhatatlan, mert egy nem érvényes jogszabályon alapszik.²² 1989 előtt ugyanis a négy genfi egyezmény nem volt, és (mint mindjárt kimutatom) valószínűleg ma sem része a magyar jognak; ezeket senki nem találja meg a törvénytárban, sem pedig a Magyar Közlönyben. Az Alkotmánybíróság szerint ennek a körülménynek „nincs jelentősége” – ami talán (legalább saját álláspontja szerint, bár szerintem továbbra sem) – elfogadható a mai 7. § (1) bekezdése érvénybelépése *után*. Előtte azonban, amíg a magyar jogrendszer a tiszta dualista álláspontot vallotta, nem lehet igaz, mert egy nemzetközi jogi norma csakis transzformációval válhat egy jogrendszer részévé. Ez a transzformáció lehet (az Alkotmánybíróság álláspontja szerint) maga az alkotmány is; a lényeges azonban az, hogy transzformáció nélkül a nemzetközi jog egyetlen normája sem lehet érvényes belső, azaz a magyar jogban. Ezért azt kell mondanunk, hogy az 1949-es négy egyezmény – ha valóban az alkotmány 7. § (1) bekezdése első fordulatának generális transzformációja alá esik, legkorábban 1989. október 23-ától része a magyar jognak – ezelőtt ugyanis nem volt olyan alkotmányos vagy nem alkotmányos norma, amely transzformálta volna.

Hozzáteszem még, hogy az Alkotmánybíróság szerint²³ – és ebben igaza is van – a transzformált normák – még ha a transzformációt maga az alkotmány tartalmazza is, *nem alkotmányos* normák. Ez viszont azzal az Alkotmánybíróság által le nem vont következménnyel jár, hogy az alkotmány normái – például az alkotmányos alapjogokat tartalmazók, vagy a *nullum crimen...* szabálya – megelőzik a nemzetközi jog (akár az alkotmány által transzformált) szabályait, és csak annyiban alkalmazhatók, azaz a *transzformáció csak annyiban érvényes*, amennyiben az alkotmányt nem sérti. Ugyanerre a következtetésre jutott később az Alkotmánybíróság maga is, kivált európai jogi határozatában,²⁴ ahol (mint ez sejtethető volt) már kevésbé volt nemzetközi jog-barát a magas bíróság. Éppen ellenkezőleg: a testület nagyon is kényesnek mutatkozott a nemzetközi jog belső jogba átvétele alkotmányos korlátainak kérdésében; igaz, ott versenyjogról

volt szó, nem büntetőjogról. Ez kicsit meglepő, mert az ember arra gondolna, hogy mivel a büntetőjogi szankciók alkalmazása nagyobb mérvű alapjog-korlátozás, mint a versenyjogi szabályoké, fokozottabban kellene vigyázni arra, hogy a nemzetközi jog csak az alkotmányos alapjogok határai között érvényesülhessen, ahogyan azokat a Zétényi–Takács-törvény alkotmányellenességéről szóló határozatban kifejtette.

Mindenesetre egy büntetőbírósnak – ha másutt nem, a bűnösség vizsgálatakor – tekintettel kellene lennie arra, kiterjedhet-e a vádlott bűnössége (jogellenességének tudata) egy olyan jogi normára, amely 1956-ba nem volt része a magyar jognak, és ha egyáltalán az, csak 1989 óta. A glosszátor – nem lévén büntetőjogász – kérdezi, nem állítja: miképpen képzeltető el, hogy olyan jogszabály alkalmazása legyen a büntetőjogi bűnösség alapja, amely a mai napig nem található meg a törvénygyűjteményekben, és amely soha nem jelent meg a hivatalos lapban. Elég meghökkentő módon az Alkotmánybíróság ebben nem látott problémát annak idején – de a büntetőjogi megítélés számára így is fontos lehet annak figyelembevétele, hogy a vádlott csak olyan jogszabály alkalmazásával ítéltető el, amelyet nem talál meg – ő sem, de a bíró sem – semmilyen (hivatalos vagy magán) jogszabálygyűjteményben.

A második alkotmányos kérdés a nemzetközi szerződések – ezek lennének szerintem az alkotmányban említett „vállalt kötelezettségek”²⁵ – státusa a magyar jogban. Ezt a kérdést eddig magam sem elemeztem részletesen. Egy nemzetközi szerződés egyszerű kihirdetése belső jogszabályban (a magyar jogban ez korábban rendszeren törvényerejű rendelet volt, ma pedig törvény) – ami különben az 1949-es négy genfi egyezmény esetében a mai napig nem történt meg –, nem teszi pusztán ezáltal a nemzetközi szerződést a jogrendszer részévé. A kihirdetéssel a nemzetközi jogi szerződés még nem szűnik meg nemzetközi szerződés lenni, és mint ilyen a magyar jogrendszerben nem is létezik normaként. Ezt két érveléssel szeretném bizonyítani. Az egyik az, hogy a nemzetközi szerződések – még ha törvényekkel hirdették is ki – nem jogszabályok a magyar jogban, mert nem képesek változást előidézni a jogrendszerben, például nem teszik érvénytelenné a velük ellentétes jogi normákat. Egy nemzetközi szerződés kihirdetése (közzétételéről nem is beszélve) tehát önmagában még nem idézi elő a magyar jogrendszer változását, akkor sem, ha éppen erre köteleznék a szerződés a törvényhozót vagy a jogalkotót. Ezt csak külön jogszabály teheti meg – vagy az Alkotmánybíróság észlelheti mindezt az Abtv. 44. §

szert; nem tartom kizártnak az alkotmány 7. § (1) bekezdésére alapozott absztrakt normakontroll kezdeményezését sem. Kivételt ez alól csak a közvetlenül alkalmazható, úgynevezett *self-executing* szerződések jelenthetnek, de ezek közvetlen alkalmazhatóságáról végső soron a magyar jogalkotónak kell döntenie; ez az álláspontot vallja az Alkotmánybíróság is, legkésőbb az előbb említett „európaijogi” határozata óta.

Ez azért fontos, mert önmagában az 1949-es egyezmények megsértése egyáltalán nem alapozhatja meg az el nem évülést – arról ugyanis az 1949-es négy egyezmény nem szól. Az el nem évülési szerződés, legalább ma még²⁶ nem a „nemzetközi jog általános szabálya” (bármit jelentsen is ez a nemzetközi jogban pontos jelentéssel nem bíró alkotmányos terminus) – az államok nagy része nem is részese ennek az egyezménynek –, s kivált nem a nyugat-európai államok. Ezért, mint egyszerű nemzetközi szerződésen alapuló büntetőjogi szabály – mely így már nem áll a nemzetközi jog alkotmányos védelme alatt – nem lenne alkalmazandó; mivel a Zétényi–Takács-határozat szerint ez alkotmányellenes. Ezért, mint az Alkotmánybíróság később megállapította: az alkotmányellenes tartalmú nemzetközi szerződést kihirdető (és nyilván a végrehajtó) törvény alkotmányellenessége megállapítható, akkor is, ha a szerződés alkotmányellenessége nem.²⁷

Utolsó megjegyzésem a további jogvédelemre vonatkozik. A Legfelsőbb Bíróság végzése és az ezt követő vagy ezzel összhangban álló bírói gyakorlat – az eddigiek szerint – ellentétes az Alkotmánybíróság nevezetes – bár szerintem sem túl szerencsés – határozatával. Ilyen esetekben azonban jogunk szerint közvetlen jogorvoslat nincs – legalábbis az Alkotmánybíróságról szóló törvény jelenlegi értelmezése alapján, melyet különben tévesnek tartok. Szerintem ugyanis az alkotmánybíróságról szóló törvény egyértelműen lehetővé teszi az AB számára az alkotmány-sértő bírói ítéletek felülvizsgálatát, amikor a 48. § (1) bekezdése „alkotmányellenes jogszabály alkalmazása folytán” bekövetkezett jogsérelem esetén engedi meg (egyéb feltételek megléte esetén) az alkotmányjogi panaszt. Azt pedig eddig kevesen állították, hogy pontosan a bíróságok ne lennének jogalkalmazók, s mint ilyenek, akár alkotmányellenes jogszabályt is alkalmazhatnak, mi több ezeket is *kötelesek* alkalmazni (az Abtv. 38. § szerinti felfüggesztés esetét kivéve).

A jelenlegi helyzetben így egyedül az absztrakt normakontroll lehetősége marad fenn. Az Alkotmánybíróságtól mindazon jogszabályok –, kivált azonban a Btk. 33. § (2) bekezdése – alkotmányellenessége megállapí-

tását, amelyeken a Legfelsőbb Bíróság végzései alapulnak, a törvény szerint bárki kérheti. Az Alkotmánybíróság szerint ugyanis csak az 1956-ban érvényben volt nemzetközi jog alapján minősíthetők az akkor elkövetett cselekmények nemzetközi jogba ütközőnek; azonban az alkalmazandó jogszabályok nem biztosítják, hogy a bíróság valóban a nemzetközi jogot alkalmazza, hanem lehetővé teszi számára, hogy ő maga találjon fel fiktív nemzetközi jogot, esetünkben a nem nemzetközi fegyveres összecsúszás olyan fogalmát, amely a tétéles nemzetközi jognak nem felel meg.

Bulat Okudzsava egy interjúban azt mondta: Oroszországban két dolgot nem tiszteltek soha, ami civilizált emberi élet alapja: az embert és a törvényt. Okudzsava tudta, miről beszélt: a kettő tisztelete elválaszthatatlanul összetartozik. Az „igazságtételben” éppúgy, mint más esetekben.

JEGYZETEK

1. ABH, 1992, 77.
2. ABH, 1993, 323, illetve ABH, 1996, 117.
3. *Állam- és Jogtudomány* 1993. 3-4. szám, 213-263.o.
4. Az amerikai függetlenségi és a későbbi polgárháború nemzetközi háború volt, mert a szuverén elismerte a felkelőket hadviselőnek. Lásd például Ch. Rousseau: *Droit international public*, 1953. 299. o.
5. Buza László: A felkelők nemzetközi jogi helyzete és a spanyol polgárháborúba való „be nem avatkozás”. Szeged, 1938. = *Acta Szeged, Section Juridico-Politica.*, Tomus XII:
6. G. Best: *War and Law since 1945*. Oxford, 1994, 174. o.
7. Best, 178. o.
8. L. Oppenheim–H. Lauterpacht: *International Law, Vol.II.: Disputes, War and Neutrality*, London, 1953, 209-210. o.
9. *Les Conventions de Genève du 12 août*, *Commentaire*, szerk.: Jean Pictet, Genève. CICR, 1956–1960, Tomes I-IV. A 3. cikk kommentárja mindegyik kötetben azonos. Utolsó változatlan újranyomása 1994-ből.
10. Best, 251-252. o.
11. A kettő összekeverése, azt hiszem, a francia szöveg pontatlan fordításának eredménye. A „crimes contre l’humanité” terminusban az „humanité” szó jelentheti az emberiséget, de jelentheti (és itt értelemszerűen ez a jelentése) a humanitást (az „emberiség”, a másik ember iránti kímélet értelmében). Az angol szöveg egyértelmű, tudniillik a „humanity” angolul csak a második jelentéssel bír, az elsővel nem; az emberiség „mankind” vagy „humankind”, de nem „humanity”.
12. Az emberi jogok nemzetközi jogi védelme a polgárháborúban. *Jogtudományi Közlöny* 1983 (38) 709.
- és hasonlóan Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Püski, Budapest, 1999. 643 o.
13. Im. 710. o.
14. Ugyanezt vallja a két kiegészítő jegyzőkönyv CICR által kiadott kommentárja is: *Commentary on the Additional Protocols of 8 June, 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*. Szerk.: Y. Sandoz, Chr. Swinarsli, B. Zimmerman, Genève, 1987, 1346. o.
15. Angolul ugyanez: „develops and supplements Article 3 common to the Geneva Conventions of 12 August 1949 without modifying its existing conditions or application”.
16. Ugyanígy Herczegh Géza: *A humanitárius nemzetközi jog fejlődése és mai problémái*. Budapest, 1979. 299. o.; ugyanott a szövegezés körüli vitákról is olvashatunk, kivált arról, mennyire nem érvényesült a CICR álláspontja az államokéval szemben: 285., 291.
17. Az európai zsidóság kiirtása természetesen a hadijogba ütközött a németek és szövetségeseik által megszállt területeken, de *magában Németországban* nem sértett (akkor) tétéles nemzetközi jogot.
18. G. Abi-Saab: *Conflicts armés non-internationaux. = Les dimensions internationales du droit humanitaire*. Ed.: Institut Henry Dunant, UNESCO, Paris, 1978, 251., valamint A. Eide: *Troubles et tensions intérieures*. ugyanott, 279. o. (Nagy Károly álláspontja Eidet követi.)
19. *Yearbook*, 1968, és *Yearbook*, 1969.
20. G. Best, 240, 251. o.
21. ICJ, *Reports*, 1986, 114-115. o.
22. A félreértés elkerüléséért: nem kifogásolom, hogy az új alkotmány alkotmányossági mércéjét minden alkotmány-előtti normára is alkalmazza az Alkotmánybíróság. Ámde ezt ma teszi; és nem mondja róla azt, hogy keletkezésekor alkotmányellenes volt; sőt, közvetve, éppen az ellenkezőjét teszi.
23. ABH, 1993. 327. o.
24. ABH, 1998, 220. o. Eszerint (237.) csak a nemzetközi jus cogens lenne alkotmányos szintű szabály, más nemzetközi jogi szabályok csak az alkotmány keretei között érvényesülhetnek. Márpedig kétségtelen, hogy az emberiség elleni bűncselekmények *el nem évülése* nem kógens szabály, s még kevésbé volt az 1956-ban.
25. Azzal a kiegészítéssel, hogy az egyoldalú nyilatkozatok is „vállalt kötelezettségek”, miközben dogmatikai szempontból nem szerződések. Ez azonban az itt vizsgált esetben nem fontos.
26. Később azzá válhat, ha a nemzetközi büntető törvényszék statútuma érvénybe lép; ez azonban csak az érvénybelépése után elkövetett cselekményekre vonatkozna.
27. ABH, 1997, 41.

A LEGFŐBB BÍRÓI FÓRUM HÁROM VÉGZÉSÉNEK MARGÓJÁRA

Ez az írás nem kívánja a múlt év júniusában, a sortűz-perekben született három legfelsőbb bírósági végzés minden részletében elemezni,¹ sem pedig az azok alapjául szolgáló jogszabályokat, döntéseket vagy elveket ismertetni. Így nem írok az 53/1993. (X. 13.) AB határozatról és a 36/1996. (IX. 14.) AB határozatról sem. Néhány kérdést kívánok kiragadni, amelyek, véleményem szerint, megoldatlanok, vagy eddig átgondolatlanok voltak, de szervesen hozzátartoznak a tárgyalt végzésekhez, azaz megoldásuk és átgondolásuk nélkül nem lehet jó döntést hozni.

Az 56-os események büntetőjogi értékelése által felvetett kérdések közül talán a legtöbbet tárgyalt probléma az elévülés kérdése.² E végzések azonban sok más problémára is felhívták a figyelmet. Először is, mivel mindhárom ügyben katonák a terhelték, és mindhárom ügyben, de kivált kettőben, parancsra és hadbíróóság, illetve agyonlövés fenyegetése mellett követték el a cselekményeket, felmerül az előljáró parancsa, valamint a kényszer és fenyegetés büntethetőséget kizáró okként történő értékelésének lehetősége.

Maguk a végzések csak szűkszavúan utalnak a katonai tanács ez irányú fejtegetésére. Úgy tűnik, hogy a G.-K. S. elleni ügyben a nürnbergi perekre mint precedensre hivatkozva utasítja el a katonai tanács az előljárói parancs büntethetőséget kizáró voltát, a Legfelsőbb Bíróság pedig, számomra nem teljesen érthető okból a jelenleg hatályos Btk. 123. §-ára hivatkozva állapítja meg, hogy az elkövetők „nyilvánvalóan tudták, hogy annak végrehajtásával súlyos bűncselekményt valósítanak meg.”³

A T. B. V. elleni ügyben a nürnbergi precedensre történő hivatkozás mellett azt is megállapítja a bíróság, hogy az elkövetéskor hatályos büntető jogszabályok nem ismerték az előljárói parancs büntethetőséget kizáró voltát, és ezért mint enyhébb jogszabályra, az elbíráláskori Btk. 123. §-ára hivatkozva utasítja el ennek a büntethetőségi akadálnak a fennállását. A Legfelsőbb Bíróság e tekintetben egyetértett a katonai tanács véleményével.⁴

Hasonló a helyzet a kényszerrel és fenyegetéssel kapcsolatban. G.-K. S. ügyében a kényszer és fenyegetés fennállásának kizárását még azzal is alátámasztja a katonai tanács, hogy „a kivégzésre vonatkozó felhívásnak egyik [személy] nem tett eleget, hanem a

helyszínről elfutott”, és később sem lett semmi baja.⁵ Hasonló a bíróság érvelése T. B. V. ügyében; a Legfelsőbb Bíróság pedig mindkét érvelést elfogadni látszik.

A másik problémakört az esetleges büntetőjogi felelősséget megalapozó nemzetközi jog alkalmazhatósága jelenti. Különösen kérdéses, hogy megfelel-e a nemzetközi jog a nullum crimen sine lege követelményének. Tisztázatlan az is – ám ezzel jelen tanulmányban nem foglalkozom –, hogy milyen belső jogot kell a nemzetközi jogi felelősség mellé rendelni, azaz, például, mely bűncselekmény miatt kell az eljárást megindítani, vagy a terheltet elítélni.

A kérdések harmadik csoportja az esetleges nemzetközi kötelezettségekkel kapcsolatos, amelyek mégis kötelezhetik Magyarországot a felelősségre vonásra.

GONDOLATOK A KÉNYSZERRŐL ÉS FENYEGETÉSRŐL

A Csemegi-kódex 77. §-ában szabályozta az ellenállhatatlan erő (vis absoluta) vagy fenyegetés (vis compulsiva) hatása alatt elkövetett cselekményért való felelősséget⁶ mint beszámítást kizáró okot, amelyet ma a Btk. 26. §-a kényszer és fenyegetésként ismer.⁷

A kódex Csemegi Károly által írt indoklása szerint a magyar jog régebbi gyakorlata alapján az erőszak kényszere alatt végrehajtott tett nem számított be a tettesnek.⁸ Hasonlóképpen Vuchetich és Szlemencs nyomán azt állítja, hogy a fenyegetés sem szüntette meg a beszámítási képességet, csupán a büntetés enyhítésének lehetett oka.⁹ Az 1843. évi törvényjavaslat szakított ezzel a gyakorlattal, és a beszámítástól, valamint a büntetéstől mentesítette a kényszer és fenyegetés alatt cselekvőket. A Csemegi-kódex kommentárja szerint az erőszak akkor zárja ki a beszámítási képességet, ha az ellenállhatatlan, azaz „a ki erre hivatkozik, az adott körülmények között nem győzhetette le. (...) Csak a lehetetlenség másképp cselekedni, mint a tettes cselekedett, lehet a beszámítás kizárásának elégséges és helyes indoka.”¹⁰

A pszichikai erő is (vis compulsiva) szolgálhatott beszámítást kizáró ok gyanánt. „A ki ily helyzetben

megszegi a törvényt, az nem cselekszik ugyan akarat ellen, s szabadsága nincs megszüntetve, de választása van igen szűk korlátok közé szorítva.”¹¹ Az indoklás különbséget tesz erkölcsi szempontú és jogi szempontú megítélés között, és arra a következtetésre jut, hogy bár erkölcsi szempontból elítélendő, hogyha valaki a haláltól félve képes megfosztani más az életétől, a nagy, valódi, közeli és közvetlen fenyegetés arányos tett büntethetőséget kizáró okául szolgálhat.

Angyal és Isaák a jegyzetekkel ellátott büntető törvénykönyvben a kényszer alatt tárgyalják azt az esetet, amikor a „vörös századparancsnoknak a vádlotthoz intézett parancsa nem hozta őt beszámíthatóságot kizáró kényszerhelyzetbe, mert (...) a lelövésre kapott parancs teljesítése elől komoly kockázat nélkül kitérhetett volna. De az ellenállhatatlan kényszerre azért sem hivatkozhat a vádlott, mert az első lövés által halálosan talált (...) sértettre másodszer is rálőtt, és ezt a második, ugyancsak halálos lövést a saját elhatározásából tette.”¹² Továbbá a „proletárdiktatúra által kifejtett terrorra mint a büntethetőséget kizáró erőszakra nem hivatkozhatott az, aki a tanácsköztársaság céljainak szolgálatában különös buzgóságot fejtett ki.”¹³ A fenyegetésnek a saját vagy a hozzátartozó életére vagy testi épségére kellett irányulnia, közvetlennek és a veszélynek, amelyet a fenyegetés magában hordott, másképp el nem háríthatónak kellett lennie.¹⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a Csemegi-kódex és a Kúria judikatúrája szerint nem hivatkozhat kényszerre az, aki élete kockáztatása nélkül megtagadhatta a mások megölésére irányuló parancsot, valamint az sem, aki az ilyen parancsot úgymond „túteljesítette”, vagy önként hozta magát olyan helyzetbe, ahol számíthatott arra, hogy ilyen parancsot fog kapni. Nyomás érvek szólnak amellett, hogy a hivatásos állományban lévő katonákat, valamint a rendőröket és egyéb karhatalmi szervek tagjait ilyeneknek kell tekinteni.

A tárgyalt cselekmények elkövetésekor hatályban lévő 1950. évi. II. tv. (Bt.) 10. § (2) bekezdése alapján „Nem büntethető az sem, aki a büntettet kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követte el, ha helyzete őt képtelenné tette az akaratának megfelelő magatartásra.” A Bt. rendelkezései, valamint az általános büntetőjogi judikatúra vonatkoztak a katonákra is, hiszen a katonai büntető törvénykönyv nem határozta meg e büntethetőséget kizáró okokat.¹⁵ Kádár Miklós szerint a Bt. kényszer fogalma alatt lényegileg a fizikai kényszert kellett érteni, amely akkor valósult meg, ha az ellenállhatatlan és leküzdhetetlen volt. A Bt. nem határozta meg, hogy a fenyegetésnek mire kell irányulnia, de Kádár azon a véleményen van, hogy olyan nagy mértékűnek kellett len-

nie, hogy az átlagos akaraterejű egyént inkább késztesse a bűncselekmény elkövetésére, mint a kilátásba helyezett rossz elviselésére. A fenyegetésnek tehát, Kádár álláspontja szerint, arányban kellett állnia a hatása alatt elkövetett cselekménnyel. Megállapítja továbbá, hogy a kilátásba helyezett veszélynek közvetlennek és más módon el nem háríthatónak kellett lennie. Az elkövetőt képtelenné kellett tennie arra, hogy akaratának megfelelő magatartást tanúsítson.¹⁶

Az elkövetéskor hatályban lévő büntetőjog ismerete az előjáró parancsát is mint társadalomra veszélyességet és egyben jogellenességet kizáró okot.¹⁷ Ez a különösen háború idején felmerülő kizáró ok azt taglalta, hogy a katona felelős-e az előjárója parancsára tárgyi oldalon bűncselekményt megvalósító tettért. Ezekben az esetekben az előjáró parancsa ellentétbe került a büntetőjog tételeivel. Kádár szerint a szocialista büntetőjog alapján a parancs végrehajtója felelős volt, ha tudta, hogy a parancs nyilvánvalóan jogellenes és káros eredmény létrehozására irányult, de felelősséggel tartozott akkor is, ha tudnia kellett volna, hogy a parancs végrehajtása által bűncselekményt valósít meg. Igaz, a Bt. e kérdésben nem foglalt állást, és a hatályos különös rész a feltétlen engedelmesség alapján az előjárói parancsot mintha büntethetőséget kizáró okként kezelte volna.¹⁸

Úgy tűnik tehát, hogy nem szükségtelen a kényszer és fenyegetés megvalósulásának, illetve az előjárói parancs büntethetőséget befolyásoló körülményének részletesebb vizsgálata a konkrét büntetőeljárások során. Ezt azért is meg kellene tenni, mert a nemzetközi jogban is felmerült annak a lehetősége, hogy a kényszer és fenyegetés büntethetőséget kizáró ok legyen háborús és emberiség elleni bűncselekmények elkövetése során megvalósított szándékos emberölés esetén.¹⁹ Többek között ez volt az egyik fontos jogi kérdés a volt jugoszláviai ad hoc büntető bíróság előtt folyó Erdemovic-ügyben.²⁰ Az elsőfokú bíróság 1996. november 29-én ítélte Erdemovicot tíz év szabadságvesztésre, mely ítéletet a fellebbviteli tanács 1997. október 7-én hatályon kívül helyezte, és az ügy újratárgyalását rendelte el. A terhelte végül, 1998-ban öt év szabadságvesztésre ítélték.²¹ Az öt fellebbviteli bíró közül négyen arra a következtetésre jutottak, hogy nincsen a nemzetközi jogban olyan büntethetőségi akadály, amely háborús vagy emberiség elleni bűncselekmények során elkövetett emberölés miatt kényszer és fenyegetés alapján a büntethetőséget kizárná.²² Egyedül Cassese bíró érvelt amellett, hogy még emberölés esetén is kizárja a büntethetőséget a kényszer és fenyegetés.²³

Kreß szerint a nemzetközi jogi források irányadósága a jogtalálás (*Rechtsfindung*) kiindulási pontja a nemzetközi büntetőjog általános részében.²⁴ A Nemzet-

közi Büntető Bíróság statútuma (NBBS) 21. cikkében, mely a bíróság által alkalmazandó jogot határozza meg, forrásként sorolja fel a releváns nemzetközi egyezményeket, a nemzetközi jog elveit és szabályait, ideértve a fegyveres összeütközések nemzetközi jogának elfogadott elveit.²⁵ Kreß megállapításával, miszerint a Hágai Nemzetközi Bíróság statútumának 38. cikk 1. bekezdése is megfelelően tükrözi a nemzetközi büntetőjog jelenlegi állását a jogforrások tekintetében, egyet kell értenünk.²⁶ A kényszer és fenyegetés kérdésével, valamint az előjáró parancsával kapcsolatban nem tartalmaz szabályozást a volt-jugoszláviai Nemzetközi Törvényszék statútuma, így a törvényszéknek ebben a tekintetben a nemzetközi szokásjogra és az általános jogelvekre kellett hagyatkoznia.

Cassese, aki, amint azt említettem, különvéleményében megállapította e büntethetőséget kizáró ok létezését, egyetértett a többséggel abban, hogy nincs speciális szabálya a nemzetközi szokásjognak, mely e jogintézményre vonatkozna. Ugyanakkor kifejtette, hogy létezik egy általános nemzetközi szokásjogi norma, mely a következő elemekre épül: A kérdéses cselekményt a) az élet vagy testi épség elleni közvetlen és súlyos fenyegetés hatása alatt követték el; b) nem volt megfelelő lehetőség e hátrányok elkerülésére; c) a fenyegetés hatása alatt elkövetett cselekmény nem volt aránytalan a fenyegetéshez képest; d) a kényszert és fenyegetést eredményező helyzet nem a kényszer és fenyegetés alatt álló személy hozta létre önkéntesen.²⁷

Cassese a „vonatkozó esetjoggal” támasztja alá ezt az állítását, mely bizonyos nürnbergi és post-nürnbergi ítéleteket jelent. Mára a Nemzetközi Büntetőbíróság statútuma bevezette e büntethetőségi akadályt,²⁸ a kérdés azonban az, hogy alkalmazható-e ez a jogintézmény mint jelenleg érvényes, enyhébb nemzetközi jog. Maga Cassese is elismeri, hogy csupán két nemzeti katonai kézikönyvből lehet a nemzetközi jog e büntethetőséget kizáró okairól valamit megtudni.²⁹ Igazán a közvetlenül a II. Világháború után hozott bírósági döntések azok, melyeket elsősorban figyelembe kell venni. E döntések formálisan három csoportba oszthatók:³⁰ egyrészt külön csoportot alkotnak a Nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék (NKT) döntései a fő háborús bűnösök esetében, míg a másik csoportot az ellenőrző tanácsi 10. törvény alapján meghozott ítéletek alkotják, végül a harmadik kategóriába a nemzeti bíróságok hasonló tárgyú ítéletei tartoznak. Maga a NKT csak esetenként foglalkozott az előjáró parancsával mint büntethetőséget kizáró okkal, és alapvetően amellet foglalt állást, miszerint „az igazi teszt, mely a legtöbb nemzeti büntetőjogban, igaz különböző mértékben, megjelenik, az nem a parancs léteére összpontosít, hanem arra, hogy erkölcsi választás-

ra valóban volt-e lehetőség.”³¹ Kérdés lehet tehát az, hogy az előjáró parancsa vagy éppen a kényszer és fenyegetés mint büntethetőséget kizáró okok a NKT idézett megállapításából levezethetők-e? Persze ennek előfeltétele, hogy e kijelentést nemzetközi szokásjogként elfogadjuk. Kreß-szel összhangban egyedüli megoldásnak tartom a „a legtöbb nemzeti büntetőjogban” kifejezés olyan értelmezését, mely azt a nemzetközi szokásjogra való utalásként fogja fel.³² Az ENSZ Közgyűlés által egyhangúan 1946. december 11-én elfogadott határozat jóváhagyólag elfogadta a NKT chartája által „elismert nemzetközi jogelveket” (principles of international law), valamint az NKT ítéleteit (judgements of the Tribunal)³³ és ezzel azok nemzetközi jogi státusát is megszilárdította. Azaz az előjáró parancsa és ezzel összefüggésben a kényszer és fenyegetés mint büntethetőséget kizáró ok nemzetközi jogi megjelenése az ENSZ rezolúció általi recepción keresztül normatív erőt nyert.³⁴

A GENFI EGYEZMÉNYEK KÖZÖS 3. CIKKÉNEK ALKALMAZHATÓSÁGA

A felülvizsgálati indítvány alapján hozott legfelsőbb bírósági végzések és a korábbi büntetőeljárást megszüntető végzések központi kérdése az volt, hogy az adott ügyekre alkalmazható-e az 1949. augusztus 12-én aláírt genfi egyezmények³⁵ közös 3. cikke, amely a nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközések humanitárius jogi szabályait határozza meg. A felülvizsgálati indítványokat megelőzően eljáró bíróságok úgy érveltek, hogy mivel a genfi egyezmények nem határozzák meg a nem nemzetközi fegyveres összeütközés fogalmát, azt az 1977. június 8-án elfogadott, a genfi egyezmények II. kiegészítő jegyzőkönyve szerint kell definiálni. A II. kiegészítő jegyzőkönyv tekintetében a bíróságok azt vizsgálták, hogy „1956. október 23-a és 1956. november 4-e között a Magyarországon működő fegyveres csoportok, amelyek a kormány fegyveres erőivel álltak harcban, felelős parancsnokság alatt álltak-e, ellenőrzést gyakoroltak-e az ország egy része felett, amely lehetővé tette számukra, hogy folyamatos, összehangolt harci tevékenységet hajthassanak végre.” Megállapították, hogy a vizsgált időszakban nem volt Magyarországon a „nemzetközi jog által meghatározott úgynevezett nem nemzetközi fegyveres összeütközés, a tényállásban rögzített történelmi háttér nem alapozza meg a nemzetközi jogban írt bűncselekmény megállapíthatóságát.”

Ezzel ellentétben a felülvizsgálati eljárás során a Legfelsőbb Bíróság úgy vélekedett, hogy a kérdéses II. kiegészítő jegyzőkönyvet nem lehet úgy értelmezni, hogy az visszaható hatállyal szűkítette volna le a közös

3. cikk tárgyi hatályát. A Legfelsőbb Bíróság érvelése szerint a 3. cikk olyan polgárháborús esetekre vonatkozik „amikor egy adott állam lakossága és az állam fegyveres ereje áll egymással szemben.” Ellenkező esetben, ha a kiegészítő jegyzőkönyv által megkívánt szervezetségi fokot követelnénk meg a 3. cikk alkalmazásához, az akkor sem lenne alkalmazható” – mondja a bíróság – „ha az állam fegyveres ereje a lakosság egy adott csoportját, vagy akár az egész lakosságot kiirtaná.”

A Legfelsőbb Bíróság közismert tényként kezeli, hogy 1956. október 23. napjával a diktatúra fegyveres erejét bevetette a lakossággal szemben, és ennek alapján megállapította, hogy nem nemzetközi jellegű fegyveres összeütközés zajlott mindaddig, amíg a Szovjetunió hadserege az országot meg nem szállta.

Kérdés tehát, hogy kinek van igaza: valóban van-e ilyen tárgyi hatálya a 3. cikknek, és azt nem szűkítette-e le a II. kiegészítő jegyzőkönyv?

Gasser szerint „nem nemzetközi fegyveres összeütközések azok a fegyveres konfrontációk, amelyek egy állam területén történnek a kormány és a fegyveres felkelők csoportjai között. E csoportok tagjai – függetlenül attól, hogy felkelőknek, lázadóknak, forradalmároknak, szeparatistáknak, szabadságharcosoknak, terroristáknak nevezik vagy más hasonló névvel illetik őket – azért harcolnak, hogy a hatalmat átvegyék, vagy hogy az államon belül nagyobb autonómiára tegyenek szert, vagy azért, hogy elszakadjanak és önálló államot alakítsanak.”³⁶

A ‘miniatűr egyezménynek’ is nevezett 3. cikk³⁷ minimum követelményeket fogalmaz meg, amelyeket a belső fegyveres konfliktus résztvevőinek be kell tartaniuk,³⁸ és amelyeket a nemzetközi jog a humanitás alapvető elveinek kifejezőjeként kezel, állapította meg a Nemzetközi Bíróság a Nicaragua kontra Amerikai Egyesült Államok-ügyben.³⁹ A 3. cikk tehát a nemzetközi jog alapvető elveit is kifejezi, része a nemzetközi ius cogens-nek⁴⁰ és a nemzetközi szokásjognak.⁴¹

Gasser kifejezetten egyetért azzal a vélekedéssel, hogy a II. kiegészítő jegyzőkönyv többletfeltételei a nem nemzetközi fegyveres összeütközést illetően nem redukálják a 3. cikk eredeti hatályát, hanem két különböző nem nemzetközi fegyveres összeütközést hoznak létre: 1) azok a konfliktusok, amelyekre csak a 3. cikk terjed ki; 2) azok a konfliktusok, amelyek megfelelnek a II. kiegészítő jegyzőkönyv követelményeinek is.⁴² Ezt a megközelítést támasztják alá Schindler írásai,⁴³ bár ennek némileg ellentmondani látszik Pictet nézete, aki szerint a felkelők fegyveres akcióinak bizonyos szervezetséget el kell érniük ahhoz, hogy elvárható legyen a nemzetközi humanitárius jog betartása: csak ekkor válhatnak a 3. cikk alanyaivá.⁴⁴ Végül Gasser is azon a véleményen van, hogy amennyiben a belső fegyveres konfliktus nem

ér el egy kívánt intenzitást, akkor ‘csupán’ zavargásról van szó, és ezekre a helyzetekre nem vonatkozik a humanitárius jog, bár az alapvető emberi jogi követelmények éppúgy alkalmazandók.⁴⁵

Veuthey, hivatkozva a Vörös kereszt Nemzetközi Bizottsága által 1962-ben összehívott szakértőkre, azon a véleményen van, hogy „nem lehet a 3. cikk értelmében vett fegyveres összeütközés létét tagadni, amennyiben a jogos kormány ellen irányított ellenséges tevékenység a kollektivitás jellegével és a szervezetségi minimumával rendelkezik.”⁴⁶ Veuthey szerint e cikk széles értelmezését alátámasztják annak ilyen értelmű alkalmazásai az 1954-es guatemalai, és az 1956-os algériai és magyarországi (sic!) eseményekkel kapcsolatban.⁴⁷ Ez utóbbi kijelentés miatt némi kételkedéssel kell fogadnunk e megállapításokat. Összességében ugyanakkor – figyelemmel a Tadic-döntésben kifejtettekre is⁴⁸ – megállapítható, hogy a genfi egyezmények közös 3. cikke alkalmazható a végzések tárgyául szolgáló eseményekre. Ugyanakkor ez nem jelenti azt, hogy e cselekmények pönalizálása is lehetséges lenne.

Greenwood veti fel a Prosecutor contra Dusko Tadic⁴⁹-ügy kapcsán, hogy nem feltétlenül függ össze a 3. cikk megsértése és a nemzetközi jog szerinti büntetőjogi felelősség.⁵⁰ Vannak, akik mellett érvelnek, hogy a ‘súlyos jogsértéseken’ kívül eső egyezmény-sértő magatartás, bár felveti az állam felelősségét, az egyént nem érinti.⁵¹ Greenwooddal egyetértve elvethető ez a nézet, amely összetéveszti a joghatóság és a személyes büntetőfelelősség kérdését.⁵² Mások úgy érvelnek, hogy a közös 3. cikk megsértése sosem alapított nemzetközi büntetőjogi felelősséget, bár a nemzeti jogok gyakran büntetik e cselekményeket. Sőt maga a Vörös kereszt nemzetközi bizottsága is úgy vélekedett a Nemzetközi Büntetőbíróság felállításának tervét véleményezve, hogy a háborús bűncselekményeket csak nemzetközi fegyveres konfliktusban lehet elkövetni.⁵³ Az ENSZ főtitkára is mint újítást aposztrofálta a Ruandai Nemzetközi Törvényszék statútumának azt a kitételét, amely kriminalizálta a 3. cikk szerinti magatartásokat.⁵⁴ Ugyanakkor a Ruandai Nemzetközi Törvényszék statútumának elfogadásakor és annak alkalmazásakor már széles körben elfogadottá vált, hogy azok megfelelnek a nemzetközi nullum crimen sine lege-elvnek.⁵⁵

Anélkül, hogy azokat részletesen kifejtsem, két további problémára szeretném felhívni a figyelmet: 1) számomra megoldatlannak tűnik, hogy a 3. cikk alkalmazása esetén milyen hazai jog, pontosabban bűncselekmény alapján vonható felelősségre az elkövető, és milyen büntetéskiszabási elveknek kell érvényesülniük;⁵⁶ 2) kérdéses továbbá, hogy az 1956-ban elkövetett cselekmények esetén a nemzetközi jog szerin-

ti nullum crimen valóban teljesül-e. Azaz, elég-e az, hogy a New York-i egyezmény 1968-ban kimondta a háborús és emberiség elleni bűncselekmények el nem évülését.⁵⁷

ABSZOLÚT JOGOK ÉS A VISSZAHATÓ HATÁLY

*Az abszolút jogokról általában és a
Magyarországra háruló kötelezettség*

Nagyon nehéz abszolút jogok után kutatni, és azokat meghatározni. Ez a művelet ugyanis azon az előfeltevésen alapul, hogy vannak abszolút jogok. Ezt az előfeltevést – hiszen ezért előfeltevés – nem fogom itt bizonyítani, ugyanakkor körüljárom majd azt, hogy ha léteznek ilyen jogok, akkor velük kapcsolatban az alkotmányosság vizsgálatának mérlegeléses módszere nem alkalmazható.⁵⁸ Az érvelés két vonala vezethet pontosabb megállapításokhoz.

Számos nemzetközi dokumentum és alkotmány,⁵⁹ így a Magyar Köztársaság Alkotmánya is meghatároz olyan jogokat, amelyeket az államnak a legnagyobb veszély esetén is tiszteletben kell tartania.⁶⁰ Az Emberi jogok európai egyezménye⁶¹ például „háború vagy a nemzet létét fenyegető más rendkívüli állapot esetén” (15. cikk 1.) sem engedélyezi az élethez való jogot biztosító „2. cikk rendelkezéseitől [való eltérést], kivéve a jogszerű háborús cselekmények következtében okozott haláleseteket.” (15. cikk 2.)

Az abszolút jogok egyike, amint azt már jeleztem, az élethez való jog. Minden jogrendszer, a legtöbb alkotmány és nemzetközi instrumentum alapvető jelentőségűnek tekinti az élethez való jogot.⁶² Mindezekelött azonban ahhoz, hogy megértsük az egyezmény abszolút jogokkal, illetve az élethez való joggal kapcsolatos megközelítését, két fogalom tisztázása elengedhetetlen: a pozitív kötelezettség doktrínája, illetve a harmadik személy magatartásáért való felelősség, a Drittwirkung kérdése.

Az egyezmény 1. cikke szerint a „Magas Szerződő Felek biztosítják a joghatóságuk alatt álló minden személy számára a jelen Egyezmény I. fejezetében meghatározott jogokat és szabadságokat.” Ezt a feladatot úgy értelmezték a strasbourgi intézmények, hogy az mind pozitív, mind pedig negatív kötelezettséget ró a szerződő felekre.⁶³ A pozitív kötelezettség az, amely alapján az államnak tevőlegesen kell védelemben részesítenie az adott emberi jogot.⁶⁴ A pozitív kötelezettséget feltételező jogok nem korlátozódnak az élethez való jogra, hiszen éppen e kérdéssel kapcsolatos egyik legfontosabb döntés, az X. és Y. kontra Hollandia-ügy⁶⁵ is más jogokra vonatkozott.

Ebben az ügyben egy tizenhat éves, kóros elmeállapotú nővel közöskölt erőszakosan egy magánelmeógyógyintézetben dolgozó, beszámítási képességgel rendelkező felnőtt férfi. Az akkor hatályos holland jog szerint nem lehetett a magánindítvány hiánya miatt büntetőeljárást indítani, mert cselekvőképtelen ilyen indítványt nem tehetett, és mást e jog ez esetben nem illetett meg. Az Európai Emberi Jogi Bíróság nem fogadta el a holland kormányt az a védekezés, hogy polgári jogi úton lehet kártérítésért perelni az elkövetőt, és megállapította, hogy az egyezmény 8. cikke által védett magánszférához való jog pozitív kötelezettséget is ró az államra. Ennek megfelelően az államnak olyan intézkedéseket kell tennie, amelyekkel garantálja az egyén magánszférához való jogának tiszteletben tartását még a magánszemélyek közötti legbelsőbb szférában is. Ez az egyezmény szerinti kötelezettség, amely alapján az államnak magánszemélyekkel szemben is meg kell védenie az egyént bizonyos esetekben, a Drittwirkung.⁶⁶ A Drittwirkung arra kötelezte ebben az ügyben az államot, hogy mivel „alapvető értékek és a magánélet lényegi részei forognak kockán, [...] hatásos elrettentés elengedhetetlen ezen a területen és csakis büntetőjogi eszközökkel érhető el.”⁶⁷ Azaz a bíróság kimondta, hogy az állam köteles a nő büntetőjogi eszközökkel az erőszakos közöskölés ellen megvédeni.

1995-ben a bíróság az S.W. kontra Egyesült Királyság és a C.R. kontra Egyesült Királyság-ítéletekben⁶⁸ ezt a döntését megerősítette. E határozatokat másutt részletesen tárgyalom,⁶⁹ itt elég annyit megemlítenem, hogy az R. kontra R.⁷⁰ ítéletben a Lordok Háza visszaható hatállyal eltörölte az angol jogban addig fennálló ‘házassági kifogást’ (marital immunity), amely a férjnek büntetlenséget biztosított a feleség sérelmére elkövetett erőszakos közöskölésért. Az egyezmény – többek között a visszaható hatályú büntetőjogi felelősségre vonást tiltó – 7. cikke alapján megtámadott angol bírósági ítéleteket az Európai Emberi Jogi Bíróság fenntartotta. Egyrészt megállapította, hogy a „7. cikket (...) nem lehet úgy értelmezni, hogy az kizárná a büntetőjogi felelősség szabályainak esetről esetre történő fokozatos tisztázását bírói jogértelmezésen keresztül, feltéve, hogy az ennek eredményeként bekövetkező fejlődés konzisztens a bűncselekmény lényegével, és az ésszerűen előre látható.”⁷¹ Ugyanakkor tévedés lenne azt hinni, hogy a bíróság valóban úgy gondolta, hogy itt csak bírói jogértelmezésről volt szó. A valós indokot Liddy aszszony, az Európai Emberi Jogi Bizottság írt tagjának párhuzamos véleménye tartalmazta, amely szerint a férj erőszakos cselekményét, amellyel szexuális kapcsolatot létesít feleségével „korábban nem tekintették jogellenesnek, amint azt a Law Commission’s

Report [a parlament jogalkotásáért felelős bizottságának jelentése] is bizonyítja. A kérelmező elítélése végül is a Lordok Házának ítélete alapján történt, amely eltörölte ezt a büntethetőséget kizáró okot.”⁷² „Ez nem a bűncselekmény létező elemeinek tisztázása volt, hanem a jog alapvető megváltoztatása.”⁷³

Az Emberi Jogi Bíróság által kiemelt három indok közül a harmadik világít rá a bíróság igazi motívumaira: „a lényegi dehumanizáló jellemzője az erőszakos közöskülésnek annyira nyilvánvaló, hogy [a kérelmezők elítélése az adott körülmények között] nem mondható, hogy ellentétben áll az egyezmény 7. cikkének céljával és szándékával, azaz annak biztosításával, hogy senki ne legyen alanya önkényes büntetőeljárásnak, elítélésnek vagy büntetésnek. Mi több, annak az elfogadhatatlan gondolatnak az elhagyása, hogy a férj immunitással rendelkezik feleségével való erőszakos közöskülés esetén, összhangban van nemcsak a házasság civilizált fogalmával, hanem mindekenélőtt az egyezmény alapvető céljaival, amelyek lényege az emberi méltóság és emberi szabadság tiszteletben tartása.”⁷⁴

Ezekben az esetekben tehát a retroaktivitás tilalmának háttérbe kellett húzódnia az államnak azzal az alapvető kötelezettségével szemben, hogy bizonyos abszolút jogokat büntetőjogi eszközökkel védelemben kell részesítenie. Ez az állam alkotmányos kriminalizációs kötelezettsége, azaz, hogy bizonyos abszolútnak tekintett jogokat büntetőjogi eszközökkel is köteles védeni – akár a büntetőjog retroaktív alkalmazása árán is –, új jelenség az anyagi büntetőjog területén, aminek lehetősége és szükségessége a kilencvenes évek elejétől foglalkoztatta a tudományt. Lewisch az anyagi büntetőjog alkotmányosságáról írt kitérő monográfiájában szándékosan kikerüli ezt a témát,⁷⁵ de ugyanakkor megjegyzi, hogy ezen alkotmányos kriminalizációs kötelezettségek (verfassungsrechtliche Strafrechtspflichten) két formában jelennek meg. Ezek közül számunkra az első, a valós alkotmányos pönalizációs kötelezettség az érdekes, mely az abszolút jogok esetén a sértő magatartás büntetni rendelését és a büntetőjogi felelősségre vonást írja elő az államnak.⁷⁶

Nemcsak az erőszakos közösküléstől való védelem tekintetében állapítottak meg kriminalizációs kötelezettséget a strasbourgi szervek, hanem az élethez való joggal kapcsolatban is már relatíve korán kimondta e pozitív kötelezettséget a bizottsági esetjog.⁷⁷ A McCann és mások kontra Egyesült Királyság-ítéletben⁷⁸ a bíróság a bizottság újabb ilyen tartalmú megállapítása ellenére⁷⁹ nem tette magáévá ezt a nézetet, bár kimondta az egyezmény 2. cikkének megsértését. Ugyanakkor, ha együttolvassuk a X. és Y. kontra Hollandia, az S.W. és C. R. kontra Egyesült Királyság-ügyeket, valamint a McCann és mások kontra Egye-

sült Királyság-ítéleteket, világos, hogy amennyiben a szexuális szabadságot abszolút jogként kezeli az egyezmény, akkor az élet elleni bűncselekmények esetén is fennáll a kriminalizációs kötelezettség, és adott esetben a 7. cikknek háttérbe kell szorulnia.

Ezt a megközelítést megerősítette az Emberi Jogi Bíróság az Osman kontra Egyesült Királyság-ítéletben⁸⁰, amelyben kifejtette, hogy a 2. cikk nem csupán azt jelenti, hogy az államnak „tartózkodnia kell az élet szándékos és jogtalan elvételeitől, hanem azt is, hogy megfelelő lépéseket kell tennie annak érdekében, hogy a joghatósága alatt lévőket életét megvédje, beleértve operatív, preventív intézkedéseket, amelyek célja azon személyek életének védelme, akiket egy másik személy bűncselekményt megvalósító magatartása veszélyeztet.”

Megállapítható tehát, hogy az Európai emberi jogi egyezmény 2. cikke – tekintettel az S.W. és C. R. kontra Egyesült Királyság, valamint a McCann és mások kontra Egyesült Királyság és az Osman kontra Egyesült Királyság-ítéletekre – Magyarországot is kötelezi az emberölést szándékosan megvalósító cselekmények üldözésére, függetlenül attól, hogy adott cselekményekkel kapcsolatban az elévülés bekövetkezett-e vagy sem.

A NÉMET PÉLDA

A Német Demokratikus Köztársaság fennállása alatt bűncselekmény volt a köztársaság határait jogosulatlanul átlépni. A határsértőket számos esetben célzott lövésekkel ölték meg a határőrök. E cselekmények jogi alapjául egyrészt a határőrök szolgálati szabályzata, valamint a belügyminiszter parancsa szolgált, 1982-től pedig a határtörvény.⁸¹ A két Németország újraegyesülése után számos büntetőeljárás indult a halálos lövésekkel leadó határőrök, illetve parancsnokaik ellen.⁸² Az egyik ilyen híres esetben a Spree folyón átúszni próbáló 17 éves fiút lőtte agyon két határőr 1962-ben.⁸³ Az ügyben a Landgericht elítélte a terhelteket azon az alapon, hogy a bűncselekmény elkövetése időpontjában a szolgálati szabályzat és a belügyminiszteri parancs nem jelentettek elégséges jogszabályi felhatalmazást, és így nem szolgálhattak büntethetőséget kizáró okként.⁸⁴ A bíróság ezt azzal indokolta, hogy az akkor hatályban lévő kelet-német alkotmány garantálta a tartózkodási hely megválasztásának jogát, amelyet csak törvény korlátozhatott.⁸⁵ Hasonlóképpen a büntetőjog sem tartalmazott idevonatkozó büntethetőségi akadályt. A szabályzat és a parancs továbbá súlyosan sértette az igazság és a humanitás alapvető fogalmait, és mivel az elévülési idő nyugodott a kelet-német állam fennállása alatt, a büntetőjogi felelősségre vonásnak nem volt akadálya.⁸⁶

A Szövetségi Legfelsőbb Bíróság több hasonló ügy felülvizsgálata során kimondta, hogy a határsértők lelovását előíró, illetve az azt lehetővé tevő szabályzat, parancs és az 1982-es határtörvény a radbruchi formula alkalmazása folytán érvénytelen.⁸⁷ Radbruch, bár sosem volt klasszikus pozitívista, mégis a fasizmus traumáit követően megváltoztatta nézeteit a jogbiztonság és az anyagi igazságosság vonatkozásában. Formulája szerint „az igazságosság és a jogbiztonság közötti konfliktust úgy lehet kiküszöbölni, hogy a pozitív, írott szabályban rögzített és a hatalom által gyakorolt jog akkor is elsőbbséget élvezhet, ha tartalmilag igazságtalan és célszerűtlen, kivéve, ha a tételes törvénynek az igazságossággal való ellentéte elviselhetetlen mértékűvé válik. Lehetetlen pontosabb vonalat húzni a törvényi jogtalanság és a helytelen tartalom ellenére még érvényes törvény közé. Egy másik éles határvonalat viszont megvonhatunk. Ahol az igazságosságra már nem törekszenek, ahol az egyenlőséget, ami az igazságosság magja, a pozitív jogalkotásban tudatosan megtagadják, ott a törvény nemcsak »helytelen jog«, hanem egyáltalán hiányzik belőle a jogi jelleg.”⁸⁸ Ennek a formulának az elveit felhasználva a Szövetségi Legfelsőbb Bíróság kimondta, hogy azok a jogszabályok, amelyek előnyben részesítik az NDK területének elhagyására vonatkozó tilalmat, az élethez való joggal szemben „érvénytelenek, mert nyilvánvalóan elviselhetetlenül sértik az igazságosság alapvető parancsait és a nemzetközileg védett emberi jogokat (...), e sérelem olyan súlyos ebben az esetben, hogy sérti a minden nemzet által közösen elismert, emberi méltóságra és értékekre alapozott igazságosságba vetett hitet; a pozitív jognak az igazságossággal szemben háttérbe kell szorulnia az ilyen esetekben.”⁸⁹

A Német Szövetségi Alkotmánybíróság alkotmányosnak ítélte a kérdéses legfelsőbb bírósági határozatokat és döntésében kimondta, hogy az alaptörvény 103. II. cikke szerinti retroaktivitás szigorú tilalmát az a különleges bizalom legitimálja, amelyet a büntető jogszabályok magukban hordanak, ha azokat az alapvető jogok által megkötött demokratikus törvényhozó alkotta. Ez a bizalom hiányzik, ha azok, akik az állami hatalmat képviselik, kizárják a büntetőjogi felelősséget a legsúlyosabb büntetőjogi igazságtalanság eseteiben. Ekkor a visszaható hatály tilalmának háttérbe kell szorulnia.⁹⁰

ZÁRSZÓ HELYETT

Mi tehát a megoldás? Az nyilvánvaló, hogy e kérdésre nincs egyértelmű válasz. Úgy tűnik, hogy a genfi egyezmények közös 3. cikkének alkalmazása a kérdéses esetekben nem ellenkezik a nemzetközi joggal,

sőt ellenkezőleg: a nemzetközi büntetőjog fejlődése kötelezettséget ír elő az államok számára, hogy a nemzetközi anyagi büntetőjogot és humanitárius jogot a nemzeti büntetőjog eszközeivel érvényesítsék. Amennyiben ezt egy állam nem teszi meg, akkor maga a nemzetek közössége rendelkezik a szükséges *ius puniendi*-vel ahhoz, hogy eljárjon. Az a tény, hogy a belső jog elvei vagy szabályai adott esetben csorbulnak, vagy éppen nem érvényesülnek, nem mentesíti az államot ilyen irányú kötelezettsége alól.

A másik út, mely nyitva állt volna a magyar jogalkotás és igazságszolgáltatás előtt, az Európai emberi jogi egyezményből fakadó kötelezettség érvényesítése során történő visszaható hatályú felelősségre vonás. Az Alkotmánybíróság ezt az utat 11/1992. (III. 5.) AB határozatával lezárta, és az 53/1993. (X. 13.) AB határozattal a jogalkotót és jogalkalmazót egyaránt a nemzetközi humanitárius és büntetőjog érvényesítése felé terelte.

A kérdéses anyagi jog azonban nem kiforrott, talán éppen a büntethetőséget kizáró okok tekintetében a legképlékenyebb. Ezért a magyar jogalkalmazó bármilyen döntést is hoz, nemzetközi érvényű precedenst fog alkotni, mely részben meghatározza majd, hogy a jövő embertelen cselekményeinek megítélése milyen jog alapján történik.

JEGYZETEK

1. A Fundamentum e számának Dokumentum és Kommentár rovatában teljes terjedelmében közöljük a Bfv.X.713/1999/3. számú legfelsőbb bírósági végzést, a Bfv.X.207/1999/5. sz., illetve Bfv.X.787/1999/3. sz. ügyekben született döntések lényegét pedig az előbbi döntés végén ismertetjük.
2. Lásd például Györgyi K.: *A visszaható hatályú szabályozás lehetőségei a büntetőjogban* In: Erdei Á. (szerk.): *Tények és kilátások. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1995. 123-137. o.*
3. Bfv.X.713/1999/3. sz.
4. Bfv.X.787/1999/3. sz.
5. Bfv.X.713/1999/3. sz.
6. „77. § Nem számítható be a cselekmény, ha elkövetője, ellenállhatatlan erő, vagy oly fenyegetés által kényszerített arra, amely saját, vagy valamelyik hozzátartozójának életét vagy testi épségét közvetlenül veszélyeztetete, amennyiben a veszély másképpen nem volt elhárítható.”
7. „26. § (1) Nem büntethető, aki a cselekményt olyan kényszer vagy fenyegetés hatása alatt követi el, amely miatt képtelen az akaratának megfelelő magatartásra. (2) A büntetés korlátlanul enyhíthető, ha a kényszer vagy a fenyegetés az elkövetőt korlátozza az akaratának megfelelő magatartásban.”

8. Edvi Illés K.–Gyomai Zs. (szerk.): *Csemegi Károly Művei*. Franklin-Társulat, Budapest, 1904. 221. o.
9. Edvi Illés K.–Gyomai Zs. (szerk.) i. m. 222. o.
10. Edvi Illés K.–Gyomai Zs. (szerk.) i. m. 223. o.
11. Edvi Illés K.–Gyomai Zs. (szerk.) i. m. 223. o.
12. Angyal P. és Isaák Gy.: *Büntető Törvénykönyve*. 4. kiadás, Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1941. 61. o. Idézi a K.844/1937. J.H. XI.462.
13. Angyal és Isaák i. m. 61-61. o. Idézi a K. 4095/1930. G. XXIV. 331.
14. Angyal P.: *A magyar büntetőjog tankönyve*. 6. kiadás, Budapest, 368. o.; Finkey F.: *A magyar büntetőjog tankönyve*. Budapest, 128. o.; Bursics Z.: *A magyar anyagi büntetőjog gyakorlata*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1936. 155-156. o.
15. 1948. évi LXII. törvény
16. Kádár M.: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1955. 174. o.
17. Kádár M. i. m. 137. o.
18. Kádár M. i. m. 194. o.; B.H.Ö. 126.
19. Kreß, C.: *Zur Methode der Rechtsfindung im Allgemeinen Teil des Völkerstrafrechts*, 111 ZStW (1999), 597. o.
20. The Prosecutor v. Drazen Erdemovic, Case No. IT-96-22-T, Sentencing Judgement of 29 November 1996. Kreß i. m. 597. o.
21. Kreß i. m. 597. o.
22. 111 International Law Reports (1998) 298.
23. Kreß i. m. 601. o.
24. Kreß felhívja a figyelmet, hogy az 'általános rész' kifejezés az angol–amerikai jogban nem teljességgel elfogadott, így például A Nemzetközi Büntetőbíróság Statútuma (Rome Statute of the International Criminal Court of 17 July 1998) 3. Fejezete a 'Büntetőjog Általános Elvei' címet viseli. Kreß i. m. 599. o.
25. NBBS 21. cikk 1. (b). A Hágai Nemzetközi Bíróság statútumának 38. Cikk 1. bekezdése a nemzetközi szerződéseket, nemzetközi szokásjogot, valamint a kultúr-államok által elismert általános jogelveket.
26. Kreß i. m. 599. o.
27. The Prosecutor v. Drazen Erdemovic, Case No. IT-96-22-T, Appeal Judgement of 7th October 1997, Külön és ellenzavazatok, 11 *et seq.*
28. III. fejezet 31. cikk (4)
29. u.o..
30. Kreß i. m. 602. o.
31. 41 American Journal of International Law (1947) 384. o.
32. Kreß i. m. 605. o.
33. Resolution no. 95, 11 Dec. 1946. Adopted unanimously.
34. Kreß i. m. 606. o. Általánosan elfogadott nézet, miszerint az ENSZ Közgyűlés határozatai nem kötelezőek, ugyanakkor, ha a nemzetközi jog általános elveit érintik, a többségi szavazat jelzi a kormányok véleményét és így a szokásjog konszolidációjának hatásos eszköze. Brownlie többek között éppen az említett határozatot hozza példának.
- Brownlie, I.: *Principles of Public International Law*, Oxford, Oxford University Press., 5. kiadás, 14. o.
35. 1954. évi 32. törvényerejű rendelet a háború áldozatainak védelmére vonatkozóan Genfben, az 1949. évi augusztus hó 12. napján kelt nemzetközi egyezményeknek a Magyar Népköztársaságban való törvényerejéről. E nemzetközi egyezmények a Magyar Népköztársaságra nézve az 1955. évi február hó 3. napján léptek hatályba.
36. Gasser, H.-P.: *International Humanitarian Law. An Introduction*. Haupt: Henry Dunant Institute, The International Red Cross and Red Crescent Movement, 1993. 67. o.
37. Kalshoven, F.: *Constraints on the Waging of War 2*. kiadás, Geneva: International Red Cross Committee, 1991. 59. o.
38. Kalshoven i. m.
39. International Court of Justice, Judgement of 27 June 1986 (merits), para. 218.
40. Gasser i. m. 68. o.
41. Gasser i. m. 69. o.
42. Gasser i. m. 70-71. o. Veuthey négy kategóriáját különbözteti meg a fegyveres összeütközésnek, egyetértve a fent kifejtettekkel. Veuthey, M.: *Non-International Armed Conflict and Guerilla Warfare*. 417-438. o. In: Bassiouni, M. C. (szerk.): *International Criminal Law*. 2. kiadás, Transnational Publishers Inc., New York, Ardsley, 1999. I, kötet 423. o.
43. Schindler, D. *The Different Types of Armed Conflicts According to the Geneva Conventions and Protocols*, 163 II *Recueil des Cours* (1979) 117-163.; Schindler, D.: *International Humanitarian Law and Internationalized Internal Armed Conflicts*, *International Review of the Red Cross* (1982) 255. o.
44. Pictet, J. (szerk.): *Commentary on the Geneva Conventions* (1952), IV. Convention, Article 3, 35-36 o. A lázadók státusával foglalkozik Cassese, A.: *The Status of Rebels Under the 1977 Geneva Protocol on Non-international Armed Conflicts*, *International and Comparative Law Quarterly* 30 (1981) 416-439. o.
45. Gasser i. m. 77. o.
46. Veuthey i. m. 424. o.
47. Veuthey i. m. 424. o.
48. Decision of 2 October 1995 in Case No. IT-94-I-AR72, 35 *ILM* (1996) 32, para. 70.
49. Ld. 34. lábjegyzet.
50. Greenwood, C.: *International Humanitarian Law and the Tadic Case*, 7 *European Journal of International Law* (1996) 265-283. o.
51. Kussbach, E.: *The International Humanitarian Fact-finding Commission* 43 *ICLQ* (1994) 174, 177. o.
52. Greenwood i. m. 279. o.
53. Greenwood i. m. 279. o.
54. UN. Doc. S/1995/134, para. 12.
55. Meron, T.: *International Criminalization of Internal Atrocities* 89 *AJIL* (1995) 554. o.

56. Lásd pl. Shabas, W. A.: *Pervers Effects of the Nulla Poena Principle: National Practice and the ad hoc Tribunals*, Kézirat, 1999.
57. 1971. évi 1. tvr.
58. Aleinikoff, T.A.: *Constitutional Law in the Age of Balancing*, 96 Yale Law Journal (1987) 943-1005. o. Vö. pl. 23/1990. (X. 31.) AB határozat, amely szerint abszolút jogok esetén nem lehetséges a mérlegelés, és a 30/1992. (V. 26.) AB határozat, mely nem abszolút jogok esetén éppen a mérlegelést követeli meg.
59. Például német alaptörvény 19. cikk; Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 4. cikk; Amerikai emberi jogok egyezménye 27. cikk.
60. Magyar Köztársaság Alkotmánya 8. § (4)
61. 1993. évi XXXI. törvény.
62. Az emberölés büntetőjogban betöltött speciális szerepéről ír Fletcher (1978), 341-357. o. Az Egyesült Államok alkotmánya nem tekinti az élethez való jogot olyan alapvetőnek, amely kizárná annak limitálását minden esetben. Ld. Furman v. Georgia, 408 U.S. 238 (1972); Gregg v. Georgia, 428 U.S. 153. Úgyanakkor vannak arra utaló döntések, hogy az élethez való jogot mégiscsak alapvető jognak tekinti az amerikai jogrendszer is. Ld. Tennessee v. Gardner, 471 U.S. 1 (1985).
63. Harris, D. J.-O'Boyle, M.-Warbrick, C.: *Law of the European Convention on Human Rights* Butterworths, London, Dublin, Edinburgh, 1995. 19. o. Villiger, M. E.: *Handbuch der Europäischen Menschenrechtskonvention. (EMRK)* Schulthess Polygraphischer Verlag, Zürich, 1993. 102-104. o.
64. Feldman, D.: *Civil Liberties and Human Rights in England and Wales*. Clarendon Press, Oxford; Oxford University Press, New York, 1993., 96-97. o.
65. X és Y kontra Hollandia. (1985) A no. 91.
66. Harris i. m. 21. o.; Villiger i. m. 104. o. A Drittwirkung problémájáról lásd továbbá a Fundamentum 1998/4. számának Dokumentum és Kommentár c. rovatában közölt írásokat.
67. X és Y kontra Hollandia. (1985) A no. 91., para 27.
68. S.W. és C.R. kontra Egyesült Királyság. (1995) A no. 335-B and C.
69. Gellér B.: *Legality on Trial*. Cambridge: PhD disszertáció, 1999. kézirat.
70. (1992) 1 A. C. 599.
71. S. W. és C. R. kontra Egyesült Királyság. (1995) A no. 335-B és C, para. 36, para. 34.
72. C. R. kontra Egyesült Királyság, Com. Report, Concurring Opinion of Mrs. J. Liddy, para. 8, 21 E.H.R.R. 368, 394.
73. S. W. kontra Egyesült Királyság, Com. Report, Concurring Opinion of Mrs. J. Liddy, para. 9, 21 E.H.R.R. 368, 379.
74. S.W. és C. R. kontra Egyesült Királyság (1995) A no. 335-B and C, para. 44 and para. 42.
75. Lewisch, P.: *Verfassung und Strafrecht. Verfassungsrechtliche Schranken der Strafgesetzgebung*. Universitätsverlag, Wien, 1993. 1. o.
76. Vö. pl. Welch kontra Egyesült Királyság. (1995) A no. 307-A; Jamil kontra Franciaország. (1995) A no. 317-B; Vö. Gellér, J.B.: A „büntetés” fogalma az emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló egyezmény 7. cikkének 1. bekezdésében. In: Magyar Jog 1997/44. szám 105. o.
77. X. kontra Belgium, No. 2758/66, Yearbook XII, 1969, 174. Vö. No. 7154/75, Dec. 12.7.78, D.R. 14, p. 31; No. 9348/81, Dec. 1983, D.R. 32, p. 190; No. 167346/90, Dec. 2.9.91, D.R. 72, p. 236., Harris i. m. 37-44. o.
78. McCann és mások kontra Egyesült Királyság. (1995) A no. 324.
79. McCann és mások kontra Egyesült Királyság, No. 18984/91, Comm. Report of 4 March 1994, para. 193.
80. Osman kontra Egyesült Királyság. (1998), (1999) Crim.L.R. 82. o.
81. *Dienstvorschrift für den Dients der Grenzposten* DV III/2 vom 12.9.1958; *Befehl des Ministers des Innern* Nr. 39/60 i.d.F. vom 28.6.1960, 26.8.1961 und 19.3.1962.
82. Pl. BGHSt 39, 1, NJW 1993, 141; BGHSt 39, 168, NJW 1993, 1932; BGHSt 39, 199, NJW 1993, 1938; BGHSt 39, 353, NJW 1994, 267; BGHSt 40, 48 NJW 1994, 2237; BGHSt 40, 113, NJW 1994, 2240; BGHSt 40, 218, NJW 1994, 2703; BGHSt 40, 241, NJW 1994, 2708; NJW 1995, 1437; NJW 1995, 2728; NJW 1995, 2732.
83. NJW 1995, 2728, BGH, Urt. v. 20.3. 1995 – 5 StR 111/94 (LG Berlin).
84. Lásd 57. lábjegyzet 2728. o.
85. NDK Alkotmány 10. cikk III.
86. BGBl I, 392.
87. NJW 1995, 2728, BGH, Urt. v. 20.3. 1995 – 5 StR 111/94 (LG Berlin), 2729. o.
88. Radbruch, G.: *Gesetzliches Unrecht und übergesetzliches Recht*, SJZ (1956) 105. Vö. *Rechtswörterbuch*, Creifelds, Verlag C. H. Beck, München, 1994. Kaufmann, A.: *Die Radbruchsche Formel vom gesetzlichen Unrecht und vom übergesetzlichen Recht in der Diskussion um das im Namen der DDR begangene Unrecht*. 48 Neue Juristische Wochenschrift (1995) 81-86. o.
89. BGHSt 39, 1ff, NJW 1993, 141; BGHSt 39, 168ff, NJW 1993, 1932; BGHSt 40, 218, NJW 1994, 2703. o.
90. BVerfGE 95, 96 (140).

A GENFI EGYEZMÉNYEK ALKALMAZÁSA

A SÚLYOS JOGSÉRTÉSEKÉRT VALÓ FELELŐSSÉG TISZTÁZÁSÁNAK NEHEZSÉGE

A főként az államhatalom révén elkövetett súlyos emberi jogsértésekért való egyéni felelősség érvényesítése a huszadik század végének egyik fontos jogi problémája. Pinochet tábornok nagy-britanniai kiadatási ügye vagy a büntetőjogi felelősségre vonás előbb eseti jelleggel – a Jugoszlávia, illetve a Rwanda Törvényszék útján – történő megteremtése, majd nemzetközi szerződés aláírása egy Állandó Nemzetközi Büntetőbíróság felállításáról jól mutatja, hogy az államok közössége a hidegháború elmúltával egyre komolyabban veszi ezt a kérdést. A probléma lényege az esetek jelentős részében a megbukott diktatúrák idején, gyakran évtizedekkel korábban elkövetett súlyos cselekmények elkövetőivel szembeni, az újonnan megteremtett jogállam követelményeinek is megfelelő bánásmód politikai és jogi értelemben történő kidolgozása és alkalmazása. A hosszú diktatúrák után létrejövő politikai demokráciák ugyanis az Ibériai félszigettől Dél-Amerikáig, Dél-Afrikától Közép- és Kelet-Európáig felismerték, hogy a jogállamiság nem kezdődhet a jogállamiság múlt felelőseivel szemben való féltetéssel, ily módon viszont kétségtelenül megkötötték a saját kezüket. Az ekképpen előállott jogi nehézségek és a békés átmenet politikai segítése egyes államokban (Dél-Afrika, Argentína) az igazság és a megbékélés bizottságait hívta életre, amelyek előtt valamennyi érintett köteles volt tanúvallomást tenni, de ilyen módon mentesült is a jogi felelősség alól. Más államokban ugyanezek a tényezők a múlt amnesztiával való lezárásához vezettek. Így történt ez Spanyolországban, Portugáliában és Chilében is, ahol ráadásul a diktátor a demokratikus átalakulás után is jelentős állami pozícióban maradt.

Magyarország az egyéni büntetőjogi felelősség tényleges érvényesíthetősége jogi feltételeinek a megteremtése irányába indult el, bár hozzá kell tenni, hogy Zétényi Zsolt országgyűlési képviselő, amint ez egy interjújából kiderül, elsősorban leleplező funkciót szánt a nevéhez fűződő törvénynek. Ugyanis e törvény alapján a büntetés korlátlanul enyhíthető lett volna és amint elmondta: „a lényeg a bűnök megnevezése és megmértetése.”¹ A Zétényi-féle törvény alkotmánybírósági bukását követően végül is az Alkotmánybíróság 53/1993. (X. 13.) AB határozata² volt az, amely lehetővé tette a közvetlenül a nemzetközi jogra alapozott felelősségre vonást. Ebben a határozatban ugyanis az azt megelőző

hazai jogi vitát lezárva az Alkotmánybíróság megállapította: „a nullum crimen sine lege garanciáját a nemzetközi jog magára érti és nem a belső jogra”³ és így nincs jelentősége annak a ténynek, hogy a magyar jogalkotó ugyan még az 1956. évi forradalom és szabadságharc előtt ratifikálta a genfi egyezményeket, de súlyos megsértésük pónalizálása párhuzamosan a történésekkel nem állt fenn. Azt az el nem hanyagolható részkérdést azonban az Alkotmánybíróság nem vizsgálta, hogy ez már az 1956. évi forradalom és szabadságharc idején is része volt-e a nemzetközi szokásjognak.

Akármelyik megoldásról legyen is szó, aligha vitatható, hogy számos frusztráció forrása. Még az olyan rendezés, mint mondjuk a portugál, is teremtett sajátos helyzeteket. Hans Magnus Enzensberger 1986-ban Portugáliában járva tapasztalta a következőket: „Később egy sötét kávéházban találkoztam egy szűkszávúbb portugállal is. Mutatott egy sötét szemüveges öregembert, aki egykedvűen üldögélt üres csészéje mellett. – Ez egy öreg titkosrendőr, a PIDE embere. Senkivel nem vált szót, s mint a hozzá hasonlók, körülbelül 40000 escudós állami nyugdíjból él, s ez portugál viszonyok között nem is kevés. Annak idején ő tartóztatta le és hallgatta ki az apámat. Apám három évig ült börtönben s mégis azt mondta: «Hálás vagyok neki. Másokat megkínóztak, engem nem, sokkal rosszabb is lehetett volna.» Hát látja, mi nem számoltunk le ezekkel az emberekkel. Nem vagyunk jó gyűlölködők. Nincs emlékezetünk, csak képzeletünk ...”⁴

A KÖZÖS 3. CIKK ALKALMAZÁSA A LEGFELSŐBB BÍRÓSÁG GYAKORLATÁBAN

A Legfelsőbb Bíróság 1999 nyarán született három végzésével hatályon kívül helyezett három ítéletet, amelyek azért végződtek a vádlottak felmentésével, mert az eljáró bíróság arra a következtetésre jutott, hogy esetükben nem lehet alkalmazni a négy genfi egyezmény nem külső fegyveres konfliktusokra vonatkozó közös 3. cikkét, következésképp azok közönséges bűncselekmények voltak, így elévültek. (Az Alkotmánybíróság a már idézett határozatában megállapította: „A genfi egyezmények közös 3. cikkében meghatározott cselekmények az emberiség elleni bűncselekménynek minősültek, s azokat a minimális követelményeket tartalmazzák, amelyeket mindegyik összeütköző Fél «legalább» köteles megtartani, s amelyek «min-

denkor és mindenütt tilosak». [...] Nem évül el tehát a genfi egyezmények közös 3. cikkében meghatározott cselekmények büntethetősége sem.”⁵⁾

Megítélésem szerint a legfelsőbb bírósági hatályon kívül helyező végzések esetében a humanitárius nemzetközi jog közvetlen alkalmazása szempontjából három izgalmas kérdés vetődik fel: Utólag pontosította-e a közös 3. cikk alkalmazhatóságát az ugyancsak a nem nemzetközi fegyveres konfliktusokra vonatkozó, 1977-ben elfogadott II. kiegészítő jegyzőkönyv, avagy sem? Az előző kérdéstől függetlenül fennáll-e a közös 3. cikk alkalmazhatósága? Ha alkalmazható a 3. cikk, büntethetők-e a megsértői?

Ami az első kérdést illeti, a vita tárgya a II. kiegészítő jegyzőkönyv 1. cikkének értelmezése. Az eredetileg eljáró bíróság az 1. cikk 2. pontját, amely szerint a „jelen Jegyzőkönyv nem vonatkozik belső zavargások és feszültségek során előálló helyzetekre, mint például zendülésekre, elszigetelt vagy szórványos cselekményekre és egyéb hasonló természetű cselekményekre, minthogy azok nem fegyveres konfliktusok” (kiemelések tőlem – K. G.) úgy értelmezte, hogy ilyen módon utólag pontosították a 3. cikk alkalmazhatóságát. Ezt arra alapozták, hogy a 3. cikket per definitionem nem nemzetközi fegyveres konfliktusokra kell alkalmazni. Úgy vélem, a Legfelsőbb Bíróság hatályon kívül helyező végzésében helyesen mutatott rá, hogy az eljáró bíróságok figyelmen kívül hagyták az 1. cikk 1. pontját, amely megállapítja: „A jelen Jegyzőkönyv továbbfejleszti és kiegészíti a Genfi Egyezmények közös 3. cikkét anélkül, hogy módosítaná alkalmazásának fennálló feltételeit.” (Sajnálatos, hogy a végzések pontatlanul idézik a 3. cikk 1. pontját és ráadásul az „alkalmazásának” kifejezés az, ami hiányzik belőlük.) Emellett a hatályon kívül helyező végzés álláspontját támasztja alá az államok gyakorlata is. A II. kiegészítő jegyzőkönyv El Salvadorban történt alkalmazása során az el salvadori kormány úgy vélte, hogy a II. kiegészítő jegyzőkönyv de jure alkalmazásának feltételei nem állnak fenn, mégis emellett döntött, mivel annak rendelkezései feleltesztik és kiegészítik a 3. cikket.⁶⁾

A második kérdéssel kapcsolatban, az államok gyakorlatát az jellemzi, hogy még nyilvánvalóan fennálló gyarmati, illetve polgárháború esetén is vonakodtak a 3. cikket alkalmazni.⁷⁾ Megítélésem szerint azonban a Kínai Népköztársaság kormányának az 1950-es években Tibet kapcsán folytatott gyakorlata, avagy a vörös khmerek ez irányú negatív álláspontja inkább jogsértés, semmint a 3. cikk gyakorlati alkalmazása határának egyszerű felemelése. Kétségtelen, hogy az idézett esetekben a hatalmon lévő kormánynak kellett volna a saját embereivel szemben alkalmaznia a 3. cikket, a mi esetünkben viszont a felelősségre vonás a politikai

rendszerváltozás után nyílik meg. Mivel azonban nincs az államok között konszenzus – amint Richard R. Baxter írja⁸⁾ – az alkalmazhatóság alsó határát illetően, azt egy alacsonyabb szinten értelmező gyakorlat sem minősülhet jogsértésnek. (Így értelmezhető Morvai Krisztinának az a megjegyzése, hogy a Legfelsőbb Bíróság „precedenst kívánt teremteni, nem csak magyarországi, de nemzetközi érvénnyel.”⁹⁾

A harmadik kérdéssel összefüggésben helyesen mutat rá Steven R. Rather és Jason S. Abrams, hogy a közös 3. cikk megsértése nem per se súlyos megsértése a genfi egyezményeknek, amely büntető jogi felelősséggel jár.¹⁰⁾ Ugyanakkor viszont az ENSZ Jugoszlávia Törvényszék a Tadic II.-ügyben úgy értelmezte a nemzetközi szokásjogot, hogy ilyen esetekben is fennáll a személyes büntetőjogi felelősség.¹¹⁾ Az idézett szerzők azonban arra is rámutatnak, hogy a nyolcvanas évek közepe előtt – megítélésük szerint – ez a szokásjogi szabály nem létezett.¹²⁾ Következésképpen, a nemzetközi szokásjog oldaláról a Legfelsőbb Bíróság végzéseit illetően ez a kérdés problémát jelent, e kérdést viszont az Alkotmánybíróság fent idézett határozatában eldöntötte.

Összefoglalásul megállapítható, hogy az ügyeket érintő két nemzetközi szokásjogi szabály időbeli fennálltának értelmezését illetően az Alkotmánybíróság és nem a Legfelsőbb Bíróság volt az, amely elmulasztotta a felmerülő kétségeket tisztázni.

JEGYZETEK

1. Beke Mihály interjúja Zétényi Zsolttal: Megtorlás vagy igazságtétel? In: Heti Magyarország 1991. október 11. Idézi Bence György: Az igazságtételről Burke és Lassalle nyomán. In: Lamm Vanda – Bragyova András (szerk.) Visszamenőleges igazságszolgáltatás. MTA Állam- és Jogtudományi Intézeti Közlemények, Budapest, No 1. 1992. 23. o.
2. 53/1993. (X. 13.) AB határozat ABH 1993, 323.
3. 53/1993. (X. 13.) AB határozat ABH 1993, 323. 330.
4. Hans Magnus Enzensberger: Ó, Európa! Európa, Budapest, 1992. 165-166. o.
5. 53/1993. (X. 13.) AB határozat ABH 1993, 323. 337.
6. Dieter Fleck: The Handbook of Humanitarian Law in Armed Conflicts Oxford University Press, 1995. 48. o.
7. Steven R. Rather – Jason S. Abrams: Accountability for Human Rights Atrocities in International Law Clarendon Press, Oxford, 92-93. o.
8. Steven R. Rather — Jason S. Abrams i.m. Baxtert idézi 93. o.
9. Morvai Krisztina: Kísértő bűnök In: Manes 1999. augusztus 12. 39. o.
10. Steven R. Rather – Jason S. Abrams i. m. 94. o.
11. Steven R. Rather – Jason S. Abrams i. m. 96. o.
12. Steven R. Rather – Jason S. Abrams i. m. 99. o.

AZ ÜGYNÖK(TÖRVÉNY) HALÁLA

A JOGI SZABÁLYOZÁS

A BM 1990. I. félévi munkatervében szerepelt az állambiztonsági szolgálatokról szóló alkotmányerejű törvényjavaslat előkészítése Pallagi Ferenc vezérőrnagy vezetésével 1990. februári határidővel.¹ Erre már nem került sor, helyette a Duna-gate kirobbanása után, 1990. január 21-én szabályozta a kormány „a nemzetbiztonsági feladatokat ellátó szervezeti keretek kialakítását”² A kormány ülésén ismertették a belügyminiszter és a legfőbb ügyész jelentését az állambiztonsági szolgálat tevékenységének vizsgálatáról, és a belügyminiszter által tett intézkedéseket.

A minisztertanács tudomásul vette „a *belső biztonsági szolgálat (III/III. csoportfőnökség) által alkalmazott operatív titkosszolgálati eszközök és módszerek alkalmazásának megtiltását, majd a szolgálat 1990. január 18-ai hatállyal történő megszüntetését.*” Tudomásul vette azt is, hogy a szolgálat által végzett, s továbbra is szükséges feladatokkal („*alkotmányellenes törekvések, terror-, diverziós cselekmények, a különösen fontos állami tisztségeket ellátó személyek*” védelme) a III/II. csoportfőnökség, azaz a kémelhárítás lett megbízva. A katonai elhárítást (III/IV. csoportfőnökség) viszont a HM irányítása alá helyezték.

Kimondatlanul ezzel eldőlt az állambiztonsági szolgálat szinte teljes átmentése, a felszámolás az öt csoportfőnökség közül mindössze egyetlenegy érintett, csak számára tiltották meg bizonyos eszközök és módszerek alkalmazását. Ezzel szemben a minisztertanács határozata, nem csoportfőnökségenként, hanem együttesen kezelte a „biztonsági szolgálat iratait”.

A Németh-kormány számára tehát az állomány, taggabban a „szolgálat” átmentése mellett sem volt elképzelhető az iratanyag átmentése. Két lehetőséget látott maga előtt: az iratok megnyitását³ vagy zárolását, s érthető, ha az utóbbit választotta: „*a biztonsági szolgálat iratai szigorúan zárt anyagként, a jogszabályokban meghatározott leghosszabb védeltségi idővel*” levéltárban helyezendők el. Jogilag a zárolás nehezen értelmezhető, legkézenfekvőbb feloldási lehetőség, hogy a szintén a Németh-kormány által hozott levéltári kutatási korlátozásokról szóló MT. rendelet⁴ maximális korlátozási időként 75 évről beszél, bár bizonyos feltételek mellett a korlátozás alá eső anyagokban is lehetővé teszi a kutatást. Lényegesebb azonban, hogy a határozatot nem hajtották végre, az iratok ugyanis nem kerültek

levéltárba. Minden további szabályozás egyébként egyre inkább távolodott ettől a rendelkezéstől.

A kormány ugyanakkor döntött a belső biztonsági szolgálat munkatársainak további sorsáról is.⁵ „*Döntő részük a rendőrség közbiztonsági, közlekedési, igazgatásrendészeti és büntügyi állományába*” került, egy részüket nyugdíjazták. Előbb belügyminiszteri parancs számolta fel a neki alárendelt szolgálatokat, majd a minisztertanács végül hasonlóan titkos határozattal⁶ hozta létre február elején, illetve – most már nem titkosan – február 14-i rendeletével⁷ a Nemzetbiztonsági Hivatalt, az Információs Hivatalt, valamint a Magyar Néphadsereg Katonai Biztonsági Hivatalát. A katonai felderítés Katonai Felderítő Hivatallá vált, ugyanakkor az NBH az állambiztonsági szolgálathoz hasonlóan, bár sokkal függetlenebb szervezeti keretek között, kiépíthette megyei szerveit is.

A határozat további intézkedésig a Belügyminisztériumot ruházta fel „titkos szolgálati eszközök” használatával. Ugyanakkor konkretizálta a személyes átmentéseket: „*Az átszervezést úgy kell végrehajtani, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok alaptévékenységét ellátó állomány a Belügyminisztérium megszűnő állambiztonsági szerveinél foglalkoztatottnál alacsonyabb létszámú és jobb szakmai felkészültségű legyen... Az átszervezés során felszabaduló létszámmal kizárólag a rendőrség büntügyi, közrendvédelmi és közlekedési, illetve igazgatásrendészeti állományát lehet megerősíteni.*”⁸

Ezt követte a 3107/1990. MT. határozat,⁹ ami már csak azért is fontos, mert – feltehetően – ez az első kísérlet az úgynevezett hálózat védelmére. Tény, hogy 1990. május 31-én erre a határozatra hivatkozva intézkedett Horváth Balázs belügyminiszter¹⁰ „*a speciális állományra vonatkozó személyzeti okmányok védelméről*”. Ebben a miniszter a vonatkozó személyzeti iratokba (állományparancsokba) való betekintést személyes engedélyéhez kötötte, s a „zárolást” 30 évre rendelte el. Ez azonban azt jelentette, hogy a miniszteri intézkedés értelmében keletkezésük után 30 évvel ezeket az iratokat is „nyílt archívumban” kellett (volna) elhelyezni.

A miniszter máig megmagyarázhatatlan módon elrendelte „a BM Külügyi Osztályon lévő állományparancs-kivonatokat, továbbá a határozatok jegyzőkönyvel való megsemmisítését.” Rendelkezéseinek még nagyobb súlyt ad, hogy – saját állítása szerint – döntését a „*Magyar Köztársaság Minisztertanács Elnökének egyetértésével*” hozta meg.

A helyzet jogilag és a gyakorlatban is rendkívül kusza, anarchikus volt. Még az illetékes vezető politikusok sem tudhatták, hogy milyen iratok léteztek, kísérlet sem történt a meghozott, az iratok bármilyen megmentésére vonatkozó határozatok végrehajtására. A közvélemény – nem ok nélkül – „ügynöklistáról” vélt tudni, amit állítólag Németh Miklós miniszterelnök számára állítottak össze, aki azt később átadta hivatali utódának, Antall Józsefnek. Más kósa és kevésbé kósa hírek szerint ilyen listát az első demokratikusan megválasztott parlament tagjairól is összeállítottak, ami már csak azért is figyelemre méltó, mert a nyilvántartást nem listán, hanem kartonokon vezették, a számítógépes nyilvántartás pedig – ami azóta nyomtalanul eltűnt – technikai okok miatt állítólag használhatatlanná vált.

Tény azonban az, hogy maga a miniszterelnök nevezett meg két olyan személyt, akik az ügynöknyilvántartásban szerepeltek. Többen államtitok megsértésével vádolták a kormányfőt. Figyelemre méltó, hogy a BM titokvédelmi osztályának vezetője, nevezhetnénk akár a legfőbb titokőrnek – persze a miniszterelnököt mentve –, arra a csak helyeseltető jogi álláspontra helyezkedett, hogy „1989. október 23-ával, a *Közvélemény kikiáltásával*” a vonatkozó iratok mintegy automatikusan elvesztették titoktartalmukat.

Nyilvánvalóan ez vezetett a belügyminiszter 21/1991. BM sz. utasításához, amely most már egyenesen az államtitokról és a szolgálati titokról szóló 1987. évi 5. tvr.-re hivatkozva „*államtitokkörbe tartozónak nyilvánította a volt BM Adatfeldolgozó és Tájékoztató Csoportfőnökség Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztálya által kezelt, jelenleg a minisztérium belső szervezeti egységeként működő Adatfeldolgozó Szolgálat Irattári Osztályán őrzött és a megszüntetett BM III/III-as Csoportfőnökség hálózati személyeire vonatkozó adattárat (kartonokat), dossziékat és más, e személyek adataira vonatkozó adathordozókat.*” Elődeihez hasonlóan dr. Boross Péter is magának tartotta fenn a rendelkezési jogot, vagyis annak eldöntését, hogy mi is történjen ezzel a „titokkal”, de ő legalább az ügynöktörvény hatályba lépéséhez kötötte önmagának adott felhatalmazását. Csakhogy a belügyminiszter ezzel elfogadta titokőrnek álláspontját, s passzívan elismerte, az általa nem minősített iratok továbbra sem minősülnek államtitoknak. Sőt még négy évvel később Kuncze Gábor is hasonló álláspontra helyezkedett, amikor az általa megbízott iratfeltáró bizottság elől kizárólag a Boross által titkosított iratokat, nyilvántartásokat záratta el.

ÁTVILÁGÍTÁS

A rendszerváltó pártok, vagyis a törvényhozók többsége alapvetően tisztában volt azzal, hogy a kommu-

nista állambiztonsági szolgálat a diktatúra egyik legmeghatározóbb szerve, a demokratikus fordulat nemcsak felszámolásukat, hanem örökségük feltárását is megköveteli. Mint fentebb láthattuk, ezt – ha nem is ellentmondásmentesen, s nem is mindig önként – a Németh-kormány is magáévá tette. Elvben tehát éppen ez a kérdés lehetett volna az, amelynek rendezésénél létrejön valamennyi parlamenti párt (és a széles közvélemény) konszenzusa.

Ez nem történt meg. Sőt előbb-utóbb különböző okokból valamennyi parlamenti párt radikális fordulatot hajtott végre. A kudarc egyik forrása éppen az az esemény volt, amely drámai módon teremtette meg a konszenzus lehetőségét: a Duna-gate.¹¹

A leleplezés látszólagos spontaneitásának számos máig feltáratlan részlet mond ellent. Hogy csak az egyik „legfurcsábbat” említsük: a leleplezés Végvárítól indult, Roszik Gáboron keresztül jutott Lovas Zoltánig, majd tőle – telefonon! – Kőszeg Ferenchez. Csakhogy bármennyire tökéletes is lehetett a konspiráció (nem volt az), Kőszeg telefonját 1989 karácsonyán még bőszen lehallgatták, ennek ellenére a szolgálatoknál is „bombaként robbant” a Graffiti moziban január 5-én tartott SZDSZ–Fidesz sajtótájékoztató.¹² Horváth tábornok (III/III. csoportfőnök) mégis rögtön sejteni vélte az árulót, Végvárít.

A botrány két elemből tevődött össze. Fény derült arra, hogy a szolgálatok (legalábbis a III/III) egyrészt tömegesen semmisítik meg irataikat, ez még „operatív játszma” is lehetett, másrészt azonban – s ez tűnt akkor súlyosabbnak –, változatlanul figyelik az ellenzéki pártokat. Ez utóbbi leleplezése aligha lehetett „játszma”, inkább malőr. Horváth József a megfigyelés igazolására később többször előhozakodott az úgynevezett „*László*”-üggyel.

A titokzatos *László* (mint Fidesz-renegát) a kémelhárítás közvetítésével került a belső elhárításhoz, s arról tett jelentést, hogy egyes Soros-ösztöndíjasok (mint például Orbán Viktor) külföldön nem tanulmányokat folytatnak, hanem kiképzést kapnak, a két ellenzéki párt már be is épült a szolgálatba, sőt radikálisai fegyveres csoportokat állítanak fel.

Tankönyvbe illő, vagy éppen onnan származó: a Független Kisgazdapártot is ezzel a gyanúval számolták fel 1946–47 fordulóján. Mégsem ez az elgondolkodtató, hanem maga a „*László*” fn. dosszié további sorsa. Hiszen ki hinné, hogy éppen ez volt szinte az egyetlen olyan „élő”, folyamatban lévő ügy, amely túlélte a nagy-nagy iratmegsemmisítést, majd Horváth vezérőrnagy bőségesen ismerteti, holott akkor még – hivatalos felfogás szerint – államtitkot képzett, s valóban, mind a mai napig nem kutatható a Történeti Hivatalban. A dosszié léte viszont egyértelműen bizonyítja, jóval több irat maradt fenn a titkosszolgálatoknál, mint

ahogy azt sugallják. Nem ez, hanem az szorul magyarázatra, hogy miként került „véletlenül” a Belügyminisztériumba.¹³

A Duna-gate kivizsgálására az utolsó kommunista parlament ellenzéki képviselők bevonásával különbizottságot hozott létre, majd a már demokratikusan megválasztott Országgyűlés nemzetbiztonsági bizottsága is vizsgálatot rendelt el. A maga idejében mindkét jelentés alapvető, valóban új ismereteket tárt fel a szolgálatok működéséről, visszatekintve azonban inkább az konstatálható, hogy a szolgálatok „megvezették” a képviselőket. Vagyis – s ez tagadhatatlan – így-úgy, de létrejött a pártok konszenzusa a Duna-gate kivizsgálására, de az kétszeri próbálkozás után is csúfos kudarcba fulladt. A szolgálatok szorosra zárták soraikat, és visszanyerték megtépázott önbizalmukat. Ez már előrevetítette a későbbi – részben párhuzamos – átvilágítási kísérletek hasonló kudarcát.

Ilyen körülmények között született meg 1990-ben a Demszky–Hack-féle (482. sz. alatt benyújtott) átvilágítási törvényjavaslat, amelyet a T. Ház sohasem tűzött napirendjére. Hihetnénk, hogy áldozatul esett a parlamentarizmussal együttjáró pártpolitikai csatározásoknak, csakhogy nem sokkal később, 1991-ben a kormány saját (2294. sz. alatt benyújtott) törvényjavaslatát is visszavonta. A fáma szerint az MDF frakcióvezetője azzal hűtötte le pártjának rebellis képviselőit, hogy „*ne bolygassátok, mi vagyunk a legérintettebbek*”.

Csak találgathatunk, hogy Kónya Imre honnan szerezte idevonatkozó információit, hiszen akkor már elődje a belügyminiszteri székben, Boross Péter – mint láttuk – újra titkosította az „ügynöknyilvántartásokat”. Az már csak fintor, hogy a „titkosítás” előtt megszellőztetett két delikvenst, Csurskát és Torgyánt évekkel később az ügynökbírák „tisztának” találták. (Mégsem tette fel egyetlen politikus – ellenzéki vagy kormánypárti –, de még egyetlen újságíró sem azt a kérdést, hogy ha ez így van, s nincs okunk az ügynökbírák döntését megkérdőjelezni, akkor mégis ki vezette félre Antall József miniszterelnököt.)

Ilyen előzmények után egyáltalán nem meglepő, hogy az egyik legkardinálisabb rendszerváltó törvény 1994-re nem csak megkésett, hanem meglehetősen nyomorúságosra született. Ha el is tekintünk az akkoriban – nem megalapozatlanul – közszájon forgó vélekedéstől, amely szerint az első szabadon választott parlament tagjai késedelmükkel magukat „mentették át”, akkor sem kímélhetjük meg magunkat a végül mégiscsak tető alá hozott 1994. évi XXIII. tv. radikális kritikájától.

A politikai viták kereszttüzében – mind a mai napig – az a kérdést állt, hogy milyen széles legyen, s milyen kritériumok szerint határozzák meg „*az egyes fontos tisztségeket betöltők*” körét. Ez volt az a kérdés,

amely szinte kizárólag megosztotta a parlamenti pártokat. Térjünk erre – röviden – később vissza.

Valójában azonban nem ez az átvilágításnak mint rendszerváltó törvénynek a tétje. Ha ugyanis a törvényhozó vállalkozik egy ilyen törvény megalkotására, akkor azzal vállalja egyben, hogy megnevez – a jogállam nézőpontjából – bűnös szervezeteket és szerveket, illetve politikailag bűnös tevékenységeket, s szankcionálja is ezeket.

Bár akadt – néhány – képviselő, aki felismerte ezt, érveik tökéletesen elsikkadtak a nagy megosztó vitában, hogy melyek is azok a bizonyos tisztségek. Így megint a szolgálatok voltak azok, amelyek saját partikuláris érdekeiket („*nincs olyan titkosszolgálat, amely kiadná ügynökeit*” stb.) képesek voltak a politikai (értsd: demokratikus) szempontokkal szemben érvényesíteni. Az érvelés alapjává az vált, hogy a Németh-kormány jogutód nélkül (III/III), vagy „jogutóddal” (az összes többi csoportfőnökség) szüntette-e meg az egyes szolgálatokat. Majd miután a politikai erők meghajoltak ezek előtt az érvek előtt, vagyis pragmatikus okokból lényegesen korlátozták a „bűnös szervek és szervezetek” körét, következett az újabb „csúsztatás”: már nem egyszerűen arról volt szó, hogy egy demokráciában is létezhet felderítés (kémkedés) és kémelhárítás stb., hanem hogy ezek a szervek még a diktatúra korában is a jogállamiság kritériumai szerint jártak el.

Hiába mond ennek az érvelésnek ellent mind a – korabeli – hétköznapi tapasztalat, mind a történettudomány, a sohasem létezett „jogutódlás” vált az egyetlen meghatározó kritériummá. Akármi legyen is a véleményünk az átvilágításról, annak szélességéről, vagy szűkösségéről, tagadhatatlan, hogy ez volt az első rés a szolgálatok megismerése elé vont (a berlinél is masszívabb) falban. Nem egy-két kém felfedése aggasztotta a szolgálatokat, hanem a fenyegető lavina, persze inkább csak hólabda, hogy fokozatosan megismerhetővé válnak a „szalonképes” szolgálatok piszkos pénzügyi és egyéb ügyei. Kenedi János számos publikációjában mutatta ki,¹⁴ hogy a III/I, a „felderítés” még 1989-ben is nyakig benne volt a „belső elhárításban”, s talán az sem véletlen, hogy Dercze István ezredes, III/I csoportfőnök a Duna-gate után (!) kiadott iratmegsemmisítési utasításában külön kiemelte a „*Magyar (Nép) köztársaságot*” kompromittáló iratokat. A másik két (három) csoportfőnökség „érintettsége” még ennyi bizonyításra sem szorul.¹⁵

Csakhogy mindebből a szemfényvesztésből, a velejéig hamis érvelésből is kilóg például a Katonapolitikai Osztály (Katpol), amelyet az Etv. 1. § (a) szakasza nem nevesít, holott az 1950. január 1-ei hatállyal beolvadt a fenti szakasz által viszont megnevezett Államvédelmi Hatóságba. Ez utóbbit viszont a

Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa 1956. október 28-án – egyértelműen – jogutód nélkül számolta fel.

Létezik olyan felfogás – talán túlzott, de semmiképpen sem teljesen megalapozatlan –, amely szerint a diktatúra elnyomó szervei közül a negyvenes években nem is az ÁVO, hanem a Katpol vitte a prímet.¹⁶ Csakhogy ennek ellenére, miután mindmáig létezik „katonai felderítés”, vagyis van „jogutód”, a Katonapolitikai Osztály mégsem számít bűnös szervezetnek, ellentétben például az 1950 utáni határőrséggel, amely szintén az ÁVH része volt.

A jogállam felől közelítve tehát az a kérdés, hogy szemben a törvénnyel nevezhető-e bűnös szervezetnek a Katpol? Ennek nem pusztán jogi és morális jelentősége van, hanem a megismerés szabadsága a valódi kérdés, hiszen a törvény későbbi, 1996-os módosítása is pusztán az eredeti 1. § (a) szakaszában meghatározott szervek iratainak megismerhetőségéről rendelkezik, vagyis a Katonapolitikai Osztályt is kizárta ebből a körből.

A törvényhozónak azonban szembe kellett azzal a ténnyel is néznie, hogy az ebben a szakaszban felsorolt (belső reakció stb.) szervek „pusztán” végrehajtói voltak a kommunista diktatúrának, amelyet az első vonalban nem is ők, hanem a mindenkorai állampárt (MKP, MDP, MSZMP) képviselt.

Bár ezek sem voltak semmivel sem kevésbé bűnösök, mint az állambiztonság belső elhárítása, mégsem lett volna ildomos magát a párttagságot bűnössé nyilvánítani. Persze a szerveknél is volt egy küszöb, nevezetesen hivatásos tiszt, vagy „ügynök” (holott tiszt-helyettesként is lehetett ezt-azt művelni),¹⁷ de magában a pártban még képtelenebb egy ilyen cezúra meghúzása. (A mezei párttag még nem, a választott tisztségviselő viszont talán, a KB tag már inkább, stb.) Igazán elegánsnak kell tehát tekintenünk a törvénynek azt a meghatározását, amely szerint a törvény hatálya alá tartoznak mindazok, akik „betöltöttek olyan politikai vagy állami tisztséget, amelyben az a) pontban meghatározott szervek feladatkörébe tartozó adatokról döntéseikhez tájékoztatást kaptak”.

Minden elegancia ellenére persze ez a meghatározás is sántít, az ügynökbírák – jobb híján – úgy értelmezik ezt a szakaszt, hogy kaptak-e delikvenseik hivatalból állambiztonsági jelentéseket. Csakhogy ezt leginkább egyfajta minősített esetnek nevezhetnénk, amelynek egyetlen orientációja, hogy szerepelt-e az illető az „elosztón”.

Csehák Judit például ezen a ponton akadt fenn, s csak azért említem őt, mert már kivonult a politikából. Esetében (is) tehát az ügynökbírák pontosan rögzítették, mikor és milyen számú Áb. jelentést kapott meg. A képviselő asszony arra hivatkozott – holott

még ennyi kötelezettsége sem volt –, hogy ő ezeket a jelentéseket nem is olvasta.

S ezzel már rögvest bele is bonyolódunk az állambiztonság pártirányításába. Csak az utolsó évtizednél maradva, az MSZMP PB 1980. december 6-án létrehozta operatív csoportját, amely leginkább egy későbbi indiszkréció folytán Knopp-bizottsággként híresült el, miután KB osztályvezető-helyettesként valóban Knopp András lett a vezetője. Tagja volt e bizottságnak a KB további három osztályának a képviselője, a Budapesti Pártbizottság ideológiai titkára, s egyáltalán nem utolsósorban Harangozó Szilveszter, a belügyminiszter helyettese, a III. főcsoport főnöke.

Kevésbé ismert talán, hogy a Politikai Bizottság 1986. július 1-jén létrehozta a titkárság mellett az úgynevezett konzultatív bizottságot, ez már jóval magasabb szinten – a helyzet fokozódott – felügyelte az állambiztonságot. Három KB titkár (Horváth – később Fejti –, Berecz és Pál) lett a tagja, a belügyminiszter (Kamara, majd Horváth), s a Minisztertanács elnökének helyettese, nevezetesen Csehák Judit.

Mindezzel együtt Csehák akár outsider is lehetett ebben a csak nagyon töredékesen megnevezett körben, felelőssége azonban talán mégsem oldható fel azzal, hogy nem olvasott. Mentegetőzésével viszont kibúvót kínált azoknak a társainak is, akik valóban sokkal aktívabbak voltak az állambiztonsági információk hasznosításában.

A jelentések fogadónak meghatározásához képest, jóval alábbi volt, napi politikai célokat szolgált a c) pont, amely azt tette az átvilágítás tárgyává, hogy az „egy-egy fontos tisztségeket betöltők” „teljesítettek-e szolgálatot 1956–1957-ben karhatalmi alakulatban.” Egyenesebb lett volna, ha a törvényhozó eleve arra szólítja fel, kötelezi az ügynökbírákat, mondják ki, Horn Gyula pufajkás volt.

Csakhogy ezzel az – egyébként önmagában jelentéktelen – passzussal az átvilágítási törvény rögvest el is vesztette rendszerváltó jellegét, s a kisstílusú bosszúeszközzé vált.

Bár másként, de az e) pont is megfosztotta a törvényt említett jellegétől, amikor vizsgálat tárgyává tette, hogy az átvilágítandók tagjai voltak-e a Nyilas-kereszt Pártnak. Ennek a passzusnak kizárólag akkor lehetett (?) volna létjogosultsága, ha a törvényhozó arra a megállapításra jut, hogy a kommunista diktatúra megakadályozta az előzőben (a fasisztában) elkövetett bűncselekmények üldözését.

Nem Horn Gyula személye miatt, hanem éppen a rendszerváltás felől közelítve, a négy megnevezett kategória közül kettő – túl azon, hogy (mint említettük) megfosztotta a törvényt a neki szánt alapjellegétől – a maga önkényes megfogalmazásával eleve súlyosan sértette a jogegyenlőség elvét, hiszen abból

indul ki, hogy a Szálasi-puccs fő- (egyedüli) felelőse a Nyilaskeresztes Párt, a kádárié pedig a karhatalom. Valamennyi kategória alapvető fogyatékosága viszont, hogy nem cselekedeteket, tetteket kíván szankcionálni, hanem kizárólag formai feltételekhez köti a fehér vagy fekete döntést.

Mondhatnánk, hogy ennek az eleve elhibázott, nem a demokráciába való átmenetet szolgáló kategóriarendszernek esett áldozatul maga a szankcionálás is, amely már a Pál utcai grundon is csak mosolyt fakasztott volna. Éppen a szankciók teljes hiánya kérdőjelezi meg magát az egész átvilágítást. Az ügynökbírákat ugyanis a törvény egyetlen joggal ruházta fel, határozatukat a hivatalos lapban közzétehetik. Ezt is csak abban az esetben, ha a delikvens nem hajlandó „egyes fontos tisztségéről” lemondani, illetve ha – tiltakozás estén – a bíróság is helybenhagyja határozatukat.

Ehhez képest az Alkotmánybíróság vonatkozó – tehát értelemszerűen későbbi – 60/1994. (XII.24.) AB határozata rögvést, első pontjában leszögezi: „*a jogállamban közhatalmat gyakorló vagy a politikai közéletben részt vevő személyek – köztük azok, akik a közvéleményt feladatszerűen alakítják – arra vonatkozó adatai, hogy korábban a jogállamisággal ellentétes tevékenységet folytattak, vagy olyan szerv tagjai voltak, amely korábban a jogállamisággal ellentétes tevékenységet folytatott, az alkotmány 61. §-a szerint közérdekű adatok.*”

A közérdekű adatok nyilvánossága tehát alkotmányos alapjog, ami csak más – szintén alkotmányos alapjog – sérelme esetén korlátozható. Ilyen lehet esetünkben a személyes adatok védelme vagy az államtitok. Közérdekű adattal szemben viszont a személyes adat nem élvez elsőbbséget, ráadásul az adatvédelmi törvény egyértelműen kimondja: „*közfeladatot ellátó szerv... hatáskörében eljáró személyek neve és beosztása – ha törvény másként nem rendelkezik – bárki számára hozzáférhető, nyilvános adat.*”

Ki vitatná, hogy a szolgálatok közfeladatot láttak el, s ki merné vitatni, hogy az ügynökök éppen e szervek hatáskörében jártak el. Ha nem így lenne, akkor rögvést felmerül mind a szervek, mind az ügynökök büntetőjogi felelőssége.

Láttuk, a szolgálatok iratainak titkossága már a titokvédelem szemszögéből is enyhén szólva aggályos, ezért titkosította az ügynökök adatait Boross Péter, csak hogy még mindig az Alkotmánybíróság vonatkozó határozata szerint: „*Az ügynökök adatainak titkosítása pedig a közérdekű adatok megismeréséhez való, az alkotmány 61. §-ában biztosított joggal ellenes.*” Ha tehát a törvényhozó eleget tenne az alkotmányban foglalt jogoknak (pontosan úgy, ahogyan az alkotmányt az Alkotmánybíróság értelmezi), akkor eleve nincs szükség az átvilágításra, hiszen ezek a közérdekű adatok bárki számára megismerhetők.

Túl az ügynök megismerhetőségén, az átvilágítási törvényben olyan alkotmányos alapelvekről, illetve alternatívákról van szó, amelyeket sem az első, sem a második változatban a törvényhozó nem ismert fel, vagy ha mégis, akkor nem akart érvényesíteni. Már-már szűgyen, hogy ezekre ismét és ismét ki kell térni, holott fél évtizede az AB ezeket nagyon pontosan megfogalmazta. Eszerint a lusztrációs törvényeknek két típusa van. Az egyik összeférhetlenségi szabályokat fogalmaz meg, bizonyos kategóriákat (ügynök stb.) a demokráciában kizár meghatározott pozíciókból, ezeknek köre lehet viszonylag szűk, s lehet viszonylag tág, kiterjedhet akár a kultúra, (felső)oktatás és tudományos kutatás¹⁸ területeire is. Ez „*bizonyos kulcspozíciókban akarta biztosítani a személycserét, s egyben meg akarta előzni, hogy veszélyeztethessék az átmenetet mindazok, akik a múltban a jogállammal hivatásszerűen és tevékenesen szemben álltak.*”

Az Alkotmánybíróság szerint egyáltalán nem lett volna alkotmányellenes, ha személyek meghatározott körét az országgyűlés kizárt volna például a passzív választójogból, vagy akár eltiltott volna a katedrától. A „*tetszetek volna...*” jegyében, vagy a diktatúra állítólagos puhaságát méltányolva, a jogalkotó nem élt ezzel a lehetőséggel. Ehhez joga volt.

„*A másik fajta – ahogy az Alkotmánybíróság nevezi: a német típusú – törvény a titkosszolgálatok tevékenységének leplezésével a múlt rendszer igazi természetének megismerését és részben a sérelmek orvoslását is célozta, s egyben a változások visszafordíthatatlanságát jelképezte.*”

Az Alkotmánybíróság tehát konstatació, a törvényhozó nem élt a valódi szankcionálás lehetőségével, s ezt – az „idő múlására” hivatkozva – nemcsak elfogadta, hanem ki is zárta. Vagyis „az idő múlása” maga is alkotmányos tényező. 1994-ben már nem csak a nyilasokat nem lehet „átvilágítani”,¹⁹ de addigra a törvényhozó meg is fosztotta magát a politikai összeférhetlenségek meghatározásának lehetőségétől.

E logika alapján jutott az AB most már sokat idézett határozatában arra a következtetésre, hogy „*az alatt az idő alatt, míg Magyarországon a (z) – elvetélt – tervezetből törvény lett, megtörtént, illetve elmúlt a rendszerváltás, anélkül hogy a lusztrációs törvényekkel előidézett és ezekkel összehasonlítható személycserékre sor került volna. Így a rendszerváltás fékezésének vagy veszélyeztetésének megelőzése már nem lehet a vizsgált törvény célja. A titkos ügynökök kiléte sem derült ki, sőt a titok leplét a jogállami törvényhozás csak vastagította.*” Vagyis 1994-ben az átvilágítás már nem lehetett „rendszerváltó” törvény, egyetlen feladata maradt, a jogállamiság biztosítása. Ennek jegyében mondta ki az AB, hogy – legalábbis bizonyos feltételek teljesülése esetén – az ügynök személye, tevékenysége, nevezzük nevén: a jogállamisággal ellentétes cselekedet közérdekű adat, s mint ilyen szabadon megismerhető és közölhető.

Praktikusan tehát akár igazuk lehet a szolgálatoknak, amikor azt állítják – természetesen hamisan –, hogy a világ egyetlen titkosszolgálat sem járulhat hozzá volt (?) ügynökei leleplezéséhez. Ha ez így van, már pedig Magyarországon (mondjuk Németországgal, Csehországgal, de most már Bulgáriával és Romániával ellentétben is így van), akkor ebből csak egyetlen következtetés adódik: ezeket a titkosszolgálatokat haladéktalanul fel kell számolni, mert éppen azt veszélyeztetik, amelynek védelmére létrehozták őket, magát a demokráciát, a Köztársaságot. Ha tevékenységük alapja – amint ezt maguk állítják magukról – a jogfolytonosság a diktatúrával, ha céljuk lényegesen nem a diktatúra „titkosszolgálatainak leleplezésével a múlt rendszer igazi természetének megismerése”, hanem az ügynök „über alles”, mindenek felett, akkor semmi helyük a jogállamban.

Ez a törvényesség talajáról nehezen vitatható, csakhogy az ügynök védelme mögött nap mint nap felsejlik a valódi szövet, a hétköznapok valósága, a szervezett alvilágnak a szolgálatokon átívelő kapcsolata a politikához, ahogy azt Katona Béla – lemondó titokminiszter – már 1995-ben megnevezte.

Az Alkotmánybíróság szerint viszont bárki megismerheti és közzé is teheti az ügynökök adatait. Ezzel szemben az Etv. ezt a jogot egy erre a célra létrehozott testület határozatához köti, de lemondás esetén ezt is megtagadja, nem beszélve az egyébként csak helyesíthető bírói útról, amely viszont csak utólagos lehetne. Mindezt az alkotmányellenességet tételezve, a borossi szemlélet jegyében szőröstül-bőröstül titkosítja az „ügynöknyilvántartásokat”. Bármilyen képtelenül is hangzik, de már az Alkotmánybíróság idézett határozata, sőt annak kényszere alatt keletkezett törvénymódosítás nyíltan megsérti az alkotmányt, amikor kimondja: „nem minősített adat esetén is, illetve ha az adat nyilvánosságra hozatalát törvény nem is korlátozza, csak az Ltv. 24. §-ának (1) bekezdése szerinti határidők letelte után kutathatók és hozhatók nyilvánosságra azok a személyes adatok, amelyek a volt állambiztonsági szervek és elődeik 'szigorúan titkos' állományú tisztjeinek, illetve hálózati személyeinek nevét, természetes adatait tartalmazzák.”

Túl azon, hogy mint láttuk, ez a rendelkezés sérti az alkotmányt (időközben az AB a „nem kutatható” kitételt annullálta), nyilvánvalóvá teszi a törvényhozó egyértelműen alkotmányellenes szándékát is. Hiszen a hivatkozott Ltv. 24. §-ának (1) bekezdése markáns időkorlátokat határoz meg (az egyszerűség kedvéért: az irat keletkezésétől számított 60 évet), de következő bekezdéseiben meghatározza azokat a feltételeket, amelyek ezt az általános szabályt módosítják, nevezetesen enyhítik. Az Etv. ezeket egyetlen kivétellel meg is nevezi, érvényesíti. A kivétel a tudományos

kutatás korlátozása, vagyis az átvilágítási törvény a levéltári törvényhez képest diszkreditálja a tudományos kutatást, megsérti annak szabadságát.

Az Alkotmánybíróság 1999-ben felszámolta ugyan ezt az alkotmánysértést, csakhogy ahogy egykor a törvényhozó tette túl magát az alkotmányon, most a törvényalkalmazó, a Történeti Hivatal teszi túl magát egy vállrándítással az Alkotmánybíróság által módosított törvényen, s az ügynöknek még a nevét sem teszi kutathatóvá, töröl minden olyan kitételt, amelyről feltételezi, alkalmas lehet az ügynök beazonosítására, még a beszerzés tényét is törli.

BOMBA PUKKAN

Még mindig az Alkotmánybíróság szerint az ügynöktörvény célja az államélet áttetszhetősége. Minden egyes választópolgárnak joga van tudni, ha például képviselőt választ, mi volt a jelölt titkos, a diktatúra „közfeladataihoz” kapcsolódó múltja. Nem szankcionál, hanem állampolgári jogát gyakorolja. Látszólag ennek próbált meg az Etv. eleget tenni, s éppen ennek nem tett eleget, hiszen nem a jelöltet, hanem a már megválasztott képviselőt, kinevezett „egyenes fontost” világitja át. Eső után köpönyeg.

Eme – azért mégsem elhanyagolható – hiányosságon kívül a törvényalkotó még arról is megfélemlített, hogy a magyar választási rendszer eleve nem alkalmas arra, hogy a választópolgár ne csak megismerje jelöltje múltját, hanem szavazatával érvényt is szerezzen erről alkotott véleményének.

Maradjunk Horn Gyulánál, hiszen ő két kategóriát – bármilyen vitathatóak is legyenek azok – a négyből mégiscsak „kimerített”. Ott áll tehát a polgár a maga dilemmájával – ha az átvilágítás nem utólagos lenne –, miszerint nem szeretné, ha Horn bekerülne a parlamentbe, ehhez azonban nem Hornt, hanem egész pártját kellene megbuktatnia. Vagyis erkölcsi (jogállami) ítéletének érvényesítéséhez – mármint, hogy megakadályozza Horn képviselőségét – egész pártját kell az 5 százalékos küszöb alá küldenie. Hiszen a későbbi miniszterelnök két listát vezetett, a fővárosit és az országosat. Ha tehetné – mármint a választópolgár –, akkor sem teheti, hiszen Horn, Gál és társai miatt mégsem iktathatja ki a többpártrendszer egyik meghatározó tényezőjét, az MSZP-t.

Ez nem elméletieskedés, bár talán annak sem elhanyagolható, hanem az 1994-es választások realitása. Csakhogy Horn – ellentétben a bevezetőben említett újságcikk állításával – innentől akár miniszterelnök is lehet. Mi több, a köztársaság három legelső közméltósága közül kettő fennakadt az átvilágosítás szűrőjén.

Az átvilágítandók köre tehát lehet szűk, lehet széles, lehet kb. 4000 fő, mint az eredeti törvényben, vagy ennek tizede, mint annak módosításában, mindez politikai döntés kérdése. Köthető olyan „technikai” feltételhez, hogy kiket nevez ki a Köztársaság elnöke, de sem így, sem úgy nem lehet jogcím közérdekű adatok megismerésének korlátozására, mert ez a jog „parttalan”, nem politikai döntés kérdése. A cél marad mi volt – az AB megfogalmazásában – „*a múlt rendszer megismerése*”.

A törvény úgy fogalmaz, hogy „*végeztek-e az a) pontban felsorolt szervek számára érdemi tevékenységet*”, de ezt már nagyon is pontatlanul határozta meg: aláírtak és jelentettek-e, aláírtak és kaptak-e érte illetményt, szerepelnek-e a nyilvántartásban, és kaptak-e honoráriumot, vagy adtak-e jelentést.

Ez persze akár még tovább is variálható, de éppen a rendszer lényegét fedi el. Volt – főleg ha köztisztviselőben állt –, aki nem írt alá, formálisan nem is jelentett, pénzt végképp nem kapott, de azért „*érdemi tevékenységet*” végzett. Ezt csak később formalizálták, a szolgálatnak volt „hivatalos kapcsolata”, „társadalmi kapcsolata”, s voltak ügynökei, s ennek is különböző kategóriái.

Hivatalos kapcsolatnak számított mindenki, aki tagja volt a „nómenklatúrának”, akár egy múzeumigazgató, mint Antall József. Ettől persze még nem feltétlenül „*végzett az a) pontban felsorolt szervek számára érdemi tevékenységet*”, nem is végzett, célszemély, megfigyelt volt egyben. Ellentétben a Gondolat Könyvkiadó igazgatójával, vagy S. P. professzorral, aki bár nem jelentett, nem is ez volt a feladata, de érdemi tevékenységet végzett.

A hivatalos kapcsolat – ez a lényege – nyílt volt, a szolgálat előtt nem is konspirált, sőt szükség esetén informálta is, vagyis a teljes nómenklatúra potenciálisan abba a körbe tartozott, amely a „*szervek feladatkörébe tartozó adatokról döntéseikhez tájékoztatást kaptak*.” A hivatalos tehát hivatalból jelentett és kapott információt, a társadalmi kapcsolat – meggyőződésből, őket monogramjukkal tisztelte meg a szolgálat.²⁰

Bár az Alkotmánybíróság – talán legmaradandóbb – határozatában nagyon pontosan meghatározta, hogy miként járhat el a parlament, melyek a „bűnös” szervezetek és kapcsolatok, a parlamenti pártok mégis – néhány politikust leszámítva – változatlanul negligálták a jogállamiság (ha tetszik: jogegyenlőség) kritériumait. Vitáik középpontjában továbbra is a fontos tisztségek körének meghatározása maradt, s került sor e kör radikális leszűkítésére. A törvény ezzel továbbra is a napi politikai játszmák eszköze lett. A határidőt ugyan elmulasztva, de – nagyon kényszeredetten – az alkotmány által megkövetelt információs önrendelkezési jognak formálisan eleget tettek a törvény 1996-os módosításával.

A történészekből és levéltárosokból Kuncze Gábor belügyminiszter által létrehozott iratfeltáró bizottság jelentésében már 1995-ben konkrét javaslatokat fogalmazott meg az információs önrendelkezés biztosításáról. Ennek utolsó változatából – sajnos – kimaradt a német mintára történő közvetlen utalás, de az egyes javaslatok, amelyek szorosan kapcsolódtak az Alkotmánybíróság határozatához, nem hagytak efelől semmi kétséget.

A Gauck Hivatal felállításkor nagyobb vitát váltott ki Németországban az a kérdés, hogy szabad-e megbontani az egységes levéltári struktúrát. Végül a szokásos levéltári feladatoktól gyökeresen eltérő funkció döntötte el ezt a vitát az önálló intézmény javára. A bizottság is erre tett javaslatot, érdemben nem is mérlegelte ezt a kérdést, holott a két iratanyag eltérő mennyisége miatt²¹ ezt meg kellett volna tennie. Azt persze a bizottság tagjai nem sejtették, hogy az egy évvel később megszülető törvény – az Alkotmánybíróság határozatával ellentétben – a levéltári törvényhez képest nem bővíteni fogja az érintettek lehetőségeit, hanem éppen fordítva: helyenként radikálisan szűkíti.

A törvénymódosítók – gyakorlatilag a szocializmus összes utódállamával ellentétben – még azt a fáradságot sem vették maguknak, hogy valóban egy tollvonással feloldják az iratok titkosságát. Ezzel viszont semmissé tették a törvénynek azt az egyetlen szakaszát, amely – kivételesen – maradéktalanul eleget tesz a jogállamiság kritériumainak. A törvény 25/G §-ának (6) bekezdése ugyanis erőteljesen korlátozza a szolgálatokat és hasonló szerveket abban, hogy betekintsenek a hivatal által őrzött iratokba. Ugyanakkor a törvényhozók is tisztában voltak azzal, hogy az „utódszervek” zömében törvénytelenül maguknál tartottak, illetve emeltek olyan iratokat, amelyeket ugyan a titkosszolgálatokról szóló törvény szerint nem kezelhetnek, tehát nem is őrizhetnek, de alkalmasak lehetnek például olyan titkosszolgálati eszközök, módszerek, játszmák stb. megismerésére, amelyek akár egy középfokú tankönyvből is megismerhetők.

Az 1980 előtt keletkezett iratok átadására a törvény – dicséretesen szűk – határidőt írt elő, ennek ellenőrzéséről azonban „elfelejtett” intézkedni. Olyannyira, hogy az illetékes miniszter a TH „helyhiányára” hivatkozva gátlás nélkül és nyíltan vállalta a törvényt sértést, s tagadta meg az iratok átadását.²² Bár az adatvédelmi biztos is megfogalmazta vonatkozó ajánlásában – s eszerint nem alaptalanul – a civil szakmai kontroll elengedhetetlenségét, ezen a szolgálatok még könnyebben túltették magukat, mint a törvény előírásain.

A törvény fent említett bekezdése tehát a szolgálatoknak a Történeti Hivatalban őrzött irataikba való betekintési jogát a nemzetbiztonsági bizottság hozzájárulásához kötötte, erre a szolgálatok az iratok

visszatartásával reagáltak. A minősítések felülvizsgálata címén viszont gyakorlatilag továbbra is korlátlan betekintést nyerhetnek a hivatal által őrzött iratokba. Más szóval a törvényhozó eleve beépítette a szolgálatok számára azokat a garanciákat, amelyekkel „legálisan” megkerülhetik a törvény említett bekezdését.

Az Alkotmánybíróság második vonatkozó határozata – szemben az elsővel – már valóban feledhető. Legfőbb fogyatékosága, hogy egyes pontjaiban éles ellentétben áll az általunk többször idézettel. Így például, amíg az első határozat még leszögezte, hogy nem csak a belső elhárítás tevékenysége, hanem a többi szolgálaté is ellentmondott a jogállamiság kritériumainak, addig az 1999-es határozat ennek mérlegelését is politikai döntés tárgyává tette, vagyis visszautalta a törvényhozóhoz.

Az önálló (magyar Gauck-)Hivatal felállításának nem pusztán a levéltárosi szempontok mondtak ellent, hanem az – a talán mégsem elhanyagolható tény –, hogy a kormányzó pártok képtelenek voltak meg egyezni a magyar Gauck személyében. Alapvetően azért ez nem lett volna olyan megoldhatatlan feladat, ahogy Németországban sem volt az, pusztán olyan „érintettet” kellett volna találni, aki következetesen hajlandó képviselni az áldozatok jogait. Ez – mint olyan – nem szakmai feladat, ahogy Gauck se nem történész, se nem levéltáros, evangélikus lelkész, leginkább azonban demokrata. Csakhogy a kormányzó pártok mégsem találtak ilyen személyiséget, s végül az általuk technokratának vélt személynek szavaztak bizalmat, feledve, hogy jelöltjük mégiscsak a Magyar Népköztársaságra felesküdtöt főtiszt volt,²³ aki ráadásul túljátszotta szerepét, hazudott a meghallgatására illetékes egyik parlamenti bizottság előtt.

Innentől kezdve, sarokba szorítva, a törvényesen kinevezett elnök csak lojalitásáról biztosíthatta kinevezőit, meg sem adatott neki, ami egy Gaucknak, hogy az áldozatokat, s általuk a jogállamot képviselje. Éppen velük, a diktatúra áldozataival keveredett permanens konfliktusba. Ettől maga a „rendszer” is lebénult, helyettesének kinevezésére is csak már az 1998-as választások után került sor, aki így valamiféle politikai komisszárként hatott, de ezzel együtt is határozottan oldott a technokrata katonatiszt által fémjelzett Történelmi Hivatal addigi negatív megítélésén.

HELYZET VAN

Az általunk tárgyalt törvény kitűzött maga elé egy „elévülési”, jogvesztő határidőt, nevezetesen 2000. június 30-ával kívánja lezárni az átvilágítást. Újra megadatik tehát a törvényhozónak, hogy szándékát – már ami a kommunista diktatúra örökségét illeti – újrafo-

galmazza. Ehhez persze abból kell kiindulnia, hogy az állambiztonsági iratok sorsa nem köthető, nem rendelhető alá az átvilágításnak. A törvényhozónak tíz évvel a rendszerváltás után végre döntenie kell az Alkotmánybíróság által felvázolt alternatívák között.

Láttuk, a jó törvény hiánya, vagy ahogy az Alkotmánybíróság fogalmazott, a rossz törvény „a titok leplel... csak vastagította.” Ez a titkosítás nagyobb kárt okozott annál, mint amit a vélelmek és félelmek kiválthattak volna. Még mindig „rendszerváltó” feladat a parancsuralmi rendszer valamennyi titkos vizsgálati módszereket és eljárásokat alkalmazó, elnyomó szervének megismerése. Idetartoznak tehát eleve azok a szervek, amelyek működésüket szupertitkos, 6000-es MT. rendeletekből, illetve határozatokból vezették le. A törvénytelenül keletkezett iratoknak és a törvénytelen eszközökkel szerzett adatoknak a demokráciában nem lehet „ügvyiteli értékük”.

A törvényhozó előbb mulasztásával, majd az általa megalkotott törvénnyel menlevelet biztosított az általa megnevezett kategóriákba tartozóknak. Ezt nem lehet visszamenő hatállyal annullálni. Értelmetlen tehát az „*egy-egy fontos tisztségeket betöltő személyek*” körének bármiféle szélesítése. Az átvilágítást egyszerűen társadalmasítani kell, meg kell nyitni az utat az önátvilágítás előtt. Minden állampolgárnak joga van ahhoz, hogy felmutassa az ügynökbírák határozatát, mely szerint „*nem végzett az a) pontban felsorolt – állambiztonsági – szervek részére érdemi tevékenységet*”. Vagyis minden állampolgárnak joga azt igazolni, hogy nem állt kapcsolatban a diktatúra elnyomó szerveivel. Ez a jog minden munkáltatót is megillet, joga van tudni, hogy jelenlegi vagy leendő alkalmazottja együttműködött-e a diktatúra említett szerveivel, kérheti tehát átvilágításukat.

Érvényt kell szerezni az iratok nyilvánosságának, amit csak törvény korlátozhat. Kiadásuk megtagadása a bíróság előtt ugyanolyan soronkívüliséggel támadható, mint a közérdekű adatok esetében. Védni a szenzitív adatokat kell, de ez nem terjedhet ki a politikai tevékenységre, a vallási meggyőződésre, hiszen éppen ez volt az, amit a diktatúra üldözött.

Tudományos kutatás számára az állambiztonsági iratok esetében is ugyanolyan szabályokat kell biztosítani, mint amelyeket a Ltv. megfogalmaz. Fel kell számolni azt a képtelen helyzetet, hogy egy adott irat kutathatóságát nem annak tartalma, hanem őrzési helye dönti el. A Ltv.-nek megfelelően az 1990 májusa előtt keletkezett iratokat 15 éves korláttal kell felszabadítani, s a most már 1985 és 1990 közötti iratok kutatását szintén az Ltv. rendelkezéseinek megfelelően kell szabályozni. Csak a szenzitív adatok egyéb köre, vagyis a magánélet kutatása köthető az érintett hozzájárulásához. A nyilvánosságra hozatal az Avtv. megfelelően korlátozza.

Az állambiztonsági szolgálatok nyílt és titkos munkatársai egyaránt közfeladatot láttak el, így személyes adataik kezelésében, nyilvánosságában sem tehető különbség. Csak így tárulhatnak fel a személyes sorok, annak mérlegelése, ki és miért vállalta az együttműködést. Az úgynevezett harmadik személyre vonatkozó adat megismerése csak akkor korlátozható és korlátozandó, ha az nem üldöztetése okát képző szenzitív adat. Bár a törvény most sem tiltja az Etv.-ben nem nevesített együttműködők nevének, beosztásának megismerését, ezt a törvényben garantálni kell.

Nyilvánosságra kell hozni azokat az operatív eszközöket és technikákat, amelyeket az állambiztonsági szolgálatok áldozataikkal szemben alkalmaztak. A Történelmi Hivatal létjogosultságát csak az igazolhatja, ha feladata a diktatúra elnyomó szerveinek feltárása, a vonatkozó szabályzatok, parancsok stb. nyilvánosságra hozása, ha a kutatókat és az érintetteket ezen túlmenően is tájékoztatja. Az Áldozatok Hivatalává kell válnia. A működő titkosszolgálatokat meg kell fosztani a diktatúra információs monopóliumától, szakmai-társadalmi kontroll alá kell helyezni, hogy valóban a diktatúrának pusztán azokat az iratait kezelik és őrzik, amelyekre őket a törvény felhatalmazza.

Ennek elmulasztását a törvénynek szankcionálnia kell, ahogy azt is, ha más, erre törvényben fel nem hatalmazott szerv vagy személy őriz magánál vonatkozó iratokat.

JEGYZETEK

1. BM 16-68/90.
2. 3028/1990. MT. sz. határozat.
3. Később ezt a megoldást választották Németországban.
4. 118/1989. sz. MT. rendelet.
5. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy rendkívül kényes kérdésről volt szó, nem egyszerűen átmentésről, hanem olyan személyek sorsáról, akik legaprólékosabban ismerhették az új politikai elit nézeteit, szokásait, magánéletük legintimebb részleteit, hiszen ezt kutatták évek, évtizedek óta.
6. 3039/1990. MT. sz. határozat.
7. 26/1990. (II.14.) MT rendelet.
8. Hatályon kívül helyezték a 3343/1967. (a Nemzetközi Kormányösszekötötési Hírhálózat kiépítéséről), a 3307/1967. (a BM hírszerző csoportfőnökségről) és a 3120/1971. (a fontos és bizalmas munkakörök betöltéséről szóló) MT. határozatokat. 1990. március 12-én a kormány újra foglalkozott a BM-mel, illetve a nemzetbiztonsági feladatokkal. Vö: 3073/1990. sz. határozat.
9. Nem ismerjük, keletkezése márius 12. és május 31. közé tehető, feltehetően már az Antall-kormány határozatáról van szó.
10. Ez az első – feltehetően – máig titkos, sőt „szigorúan titkos! különösen fontos!” irat, amire hivatkozunk.
10. V.ö. Lovas Zoltán: *Jöttem, láttam, győztek. Egy ámokfutó riporter kalandjai Berlinton Karabahig*. ÁB – Beszélő Kiadó Kft Budapest, 1990., Havas Henrik – Végvári József: *A cég árulója*. Szféra Kulturális Szolgáltató Kft. (Budapest), 1990., valamint Horváth József tábornok számos visszaemlékezését.
11. A sajtótájékoztatót Demszky Gábor, Fodor Gábor, Magyar Bálint és Szájer József tartotta.
12. A Pallagi–Horváth-féle Duna-gate per után nekik küldte meg a bíróság.
13. *Kis állambiztonsági olvasókönyv. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban*. Magvető Budapest, 1996. A *(Történelmi) Hivatal áldozatai*. Élet és Irodalom 1998. június 12.
14. L.: Kőszeg Ferenc: *Érvek az „ügyöntörvény” módosításához. Levél az Alkotmánybírósághoz*. Élet és Irodalom 1998. augusztus 14., Tyekvicska Árpád: „...A jogellenesség gyanúja”. Fundamentum 1999. 1. sz.
15. Kubinyi Ferenc: *A Katonapolitika regénye*. Malomfalvi Kiadó – Magyarok Vasárnapja, Thousand Oaks, California (é.n.)
16. Vö. Tyekvicska i.m.
17. Tanulságos hallgatni történészhallgatókat, miként szembesülnek professzoraik „önkorrekcióival”, mit szólnának azonban, ha kiderülne, tanáruk nem tudományos érdemei alapján, hanem SZT-tisztként került oktatónak az egyetemre? Mit szólna a hívő, mielőtt felveszi az utolsó kenetet, ha tudná, lelkipásztora nem Isten, hanem az állam biztonságának szolgálója?
18. Ez egyébként is kísértetiesen emlékeztet a népbíró-ságról szóló 1945. évi VII. törvényre, amely a háborús és népellenes bűntetteket 1919-ig próbálta visszamenő hatállyal alkalmazni (az AB ezt a kitételét egy másik határozatában szintén alkotmányellenesnek nyilvánította), holott az akkori jogalkotók még joggal hivatkozhattak arra, hogy az előző rendszer ezeket a bűncselekményeket nem üldözte, amnesztiában részesítette stb.
19. A demokrácia nagyobb dicsőségére a TH még ezt is – mármint a monogramot is – törli, holott erre már végkép nincs felhatalmazása.
20. A Gauck Hivatal mintegy 180 000 iratfolyóméternyi anyagot őriz, a Történelmi Hivatalhoz viszont mindössze mintegy 3000 került.
21. Arról nem tett Nikolits István említést, hogy a TH-ban ott sorakoztak szépen azok az üres dobozok, amelyekből korábban az iratokat eltulajdonították.
22. L.: Gyekiczki András: *Fejezet egy irattár regényéből – avagy hogyan lett Markó György a Történelmi Hivatal elnöke*. Élet és Irodalom 1999 január 8.
23. Szakály Sándor: *Bécs helyett Budapest*. Élet és Irodalom 1998. október 2.

MÓDOSÍTÁSRA VÁRVA

A TÖRTÉNETI HIVATAL MŰKÖDÉSÉT SZABÁLYOZÓ TÖRVÉNY JOGI PROBLÉMÁI

A TÖRTÉNETI HIVATAL LÉTREHOZÁSÁNAK ELŐZMÉNYEI

Az Alkotmánybíróság 1994-ben jogszabály alkotmányellenességének utólagos vizsgálatára irányuló indítványok tárgyában és alkotmányellenes mulasztás megállapítása iránt hivatalból indított eljárásban megvizsgálta az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvényt (továbbiakban Etv.). A vizsgálat eredményeként meghozott 60/1994.(XII.24.) sz. határozata rendelkező részének 5. pontja a következőképpen szól:

a, „Az Alkotmánybíróság megállapítja: az Országgyűlés alkotmányellenességet idézett elő azzal a mulasztásával, hogy nem biztosította az információs önrendelkezési jog gyakorlását, különösen az érintett jogát a személyes adataiba való betekintéshez és ezek törléséhez ama személyek vonatkozásában, akiről a törvény 1.§ a, – b, pontjában megjelölt szervek és személyek adatot gyűjtöttek, vagy a jelentéseikben szerepelnek.

b, Az Országgyűlés alkotmányellenességet idézett elő azzal a mulasztással, hogy nem biztosította az információs önrendelkezési jog, különösen a törvény hatályvesztése után a törlési jog gyakorlását az ellenőrzendő személyek tekintetében.

c, Az Országgyűlés alkotmányellenes mulasztást követett el a törvény 9.§-a tekintetében azzal, hogy valamennyi nyilvántartást felügyelő főhatóságot, köztük a titkosszolgálatokat felügyelő tárca nélküli minisztert nem kötelezte a nyilvántartás vizsgálatához szükséges feltételek biztosítására.

Az Alkotmánybíróság felhívja az Országgyűlést, hogy az e határozat 5. pontjának a,–c, pontjában meghatározott jogalkotói feladatát 1995. szeptember 30-ig teljesítse.”

A határozat 5 a, pontjában jelzett 1. § a,–b, pontjában megjelölt szervek a III / III-as csoportfőnökséget és összes elődeit jelentik. A III / III-as csoportfőnökség megszüntetése – 1990. február 14. – előtti utolsó neve „Belső Reakció Elhárító Csoportfőnökség”.

Az 5. c, pontban említett 9. § pedig úgy szól, hogy „A belügyminiszter, a karhatalmi szolgálat tekintetében a honvédelmi miniszterrel együttesen biztosítja az Országgyűlés nemzetbiztonsági bizottsága, illetőleg a bizottság részére a nyilvántartás vizsgálatához szükséges feltételeket.”

Az Alkotmánybíróság határozatának ez a része képezi az alapját a Történeti Hivatal létrehozásának. A döntést követően 1995. március elsején a belügyminiszter az 5/1995. sz., a Belügyminisztériumban és szerveinél őrzött iratok felméréséről szóló utasításával létrehozott egy történészekből és levéltárosokból álló bizottságot az utasítás címében is jelzett feladat elvégzésére.

Az utasítás célja a szöveg szerint „A Belügyminisztérium és a jogelőd szervezetei működése körében 1990. május 31-e előtt keletkezett és jelenleg a Belügyminisztériumban vagy a belügyminiszter irányítása alatt álló szervezeteknél tárolt iratoknak... a jogszabályok előírásainak megfelelő és szakszerű rendben történő rendezése érdekében, az alkotmányos alapjogok gyakorlásának és ezen belül is hangsúlyozottan a tudományos kutatás elősegítése” volt.

A bizottság 1995. június 30-án készítette el jelentését, melyben az Etv. módosítását javasolták. A javaslat szerint fel kell állítani egy „állambiztonsági történeti hivalt”, melynek feladata az 1990 előtt működő állambiztonsági szolgálatok iratainak őrzése, az Etv. végrehajtása, a betekintési jog (információs önrendelkezési jog) és a tudományos kutatás biztosítása, továbbá saját tudományos tevékenység végzése lenne.

A kormány végül is 1995 decemberében nyújtotta be az Etv. módosításáról szóló törvényjavaslatot, melyben az átvilágítandók körének csökkentésén kívül a Történeti Hivatal létrehozására, az általa őrzendő iratokra, az iratokba való betekintésre és az azokban való kutatásra vonatkozó szabályok is szerepeltek. Az Országgyűlés a javaslatot – számos módosítással – 1996. június 3-án fogadta el.

A törvényt 1996. július 7-én hirdették ki.

A KORMÁNY ÁLTAL BENYÚJTOTT JAVASLAT

A javaslat 25/F és 25/G §-ai szabályozták az érintettek betekintési jogát, továbbá az iratokban való tudományos kutatást.

A tervezet 25/G § (1) bekezdése szerint „A Történeti Hivatalban kezelt iratokban szereplő érintett személy a rá vonatkozó adatokat megismerheti. A be-

mutatott iratokon a más személy azonosítására alkalmas adatokat felismerhetetlenné kell tenni, illetve nem szabad kiszolgáltatni olyan információkat, amelyek alkalmasak más személy azonosítására.” Ugyanezen szakasz (3) bekezdése értelmében 2000. június 30-a után az iratokban bármilyen jogcímen szereplő személy – minden korlátozás nélkül – kérhette volna természetes személyazonosító adatai (neve, neme, születési helye és ideje, anyja neve) végleges törlését.

A kutatásra vonatkozóan a javaslat megoldása a következő volt. A hatályos törvénynek megfelelően kettéválasztotta a személyes adatokat nem tartalmazó és a személyes adatokat tartalmazó iratok kutathatóságát.

A személyes adatokat nem tartalmazó iratokban való kutatást akkor tette volna lehetővé, ha a tudományos kutató a kérelemhez – tudományos kutatást rendeltetésszerűen végző szervtől származó – támogató állásfoglalást csatol.

Személyes adatokat tartalmazó iratokban a kutatást 2000. június 30-át követően tette lehetővé a javaslat, és azt három feltételhez kötötte:

- 1) a kérelemhez csatolja az előbb említett támogató állásfoglalást,
- 2) az irat anonimizált változatát nézheti meg,
- 3) vállalja, hogy azokat a személyes adatokat, amelyeket meg sem nézhetett, az adatvédelmi törvénynek megfelelően kezeli és használja fel.

Ezenkívül kategorikusan kimondta, hogy az előbb leírtakon kívül a törvény hatályba lépésétől számított 30 évig (vagyis az eredeti javaslat törvényerőre emelkedése esetén 2026. július 25-ig) az iratokban kutatás nem engedélyezhető.

Ezek a szabályok lehetetlenné tették volna közelmúltunk kutatását. Hiszen ha 2000. június 30-át követően bárki bármiféle korlátozás nélkül kérhette volna természetes személyazonosító adatai végleges törlését, nem nehéz megjósolni, hogy kik kérték volna a törlést (nagy valószínűséggel nem az áldozatok), és mi maradt volna e személyes adatokból 2026-ra.

Így természetes, hogy heves vita kezdődött, és a végeredmény: a 72%-os többséggel rendelkező MSZP és SZDSZ koalíción belüli alku eredményeként az elfogadott törvény más szabályokat tartalmazott. Az új szabályok már lényegesen részletezőbbek lettek, és sajnálatos módon meglehetősen zavarosak.

A MEGSZÜLETETT TÖRVÉNY HIBÁI

Az egyéni betekintőkre vonatkozó szabályok

A törvény a benyújtott javaslathoz képest annyit változott, hogy nem tartalmazza már azt a kitétel, hogy „illetőleg nem szabad kiszolgáltatni olyan informá-

ciókat, amelyek alkalmasak más személy azonosítására.”

A szabály az információk önrendelkezési jog biztosításán túl csupán annyi, hogy más személy azonosítására alkalmas adatokat a bemutatott iratokon felismerhetetlenné kell tenni. (Ilyen esetben természetesen a „bemutatott irat” nem eredeti példány, hiszen azon semmilyen változtatást nem lehet eszközölni, hanem anonimizált másolat).

Ez a szabály rendben lévőnek tűnik, hiszen az információk önrendelkezési jog e körben azt jelenti: mindenki azt tudhatja meg, hogy személy szerint róla mit tartottak nyilván, és nem azt, mi szerepel az iratokban a barátjáról vagy netán a haragosáról.

Mégis felmerült néhány értelmezési probléma, amelyet végül is a Történeti Hivatal megoldott. Ezeknek a problémáknak egy része nem is igényel törvénymódosítást, más részénél azonban – az adatvédelmi biztosnak a hivatal kérésére előkészített ajánlása szerint is – nem ártana a törvény pontosítása.

Az első kérdés az volt, vajon a törvény szó szerinti értelmének megfelelően valóban ki kell-e húzni az egyéni betekintőnek átadott iratmásolaton mindenki másnak a nevét?

Úgy vélem, a helyes válasz az, hogy nem.

Annak eldöntéséhez, hogy milyen neveket nem kell kihúzni, figyelembe kell venni más törvényeket is (például alkotmány, adatvédelmi törvény, büntetőeljárásról szóló törvény stb), továbbá el kell dönteni, hogy egy adat csak egy személy adata lehet, vagy esetleg több személyé is.

Az adatvédelmi törvény szerint közfeladatot ellátó személyek neve és beosztása közérdekű adat. Megítélésem szerint azt, hogy valakit adatainak közérdekű adattá minősülése szempontjából közfeladatot ellátó személynek tekintünk-e ma, vagy sem, nem az dönti el, hogy 1990 előtt végzett tevékenységét jogállaminak tekintjük-e, vagy sem. (Ebben az Alkotmánybíróság több döntése is megerősít.) Következésképpen az iratokból nem kell kihúzni az eljáró bíró, ügyész, nyomozó stb. nevét.

Nem kell kihúzni azoknak a személyeknek a nevét, akikről az egyéni betekintőnek más törvények szerint tudnia kellett. Ilyen például a vádlott-társ.

Számos esetben fordult elő, hogy telefonbeszélgetéseket, helyiségeket hallgattak le. A lehallgatott beszélgetések minden résztvevőnek adatai, hisz jelen voltak, cselekvő részesei voltak a történeteknek.

Előfordul, hogy az egyéni betekintő ügynök volt. Kérdés, hogy az ügynök betekinthe-e az általa készített jelentésbe. Álláspontom szerint nem. A jelentés ugyanis az ügynöknek nem adata, hanem a munkája. Bár ez esetben is problémát jelent az, hogy mit lehet csinálni abban az esetben, ha az ügynök saját magá-

ról is jelent, mert mondjuk több ember beszélgetését írja le, melyben maga is részt vesz. Ezt a problémát nem ártana törvénymódosítással tisztázni. A hivatal jelenleg ezeket a jelentéseket sem adja ki. Az indok az eddig leírtakon kívül az, hogy egyrészt a hivatal minden esetben, ahol ez lehetséges, az áldozatok javára értelmezi a törvényt, másrészt a hivatalt nem azért hozták létre, hogy az ügynökök emlékezetét frissítse. Ellenkező gyakorlat esetén például a kihallgató tiszteknek is ki kellene adni a kihallgatások anyagát. Ilyen betekintő még nem volt a hivatalnál, de a lehetőséget kizárni nem lehet.

A „más személy azonosítására alkalmas adatokat felismerhetetlenné kell tenni” kitétel még egy nagyon kényes problémát rejt magában. A kérdés az, hogy az anonimizáló személy milyen alapon tudja eldönteni azt, mely adat alkalmas más személy felismerésére. Ami köztudott? Amit egy adott foglalkozási rétegnek illik tudni? Amit az egyéni betekintő személy szerint tud, mert emlékszik rá? Egy-két – kitalált – példán keresztül szeretném megvilágítani a problémát. Az ügynök jelentésében az szerepel, hogy a „Zöld az ég és nem kék” című könyvét (amely egyébként nagy siker lett, mindenki olvasta, film is készült belőle) odaadta olvasásra az érintettnek. Biztos, hogy ez egy olyan adat, amelyből mindenki rájön a nevére. Ha viszont például az szerepel a jelentésben, hogy 1966. augusztus 10-én elmentek négyen egy vendéglőbe vacsorázni, egyáltalán nem biztos, hogy ez olyan esemény volt, amelyre bárki is emlékszik.

Az adatvédelmi biztossal történt konzultáció után végül is azt az álláspontot fogadtuk el, hogy a hivatal nem nyomozó szerv, nem kell kutatnia, hogy ki mire emlékszik, milyen az érintett memóriája. Ha mindent kihúznánk a másolatokból, amiből a megfigyelt elméletileg rájöhethet, hogy ki figyelte meg, akkor az egyéni betekintők csak nagyon kevés anyagot kaphatnának. A hivatal pedig – mint már említettem – minden lehetséges esetben az áldozat javára értelmezi a törvényt.

A második jogértelmezési kérdéskör abból adódott, hogy a törvény kifejezetten nem rendelkezik arról: az érintett halála után megtekintheti-e valaki – mintegy az érintett jogán – az iratokat.

Nevezetesen megtekintheti-e például a gyermek, hogy elhunyt szülei mit tartalmaznak az iratok? Ugyanakkor a tudományos kutatásra vonatkozó szabályok szerint nemcsak az érintett járulhat hozzá személyes adatainak kutatásához, hanem halála után bármely örököse vagy hozzátartozója. A törvény szó szerinti értelmezéséből az következne, hogy ezek a személyek (a személyi kör meghatározása túl tág, de erre a problémára majd a kutatási szabályoknál térek ki) engedélyt adhatnak arra, hogy egy „idegen” meg-

ismerhesse az érintett akár legintimebb pillanatait is, ő maga azonban nem nézhet meg semmit.

A hivatal a törvény értelmezése során abból indult ki, hogy vannak olyan jogelvek, amelyek segíthetnek az ellentmondások feloldásában. Ilyen a „nemo plus iuris” elve, amely szerint senki sem adhat át több jogot, mint ami felett maga is rendelkezik. A konkrét esetre lefordítva, ha valaki másnak engedélyt adhat arra, hogy valaki iratait megnézhesse, akkor erre „engedélyt adhat” saját magának is. Az azonban kétségtelen, hogy az lenne a szerencsésebb megoldás, ha ezt a problémát maga a törvény rendezné. Ezt az álláspontot egyébként az adatvédelmi biztos is elfogadta ajánlásában.

A KUTATÁSI SZABÁLYOK

Az egyéni betekintésre vonatkozó szabályoknál lényegesen ellentmondásosabbak és feltétlen törvénymódosítást igényelnek a kutatásra vonatkozó szabályok.

Külön szabályozza a törvény a személyes adatokat nem tartalmazó és a személyes adatokat tartalmazó iratok kutatását.

A személyes adatokat nem tartalmazó iratok kutathatósága.

A személyes adatokat nem tartalmazó iratok kutathatóságára az Etv. 25/H §-ának (3) bekezdése vonatkozik. E szerint: „Bármely természetes személy, a személyes adatok tanulmányozását és megismerését kivéve, korlátozás nélkül kutathat – szükség szerint az azokról készült másolatok segítségével – a Történeti Hivatalban őrzött iratokban, beleértve ebbe a belső használatra készült, valamint döntés-előkészítést tartalmazó irattári anyagot is, amennyiben az abban szereplő adatokat a Ttv. alapján nem minősítették, vagy az adatok nyilvánosságra hozatalát törvény nem korlátozza.”

Ez azt jelenti, hogy a Történeti Hivatalban őrzött személyes adatokat nem tartalmazó iratok szabadabban kutathatók, mint bármely levéltár ugyanilyen iratai, hisz itt nem érvényesül a levéltári törvényben meghatározott 15 éves szabály sem. (A levéltári törvény szerint az 1990. május 2-a előtt keletkezett, személyes adatot nem tartalmazó iratok csak az átadó szerv hozzájárulása esetén és az erre a célra létrehozott kuratórium engedélyével kutathatók.)

A személyes adatokat tartalmazó iratok kutathatósága

A személyes adatokat tartalmazó iratok kutathatóságára is a levéltári törvénytől eltérő szabályokat tartal-

maz az Etv. E szabályok azonban szigorúbbak a levéltári törvény szabályainál. Az Etv. a személyes adatokat a kutathatóság szempontjából négy kategóriába sorolja:

a titkos információgyűjtő eszközök, illetve módszerek felhasználásával rögzített bármilyen személyes adatok,

a különleges adatok (kivéve a büntetett előéletre vonatkozó adatokat),

a volt állambiztonsági szervek és elődeik „szigorúan titkos” állományú tisztjeinek, illetve hálózati személyeinek természetes személyazonosító adatai,

az előbbi három kategóriába nem tartozó személyes adatok (ezek a levéltári tv. szabályai szerint kutathatók, ezért ezzel a csoporttal külön nem foglalkozom).

ad 1) A hivatal őrizetében lévő adatok jelentős részét titkos információgyűjtő eszközök, illetve módszerek felhasználásával rögzítették. Ezek az adatok a törvény szerint akkor kutathatók, ha :

a kutatás anonimizált változattal is megvalósítható, vagy

az érintett, illetőleg annak halálát követően bármely örököse vagy hozzátartozója hozzájárult, vagy

ha az adat az érintett nyilvános szereplésére, illetve közéleti, politikai tevékenységére vonatkozik, vagy valamely állami szerv hatáskörében eljáró személynek a feladatkörével összefüggő személyes adata, és az adat keletkezésétől már 15 év eltelt, feltéve, hogy a kutatásra tudományos cél megvalósításához van szükség, a kutató benyújt egy tudományos kutatással foglalkozó szervtől származó támogató nyilatkozatot és vállalja az adatvédelmi törvény betartását.

Ezzel a szabállyal az a probléma, hogy nem az adat milyensége, hanem az adatszerzéshez használt eszköz vagy módszer alapján határozza meg a kutatási szabályt, a kettő között pedig nincs feltétlen összefüggés.

ad 2) A büntetett előéleten kívüli különleges adatok – vagyis a faji eredetre, a nemzeti, nemzetiségi és etnikai hovatartozásra, a politikai véleményre vagy pártállásra, a vallásos vagy más meggyőződésre, az egészségi állapotra, a kóros szenvedélyre, a szexuális életre vonatkozó személyes adatok – a törvény hatálybalépését követő 90 évig csak az érintett, illetőleg annak halála után bármely örököse vagy hozzátartozója engedélyével kutathatók.

Ha ezt a szabályt szó szerint betartanánk, az gyakorlatilag lehetetlenné tenné a tudományos kutatást. Tapasztalataink szerint az érintettek hozzájárulásával viszonylag ritkán rendelkeznek a kutatók. A kutatás megkezdése előtt az esetek nagy részében nem is rendelkezhetnek, hiszen az egyes események szereplőinek jó része csak a kutatás során derül ki, hozzájárulás nélkül pedig meg sem kezdenék a kutatást.

Maradna tehát a 90 év, vagyis 2086. A hivatalban őrzött iratokban szereplő adatok túlnyomó többsége különleges adatot tartalmaz, hiszen a volt állambiztonsági szervek főként politikai véleményük, vallásos és egyéb meggyőződésük miatt figyelték vagy üldözték az embereket. Következésképpen ha szigorúan betartanánk a törvényt, nem lenne kutatható sem a pártok felszámolása, sem az egyházüldözések története, sem az '56-os forradalom és szabadságharc. Kutathatatlanná lenne '45 utáni történelmünk. Ez a szabály így ellentmond az alkotmánynak, e törvény céljának, és egyébként saját szövegének is, mert például a titkos információgyűjtő eszközök és módszerek felhasználásával rögzített adatok esetén a közéleti, politikai tevékenységre vonatkozó személyes adatok vonatkozásában keletkezésük után 15 év elteltével lehetővé teszi a kutatást.

Ezeket az ellentmondásokat úgy oldjuk fel, hogy a kóros szenvedélyre és a szexuális szokásokra vonatkozó adatoknál szó szerint betartjuk a törvényt. Az egészségi állapotra vonatkozóan néha kivételt teszünk, mert egyébként nem lehetne fényt deríteni például a kínzásokra. De nem tehetjük lehetetlenné az elmúlt évtizedek történelmének megismerését, így kutatható a holocaust, a pártok felszámolásának, az egyházüldözéseknek és 1956-nak a története is. Ez a felemás helyzet azonban nem tartható fenn. A kutatás szabályait úgy kell meghatározni, hogy mindenféle nyakatekert értelmezés nélkül kutatható legyen történelmünk, de úgy, hogy a megfigyelt legbensőbb magánügyei magánügyek maradjanak.

ad 3) Az Etv. eredeti szövege szerint külön szabályok vonatkoznak a volt állambiztonsági szervek „szigorúan titkos” állományú tisztjei, illetve hálózati személyei természetes személyazonosító adatainak kutatására, illetve nyilvánosságra hozatalára. Itt a törvény a határidőt a levéltári törvény 24 §-ának (1) bekezdésére utalva határozza meg. Ez az érintett halálzási évét követő 30 év, ha a halálzási éve nem ismert, akkor az érintett születésétől számított 90 év, s ha egyik sem ismert, akkor az irat keletkezésétől számított 60 év.

A dolog politikai vetületeivel a hivatal soha nem foglalkozott, mert minden napi politikai üggyel távol kell tartanunk magunkat. Bármit is döntsön ez ügyben az Országgyűlés, a hivatal azt be fogja tartani. Ami miatt mégis foglalkoznom kell ezzel a kérdéssel, az a 23/1999. (VI.30.) AB határozat következtében előállott helyzet.

Az Alkotmánybíróság ugyanis döntésének egyik részében – visszautalva a 60/1994. (XII. 24.) AB határozatra is – megállapította, hogy csak a III/III-as csoportfőnökség működése volt teljes egészében alkotmányellenes, a többi titkosszolgálat csak részben

végezhetett ilyen tevékenységet. Ezért azokat az indítványokat, melyek az átvilágítás körének a jogutóddal rendelkező volt titkosszolgálatokra való kiterjesztését indítványozták, elutasította. Ugyanakkor a kutathatóság szabályait az összes volt titkosszolgálat személyi állományára kiterjesztette. A határozat ezen két része szöges ellentétben van egymással. Ezt nem tudjuk értelmezni, így itt is sürgős törvényi rendezésre van szükség.

A bármely örökös, illetve hozzátartozó

Az Etv., de a levéltári törvény szerint is, ha az érintett, illetőleg annak halálát követően bármely örököse vagy hozzátartozója hozzájárul, a kutató korlátozás nélkül kutathat a személyes adatokban. Mint azt az egyéni betekintőknél már leírtam, ha az örökös vagy a hozzátartozó másnak engedélyt adhat az érintett adataiba való betekintésre, akkor ő maga is betekinthez.

Nézzük meg tehát, ki tekinthet bele korlátozás nélkül az érintett irataiba?

Az örökös fogalmát a Polgári törvénykönyv (Ptk.) határozza meg. Eszerint van törvényes és végrendeleti örökös. A legtávolabbi törvényes örökös az állam, a rokonok közül pedig a nagyszülők leszármazói. Végrendeleti örökös pedig bármely természetes és jogi személy lehet.

A hozzátartozó meghatározásánál a 23/1999. (VI. 30) AB határozat szerint szintén a Ptk. fogalmi meghatározását kell figyelembe venni.

A Ptk. szerint hozzátartozó: a házastárs, az egyeneságbeli rokon, az örökbefogadott, a mostoha – és a nevelőszülő, a testvér, az élettárs, az egyeneságbeli rokon házastársa, a jegyes, a házastárs egyeneságbeli rokona és testvére, valamint a testvér házastársa.

Az Alkotmánybíróság a már többször idézett 23/1999. (VI.30.) számú határozatában nem tekintette alkotmányellenesnek a hozzájárulásra jogosultak körének ilyen széles meghatározását, azt sem mondta ki azonban, hogy a kör szűkítése alkotmányellenes lenne. Az Alkotmánybíróság abból indult ki, hogy a

Ptk. az elhunyt jó hírének védelme érdekében ugyanilyen széles körben teszi lehetővé a kegyeleti jog gyakorlását.

Én azonban úgy gondolom, hogy ez a kör túl széles. Véleményem a következőkön alapul. A hivatalban őrzött iratok jellemzője (és ezt mindenféle szabályozásnál figyelembe kell venni), hogy az állambiztonsági szervek a titkos információgyűjtő eszközökkel (levélbontás, telefonlehallgatás, helyiséglehallgatás, titkos képfelvételek készítése) be tudtak hatolni a legintimebb szférába is. S ha már be tudtak hatolni, meg is tették. Keresték az emberek titkait, gyengeségeit, ahogy mondták: a kompromittáló adatokat.

A kegyeleti jog gyakorlása során csak az elhunyt érdekében lehet fellépni, így a széles jogosult körből csak az cselekszik, aki védeni kívánja az elhunytat. Az iratokba belenézni pedig nemcsak az elhunyt védelme érdekében lehet. Nem véletlen, hogy a német törvény a mi törvényünknel lényegesen szűkebben vonja meg a határt.

Mi legyen az elkobzott iratokkal?

A hivatal őrizetében vannak olyan iratok is, amelyeket különböző módokon elvettek (például postaforgalomból kiemelt levelek). Ezek egy része marandó értékű, másik részének „csak” az érintett számára van érzelmi értéke. Ezeknek az iratoknak a sorsát – bár az életüktől, szabadságuktól politikai okokból megfosztottak és az állampolgárok tulajdonában és az állam által okozott károk kárpótlásáról több törvény is szól – sehol sem rendezik. A hivatal akkor tud dönteni az e körben felmerült esetekben, ha az Etv. módosítása során e kérdést is szabályozzák.

Az Országgyűlés számára készített beszámolójában a TH jelezte ezeket a problémákat. A beszámoló vitája még 1999 végén lezajlott. A vitából az derült ki, hogy az Országgyűlés egésze – párhovatarozástól függetlenül – fogékony egy ésszerű törvénymódosításra.

Minden kutató és a hivatal is várja a törvénymódosítást.

I. AZ UNESCO JELENTÉSE*

ÖSSZEFOGLALÓ A VOLT ELYNYOMÓ RENDSZEREK BIZTONSÁGI SZOLGÁLATAINAK ARCHÍVUMAIRÓL

KOLLEKTÍV JOGOK

A népek és nemzetek joga, hogy maguk döntsenek a politikai átmenet módjáról. Ezt a jogot alapvetően érinti, hogy hozzáférhetőek-e a dokumentumok. Levéltári dokumentumok nélkül a választás szabadsága csorbul. A tényfeltáró bizottságok, mint azt a lengyel, chilei vagy a dél-afrikai tapasztalatok mutatják, csak akkor képesek munkájukat kielégítően elvégezni, ha az elnyomó rendszer működését dokumentáló források fennmaradnak. Németországban az emberek felismerték, hogy a Stasi-iratok nem csak a jövő kialakítása szempontjából fontosak. Az iratok ahhoz is nélkülözhetetlenek, hogy megértsük, a titkosrendőrség és az elnyomó apparátus ténykedése miként alakította és manipulálta a múltat. Ezt a felfogást a náci iratok kezelésével kapcsolatos tapasztalatok inspirálták. A második világháború után nyilvánvaló volt, mennyire fontos a dokumentumokat összegyűjteni és megőrizni a Berlinben létrehozott Kortárs Dokumentációs Központban.

Az embereknek joguk van ahhoz, hogy írott történelmi dokumentumaik teljességét megőrizzék. Ha a közösség a politikai átmenet sikere érdekében a megbocsátás mellett dönt, ez akkor sem jelentheti a múlt dokumentumainak megsemmisítését. A nemzetek joga és kötelessége, hogy történelmi emlékeiket levéltárakban megőrizzék. Minden generáció szabadon dönthet arról, hogy milyen politikát választ, ám nem dönthet más generációk helyett: a politikai átmenet mikéntje megválasztásának joga eleve kizárja a dokumentumok megsemmisítéséhez való jogot.

Az igazsághoz való jog. A főnti két joghoz szorosan kapcsolódóan az embereknek joguk van, parlamenti képviselőik révén vagy az általuk arra megfelelőnek ítélt egyéb szervezeteken keresztül, hogy a lehető legtöbbet megtudjanak az előző rezsim tetteiről. Ezen az alapon működnek az úgynevezett tényfeltáró tanácsok és bizottságok, mint például az Igazság és Megbékélés Tanácsa Chilében és Dél-Afrikában

vagy a Lengyel Nép Ellen Elkövetett Bűntetteket Vizsgáló Bizottság Lengyelországban.

Az emberi jogok ellen elkövetett bűnök felelőseinek azonosításához való jog. Az elnyomó szervezetek tagjainak azonosítását függetlennek kell tekinteni a felelősöket érintő politikai döntésektől vagy közszolgálati tevékenységük folytatásának lehetőségétől. A nemzeti megbékélést elősegítendő, sok demokratizálódó országban az amnesztia vagy megbocsátás politikáját alkalmazták az emberi jogok megsértéséért felelős tisztviselőkkel szemben. A demokráciában azonban az embereknek joguk van megismerni őket, hogy esetleges politikai előrejutásukat megakadályozhassák. A már említett német törvényhozás szabályozza a végrehajtás módját. A Stasi-iratokról szóló törvény lehetővé teszi magán- vagy közintézmények számára, hogy vizsgálódjanak, milyen kapcsolatban álltak különböző állami szervek, magánszemélyek, valamint az állampolgárok képviselői a korábbi elnyomó gépezettel. A vizsgálat hatásköre csak annak megakadályozására korlátozódik, hogy ismeretek hiányában ne maradhassanak hatalmon a belügyminisztérium korábbi ügynökei és kollaboránsai. A törvényhozás korlátozza e jog gyakorlását abban az esetben, ha a vizsgált személy a feltételezett törvénysértés idején 18 évesnél fiatalabb volt. Ugyanígy a törvény hatálybalépésétől számított 15 évre (vagyis 2006-ig) korlátozzák a vizsgálat idejét.

EGYÉNI JOGOK

Az egyén joga, hogy az elnyomás idején eltűnt rokonai sorsát felkutassa.

Az elnyomás egyik legszörnyűbb következménye gyakran az, hogy az emberek nem tudnak semmit eltűnt rokonaik vagy barátai sorsáról. Az elnyomó rendszer levéltári dokumentumainak feltárásával lehetővé kell tenni az ilyen esetek felderítését és, amennyiben lehetséges, tisztázását.

*A jelentést az UNESCO megbízásából a Nemzetközi Levéltári Tanács (International Council on Archives) készítette, A. G. Quintana vezetésével. A közölt részlet, amely a Nyílt Társadalom Archívum készülő kiadványában jelenik meg, felsorolja a legfontosabb kollektív és egyéni jogokat, amelyek érvényesíthetősége összefügg az archívumok alapvető feladataival. (fordította: Polyacsó Orsolya)

Az egyén joga annak kiderítéséhez, hogy az elnyomó rendszer irattára milyen információkat tárol róla. Más-képpen, *habeas data*: az egyénnek joga van tudni, hogy az elnyomó rendszer rendőrségi vagy hírszerző szolgálatai őriztek-e bármiféle adatot róla. Az érintetteknek joguk van felmérni, hogy politikai, ideológiai, etnikai és faji előítéletek hogyan befolyásolhatták magán-, családi és szakmai életüket. Ugyanez a jog alkalmazandó az elnyomó rendszer intézményeinek alkalmazottai és ügynökei esetében is.

Tudományos és történelmi kutatáshoz való jog. Minden állampolgár joga, hogy a nemzete történelmének tanulmányozásához szükséges forrásokhoz hozzájuthasson. A kutatás szabadságának biztosítása során azonban szem előtt kell tartani a dokumentumokban említett áldozatok és más érintett személyek személyiségi jogainak védelmét.

A foglyok és egyéb politikai szankciókkal sújtott személyek amnesztiához való joga A demokratizálódási folyamatban a pusztán politikai, vallási, etnikai vagy faji alapon elítélt vagy elbocsátott személyeket szabadon

kell bocsátani, munkahelyükre vissza kell venni, illetve kárpótolni kell. Általában csak a volt elnyomó rendszer levéltári anyagában található bizonyítékokat arra, hogy ítéletekre és elbocsátásokra politikai, vallási, etnikai vagy faji okokból került sor.

A jogsértések áldozatainak joga az okozott károk megtérítéséhez és jóvátételéhez. Amennyiben az új, demokratikus rendszer hatósága kárpótlást ajánl az elnyomás áldozatainak, a volt elnyomó rendszer levéltári anyagai szolgáltatják az ehhez szükséges bizonyítékokat.

Az elkobzott javak visszaszolgáltatásához való jog. Ha az új, demokratikus állam polgárainak törvényes joguk van a meggyőződésük vagy világnézetük miatt lefoglalt személyes tárgyaik visszaszerzésére, akkor az elnyomó rezsim levéltára információt nyújt az elkobzott javokról, elhelyezésükről és sorsukról. Amennyiben a tárgyak eltűntek vagy új, törvényes tulajdonosuk van, aminek következtében visszaszolgáltatásuk nem kivihető, a dokumentumok alapján a volt tulajdonosok megfelelő kárpótlást igényelhetnek.

II.

AZ EMBERI JOGOK EURÓPAI BÍRÓSÁGÁNAK ÍTÉLETEIBŐL*

1.

*Jog a tisztességes eljáráshoz büntetőügyben
(az egyezmény 6. cikke)
A Dallos kontra Magyarország-ügy*

Az ügy körülményei. A bizottság által megállapított tények szerint a Zala Megyei Főügyészség 1992-ben vádat emelt a kérelmező ellen különösen nagy értékre elkövetett sikkasztás miatt. A vád szerint a kérelmező által vezetett kft. bizományosként járt el egy magyar és egy holland cég közötti külkereskedelmi ügyletben, és nem fizette be a magyar vállalat bankszámlájára a holland cég által kifizetett összeget, hanem azt saját vállalata céljaira használta fel. A Keszthelyi Városi Bíróság 1993-ban bűnösnek mondta ki a kérelmezőt különösen nagy értékre elkövetett sikkasztás bűntettében, s ezért egy év négy hónapi szabadságvesztésre és pénzbüntetésre ítélte.

A ítéletet az ügyész tudomásul vette, a kérelmező felmentésért fellebbezett, arra hivatkozott, hogy a bíróság tévesen állapította meg a tényeket. A Zala Megyei Bíróság az elsőfokú bíróság minősítését különösen nagy értékre nézve elkövetett csalásra változtatta, egyébként a fellebbezést elutasította. Indokolásában kifejtette, hogy a vádiratban szereplő, illetőleg az elsőfokú bíróság által ezzel egyezően megállapított tények nem valósítják meg a sikkasztás tényállását; azonban a kérelmezőnek az a magatartása, hogy magyar partner-vállalatának többször is hamis, félrevezető információkat adott a holland vállalat által átutalt összegekről azt állítva, hogy a valóságosnál lényegesen alacsonyabb összegű átutalás történt, csalásnak minősül.

A kérelmező felülvizsgálati kérelmet nyújtott be, melyben többek között azt sérelmezte, hogy bár az ügyészség sikkasztással vádolta, csalásban mondták ki bűnösnek. A Legfelsőbb Bíróság a kérelmet 1994-ben elutasította. Rámutatott arra, hogy bár a bíróságot köti a vád, ez nem vonatkozik a jogi minősítésre. Kiemelte, hogy azokat a tényállásbeli elemeket, melyek a másodfokú bíróság átminősítésének alapjául szolgáltak, a vádirat lényegében már tartalmazta.

A kérelmezőnek a bizottsághoz benyújtott panaszja az volt, hogy mivel az ügyészség sikkasztással vádolta, és az elsőfokú bíróság is sikkasztásban találta bűnösnek, az általa elkövetett cselekménynek a fellebbezési bíróság által történő csalássá módosítása – amiről csak a másodfokú bíróság ítéletének kihirdetésekor szerzett tudomást – megakadályozta őt a megfelelő védekezéshez való jogának gyakorlásában, így az ellene lefolytatott büntetőeljárás nem felelt meg a tisztességes eljárás követelményeinek.

A bizottság jelentése részletesen áttekinti az ügyben alkalmazandó magyar jogszabályokat, többek között a Btk.-nak a sikkasztás és a csalás fogalmának meghatározására vonatkozó 317.§ (1) és 318.§ (1) bekezdését, és szó szerint idézi a Be 260.§-át is, mely szerint „Ha az elsőfokú bíróság jogszabályt helytelenül alkalmazott, és ítéletét nem kell hatályon kívül helyezni, a másodfokú bíróság az ítéletet megváltoztatja és megfelelő határozatot hoz.”

A bizottság álláspontja. Az egyezmény 6. cikke 1. bekezdésének az ügyben irányadó része így hangzik: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy ügyét [...] bíróság a [...] tisztességes eljárás elvei szerint [...] tárgyalja és hozzon határozatot az ellene felhozott büntetőjogi vádakról.” A 6. cikk 3. bekezdése szerint „Minden bűncselekménnyel vádolt személynek joga van – legalább – arra, hogy a) a legrészletesebb módon tájékoztassák az ellene felhozott vád természetéről és indokairól, b) rendelkezzen a védekezésének előkészítéséhez szükséges idővel és eszközökkel”.

A bizottság utalt arra, hogy a strasbourgi ítélkezési gyakorlatban, ahogyan azt a bíróság legutóbb a Pellissier és Sassi kontra Franciaország-ügyben hozott ítéletében ismét megfogalmazta, a vádról való tájékoztatás követelményének a teljesítéséhez nem elegendő, hogy a tájékoztatás a vádhatóság által állított tényekre korlátozódjék. Az is nélkülözhetetlen kelléke, hogy a cselekmények jogi minősítését is tartalmazza, mert a minősítés ismerete is szükséges ahhoz, hogy a vádlott megfelelően elő tudja készíteni védekezését, tehát hogy – a 6. cikk 3. bekezdés b) pont

*Az eseteket, melyek között a tevékenységét 1999. október 31-én befejező Emberi Jogok Európa Bizottsága által hozott egyik határozat is szerepel, az Emberi jogok és alapvető szabadságok védelméről szóló európai egyezmény szerkezetéhez igazodva veszem sorra.

szóhasználata szerint – rendelkezék a védekezésének előkészítéséhez szükséges eszközökkel.

A bizottság véleménye szerint a vádirat kizárólag a jelentős értékre elkövetett sikkasztást jelölte meg a vád tárgyaként, emellett az általa felsorakoztatott tények alapján sem lehetett okszerűen arra következtetni, hogy a vádhatóságban felmerült volna az eljárás során a tények csalásként való minősítése. A tárgyaláson a vád és a védelem által előadottakból sem lehetett arra számítani, hogy a vád csalássá változik. A városi bíróság ítélete sikkasztásban állapította meg a bűnösséget, ami ellen az ügyészség nem fellebbezett, tehát ebben az eljárási szakaszban sem fordulhatott meg a kérelmező fejében a csalás vádja. Ezért semmi ok nincs annak feltételezésére, hogy a kérelmező tudatában lehetett volna annak, hogy a másodfokú bíróság csalásként minősíti a megállapított tényeket.

A bizottság azt is megvizsgálta, hogy a csalásnak a magyar jogbeli minősítésére tekintettel a kérelmező tudatában lehetett-e annak, hogy a másodfokú bíróság sikkasztásból csalássá minősítheti át a cselekményt. Megállapította, hogy a két törvényi tényállás között világos különbségek vannak: míg sikkasztásnak a rábízott dolog jogtalan eltulajdonítása vagy azzal sajátjaként való rendelkezés, addig csalásnak a jogtalan haszonszerzés céljából másnak a tévedésbe ejtés vagy tévedésben tartás általi károkozás minősül.

Az azzal kapcsolatos találgatás, vajon a kérelmező sikeresen tudott volna-e védekezni a csalás vádjával szemben, ha azt időben a tudomására hozzák, a panasz megítélése szempontjából közömbös. A bizottság számára a két bűncselekmény eltérő tényállására tekintettel mindenesetre nyilvánvaló, hogy a védelem felépítése és érvei eltérőek lehetnek volna a csalásra vonatkozó váddal szemben.

A bizottság véleménye szerint ezért a sikkasztás és a csalás közötti lényeges különbségre tekintettel a Zala Megyei Bíróságnak, mielőtt él az átminősítés lehetőségével, amit a törvény számára lehetővé tesz, biztosítania kellett volna a kérelmező számára, hogy a csalásra vonatkozóan is élhessen a védekezéshez való jogával. A bizottság előtti eljárásban a kormány nem tudott megfelelő magyarázatot adni, miért nem napolta el a megyei bíróság a tárgyalást, hogy ezzel módot adjon a védelemnek érvei előterjesztésére.

Ezért a bizottság szerint megsértették a kérelmezőnek a vádról való részletes tájékoztatáshoz és a védekezésre való felkészülés lehetőségéhez való, az egyezmény 6. cikk 1. bekezdése, illetőleg 3. bekezdése a) és b) pontjaiban való jogát.

Kommentár. A bizottság jelentésének elfogadását követően fontos változások következtek be a magyar büntető eljárásjogban. A Be 212.§-ának az 1999. évi CX. törvény 85.§ által kiegészített (7) bekezdése sze-

rint „Ha a bíróság az ügydöntő határozat meghozatala előtt azt állapítja meg, hogy a vád tárgyává tett cselekmény a vádirati minősítéstől eltérően minősülhet, a tárgyalást a védelem előkészítése érdekében elnapolhatja, erre nézve az ügyészt, a védőt és a vádlottat meghallgatja.” E törvény 88.§-a pedig a következő (4) bekezdéssel egészítette ki a Be 256. §-át: „Ha a másodfokú bíróság az ügydöntő határozat meghozatala előtt azt állapítja meg, hogy a cselekmény az elsőfokú bíróság által megállapított minősítéstől eltérően minősülhet, a 212.§ (7) bekezdésében foglaltaknak megfelelően jár el.” Véleményem szerint az egyezmény 6. cikkében a tisztességes eljárással összefüggésben megfogalmazott jogelveknek a magyar büntető eljárásjogban való érvényesítéséért – figyelembe véve a bíróságnak a Pélissier és Sassi-ügyben kifejtett nézeteit is – e módosítások a Dallos-ügy végső kimenetelétől függetlenül is időszertűek voltak. Annak ellenére is, hogy a fellebbezési bíróságnak a Be 260. §-ának a Be módosítást megelőzően hatályos szövege alapján is módja volt az esetleges minősítésbeli változtatásra tekintettel lehetőséget adni a védelemnek érvei előadására, vagyis a Dallos-ügyben eljáró másodfokú bíróságot sem akadályozta semmi, hogy az ítélelhozatal előtt ennek megfelelően járjon el. Tekintetbe véve azt is, hogy az egyezmény a magyar belső jog része, így a bíróság ítélkezési gyakorlatában a védekezés jogára nézve követett jogelvek közvetlenül alkalmazandók. Mégis üdvözlendő e két módosítás, mert szembetűnőbbé teszi a magyar jogalkalmazók részére azt az utat, ami eddig is járható volt, de a törvényi szabályozás nem állította megfelelőképpen reflektorfénybe.

Azért marad még feladata a magyar bírói jogalkalmazásnak is: mivel a törvény az elnapolást csak lehetőségként fogalmazza meg, nyilván a gyakorlatnak kell kialakítania, hogy a védelemhez való jog érvényesülése mikor kívánja meg az elnapolást, és mikor elégíthető ki e jog a tárgyalás elnapolása nélkül is.

2.

A magánélet tiszteletben tartásához való jog (az egyezmény 8. cikke)

A Smith és Grady kontra Egyesült Királyság, valamint a Lustig-Prean és Beckett kontra Egyesült Királyság-ügyek³

A jogi szabályozás. Az Egyesült Királyságban homoszexuális személyek nem lehetnek szolgálati viszonyban a fegyveres erőknél. E szabályozás előzménye, hogy 1967-ben a törvényhozó megszüntette a felnőttek között egyetértéssel folytatott homoszexuális cselekmények büntethetőségét, kivéve, ha azt a fegyveres erőknél szolgálatot teljesítők követték el. 1994-ben a

homoszexualitás e válfajának büntetőjogi szankcionálását is megszüntették. Az erről rendelkező törvény ugyanakkor fenntartotta azt a rendelkezést, hogy a homoszexualitás alapja lehet a szolgálati viszony megszüntetésének.

Az 1994. évi törvényt követően a Honvédelmi Minisztérium irányelveket tett közzé arról, hogyan kell eljárni az ilyen ügyekben. Az irányelvek megállapítják: a homoszexualitás összeegyeztethetetlen a fegyveres erőknél folytatott szolgálattal, és pedig nem csak a katonáknak a szolgálatból adódó szoros fizikai összefüggés miatt, hanem mert a homoszexuálisok viselkedési módja visszatetszést kelthet a nagy többségben lévő heteroszexuálisokban, ami polarizálhatja az emberi kapcsolatokat, fegyvelmeztlenségre készíthet, s ezek eredményeként ronthatja a harci szellemet és az egység működésének hatékonyságát. Ezért a homoszexuálisok szolgálati jogviszonyát meg kell szüntetni, illetőleg biztosítani kell, hogy homoszexuálisokat ne vegyenek fel. Ha a szolgálati viszonyban állóknál felmerül annak gyanúja, hogy homoszexuálisok, vagy a parancsnoknak kell vizsgálatot lefolytatni, vagy a katonai rendőrséget kell felkérni nyomozásra. Erre akkor is sort kell keríteni, ha az érintett maga fedi fel homoszexualitását, illetőleg ha azt a gyanú felmerülése után azonnal elismeri, mert meg kell akadályozni, hogy a fegyveres erők nem homoszexuális tagjai ilyen ürüggyel vethessenek véget szolgálati viszonyuknak.

Az ezeknek az irányelveknek a gyakorlati érvényesülését értékelő interdiszciplináris bizottság (Homosexuality Policy Assessment Team, HPAT) 1998-ban készült jelentése áttekintette a homoszexualitás minden számításba jöhető vonatkozását a hadsereg viszonyai között. A jelentés abból indult ki, hogy a homoszexuálisok fizikailag semmivel sem kevésbé rátermettek a szolgálatra, mint a többi katona. Bátorságuk, megbízhatóságuk, szakmai felkészültségük egyenértékű a heteroszexuálisokéval. A homoszexuálisok sajátos viselkedése, szokásai, a heteroszexuálisok ebből adódó ellenérzése, esetenként inzultusai, kiközösítő reakciója, a homoszexuális és heteroszexuális katonákat tömörítő egységeknél tapasztalható klikkszellem, a parancsnokok részéről megnyilvánuló pozitív vagy negatív viszonyulás azonban óhatatlanul a személyek közötti kapcsolatok, ezáltal az egész egység teljesítő-képességének, a harci szellemnek a rovására mehet.

A két ügy körülményei. A két ügyben előterjesztett összesen négy kérelemben a három férfi (Lustig Preat, Beckett, Grady), valamint Smith kisasszony igen hasonló panaszokat fogalmaztak meg. Mindannyian, több mint egy évtizedig teljesítettek szolgálatot a hadseregben, mindegyiküknek tartós homoszexuális, illetőleg lesbikus kapcsolatai voltak, kivétel nélkül

hadseregen kívüli személyekkel. E beállítottságukról, illetőleg kapcsolataikról bajtársaik és feletteseik nem tudtak, mindaddig, amíg valamely véletlen folytán ki nem derült (Grady esetében például az egység parancsnokánál szolgáló nevelőnő, aki maga is lesbikus volt, szólt a parancsnok feleségének, hogy Gradyt olyan helyen látta meg, ahová homoszexuálisok szoktak járni). Ekkor – egy kivétellel – elismerő nyilatkozatot tettek. Valamennyiüknek kimagaslóan jó katonai és emberi minősítésük volt, rendszeresen előléptették őket.

A lefolytatott nyomozást követően mind a négyüket elbocsátották. A határozat ellen bírósághoz fordultak. Keresetüket elutasították.

Az ítélet abból indult ki, hogy a fegyveres erők által hozott elbocsátó határozat bírói felülvizsgálatának keretei korlátozottak: a bíróság csak azt vizsgálhatja meg, hogy egy ésszerűen eljáró honvédelmi miniszter által az elbocsátás mellett felhozott indokok – adott esetben az, hogy a hadsereg hatékonyságához fűződő érdekek alapvetőbbek, mint az érdekeltek jogai – igazolhatók-e. Erre a kérdésre a bíróság csak akkor adhat nemleges választ, ha az igazolásul felhozott indokok durván sértik a logika szabályait vagy az általánosan elfogadott erkölcsi alapelveket. A bíróság csak akkor semmisíthetné meg a honvédelmi miniszter döntését (akinek nevében az egység parancsnoka eljár), ha az elbocsátás mellett felhozott érvek – a harcászás, a harci szellem, a hadsereg hatékonyságához fűződő érdekek – eleve tarthatatlanok volnának, más szóval a hatalommal való visszaélésnek minősülnének a végrehajtó hatalom részéről az állampolgárokat megillető jogok rovására. Ha ezek az érvek csupán vitathatóak, akkor a felülvizsgálati kérelmet el kell utasítani, különben a bíróság túllépne hatáskörének alkotmányos korlátain, és a parlament, illetőleg a végrehajtó hatalom jogkörét gyakorolná. Míután a panaszolt ügyekben a parancsnokok döntése nem hordozta magán e jegyeket – nem nélkülözött bizonyos logikát, nem volt önkényes, és nem ütközött az erkölcsökbe –, a bíróságnak el kellett utasítania az elbocsátó határozat elleni keresetet.

Az ítélet indokolása világossá tette: a bíróság vitathatónak, sőt túlhaladottnak tartja az elbocsátás indokait, sőt reményének adott hangot, hogy a homoszexuális személyek fegyveres erőknél való szolgálatának tilalmát hamarosan feloldják. Azt sem rejtette véka alá az ítélet indokolása, hogy ha a brit bíróságok alkalmazhatnák az egyezményt, a döntés más lehetett volna. Hiszen kétséges, hogy a kérelmezők elbocsátása pusztán szexuális orientációjuk alapján, kihallgatásuk a velük szemben folytatott vizsgálat keretében szexuális viselkedési szokásaikról „nyomós társadalmi szükségességen” (pressing social need) alapult-e.

És kétséges, hogy a homoszexuális személyek pusztán ez okból történő kizárása a katonai szolgálatból megfelel-e az arányosság követelményének, melyet az emberi jogok korlátozásánál mindig szem előtt kell tartani. Így összességében kérdéses, hogy a kérelmezők elleni szankciók összeegyeztethetők-e az egyezmény 8. cikkével.

A négy kérelmező annak megállapítását kérte a bíróságtól, hogy az ellenük folytatott vizsgálat és ezt követő elbocsátásuk a fegyveres erők állományából – kizárólag a Honvédelmi Minisztériumnak a homoszexuálisok alkalmazási tilalmára vonatkozó, kivételeket nem ismerő politikájára tekintettel – sérti az egyezmény 8. cikke által védett jogukat magánéletük tiszteletben tartásához.

A bíróság álláspontja. A bepanaszolt kormány sem vitatta, hogy a kérelmezők ügyeiben folytatott vizsgálat és elbocsátásuk egyedüli alapja homoszexualitásuk volt. A bíróság álláspontja, hogy az ilyen mérvű beavatkozást a magánélet egyik legintimebb szférájába általában is csak különlegesen fontos indokok igazolhatják.

A bíróság korábbi ítéleteinek egész sorában munkálta ki azt az elvet, hogy az egyezményben részes államoknak jelentős mozgásszabadságuk van annak megítélésében, hogy nemzetbiztonsági megfontolások folytán élnek-e és milyen mértékben az egyezmény által lehetővé tett jogkorlátozásokkal. A brit kormány a jelen esetben a HPAT megállapításaira alapította azt az állítását, hogy a homoszexuálisok szolgálatának tilalmára vonatkozó előírás azért szükséges, mert különben a hadsereg ütőképessége, hatékonysága csorbát szenvedne.

A bíróság szerint azonban a HPAT-jelentés egy sor tekintetben megkérdőjelezhető. Azt a HM-ben szolgáló tisztségviselők és katonák állították össze. A jelentés előkészítésében igen kevésbé támaszkodtak a fegyveres erőknél szolgálók szélesebb körének véleményére, nem tették lehetővé, hogy a körkérdésekre adott válaszok névtelenek legyenek, továbbá egy sor kérdés megfogalmazása magában hordta azt a választ, amit hallani akartak.

A bíróság álláspontja szerint még ha a HPAT-ban megnyilvánuló véleményeket reprezentatívnak lehetne is tekinteni, akkor sem vonható kétségbe, hogy a negatív vélemények kizárólag a hadseregben szolgáló heteroszexuálisoknak a homoszexuális társaikkal szembeni negatív állásfoglalásán alapulnak, hiszen a kormány maga is elismeri, hogy a fegyveres erőknél szolgált, majd elbocsátott homoszexuálisok rátermettsége, felkészültsége, odaadása, elkötelezettsége semmiben sem különbözött másokétól. Ezért a bíróság felteszi a kérdést: elegendő-e a heteroszexuálisok negatív állásfoglalása a homoszexuális kato-

náknak a hadseregből történő teljes kirekesztésének igazolásához?

A bíróság úgy találta, hogy a HPAT elkészítésekor a megnyilatkozók negatív állásfoglalásai a heteroszexuálisoknak a homoszexuálisokkal szembeni sztereotíp ellenérzésétől a homályos kényelmetlenségi érzésekig terjedő széles skálán helyezkedtek el. Azt, hogy az eddigi politika bármilyen változása a harcászatra vagy a műveleti hatékonyságra negatívan hatna, a kormány semmivel sem tudta alátámasztani – ezt egyébként a brit bíróságnak a fent említett felülvizsgálati ügyben hozott ítéletének indokolása is megállapította. Rámutatott a bíróság azokra a közös vonásokra is, amelyek egyfelől a nők és a faji kisebbségek, főként a színesbőrűek hadseregbeli szolgálatának bevezetése, másfelől a homoszexuálisok szolgálata között fennáll. A nők és a faji kisebbségben lévők katonai szolgálatának lehetővé tételét követően átméreteleg fordultak elő a fegyverre negatívan ható rendellenességek, erőszakoskodások, gúnyolódás, megalázó bánásmód, nők esetében szolgálatra alkalmasságuk lekicsinyítő megítélése. Ezeket a kezdeti nehézségeket részben a szolgálati szabályzatok hozzáigazításával, ha kellett, fegyverező intézkedésekkel, valamint felvilágosító munkával kiküszöbölték. A homoszexuálisok szolgálatának elfogadtatására a többiekkel még csak kísérletek sem történtek. Az egyezményben részes európai országok túlnyomó többségének jó tapasztalatai a homoszexuálisok katonai szolgálatának lehetővé tételében is azt mutatja, hogy nincs áthidalhatatlan nehézségről szó.

Mivel a kormány nem tudott meggyőző érveket felhozni amellest, hogy a homoszexuális személyek magánéletébe való beavatkozás feltétlenül szükséges volt a nemzetbiztonság érdekében, a bíróság megállapította, hogy az Egyesült Királyság megsértette a négy kérelmezőnek az egyezmény 8. cikkében biztosított jogát.

3.

A véleménynyilvánítás szabadsága (az egyezmény 10. cikke)

A) A Wille kontra Liechtenstein-ügy⁶

Az ügy körülményei. A Liechtensteini Hercegség alkotmányos monarchia, melyben az uralkodó herceg az államfő, aki főhatalmát az alkotmány rendelkezéseinek megfelelően gyakorolja. Az alkotmány 112. §-a szerint ha a kormány és az országgyűlés között vita van az alkotmány valamelyik rendelkezésének értelmezéséről, az alkotmánybíróság dönt.

1991-ben a kormány tervezetet nyújtott be az alkotmánybíróságról szóló 1925. évi törvény módosítá-

sáról. A módosítás célja annak kimondása volt, hogy a 112.§ szempontjából a „kormány” kifejezésen a herceget is érteni kell. Ez azt jelentette volna, hogy ezentúl a herceg és az országgyűlés közötti alkotmányértelmezési vitákat is az alkotmánybíróság lett volna jogosult eldönteni, ami a herceg addigi jogállását jelentősen korlátozta volna. A törvénytervezettel kapcsolatban vita alakult ki a herceg és a kormány között, melynek elnökhelyettese és igazságügy-minisztere ez időben Herbert Wille, a kérelmező volt. A törvényjavaslatot az országgyűlés elfogadta, az azonban nem lépett hatályba, mivel aláírását a herceg visszautasította. Az ügy folytán keletkezett politikai feszültség azután a herceg, az országgyűlés és a kormány közös nyilatkozatával nyugvópontra jutott.

A kérelmező a következő választásokon nem indult, és kormányzati tisztséget sem vállalt, viszont kinevezték a közigazgatási bíróság elnökévé. Az alkotmány szerint a közigazgatási bíróság elnökét az országgyűlés javaslatára a herceg nevezi ki határozott időre, melynek lejártával újból kinevezhető.

1995-ben az alkotmánybíráskodás és az alapjogok tárgykörében tudományos konferenciát tartottak, melyen a kérelmező előadást tartott. Ebben lényegében ugyanazokat a nézeteket fejtette ki, melyeket a kormány fentebb ismertetett törvénytervezete tartalmazott, tehát hogy az alkotmánybíróság jogosult a herceg és az országgyűlés között az alkotmány értelmezésére vonatkozó vitában döntést hozni. Az előadásról részletes beszámoló jelent meg a Liechtensteiner Volksblatt másnap számban.

Az újsághír megjelenését követően a herceg a kérelmezőhöz írott, annak lakáscímére küldött levelében emlékeztette dr. Wille-t, hogy már akkor, amikor az alkotmány 112.§-ának értelmezésével kapcsolatos nézetkülönbség a kormány és a herceg között 1991-ben kialakult, kifejtette azt az álláspontját, hogy nincs bizalma olyan kormányban, mely nem tartja magára nézve kötelezőnek az alkotmányt. Bizalma később, amikor a kormány és közöttte kompromisszumos nyilatkozat jött létre, helyreállt, olyannyira, hogy az akkori miniszterelnököt, ha pártja megnyerte volna a választásokat, ismét kormányfővé nevezte volna ki. Bizalmának helyreálltát az is mutatja, hogy a kérelmezőt kinevezte a közigazgatási bíróság elnökévé. Most azonban, hogy a kérelmező nyilvánosan ismét ugyanazoknak, az alkotmány rendelkezéseivel össze nem egyeztethető nézeteinek ad hangot, arra a következtetésre kellett jutnia, hogy a kérelmező alkalmatlan közhivatal betöltésére. Ezért régi ismeretségükre is tekintettel már most, időben tájékoztatja őt arról, hogy még ha az országgyűlés javasolná is, nem fogja újból a közigazgatási bíróság elnökévé kinevezni.

Ezután több levélváltásra is sor került részben a kérelmező és az országgyűlés elnöke között, akit a kérelmező tájékoztatott a herceg leveléről, s amelyre az elnök azt válaszolta, hogy az országgyűlés bizalma változatlan a kérelmezőben, részben pedig a kérelmező és a herceg között. Ezek során a kérelmező biztosította a herceget, hogy előadásában jogász meggyőződésének adott hangot az alkotmány egyik rendelkezésének értelmét illetően, és nem állt szándékában az alkotmányt megszegni. Azt az álláspontját is kifejezésre jutatta, hogy a hercegnek az a kijelentése, hogy nem fogja kinevezni közhivatali tisztségre, beavatkozás az alkotmány és az Európai emberi jogi egyezmény által biztosított véleménynyilvánítási szabadságába.

1997-ben a kérelmező bírósági elnöki megbízatása lejárt, az országgyűlés ismét javasolta a hercegnek elnökké kinevezését, amit a herceg arra való hivatkozással utasított el, hogy a kérelmező nem tekinti magára nézve kötelezőnek az alkotmányt. Utalt arra is, hogy az országgyűlés, ha kívánja, kinevezheti a kérelmezőt a közigazgatási bíróság bírójává. Bíróvá kinevezését dr. Wille nem kérte; kérelme előterjesztésekor kutatóként tevékenykedett a Liechtenstein Institut-ban.

Dr. Wille panaszában azt állította, hogy a herceg hozzá intézett levelében szereplő az a kijelentés, miszerint elnöki megbízatását nem fogja megújítani, illetőleg az a tény, hogy később valóban elutasította kinevezését, tudományos előadásában kifejtett nézeteinek nyilvánvaló szankcionálása volt, és sértette az egyezmény 10. cikkében biztosított véleménynyilvánítási szabadságát.

A bíróság álláspontja. A bíróság előtt vita volt a kérelmező és az alperes kormány között arról, hogy az ügyben az egyezménynek a véleménynyilvánítás szabadságát kimondó rendelkezése egyáltalában alkalmazható-e. A kormány véleménye szerint az ügy tényei legfeljebb a köztisztviselőkbe jutás jogát érintik, amit az egyezmény nem biztosít. A herceg levele magánlevél volt, mely nem minősül állami aktusnak. Szándéknyilatkozat volt, mely nem hatott ki a kérelmező helyzetére, hiszen továbbra is elnök maradhatott.

A bíróság kifejtette: annak, hogy a herceg levele magánlevél volt-e, nincsen jelentősége: a levél tartalma alapján minősül. Vitathatatlan, hogy a levélben szereplő kijelentés az állam nevében eljáró személytől, annak egyik legfőbb tisztségviselőjétől származik, s mint ilyen, az állam aktusa. Az egyezményben részes államok felelősek bármely rangú tisztségviselőjük vagy alkalmazottjuk aktusaiért. Azt illetően, hogy az újbóli elnöki kinevezés elutasítása mennyiben érinti a közhivatalba jutás és mennyiben a vélemény-

szabadság jogát, a bíróság utalt saját esetjogára, melyben az ehhez hasonló ügyekben világossá tette: a közfunkcióba való alkalmazás vagy köztisztviség megszüntetése az érintett nyilatkozataira, véleményére, meggyőződésére tekintettel olyan kérdések, melyek szoros kapcsolatban vannak a véleménynyilvánítási szabadsággal. Ezért a kérelmező köztisztvisége megújításának megtagadása az alkotmány értelmezésére vonatkozó tudományos előadásában kifejtett nézeteire tekintettel érinti ugyan a köztisztviséghez jutás jogát – ilyen jogot az egyezmény valóban nem biztosít –, a panasz lényege azonban a véleménynyilvánítási szabadságára vonatkozik.

Az egyezmény bizonyos feltételekkel lehetőséget ad az államoknak a véleménynyilvánítás szabadságának korlátozására. Ebben az ügyben a bepanaszolt kormány arra hivatkozott, hogy a herceg lépésére a közrend védelme, a civiltársadalom stabilitásának megőrzése, valamint az igazságszolgáltatás függetlenségének és pártatlanságának fenntartása érdekében volt szükség: a kérelmező ugyanis vétett a bírák frott és íratlan magatartási szabályai ellen, megszegte az őt a herceggel szembeni lojalitásra és az alkotmány betűjének és szellemének való engedelmességre kötelező esküt; kijelentéseivel a jogkereső közönség számára is azt az üzenetet küldte, hogy az általa vezetett bíróság nem az alkotmány és a törvények alapján fog ítélni.

A bíróság nem vonta kétségbe, hogy a kérelmező fejtegetéseinek, miszerint a Liechtensteini Hercegség egyik hatalmi ágát megjelenítő herceg bírói joghatóság alá tartozik-e az alkotmány szerint, vagy mentes az alól, bizonyos politikai kiágazásai lehetnek; az alkotmányjogi kérdések természetüknél fogva gyakran érintenek aktuálpolitikai összefüggéseket. Mégsem mondható, hogy egyedül ezért a kérelmezőnek távol kellett volna tartania magát az effajta fejtegetésektől. E kérdésekre vonatkozóan korábban már törvénytervezet is készült a kérelmező előadásában megfogalmazott elvekkel egyező tartalommal; e törvénytervezetet az országgyűlés megvitatta, tagjainak többsége támogatta is. E nézeteket nem lehet eleve tarthatatlannak minősíteni, hiszen elismert, nagy tekintélyű jogászok, politikusok és bírák osztották azokat. Emellett e nézetek nem tartalmaztak semmi olyan kitételt, amiből arra lehetett volna következtetni, hogy azok hatással lesznek a kérelmező által vezetett bíróság előtt folyamatban lévő ügyek eldöntésére. Az előadás nem fogalmazott meg sem intoleráns kritikát, sem nem volt sértő az ellenkező nézeteket vallókra, így a hercegre nézve. Mindezek alapján a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy a herceg által tett lépést nyomós társadalmi szükségesség nem indokolta, és az nem állt arányban az elérni kívánt cé-

lokkal. Ezért Liechtenstein megsértette a kérelmező véleménynyilvánítási szabadsághoz való jogát.

B) A Hashman és Harris kontra az Egyesült Királyság-ügy

Az ügy körülményei. A két kérelmező állatvédelmi megfontolásból meggyőződéses ellenzője a hagyományos angliai rókavadászatnak. Az ilyen vadászatokon a rókákat kotorékebekkel hajtják ki a rókalyukakból, és az erre a célra kiképzett kutyákkal terelik a lovas vadászok elé. Az állatvédők meggyőződése szerint a vadászatnak ez a módja fölösleges szenvedést okoz a rókáknak.

Egy 1993 márciusában tartott vadászon a kérelmezők vadászkiürítéssel, kiabálással és más hangeffektusokkal más irányba terelték a kutyákat, zavart keltettek a vadászat megszokott lebonyolítási rendjében. Emiatt a magisztrátusi bíróság megállapította, hogy – bár a kérelmezők erőszakos cselekményt nem követtek el, és nem is fenyegetőztek ilyennel, ezért magatartásuk nem minősül a közrend megsértésének (breach of the peace) – viselkedésük a jó erkölcsökbe ütközik, (the conduct had been contra *bonos mores*), és ha nem alkalmaznának velük szemben szankciót, ismét a jó erkölcsökbe ütköző magatartást tanúsítanának. Ezért a magisztrátusi bíróság arra kötelezte őket, hogy egy évig tartsák tiszteletben a közrendet, és tanúsítsanak jó magaviseletet.

A kérelmezők panasa szerint a bíróság megállapításai és az általa alkalmazott szankciók véleménynyilvánítási szabadságuk korlátozásának minősülnek.

A bíróság álláspontja szerint az nem vitatható, hogy a kérelmezők ellen azért indult eljárás, mert tiltakoztak a rókavadászat ellen. Kétségtelen, hogy a tiltakozásra olyan formában került sor, ami egyben meg is akadályozta azt a tevékenységet, mely ellen tiltakoztak, ez azonban nem változtat azon, hogy tiltakozásuk véleményük kifejezése volt, ezért az egyezménynek a véleménynyilvánítás szabadságára vonatkozó 10. cikke az esetre alkalmazható.

A 10. cikk szerint a tagállamok jogszerűen korlátozhatják a véleménynyilvánítás szabadságát, ha ezt törvényeik lehetővé teszik, a korlátozás az egyezményben kimerítő módon felsorolt valamely célt szolgálja (lásd a 9. számú lábjegyzetet), végül ha a korlátozásra egy demokratikus társadalom viszonyai között szükség van.

E feltételek közül az első – a korlátozás törvény általi lehetővé tétele – a bíróság szerint nem teljesült. A megfelelő magatartás tanúsítására vonatkozó bírói kötelezés – a *bind over* – az 1361. évi Justice of the Peace Act óta az angol szokásjog, a common law intézménye. A magisztrátusi bíróság jó magatartásra kö-

telezheti azt, aki megsértette a közrendet (a ma is használt archaikus kifejezés szerint a király – vagy királynő – békéjét), illetőleg a jó erkölcsöket. A bírói kötelezés feltételeit ezek szerint nem kodifikált törvény, hanem a bírói esetjog – ítéletek százai, ezrei – határozzák meg. A bíróság az angol esetjogot elemezve arra a következtetésre jutott, hogy amíg a közrend megsértése az angol bírósági gyakorlatban meglehetősen pontossággal kimunkált, addig a jó erkölcsök megsértése olyan fogalom, melynek tartalma az érintettek számára nem világos. Eltérően a *bind over* alkalmazásának azoktól az eseteitől, amikor valamilyen cselekményt az angol bíróság a közrend megsértésének, egyszersmind a jó erkölcsökbe ütközőnek is minősített, s így a jó magatartásra való bírói kötelezés tartalma egyértelműen az, hogy a szankcionált személynek attól a magatartástól kell a jövőben tartózkodnia, mellyel a bíróság ítélete szerint a közrendet megsértette, az olyan bírói minősítés, mely – mint a jelen ügyben is – az elkövetett cselekményt nem tekinti közrendbe ütközőnek, ugyanakkor a jó erkölcsökkel ellentétesnek minősíti, bizonytalanságban hagyja az érdekelt személyt afelől, mit szabad tennie, és mit nem, illetőleg hogy a *bind over* időszaka alatt milyen magatartásoktól kell tartózkodnia.

A strasbourgi bíróság ahhoz, hogy az emberi jog korlátozását törvény által előírtnak tekintse, nem követeli meg, hogy a törvény kodifikált, írott jog legyen, megelégszik azzal is, hogy a korlátozás alapja, keretei és feltételei a bírói gyakorlat alapján felismerhetők legyenek. Ennek a követelménynek azonban az angol jog a jelen ügyben nem tett eleget, így a véleménynyilvánítási szabadság korlátozása nem tekinthető törvény által lehetővé tettnek. Ennek folytán az Egyesült Királyság megsértette a kérelmezők véleménynyilvánítási szabadságát.

Kommentár. Az ügynek az ad sajátos jelentőséget, hogy az ítélettel a bíróság világossá tette: a véleménykinyilvánítása az olyan kérdésekben is az egyezmény oltalma alatt áll, melyek évszázadok óta elfogadott, bevett szokásokat tesznek vitássá, és pedig nem is csak szavakban, publicisztikában vagy manifesztumokban, hanem meglehetősen harciasággal, másokat zavaró módon végrehajtott tettekkel is. Az e véleményeket vallók a társadalmi szokásokat korábban nem létező, vagy negligált kritériumokra tekintettel akarják megváltoztatni. S ha a bíróság az állatokkal való bánásmód kérdéskörét olyannak ítéli, amivel kapcsolatban az egymással ütköző vélemények mindegyike a véleményszabadság oltalmát élvezheti, miért ne állnának védelem alatt a környezetvédelem, a természetvédelem, az atomenergia felhasználásának vagy az urbanisztikának hevesen vitatott kérdéseiben kifejtett vélemények – és bizonyos határokig és felté-

telek mellett az e véleményeket tettekben kifejező aktivista módszerek, akciók, melyek kifejezetten zavarják a bevett szokásoknak hódolókat? Ezért a Hamsham és Harrup-ügyben hozott döntés valószínűleg az egyike azoknak az ítéleteknek, melyek új távlatokat nyithatnak a nemzetközi emberi jogi bíráskodásban. Az ítéletet 16:1 arányban hozták meg, ami azt jelzi, hogy ez a megközelítés uralkodó volt az ügyet tárgyaló Nagytanács bíráiban. A határozat ellen szavazó Baka András bíró álláspontjából mégis azért érdemes idézni, mert markánsá teszi kétfajta gondolkodásmód közötti különbséget. Baka bíró a következőképpen érvelt: „Nem könnyű dolog régi, bevett intézményeket lerombolni, melyek, mint a jelen esetben is, mélyen beleivódtak egy ország jogrendszerébe és évszázadokon keresztül bizonyították hasznosságukat a közönség jogainak a védelmében (...). A kérelmezők a vadászatok ismert szabotőrei voltak, és e minőségükben arra tettek kísérletet, hogy súlyosan megzavarják, sőt lehetetlenné tegyék mások jogszerűen megszervezett szórakozását és szabadidős tevékenységét.”

Mínt hogy a bíróság a véleménynyilvánítási szabadság korlátozhatóságának első feltételének (azt törvénynek kell lehetővé tennie) hiánya miatt elmarasztalta az Egyesült Királyságot, annak vizsgálatát már nem végezte el, hogy az angol bíróság által alkalmazott szankció szükséges volt-e például a közrend, a közbiztonság, vagy mások jogai védelmében. (Ezért azután annak kevés a jelentősége, hogy a különvélemény azt is kifejezésre juttatta, hogy a szankcióra szükség volt). Merő találgatás volna azt fontolgatni, milyen következtetésre jutott volna a bíróság, ha elvégzi a szükségesség vizsgálatát. Mínt hogy a kérelmezők meglehetősen harciasak voltak, el lehetett volna képzelni olyan döntést is, hogy túllépték a véleményük hangoztatásához feltétlenül szükséges mértéket, ezért a velük szemben alkalmazott szankció nem volt aránytalan. De a bíróságnak van olyan ítélete is, mely szerint az egyik fajta véleményt kinyilvánítóknak el kell viselniük másoknak az övéket meglehetősen vehemenciával és hangerővel opponáló ellenvéleményét.

Nem lenne meglepő, ha a bíróságnak a Hashman és Harrup-ügyben hozott ítéletén felbátorodva a jövőben további hasonló panaszok kerülnének Strasbourgba.

C) A Dalban kontra Románia-ügy

Az ügy körülményei. A kérelmező egy helyi hetilap tulajdonosa és szerkesztője volt Romániában. Két cikket jelentetett meg a lapban 1992-ben és 1993-ban a helybeli mezőgazdasági kombinát igazgatójának a

kombinát kárára elkövetett milliós csalásairól. Azt állította, hogy az igazgató a helyi vezetésben lévő régi kommunista nómenklatúra tagjaival és családtagjaival összejátszva hosszabb időn keresztül fiktív tételeket vételezett be a gazdaság élelmiszerboltjába, s annak ellenértékét eltulajdonította. Állításainak alátámasztására hivatkozott a rendőrség családi bűncselekményeket vizsgáló részlegének jelentéseire. Feltette a kérdést: hogyan lehetséges az, hogy a gazdaság felügyelő bizottságának, melynek a tulajdonos állam részéről R.T. szenátor volt a tagja, aki e tisztségéért havonta sok százezer lej-t vett fel, e manipulációk nem tűntek fel? Azt is állította, hogy a szenátornak törvényellenesen bocsátottak rendelkezésére egy szolgálati gépkocsit, melyet másfél éven keresztül jogtalanul használt.

1994-ben az igazgató és a szenátor feljelentésére megindult eljárás eredményeként a kérelmezőt rágalmazásban mondták ki bűnösnek. A bíróság indokolása szerint a rendőrség még a cikkeket megelőzően két vizsgálatot is folytatott az igazgató ellen, és az eljárást bűncselekmény hiányában megszüntette. Ami R.T. szenátort illeti, ő havonta nem százezreket, csak 55 000 lej tiszteletdíjat kapott. Megállapította a bíróság, hogy R.T.-t mint szenátort a jogszabályok alapján megillette a szolgálati gépkocsi. Ezért a kérelmező egyik állítása sem felelt meg a valóságnak.

A kérelmező annak megállapítását kérte a bíróságtól, hogy bűnössé nyilvánítása az általa írt és publikált cikke miatt megsértette véleménynyilvánítási szabadságát.

A bíróság álláspontja. Az nem volt vitás, hogy a kérelmező által közölt cikk közérdeket érintett: hogyan kezelik vezető tisztségviselők az állami vagyont, hogyan végzik közfunkcióikból eredő kötelezettségeiket politikusok. Az is kétségtelen, hogy a cikke állításai sértették a meggyanúsítottak becsületét, megkérdőjelezték tisztességüket és alkalmasságukat közfunkciókra. Abban, hogy a két ütköző érdek közül melyik kap elsőbbséget, a bíróságnak a sajtó által a demokratikus társadalmakban betöltött elsőrendűen fontos funkcióiról vallott nézetei meghatározónak bizonyultak. Ez az újságírók ellen alkalmazott szankciókkal kapcsolatos ítéletek hosszú során keresztül alakult ki. Érdemes a Dalban-ítéletnek a bíróság felfogását ismét összefoglaló részét szó szerint is idézni. „Habár a sajtó bizonyos határokat nem léphet át, kiváltképpen mások jó hírnevét illetően, továbbá figyelemmel kell lennie a bizalmas információk felfedésének megakadályozásához fűződő érdekre is, elsőrendű kötelessége, hogy [...] közérdekű ügyekben információkat és véleményeket közöljön. A bíróság arra is tekintettel van, hogy az újságírói szabadság bizonyos fokú túlzások, sőt provokatív módszerek alkalmazásá-

nak lehetőségét is magában foglalja. A hazai hatóságok mozgásterét az ilyen ügyekben az az érdek határozza be, hogy egy demokratikus társadalomban a sajtót képessé kell tenni arra, hogy a nyilvánosságot foglalkoztató fontos kérdésekben információk szolgáltatásával és vélemények közlésével gyakorolhassa a „közösség házórző kuttyája” szerepét. [...]. A jelen ügyben a bíróság megállapítása szerint nincs jele annak, hogy a tényeknek a cikkeken olvasható leírása teljes mértékben valótlan lett volna, illetőleg hogy a kérelmezőt az igazgató és a szenátor elleni rágalmazási hadjárat szándéka vezette volna. A kérelmező nem a szenátor magánéletéről, hanem a nép választott képviselőjének minőségében tanúsított magatartásáról tett közzé írást. Az a mód, ahogyan a kérelmező véleményt nyilvánított a szenátor praktikáiról, illetőleg arról, hogy a szenátor választott tisztségéből adódó kötelezettségeit teljesítette-e, vagy nem, a hazai bíróság szerint nem fedte a valóságot, ezért becsmérlő, rágalmazó volt. A bíróságnak az igazgatóra vonatkozó állításokról az volt a véleménye, hogy mivel a hatóságok két ízben megszüntették ellene az eljárást bűncselekmény hiányában, ez elegendő annak megállapításához, hogy a kérelmező által írt cikke állításai hamisak. Erre a következtetésre úgy jutottak, hogy érdemben nem is vizsgálták meg a kérelmező által megjelölt bizonyítékokat.” A bíróságnak ezért az volt a véleménye, hogy a kérelmező bűnösségének megállapítása és szabadságvesztés büntetés kiszabása indokolatlanul aránytalan beavatkozás volt a kérelmező véleménynyilvánítási szabadságába.

Kommentár. A közélet azon szereplői, akiknek tevékenysége a sajtó bírálatának a tárgyává válik, vagy akik magánéletének személyes vonatkozásait firtatják, gyakran indítanak eljárásokat az újságírók ellen az egyezményben részes országokban. Sok olyan ügy, mely az újságíró elmarasztalásával végződik, Strasbourgban köt ki. Az újságírók elmarasztalása a hazai hatóságok részéről általában büntetőjogi szankció alkalmazásával történik. A strasbourgi szervek a magánérdek-közérdek konfliktusai kapcsán annak mérlegelésénél, hogy a véleménynyilvánításba történő állami beavatkozásnál az arányosság követelményét tiszteletben tartották-e, a büntetőjogi szankciók alkalmazását általában éppen azért kifogásolják, mert azok természete, súlya, az azokat követő negatív társadalmi megítélés jelentős hátrányt okoz az újságíróknak. Nem egy ügyben részben éppen azért állapították meg a véleménynyilvánítási szabadság megsértését, mert büntetőjogi szankciót alkalmaztak a politikus, vagy más közéleti személyiség tevékenységét erős szavakkal bíráló újságíró ellen.

Az Alkotmánybíróság véleményyszabadságra vonatkozó állásfoglalásainak is köszönhetően Magyarorszá-

gon megfigyelhető az a tendencia, hogy a sajtó által erőteljesen kritizált közéleti szereplők egyre inkább keresnek nem büntetőjogi úton, hanem a polgári jog személyiségvédelmi eszközeivel orvoslást a sajtóval kapcsolatos panaszaikra. Ez mindenképpen kulturáltabb módja a konfliktusok kezelésének, ezért e tendenciát igen pozitívan kell értékelnünk. Az ennek keretében alkalmazott szankciók – helyreigazítás, eltiltás, kártérítés – vitathatatlanul enyhébbek a büntetőjogi szankcióknál. Ettől azonban még a polgári jogi szankció alkalmazása is az egyezmény 10. cikkének szóhasználatára szerinti 'beavatkozást' jelent a véleménynyilvánítás szabadságába, aminek igazolhatósága is attól függ, hogy az újságíró túllépte-e a kritika megengedett határait. Az, hogy a strasbourgi bíróság a polgári jog eszközeivel szankcionált újságíró esetében is ugyanazokat a kritériumokat alkalmazná-e, mint a büntetőjogilag elmarasztalt újságírók esetében, például, hogy tolerálná-e (a Dalban-ügyben is használt kifejezéssel élve) az egészében közérdekű kérdéseket taglaló véleményben előforduló túlzó, esetleg provokatív állításokat, megjegyzéseket, megállapításokat, még tesztelésre vár, mert ismereteim szerint a bíróságnak még kevés alkalma volt ilyen természetű panaszokat vizsgálni. Ezért nem mernék például annak prognosztizálására sem vállalkozni, hogy egy párt pénzügyeit firtató, tényfeltárónak szánt cikkben szereplő olyan állítás, mely annak összemosásával – illetőleg a különbségek nem megfelelő kihangsúlyozásával –, hogy különféle cégek a párt tulajdonában vannak-e, vagy ahhoz csak közel állnak, túllépi-e az újságírói szabadság megengedett határait, vagy a bíróság szerint még tolerálandó 'túlzás' körébe tartozik.

D) A Nilsen és Johnsen kontra Norvégia-ügy valamint a Thorgeir Thorgeirson kontra Izland-ügy

A két ügy együttes áttekintését az indokolja, hogy tényei hasonlóak egymáshoz, és két ellentétes irányultságú ügyben teszik jól érzékelhetővé a bíróság megközelítésének következetességét. Mindkét ügyben a rendőrség állítólagos sorozatos túlkapásaival összefüggő kritikai megnyilvánulások vezettek elmarasztaló bírósági ítéletekhez Izlandon és Norvégiában, s az emiatt előterjesztett panaszok kapcsán a strasbourgi bíróságnak módja nyílt álláspontját megfogalmazni a rendőrség tevékenységét érintő bírálat megengedhető határaitól. A bíróság álláspontját az teszi markánsá, hogy amíg az egyik ügyben (Thorgeirson) a véleménynyilvánítási szabadság megsértését állapította meg, addig a Nilsen–Johnsen ügyben ettől eltérő következtetésre jutott.

A Thorgeir Thorgeirson-ügy körülményei. A '70-es évek végétől kezdődően az izlandi közvélemény

erősen foglalkoztatták az arról szállongó hírek, hogy a rendőrség szisztematikusan folyamodik fizikai erőszakhoz. Ennek egyik kiváltképpen brutális megnyilvánulása volt egy reykjavíki újságíró bántalmazása, ami miatt három rendőr ellen büntetőeljárás is indult. Thorger Thorgeirson író 1983-ban két cikket tett közzé a vezető fővárosi napilapban, az elsőt az igazságügy-miniszterhez intézett nyílt levélként, melyekben igen erőteljes kritikai hangot ütött meg. Felidézte többek között azt a személyes élményét, hogy a közelmúltbeli kórházi kezelése során látott egy magatehetetlen, beszédképtelen beteget, akiről betegtársaitól azt hallotta, hogy állapota rendőrségi bántalmazás következménye, és hogy emiatt egész életére megnyomorodott. Azt, hogy a bántalmazók rendőrök voltak, a kórházi ápolók is megerősítették. Miután elhagyta a kórházat, az élmény hatása alatt számos ismerősénél érdeklődött, tudnak-e hasonló rendőri túlkapásokról, s lassacskán összeállt benne az a kép, hogy gyakori a rendőri brutalitás. Cikkeiben az erőszakoskodó rendőrökről beszélve többször is használta a következő – és még más, ehhez hasonlóan erős – kifejezéseket: 'rendőrségi vadállatok', 'egyenruhába bújt szörnyetegek', 'perverzójukat kiélő szadisták'. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy a rendőrök túlnyomó többsége jó szándékú, és tisztességes, a közvéleményt a rendőrség ellen fordító törvénytelenégeket elkövetők száma alacsony. Valami elromolhatott az izlandi rendőrségnél, a civil társadalomnak meg kell szerveznie önmagát a rendőri túlkapásokkal szemben. E célból intézményi reformokat sürgetett.

Az izlandi bíróság T.T.-t bűnösnek találta köztisztviselés viselőinek becsmérlésében.

A Nilsen és Johnsen-ügy körülményei. A '70-es években szociológiai vizsgálódásokat végeztek Bergenben arról, milyen sűrűn fordulnak elő rendőri túlkapások. Az erről készült tanulmány arra a következtetésre jutott, hogy a rendőrség évente mintegy 360 esetben alkalmaz indokolatlanul fizikai erőszakot, aminek sok esetben súlyos testi és lelki sérülés az eredménye. A tanulmány által keltett széles körű visszhang hatására vizsgálóbizottságot hoztak létre, melynek összefoglaló jelentésében többek között az állt, hogy a rendőri atrocitás sokkal általánosabb jelenség annál, mint amit a vizsgálódások megkezdése előtt feltételezni lehetett volna.

A vizsgálat befejezése után a bizottság volt elnöke, Bratholm, a büntetőjog professzora tovább vizsgálódott a jogtalan rendőri erőszak témakörében, számos érintettől kért és kapott e tárgyú információt. Több könyvet és cikket is publikált e témáról, mindegyikben arra a következtetésre jutott, hogy a személyekkel szembeni brutális magatartás általános gyakorlat a rendőrségen. Miután a főügyész kérésére informáto-

rai egy részét felfedte, az ügyész vizsgálatot rendelt el, melynek során mintegy ötszáz személyt, köztük több mint kétszáz rendőrt hallgattak meg. A vizsgálat eredményeként egyetlen rendőr ellen emeltek vádat, akit utóbb a bíróság felmentett. Az ügyészi vizsgálódás végkövetkeztetése az volt, hogy a rendőri túlkapásokról elterjedt állítások megalapozatlanok. 15 személy ellen vádat emeltek rendőrök elleni hamis vád miatt, mindannyiukat bűnösnek is találták.

Időközben a bergeni rendőregyesület két vezetője – a kérelmezők – több alkalommal nyilatkoztak szóban és írásban egyaránt Bratholm professzor tevékenységéről, mindketten a rendőrség elleni előítélettel, hozzá nem értéssel vádolták, s rámutattak, hogy szűnni nem akaró, megalapozatlan támadásai és azok az állításai, melyek közül lényegében semmit sem tudott bizonyítani, aláássák a rendőrség tekintélyét, és ártanak a testület integritásának. E nyilatkozatokat a média széles körben terjesztette. E kijelentések egy része miatt Bratholm professzor feljelentésére eljárás indult kettőjük ellen. A bíróság a két kérelmező következő öt kijelentésével kapcsolatban megállapította bűnösségüket, kinyilvánította, hogy e kijelentések 'semmisek és nemlétezők', és pénzbüntetést is kiszabott:

'Bratholm professzor újabb jelentése a bergeni rendőrség brutalitásairól teljes egészében a rendőrségnek ártó szándék által motivált félretájékoztatás';

'Más mögöttes szándékoknak is kell itt lenniük. Úgy tűnik, mintha a szándék az volna, hogy aláássák a rendőrség iránti bizalmat';

'Nézetem szerint itt valami sötét ügygel és egy olyan magánszorgalomból végzett nyomozással állunk szemben, melyre nézve jó okunk van az indítékok becsületes voltát megkérdőjelezni';

'A Norvég Rendőrök Szövetsége nem fogja elfogadni, hogy dilettánsok széles körű magánnyomozást végezzenek, hogy a nyilvánosság féle rendőrök brutalitásaira vonatkozó állításokat fabrikáljanak', végül

'Amíg az ellenkezőjét nem bizonyítják, ezt úgy jellemezném, mint tudatos hazudozást.'

A bíróság a kérelmezők két további kijelentéséről megállapította, hogy azok nem képeznek bűncselekményt.

A bíróság álláspontja. A Thorgeirson ügyben a bíróság – kiindulva a média első rendű szerepéből a társadalom minden tagját közvetlenül érintő közérdekű kérdéseknek a közönség elé tárásában – rámutatott arra, hogy a kérelmező komoly aggodalomra okot adó jelenségre hívta fel a figyelmet: a rendőrség túlkapásaira. A cikkek megjelentetésére egy közfelháborodást keltő valóságos incidens kapcsán került sor, melyet követően cikkek, riportok sora látott napvilágot, melyekből egyértelműen kitűnik, hogy a rendőrség

magatartása nyugtalanságot keltett a közvéleményben. Az első publikációt a kérelmező nyílt levélként az igazságügy-miniszterhez mint a végrehajtó hatalom illetékes tagjához intézte, s a tényeket részleteiben feltáró vizsgálóbizottság felállítását kezdeményezte, szándékának javító jellege tehát vitathatatlan. Annak alátámasztására, hogy az újságíró ért súlyos rendőri bántalmazás nem elszigetelt jelenség, széles körben terjedő híreszteléseket ismertetett. Ezért teljességgel indokolatlan bűnösségének megállapítása azon az alapon, hogy nem bizonyította a cikkében foglaltak valóságát. Hiszen a figyelemfelhívás módszere éppen az volt, hogy nem tényeket állított, hanem híresztelésekről adott számot azért, hogy rábírja az igazságügy-minisztert hivatalos vizsgálat keretében történő ellenőrzésükre. Nem győzte meg a bíróságot az izlandi kormány az az érve sem, hogy a kérelmező célja a reykjavíki rendőrség tekintélyének tudatos lejáratása volt. A rendőrség tekintélyének éppen az árt, ha nem járnak végére a híreszteléseknek; emellett a két cikkben számos olyan passzus volt, melyben a kérelmező éppen azt hangsúlyozta ki, hogy az állítólagos brutalitások csak a rendőrségi állomány töredékére jellemzők.

Kétségtelen, hogy a kérelmező a cikkekben szokatlanul erőteljes, durva, sőt bántó kifejezésekkel is illette a rendőrök közül azokat, akik a törvénysértések elkövetésében részt vettek, ezt azonban a cselekmények rendkívüli súlya igazolhatja.

T.T. bűnösségének megállapítása tehát megsértette véleménynyilvánítási szabadságát.

A Nilsen–Johnsen ügyben a bíróság, utalva a Thorgeirson-ítélet elvi megállapításaira, kiemelte annak fontosságát, hogy nemcsak a rendőrség túlkapásait firtató megnyilvánulásoknak kell nyilvánosságot adni, hanem az ezeket kétségbe vonó véleményeknek is, kiváltképpen, ha azok a rendőrök szakmai testületének választott tisztségviselőitől származnak. A vélemények kifejtésének ez a kölcsönös lehetősége teszi tartalmassá a társadalmilag is lényeges kérdésekben folytatott nyilvános vitát. Ha a rendőrököt tömörítő testületek tisztségviselői nem élhetnének azzal a lehetőséggel, hogy tagjaik érdekében véleményt nyilvánítsanak, ez nem csak a véleménynyilvánítás, hanem az egyesülés szabadságának indokolatlan korlátozását is jelentené – emlékeztetett a bíróság a Rekvényi kontra Magyarország-ügyben hozott ítéletének indokolására.

A mondottak fényében a bíróság a norvég bíróság elmarasztaló ítéletének alapjául szolgáló öt kijelentés közül csak egyetlen olyat talált, ami tekintetében a kérelmezők túllépték a megengedhető kritika határait, s ez az, amikor tudatos hazudozással vádolták Bratholm professzort. A többi négy kijelentés a kérel-

mezők véleményét tükrözte, ezért a norvég bíróság lehetetlent követelt, amikor azokkal összefüggésben a valóság bizonyítására hívták fel őket, s mert erre nem voltak képesek, bűnösnek találtattak. Értéktétel valóság-bizonyítása nem lehetséges.

Kétségtelen, hogy a kérelmezők erős kifejezésekkel illették Bratholm professzort, amikor azt mondták, hogy fabrikált állításokon alapuló félrevezető információkat tartalmazott az általa készített jelentés; ugyanakkor tény, hogy a kérelmezőknek ez az állítása annyiban objektív tényekre támaszkodott, hogy a professzor jelentései, az általa írott könyvek és cikkek alapján rendőrök ellen indított ügyészégi vizsgálatoknak és bírósági eljárásoknak a túlnyomó része azt mutatta, hogy a rendőrségi brutalitás általánossá válásával kapcsolatos állítások nem megalapozottak.

Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a kérelmezők csupán átvették Bratholm professzornak a rendőrséggel kapcsolatos publikációiban használt, sok tekintetben sértő, lekicsinylő stílusát, melyben despotizmussal, a bűnözőkkel való összejátszással, hazudozással, téves információk szolgáltatásával is vádolta a testületet, valamint azzal, hogy maga is a bűnözés segítőjévé vált. Az egymásnak feszülő indulatok e forró légkörében az is megmagyarázható, hogy a társaik érdekeit védő rendőrszerkezeti vezetők elégtételt kívántak venni, és ezért helyenként a feltétlenül szükségesnél erősebb szavakkal adtak kifejezést a véleményüknek. A kérelmezők bűnösségének megállapítása ezért megsértette véleménynyilvánítási szabadságukat.

4.

Jog a tulajdon békés élvezetéhez (az egyezmény első jegyzőkönyvének 1. cikke)

A Brumărescu kontra Románia-ügy

Az ügy körülményei. A kérelmező, Dan Brumărescu szüleinek két lakásból álló bukaresti házat a 92/1950. évi dekrétum alapján államosították, a volt tulajdonosok ezt követően halálukig mint bérlők laktak az egyik lakásban. Az állam a házat egy 1973. évi törvény alapján a másik lakás bérlőinek adta el.

1993-ban a kérelmező keresetet indított a Bukaresti Városi Bíróság előtt annak megállapítása céljából, hogy az államosítás semmis, mivel szülei munkavállalók voltak, és a 92/1950. évi dekrétum a munkavállaló háztulajdonosokat mentesítette az államosítás alól, minthogy az a kizsákmányoló osztályok tagjai ellen irányult. A bíróság 1993 decemberében a kereseti kérelemnek megfelelő döntést hozott. Azt is megállapította, hogy a kérelmező szüleinek tulajdonjoga elbirtoklás folytán sem szűnhetett meg, mivel a házat

az állam erőszakkal szerezte meg. A bíróság ezért kötelezte az ingatlan kezelőjét a háznak a kérelmező részére történő visszaszolgáltatására. Az ítéletet, mely fellebbezés hiányában jogerőssé vált, 1994 májusában végre is hajtották, a ház a kérelmező tulajdonába került, aki ettől az időponttól kezdve már nem fizetett lakásbérleti díjat, és megkezdte a házadó fizetését, amelyet 1996-ig fizetett is.

Időközben a legfőbb ügyész javaslatot nyújtott be a Legfelsőbb Bírósághoz az ítélet megsemmisítésére azzal az indokkal, hogy a Bukaresti Városi Bíróságnak az ügyben nem volt joghatósága. A Legfelsőbb Bíróság 1995. március 1-jén megsemmisítette a Bukaresti Városi Bíróság ítéletét, és elutasította a keresetet. Határozatát azzal indokolta, hogy az állam jogszabály útján szerezte meg az ingatlant 1950-ben, ami a román jogban, de más jogrendszerekben is elfogadott tulajdonszerzési jogcím. A bíróságnak nincs hatásköre annak felülvizsgálatára, hogy az 1950. évi jogszabályt helyesen alkalmazták-e. A Bukaresti Városi Bíróság ezért nem mondhatta ki ítéletben, hogy az ingatlan tulajdonosa a kérelmező, ezzel ugyanis a hatalmi ágak elválasztásának alkotmányos elvét megsértve, az igazságszolgáltatás hatáskörét túllépve a törvényhozási kompetencia területére tévedt; a tulajdontól korábban jogszabály által történt jogellenes megfosztás orvoslására vonatkozó rendelkezések meghozatala ugyanis törvényhozási útra tartozik.

A Legfelsőbb Bíróság határozatát követően a kérelmezőt a hatóságok arról tájékoztatták, hogy a ház 1996 áprilisától kezdve ismét állami tulajdon.

A kérelmező panaszában azt állította, hogy a Legfelsőbb Bíróság döntése megsértette az egyezmény 6. cikkében biztosított jogát arra, hogy bírósághoz fordulhasson, továbbá megsértette az első jegyzőkönyv 1. cikke által biztosított jogát a tulajdon békés élvezetéhez.

A bíróság álláspontja.

a) Az egyezmény 6. cikkének megsértését állító panasz kapcsán a bíróság azt vizsgálta, hogy a Legfelsőbb Bíróság 1995. március 1-jei határozata megsértette-e az egyezmény 6. cikke azon rendelkezését, mely szerint „Mindenkinek joga van arra, hogy ügyét a [...] bíróság [...] tárgyalja és hozzon határozatot polgári jogi jogai és kötelezettségei tárgyában”. A bíróság az egyezmény preambulumból indult ki, miszerint a tagállamok jogrendszerét a jogállamiság elvének kell uralnia, melynek része a jogbiztonság is. A jogbiztonság azt is jelenti, hogy ha a bíróság egy jogvitát már eldöntött, azt utóbb nem lehet kétségbe vonni. Márpedig ebben az ügyben ez történt: a legfőbb ügyész, aki a perben nem is vett részt, kezdeményezte a jogerős ítélet megsemmisítését. Figyelemre méltó, hogy ez a jog Romániában időbeli korlátozás nélkül megilleti a

legfőbb ügyészt. A bíróság ezért úgy találta, hogy a Legfelsőbb Bíróság azzal, hogy megsemmisített egy jogerős és már végre is hajtott ítéletet, kimondva, hogy ilyen ügyben nincs is bírósági út, megsértette a kérelmezőnek az egyezmény 6. cikkében biztosított jogát arra, hogy a tulajdonjogára, tehát egy polgári jogi jogára vonatkozó jogvitában bírósághoz fordulhasson, és a bíróság döntését kérhesse.

b) A tulajdonjog megsértését illetően a román kormány képviselője vitatta, hogy az első jegyzőkönyv 1. cikkében biztosított tulajdonvédelem Brumărescut megilleti. Úgy érvelt, hogy a kérelmező a Legfelsőbb Bíróság határozatából is következően nem tulajdonosa a vitatott ingatlanoknak, az első jegyzőkönyv 1. cikkében biztosított tulajdonvédelem viszont, ahogyan a bíróság e cikket számos ítéletében értelmezte, csak a létező tulajdonra alkalmazható, és nem szolgálhat alapul a tulajdonszerzésre irányuló igénynek. A bíróságnak viszont az volt a véleménye, hogy miután a Legfelsőbb Bíróság határozatában kifejeződő álláspont, mely szerint a Bukaresti Városi Bíróságnak a kérelmező tulajdoni igényének helyt adó döntése joghatóság hiánya folytán érvénytelen, ellentétes a 6. cikkel, irányadónak kell tekintenie a Városi Bíróság ítéletének azt a megállapítását, hogy a kérelmező szüleinek ingatlanát az akkori jogszabályok megsértésével államosították. Ezt a megközelítést alátámasztja az is, hogy a tulajdonost két éven keresztül a román hatóságok is tulajdonosként kezelték: már nem követeltek tőle lakásbérleti díjat, és beszédtek az ingatlanok tulajdonosait terhelő ház-

adót. Mindez elegendő ahhoz, hogy a kérelmezőt az első jegyzőkönyv 1. cikkének alkalmazásában tulajdonosnak tekintsék, és tulajdoni panaszát érdemben vizsgálják.

Az első jegyzőkönyv 1. cikke nem tekinti jogsértőnek a tulajdontól való megfosztást, ha azt a törvény lehetővé teszi, és közérdek indokolja. A bíróság az évek során úgy alakította ítélkezési gyakorlatát, hogy a tulajdontól való megfosztás jogszerűségéhez azt is megköveteli, hogy az elvett tulajdonért ésszerű kártalanítást fizessenek, és hogy a tulajdonelvonás alapjául szolgáló közérdek, valamint a tulajdonos méltányos érdeke közötti arányosságot tiszteletben tartsák, más szóval, hogy a tulajdontól való megfosztás ne okozzon a tulajdonosnak aránytalan terhet vagy hátrányt.

A bíróság szerint e feltételek közül lényegében egy sem teljesült. Még ha feltételezhető is, hogy Brumărescu megfosztása a ház tulajdonjogától közérdeket szolgált, sem a Legfelsőbb Bíróság határozatából, sem a román kormány képviselőjének a bíróság részére készített perirataiból, felszólalásából nem derült ki, pontosan mi is ez a közérdek, és milyen megfontolások szólnak amellet, hogy a tulajdonos jogos magánérdekével szemben ennek elsőbbséget kell élveznie. Ezért a bíróság arra a következtetésre jutott, hogy tulajdonától való megfosztásával a kérelmezőnek aránytalanul súlyos, és semmivel nem indokolt terhet kellett elviselnie. Így a tulajdon békés élvezetéhez az első jegyzőkönyv 1. cikke által biztosított jogát megsértették.

Bán Tamás

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁG LEGUTÓBBI DÖNTÉSEIBŐL

1234/B/1995. AB HATÁROZAT –
A TERHELT KÖZREMŰKÖDÉSE
A SZAKÉRTŐI ELJÁRÁSBAN, VALAMINT
ELMEÁLLAPOTÁNAK VIZSGÁLATA

Alkotmány 57. § (2) bekezdés – ártatlanság vélelme
Alkotmány 54. § (1) bekezdés – élethez és méltósághoz
való jog

Alkotmány 54. § (1) bekezdés – általános személyiségi
jog: önrendelkezési jog, magánszféra védelméhez való jog

Alkotmány 54. § (2) bekezdés – kínzás, kegyetlen elbá-
nás tilalma

Emberi jogok európai egyezménye 6. cikk 2. pont – ár-
ttatlanság vélelme

Emberi jogok európai egyezménye 2. cikk 1. pont – élet-
hez való jog

Emberi jogok európai egyezménye 8. cikk 1. és 2. pont
– magánélet védelme és a megengedett beavatkozás

9/1992. (I. 30.) AB határozat

42/1993. (VI. 30.) AB határozat

26/1999. (IX. 8.) AB határozat

46/1991. (IX. 10.) AB határozat

A Magyar Közlönyben közzé nem tett határozatában az Alkotmánybíróság a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvény (Be.) két rendelkezését vizsgálta (Be. 73-74. §§). A 73. § szerint a terhelt és a sértett köteles – a műtétet és a műtétnek minősülő vizsgálati eljárást kivéve – a szakértői vizsgálatnak magát alávetni, és tűrni az elengedhetetlenül szükséges vizsgálatot. A terhelt a tűrésre kényszeríthető is. A 74. § szerint a terheltet a bíróság legfeljebb egy hónapra elmeagyógyintézetbe utalhatja, ha elmeállapotának hosszabb megfigyelése szükséges. Az Alkotmánybíróság – igazodva az indítvány trejedelméhez – a támadott jogszabályok alkotmányosságát csupán a terhelt alkotmányos jogai szempontjából vizsgálta. Az ügy előadója *Erdei Árpád alkotmánybíró* volt.

1. Az Alkotmánybíróság megállapította: nem elentétes az ártatlanság vélelmével, hogy a Be. előírja a szakértői közreműködés kötelezettségét, és lehetővé teszi a véleményadáshoz elengedhetetlenül szükséges szakértői vizsgálatra kényszerítést. Ugyancsak nem ütközik az ártatlanság vélelme követelményébe a terhelt elmeállapotának – a személyi szabadságtól megfosztást is magában foglaló – vizsgálatát biztosító törvényi rendelkezés. E cselek-

mények ugyanis nem a bűnösség jogerős megállapításának következményei, hanem a büntetőjogi felelősség eldöntéséhez szükséges és elengedhetetlen bizonyítás részei, ha a bizonyítandó tény megállapításához vagy megítéléséhez különleges szakértelem szükséges.

2. A szakértői vizsgálatban közreműködés kötelezettsége, illetve a tűrésre kényszerítés, tekintettel a műtét lehetőségét e körben kizáró rendelkezésre is, továbbá az elmeállapot vizsgálatának elrendelése önmagában nem jelenti az emberi méltóság sérelmét. Azt, hogy ennek konkrét végrehajtási módja sem sértheti a méltóságot, az Alkotmánybíróság szerint a Be.-nek az az alapvető rendelkezése garantálja, melynek értelmében a büntetőeljárásban az állampolgári jogokat tiszteletben kell tartani (Be. 4. §). Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az „állampolgári jogok” kategóriájának tartalmát az alkotmányban biztosított alapvető jogok adják. A büntetőeljárás egyes cselekményei tehát csak ezek tiszteletben tartásával hajthatók végre.

Az emberi méltóság jogából mint általános személyiségi jogból levezetett önrendelkezési jog korlátozása a szakértői vizsgálatban – figyelembe véve a cél fontosságát – megfelel az arányosság és szükségesség alkotmányos követelményeinek. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint az elmeállapot vizsgálatát célzó alapjog-korlátozás megengedése szintén nem jelenti a terhelt rendelkezési jogának szükségtelen és aránytalan korlátozását.

Kétségtelen, hogy a terhelt személy szakértői vizsgálata (például egy vérvizsgálat) szükségképpen érinti az emberi méltóságból fakadó magánszféra védelméhez való jogot. Ha azonban ez a törvénynek megfelelően, az állami büntetőigény érvényesítése érdekében történik, szintén nem tekintendő sem szükségtelen, sem aránytalan korlátozásnak.

3. Az Alkotmánybíróság végül megállapította, hogy a sérelmezett törvényi rendelkezések nem adnak alapot kínzásra, kegyetlen, embertelen, megállító bánásmódrá; a terhelt közreműködői kötelezettsége nem foglalja magában, hogy hozzájárulása nélkül orvosi vagy tudományos kísérlet alanya legyen.

Az Alkotmánybíróság határozata indokolását az Emberi Jogok Európai Bizottsága számos határozatára hivatkozva támasztotta alá.

35/1999. (XI. 26.) AB HATÁROZAT –
VISSZAHATÓ HATÁLY

Alkotmány 57. § (4) bekezdés – a visszaható hatályú büntető jogalkotás tilalma

Polgári és politikai jogok egyezségokmánya 15. cikk 1. pont – a visszaható hatályú büntető jogalkotás tilalma

Emberi jogok európai egyezménye – 7. cikk 1. pont – a visszaható hatályú büntető jogalkotás tilalma

11/1992. (III. 5.) Ab határozat

42/1993. (VI. 30.) AB határozat

A Btk. büntethetőséget megszüntető okokat tartalmaz a kábítószerrel visszaélés vétsége, illetve a kábítószer fogyasztásával összefüggő, kétévi szabadságvesztésnél nem súlyosabban büntetendő vétségek tekintetében. A megszüntető okok lényege, hogy a büntetőeljárás alá vont személy nem büntethető, ha az eljárás alatt okirattal igazolja, hogy legalább hat hónapig folyamatos, kábítószerfüggőséget megelőző vagy gyógyító kezelésben részesült. A kezelés időtartamára a Be. szabályai szerint az eljárás felfüggesztésének van helye.

Az Országgyűlés 1999. február 28-i hatállyal a büntethetőséget megszüntető ok megállapításának feltételeit két ponton szigorította: egyrészt már nem általában a kábítószerélvezők, hanem szűkebb csoportjuk, a már kábítószerfüggők esetében teszi lehetővé a büntetőjogi felelősségre vonás elmaradását, és ennek feltételül – értelemszerűen – már nem a kábítószerfüggőséget megelőző és gyógyító, hanem csupán a kábítószerfüggőséget gyógyító kezelést határozza meg (Btk. 282/A. §). A Btk. módosításával egyidőben és összhangban módosultak a Be. vonatkozó rendelkezései is: az eljárásnak a gyógyító kezelés miatti felfüggesztésére is csak a *kábítószerfüggő* terheltek esetében van helye [Be. 137. § (2) bekezdés, 169. § (5) bekezdés.]

Az indítványozó szerint a Be. módosítása azt eredményezi, hogy azon kábítószerélvező terheltek esetében, akik cselekményüket a Btk. módosítását megelőzően követték el, tehát velük szemben még az enyhébb anyagi jogi rendelkezéseket kellene alkalmazni, nincs lehetőség az eljárás felfüggesztésére. Ez pedig közvetve a szigorúbb büntetőjogi szabály visszaható hatálya tilalmába ütközik. Az ügy előadója Erdei Árpád alkotmánybíró volt.

Az Alkotmánybíróság megállapította, hogy önmagában a módosított Be. nem jelent visszaható hatályú büntető jogalkotást. Az a körülmény azonban, hogy a törvényalkotó nem alkotott a büntetőeljárás felfüggesztésére átmeneti szabályt arra az esetre, amikor a Btk.-nak az 1999. február 28-ig hatályos büntethetőséget megszüntető ok megállapítására

van lehetőség, alkotmányellenes helyzetet idézett elő. Az átmeneti szabály hiánya ugyanis megakadályozza a Btk. 2. §-ban foglalt alapelv érvényesülését, azaz az elkövetés idején hatályos – adott esetben enyhébb elbírálást jelentő – büntető jogszabályok alkalmazását, így az alkotmány 57. § (4) bekezdéséből közvetlenül levezethető a szigorúbb büntetőtörvény visszaható hatálya alkotmányos tilalmának gyakorlati megvalósulása.

26/1999. (IX. 8.) AB HATÁROZAT –
ELŐZETES LETARTÓZTATÁS

Alkotmány 55. (1) bekezdése – a szabadság és személyi biztonság joga

Alkotmány 57. § (2) bekezdés – az ártatlanság vélelme

Alkotmány 2. § (1) bekezdés – jogbiztonság

Alkotmány 8. § (2) bekezdés – az alapjog korlátozása

Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmánya 9. cikk – szabadság és személyi biztonság joga

Emberi jogok európai egyezménye 5. cikk – szabadság és biztonság joga

Emberi jogok európai egyezménye 6. cikk 2. pont – ártatlanság vélelme

Európa Tanács Miniszteri Bizottságának R (80) 11. számú ajánlása az ítélhetőzatl megelőző fogva tartásról

Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 1245. számú ajánlása (1994) az ítéllet megelőző fogvatartásról

9/1992. (I. 30.) AB határozat

42/1993. (VI. 30.) AB határozat

5/1999. (III. 31.) AB határozat

Az ügy alapja a büntetőeljárásról szóló 1973. évi I. törvénynek (Be.) a 92. § (1) bekezdése, mely a terhelt előzetes letartóztatásának eseteit tartalmazza a szabadságvesztéssel büntetendő bűncselekmények esetében. E szerint előzetes letartóztatásnak akkor lehet helye, ha a terhelt megszökött, vagy szökésétől lehet tartani [a) pont]; ha alaposan feltehető, hogy az eljárást megghiúsítaná vagy megnehezítené [b) pont]; s végül ha az eljárás alatt újabb bűncselekményt követett el, alaposan feltehető, hogy a megkísérelt bűncselekményt véghezvinné, vagy újabb bűncselekményt követne el [c) pont]. Az indítványozók szerint e rendelkezések sértik a jogbiztonságot, valamint az alkotmánynak a személyes szabadságot és az ártatlanság vélelmét biztosító rendelkezéseit. Az Alkotmánybíróság a támadott rendelkezések egyetlen pontját találta alkotmányellenesnek. Határozata indokolásában az Alkotmánybíróság részletesen hivatkozott korábbi e tárgyú határozataira, valamint az egyezségokmány és az egyezmény szövegére és az Európa Ta-

nács több dokumentumára is. Az ügy előadója *Erdei Árpád alkotmánybíró* volt.

1. Az Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy a támadott rendelkezések nem ellentétesek az ártatlanság vélelmével. Több korábbi határozatra hivatkozva a döntés indokolása kifejtette, hogy az ártatlanság vélelmének lényegi eleme, hogy a terheltet mindaddig, amíg a bíróság jogerősen el nem ítéli, nem kezelhetik bűnösként. Az államnak azonban kötelezettsége van az állami büntetőhatalom gyakorlására, a büntetőigény érvényesítésére; indokolt, hogy ennek a feladatnak a teljesítéséhez az állami büntetőhatalmat gyakorló szerveknek hatékony eszközök álljanak rendelkezésükre. Az ilyen eszközök – különösen a kényszerselekmények – alkalmazása érinti a büntetőeljárás alá vont személy alkotmányos jogait, esetenként súlyosan jogkorlátozóak. Ezért alkotmányos követelmény, hogy e kényszerselekmények szükségesek és arányosak legyenek.

Az egyén személyi szabadságának a jogerős ítélet megelőző bírói elvonása (ilyen az előzetes letartóztatás is) azonban nem jelenti a terhelt bűnösként való kezelését, azt, hogy az ártatlanság vélelme megdőlt volna, hiszen az ilyen kényszerintézkedés nem

büntetés, hanem a büntetőigény hatékony érvényesítését célzó intézkedés.

2. Az Alkotmánybíróság határozata szerint a Be. 92. § (1) bekezdése c) pontjának az a fordulata, mely nem csupán szabadságvesztéssel fenyegetett, hanem *bármely* újabb bűncselekmény megakadályozására lehetővé teszi a személyes szabadságtól megfosztást, az elérni kívánt célhoz képest aránytalan korlátozása az alapjognak, ezért *alkotmányellenes*.

3. Nem ellentétes azonban a személyes szabadság alkotmányos alapjogával, illetőleg e jog korlátozására vonatkozó, az alkotmány 55. § (1) bekezdése és a 8. § (2) bekezdése összevetéséből levezethető követelményekkel az előzetes letartóztatás elrendelésének a Be. 92. § (1) bekezdésében meghatározott többi oka. Az Alkotmánybíróság álláspontja szerint ugyanis az állami büntetőigény érvényesítése érdekében a társadalom védelme és a közérdek szempontjából alkotmányosan is szükséges, és indokolt annak lehetővé tételre, hogy az állam a bűncselekmény alapos gyanújával terhelt személyt szabadságától időlegesen megfoszssa a büntetőjogi felelősségre vonás megghiúsításának megakadályozása érdekében.

(Az összefoglalót Bitskey Botond készítette)

MÉLTÓSÁG ÉS MÉLTATLANSÁG EGY JOGÁLLAMBAN

A diszkriminációról alkotott népszerű és leegyszerűsítő elképzelések az áldozatnak a népmesék legkisebb királyfiának büszke ártatlanságát tulajdonítják. E felfogás szerint a szexuális kisebbséghez tartozók munkahelyről való jogtalan elbocsátása úgy történik, hogy amikor az alkalmazotról főnöke megtudja szexuális irányultságát, másnap az ajtóban közli vele, hiába jött. Céljainkkal szimpatizáló újságírók azonnal felajánlják segítségüket, az előítéletes főnök dadog a kamerák előtt, s a közvélemény az üldözött kisebbségi mellé áll. A mítoszbe-
li alkalmazott persze bírósághoz is fordul, s a Munka törvénykönyve 5. §-ára hivatkozik: „A munkaviszonnnyal kapcsolatosan tilos hátrányos megkülönböztetést alkalmazni (...) a munkaviszonnnyal össze nem függő körülmény miatt.” A bíróság megállapítja a munkaviszonnny megszüntetésének jogellenességét, és kártalanítja a diszkriminált alkalmazot-
tat.

Mindez olyan szép, csodálkozunk is kéne, ha így lenne. De nincs így.

A munkáltatók ismerik a törvényt, és pontosan érzik, melyik alkalmazott lenne hajlandó bírósághoz fordulni, s melyik fél. Évente több olyan esetről van tudomásunk, amikor a munkáltató minden valódi indok nélkül elbocsátja homoszexuális, leszbikus, biszexuális, transzszexuális alkalmazottját. Van, hogy egyenesen megmondják, „buzikra

itt nincs szükség”, máskor „vállalatunk imázsával összeegyeztethetetlen” az alkalmazott melegsége, de az is többször előfordult, hogy az alkalmazott „coming out”-ja után, vagyis az után, hogy felhagyott vonzalmi titkolásával, egy-két nappal tartottak „átszervezést”. 1999-ben egyik ügyfelünk még olyan esetről is beszámolt, ahol a munkáltató magáncélú telefonhívásának rögzítése és lehallgatása útján szerzett tudomást alkalmazottja szexuális érdeklődéséről.

1997 óta működik a Habeas Corpus Munkacsoport ingyenes jogsegélyszolgálat. Eddig túlnyomórészt szexuális kisebbséghez tartozók fordultak hozzánk, mivel szolgálatunkat elsősorban számukra hirdettük. Ügyfeleink között föltűnően alacsony a nők aránya. Ez sejtéseink szerint nem a meleg nők nagyobb jogbiztonságából adódik, hanem a leszbikus és biszexuális nőknek a férfiakénál erősebb elszigeteltségéből. A leszbikus nőknek nincs médiuma (az egyetlen meleg lap sem érzékeny a problémákra, hagyományos férfinyelvezeten íródik), gyér az informális hálózatuk, egyetlen szervezetük 1999-ben alakult. Jellegzetes, hogy a hozzánk forduló leszbikusok problémái között nagy arányban fordul elő olyan hátrány, ami tulajdonképpen nőként éri őket, s nem is leszbikusként (például szexuális zaklatás). A HCM általában akkor vállal tanácsadást, illetve biztosít jogi képviseletet, amikor a testtel és a magánélettel kapcsolatos önrendelkezési jogokat megsértik. Nemcsak az állam önkényes beavatkozásai ellen kívánunk föllépni, a munkáltatók, vállalkozások, magánszemélyek, sőt családtagok jogsértő cselekményei esetén is segítséget nyújtunk ügyfeleinknek. Olyan esetben is helyét látjuk fellépésünknek, amikor ügyfelünket diszkriminatív törvény, a Büntető törvénykönyv 199. §-a („természet elleni fajtalanság”) alapján állítják bíróság elé, függetlenül attól, hogy védencünk cselekményének megítélésünk szerint is büntetendőnek kellene-e lennie. A hatályos magyarországi jog nem minden esetben alkalmas az ügyfeleinket érő méltatlan hátrányok orvoslására. Többször tapasztaltuk, hogy bár a törvények elvben lehetőséget adnak a jogsérelem orvoslására, a bíróságok kereseteink alapos cáfolata nélkül, talán előítéletek hatása alatt hozzák meg a jogsértést fenntartó ítéleteiket.

Nos, ezek azok az esetek, amelyeket nem tudunk jogi útra terelni, amelyekből nincs sem látványos, sem semmilyen per. A megkülönböztetett alkalmazottak nem bátor királyfik, hanem szorongó, önmaguk elfogadásával küszködő kisebbségiek. Szexualitásukat kínosnak érzik, olyannyira, hogy amíg csak lehet, kerülnek a „leszbikus”, „homoszexuális” stb szavak kiejtését – jogsegélyünk munkatársai előtt is. El sem tudják képzelni, hogy bírósági tárgyalóteremben felállva jelentsék ki, „tisztelt bíróság, engem azért rúgtak ki, mert meleg vagyok”. Elmondják panaszukat barátjuknak, a Habeas Corpus jogsegélynek vagy a Meleg Háttér lelki segélyszolgálatnak telefonon, majd néhány nap elteltével minden biztatás ellenére megtörnek, aláírják a munkaviszonnny közös megegyezéssel való megszüntetését, nem követelik a munkáltatótól

jogaik tiszteletben tartását sem szóban, sem írásban, nem tesznek hivatalos panaszt a munkaügyi felügye-
léséghez, nem fordulnak bírósághoz. Nem akarnak hírességek lenni – mondják –, s főleg nem szexuális irányultságuk folytán. Nem bíznak a zárt tárgyalás-
ban. Úgy érzik, ha nekiállnának pereskedni, aligha találnának új munkahelyet. A régít pedig, ahol így el-
bántak velük, megutálták. Szégyenkezve állnak neki új munkát találni, sérelmeiket inkább maguk, mint a főnök ellen fordítják. Meghasonlanak, depresszió-
sak, alkoholbetegek lesznek, öngyilkosságot kísérel-
nek meg. Nemegyszer még meleg szerveződések vez-
ető aktivistái is inkább választják ezt, mint hogy problémáikat a jogok nyelvére fordítsák.

Két esetet ismerek, amelyben a szexuális kisebbséghez tartozó személy, egy speciális képzettségű tanár, valamint egy rendőr, elbocsátása ellen bírósághoz fordult, mindketten eredeti állásukat szerették volna megtartani. A tanár esete még a Habeas Corpus Munkacsoport megalakulása előtt történt, s nem vet-
tünk részt benne, ezért ezt példaként, csak röviden ismertetem. Az elbocsátás ürügyéül az szolgálta, hogy a tanár nem engedelmességet az igazgató azon felszólításának, fűjjon meg egy alkoholszondát – csak úgy. Sem az igazgató, sem a jelen lévő kollégák nem állították, hogy a tanár viselkedése azt a gyanút éb-
resztette volna, hogy részeg. A per nem a hátrányos

megkülönböztetés miatt indult, jogilag pusztán az volt a tárgya, köteles-e a tanár szondát fűjni, s elbo-
csátható-e, ha megtagadja ezt. A tanár azt mondta, vállalja peres ügye nyilvánosságát, ám ügyét maga sem szerette volna kisebbségi voltával összefüggés-
ben lévőnek látni; arra nem akart előttünk sem utal-
ni. A bíróság visszahelyezte állásába, a per mentes volt a diszkriminációs diskurzustól. Megkértem egy újságíró, „tolerancia”, másság tisztelete” és hasonló címen többszörös kitüntetés-birtokost, ismerkedjen meg a részletekkel. Ezt meg is tette, s úgy látta, ez egy hétköznapi munkaügyi per, nem érdemes megír-
ni.

Az alábbiakban két ügyet ismertetek. A homosze-
xuális rendőr elbocsátását, s egy bűnügyet, ahol vi-
szont az egyik elítélt a Nemzetbiztonsági Hivatal hi-
vatásos tisztje. Mindkét ügy középpontjában egy sze-
xuális kisebbségi személy jogainak megsértése állt, s az ítéleteknek arra is válaszolniuk kellett, mit jelent fegyveres szervezetben méltónak lenni a hivatásos szolgálatra. Úgy tűnik, az erőszak-szervezetbeli hiva-
táshoz jobb ajánlólevél egy erőszakos bűncselekmény elkövetése, mint a kisebbséghez tartozás. Az ügyek elemzése arra is utal, a bíróságok feltűnően kerülték, hogy kiálljanak a szexuális kisebbséghez tartozó ügy-
felek elemi jogai mellett.

...-i Munkaügyi Bíróság

...[1997]...

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A ... Munkaügyi Bíróság dr. ... (...) ügyvéd által képviselt XY. (...) felperesnek - dr. ... jogi előadó által képviselt ... Megyei rendőrfőkapitányság (...) alperes ellen – szolgálati jogviszony megszüntetése jogellenességének megállapítása iránt indított perében meghozta a következő

ÍTÉLETET:

A bíróság a keresetet elutasítja.

Az ítélet ellen a kézbesítéstől számított 15 napon belül a ... Megyei Bírósághoz címzett, de a ... Munkaügyi Bíróságon 3 példányban benyújtandó fellebbezésnek van helye.

A felek a fellebbezési határidő lejárta előtt előterjesztett közös kérelmükben a fellebbezés tárgyaláson kívüli elbírálását kérhetik.

Amennyiben pedig a fellebbezés tárgyaláson kívül volna elbírálható, a fellebbező fél tárgyalás tartását kérheti.

INDOKOLÁS:

A bíróság a becsatolt iratok tartalma, felperes személyes előadása, VW. <1.sz. tanú>, ... <2.sz. tanú> tanúk vallomása, valamint a ... Megyei Ügyészségi Nyomozóhivatal ...[1996. számú iratainak tartalma alapján az alábbi tényállást állapította meg:

Felperes 1991. ...-én létesített hivatásos szolgálati jogvi-

szonyt az alperessel. Felperes munkaköre járőrvezető volt. Felperes 1996. október 19. napján nem volt szolgálatban, napját VW. rendőr főtörzsőrmesterrel töltötte, aki ezt a napot megelőzően 24 órás szolgálatra volt beosztva. Felperes és VW. a nap folyamán italoztak és gépkocsival járták a várost.

A felperes és VW. által használt Polski Fiat 1500 típusú, ... forgalmi rendszámú gépkocsira 16 óra 40-kor a szolgálatban lévő ... <2.sz. tanú> rendőr főtörzsőrmester figyelt fel ...-n, a ... utca végénél lévő bozotos területen. ... <2.sz. tanú> és ... <3.sz. tanú> látták, amint VW. a gépkocsi jobb oldali első ülésén hanyatt fekszik, és XY. vele fajtalanodik, miközben mindkettőjük alsóteste meztelen.

A munkáltató az eseményekről tudomást szerezve október 20-án meghallgatásokat tartott, amikor is VW. azt jelentette, hogy felperes vele a tudta és beleegyezése nélkül fajtalanzkodott.

1996. október 21-én a városi rendőrkapitány feljelentést tett a ... Megyei Ügyészségi Nyomozóhivatalnál felperessel szemben ittas járművezetés vétsége és természet elleni fajtalanlás büntetnének elkövetése miatt. <Az ítéletben elírás van. A feljelentést természet elleni erőszakos fajtalanlás miatt tették.>

Az Ügyészségi Nyomozóhivatal az 1996. december 10. napján hozott határozatával a nyomozást megszüntette, te-

AZ ELBOCSÁTOTT RENDŐR

E.R. egy vidéki város kapitányságán dolgozott. Kedélyes alkatú, szorgos, ambíciózus volt, saját elmondása szerint jelentéseket is ügyesen tudott írni. A ranglétrán gyorsan haladt fölfelé. Elbocsátásakor, 1996-ban hatodik éve volt rendőr, zászlós rendfokozatban. Egy őszi délután, október 19-én barátjával, F.B.-vel, aki szintén helybeli rendőr volt, szabadidejükben annak a vidéki városnak a szélén, ahol szolgáltak, egy kietlen bokros területen egyikük civil autójában szexuális játékot folytattak. A környék olyan környék hírében állt, ahova a lakástalan szerelmesek és „félrelépők” szokása kiautókázní. Valószínűleg ezért lett kíváncsi egy arra járó harmadik rendőr, aki messziről felismerte E.R. autóját. Odalopakodott meglesni, mit csinál E.R. a kocsiban. A látottakat adó-vevőjén jelentette a központnak, és kérte, jöjjön még egy rendőr. Az „erősítés” megérkezéssel meglepték az autóban mit sem sejtve orális szexet folytató férfpárt.

Az ügy egyik fázisában sem tisztázódott, vajon milyen rendőri feladatot látott el e két rendőr a pár megfigyelésével és megzavarásával. Félreeső közterületen szexuális aktust folytatni se nem bűncselekmény, se nem szabálysértés. Leselkedés helyett miért nem a munkájukat végezték? Az iratok egyszerűen csak tanúknak nevezik őket, holott ők akkor szolgálatos

rendőrök voltak. (A közerkölcs megsértése nevű szabálysértés is csak akkor jöhetne számításba, ha nyilvánosan folytatják a közerkölcsbe ütköző magatartást. Itt pedig mindaddig nem akadt egyetlen szemtanú sem, míg a szolgálatban lévő rendőrök oda nem akartak menni: Ha nem mennének oda, nem is lenne okuk rá. A bíróság egy ilyesféle logikai csapdába bele is ment – majd látni fogjuk.)

F.B. rendkívül kínosnak érezte, hogy rajtakapták E.R.-rel, ezért a kapitány általi másnapi kihallgatáson (melynek szintén nem derült ki a jogalapja) azt állította, annyira ittas volt, hogy E.R. tudtán és akaratán kívül folytatott vele szexuális aktust. A kapitányság vezető rendőr ezért E.R.-t följelentette az ügyészségi nyomozóhivatalnál a Btk. 200. §-ába ütköző „természet elleni erőszakos fajtalanság” címén.

Ez a § a nemi erőszak azon esete, amikor a tettes és a sértett ugyanahhoz a nemhez tartozik. Míg azonban a sértettől különböző nemű elkövető csak magánindítványra büntetendő, az azonos nemű általi erőszak hivatalból üldözendő. Így tehetett a kapitány feljelentést. E sorok írója 1996 márciusában kérte az Alkotmánybíróságtól e különbségtétel alkotmányellenességének kimondását – mindmáig hiába. Mellesleg szerintem az sem alapozza meg a rendőr „tanúk” intézkedését, hogy utóbb e bűncselekmény gyanúja merült föl: hiszen a cselekmény idején semmilyen

kinttellel arra, hogy nem volt megállapítható az orvosszakértői vélemények alapján, hogy VW. védekezésre képtelen állapotban volt a cselekmény elkövetésekor.

A városi rendőrkapitányság vezetője – mint a munkáltatói jogkör gyakorlója – 1996. október 22. napján felperes hivatásos szolgálati jogviszonyát elbocsátással megszüntette az 1994. évi XXXIV. törvény 7. § (2) bekezdésére és az 1996. évi XLIII. törvény 149. §-ára hivatkozással, utalva a 11/1992. sz. B.M. rendelet 1. § (2) bekezdésére, 1996. október 31-i hatállyal.

Az elbocsátás indoka az volt, hogy felperes a hivatásos szolgálatra méltatlanná vált, tekintve, hogy 1996. október 19-én 16 óra 40 perckor a ..., ... utcai elhagyatott, bokros területen felperes VW. akaratnyilvánításra képtelen állapotát kihasználva fajtalankodott vele.

Felperes ezzel megvalósította a Btk. 200. § (1) bekezdés II. fordulatával meghatározott természet elleni erőszakos fajtalanságot, ezért határozott a kapitányság vezető a szolgálati jogviszony megszüntetéséről.

Felperes szolgálati jogviszonyának megszüntetésekor havi 41.764.- Ft illetményre volt jogosult, illetménye – amennyiben szolgálati jogviszonya nem kerül megszüntetésre – 1997 január 1-től 51.828.- Ft lett volna.

Felperes albérlési hozzájárulás címén havi 10.625.- Ft-ot kapott munkáltatójától, és 13. havi illetmény címén

34.803.- Ft-ot kapott kézhez. A teljes összeg 51.828.- Ft lett volna. Valamennyi alperesi dolgozó 1996. decemberében jutalmat kapott, amelynek összege felperes tekintetében 31.323.- Ft lett volna. Felperes 1997 ... napján munkaviszonyt létesített a ... társasággal, biztonsági ór munkakörben, az órábérére 110.- Ft.

Felperes keresetében kérte, hogy a bíróság állapítsa meg, hogy alperes a szolgálati jogviszonyát jogellenesen szüntette meg, tekintettel arra, hogy a megszüntető okiratban írt bűncselekményt nem követte el.

Felperes kérte, hogy a bíróság kötelezze az alperest 1996. november és december hónapjaira 41.764.- Ft/hó elmaradt illetmény megtérítésére, majd 1997. január 1-től ugyanezen a jogcímen 51.828.- Ft-ot igényelt havonta, amelybe kérte beszámítani a munkaviszonya keretében megszerzett jövedelmét. Albérlési hozzájárulás címén felperes havi 10.625.- Ft-ot igényelt 1996 novemberétől, míg jutalomként 31.323.- Ft-ot.

Felperes a 13. havi illetményének mértékét 51.828.- Ft-ban kérte megállapítani, és az általa megkapott 34.803.- Ft és a teljes összeg közti különbséget megtérítésére is kérte kötelezni az alperest. Felperes perkoltséget igényelt. Felperes keresete jogalapjaként előadta, hogy a szolgálati törvény pontosan meghatározza, hogy mely esetekben élhet a munkáltató felmentéssel méltatlanná válás címén, és ezek a

forrásból nem tudhatták, hogy az autóban ittas ember van, és ezért bűncselekmény történhet. Máskülönben bármely szerelmeskedő párhoz beronthatnának a rendőrök ellenőrizni, nem magatehetetlenül részeg-e a partnerek egyike.

A rendőrkapitányság vezetője a negyedik napon, október 22-én, a nyomozás eredményét meg sem várva egy „Értesítés” elnevezésű iratban közölte E.R.-rel szolgálati jogviszonyának „elbocsátással” történő megszüntetését. (Az elbocsátás kifejezés egy korábbi, az események idejére már hatálytalanított jogszabályban szerepel, a hatályos 1996. évi XLIII. törvény – a továbbiakban: szolgálati törvény – nem ismeri az elbocsátás fogalmát, csak az úgynevezett felmentést.) Az „elbocsátás” alapjául az „értesítés” a szolgálati törvény 149. §-ára hivatkozik, továbbá arra, hogy E.R. a szolgálatra méltatlanná vált, végül a rendőrségi törvény ama rendelkezésére, mely szerint a rendőrnek jó hírnévvel kell rendelkeznie. Az „értesítés” indoklásképp az ártatlanság vélelmének fittyet hányva azt közli, hogy E.R. az autóban folytatott aktussal elkövette a Btk. 200. §-ába ütköző természet elleni erőszakos fajtalaniságot.

A szolgálati törvény hivatkozott 149. §-a arról rendelkezik, mit lehet tenni, ha a hivatásos állomány tagja a szolgálati viszonyal össze nem függő bűncselek-

mény gyanújába kerül. Az (1) bekezdés szerint a tag beosztásából fölfüggeszthető, a (3) bekezdés szerint pedig: „Ha a hivatásos állomány tagja a terhére rótt bűncselekmény elkövetését a nyomozás során beismerte, vagy tetten érték, és megfelelő bizonyítékok állnak rendelkezésre, az állományilletékes parancsnok a büntetőeljárás jogerős befejezése előtt is megvizsgálhatja, hogy a méltatlanná válás feltételei nem állnak-e fenn.”

E.R. a „természet elleni erőszakos fajtalaniságot” nem ismerte be, a tettenérés esete pedig csak a „megfelelő bizonyítékok” mellett lett volna alkalmazható. Az ügyészségi nyomozók azonban néhány újabb meghallgatás után, december 10-én tisztázták, hogy az F.B. által elfogyasztott alkohol mennyisége (három kupica) nem volt oly sok, hogy akaratnyilvánításra képtelen állapotba kerülhetett volna tőle, így megszüntették az ugyanannyi alkoholt ivott E.R. elleni büntetőeljárást. Csak hát a kapitány már októberben megállapította a bűncselekményt, s a méltatlanná válást!

A szolgálati törvény 56. § (2) bekezdése szerint: „A hivatásos állomány tagjának a szolgálati viszonyát felmentéssel meg kell szüntetni, ha (...) a hivatásos szolgálatra méltatlanná vált.” A (6) bekezdés kimondja: „A hivatásos szolgálatra méltatlan az:

törvényben meghatározott feltételek esetében nem forogtak fenn, ezért szolgálati viszonyának megszüntetése jogellenes.

Alperes a kereset elutasítását kérte arra való hivatkozással, hogy a rendőrségről szóló törvény 7. § (2) és (3) bekezdése megköveteli, hogy a rendőr a szolgálati jogviszony létesítésekor, illetve a szolgálati jogviszony fennállta alatt rendelkezzen a jó hírnévvel. Felperes cselekményével a saját, illetve munkáltatója jó hírnevét rontotta, ezért a szolgálatra méltatlanná vált. Alperes perköltséget nem igényelt.

Felperes keresete az alábbiak szerint alaptalan:

A fegyveres szervek hivatásos állományú tagjainak szolgálati viszonyáról szóló 1996. évi XLIII. törvény 56. § (2) bekezdés b.) pontja szerint a hivatásos állomány tagjának szolgálati viszonyát felmentéssel meg kell szüntetni, ha a hivatásos szolgálatra méltatlanná vált.

A törvény 56. § (6) bekezdése kimondja, hogy a hivatásos szolgálatra méltatlan az

a.) akit jogerősen végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték, kivéve, ha a bíróság katonai fogdában rendelte azt végrehajtani,

b.) akit a bíróság jogerősen felfüggesztett szabadságvesztésre ítélt, és előzetesen nem mentesített a büntetett előlethez fűződő hátrányok alól,

c.) aki szolgálaton kívüli magatartásával a fegyveres szerv működéséhez szükséges közbizalom fenntartását súlyosan veszélyezteti.

A törvény 56. § (8) bekezdése szerint a munkáltatói jogkört gyakorló előljáró felmentését köteles megindokolni, ebből világosan ki kell tűnnie, hogy a felmentés indoka valós és okszerű.

A törvény 57. § (2) bekezdése szerint a hivatásos szolgálatra méltatlanná vált személy szolgálati viszonya felmentési idő nélkül szüntethető meg.

A munkáltató felperes szolgálati jogviszonyát arra való hivatkozással szüntette meg, hogy felperes a hivatásos szolgálatra méltatlanná vált. A jogviszony megszüntetését kimondó határozat indoklása tartalmazza, hogy felperes 1996. október 19-én ...-en a ... utcai elhagyott, bokros területen VW. akaratnyilvánításra képtelen állapotát kihasználva fajtalanzkodott vele.

Az ügyészségi nyomozóhivatal által végzett nyomozás eredményeként a nyomozóhatóság megállapította, hogy VW. nem volt akaratnyilvánításra képtelen állapotban, így felperes a terhére rótt bűncselekményt nem követte el.

Ugyanakkor felperes maga is elismerte, hogy az elbocsátást kimondó okiratban megjelölt napon VW.-vel közterületen szexuális kapcsolatot létesített. Felperes arra hivatkozott, hogy a cselekményével nem kelthetett közfelháborodást, tekintve, hogy a város elhagyott területén fajtalanzkodtak.

A bíróság álláspontja szerint méltatlan az a hivatásos szolgálatra, aki közterületen nappal szexuális kapcsolatot

a) akit jogerősen végrehajtandó szabadságvesztésre ítélték, kivéve, ha a bíróság katonai fogdában rendelte azt végrehajtani;

b) akit a bíróság jogerősen felfüggesztett szabadságvesztésre ítélt és előzetesen nem mentesített a büntetett előléthez fűződő hátrányok alól;

c) aki szolgálaton kívüli magatartásával a fegyveres szerv működéséhez szükséges közbizalom fenntartását súlyosan veszélyezteti.”

Az „elbocsátást” közlő „értésítés” nem hivatkozik az 56. §-ra, és azt sem jelöli meg, hogy az 56. § (6) bekezdésének mely pontjára alapítja a kapitány a méltatlanná válás megállapítását. Mellesleg nehéz is értelmezni a szolgálati törvény idevágó rendelkezéseit: a fent idézett 149. § (3) bekezdés szerint a parancsnok a büntetőeljárás jogerős befejezése előtt megvizsgálhatja, nem áll-e fenn a méltatlanság; a méltatlanság első két feltétele pedig az 56. § (6) szerint az, hogy már legyen jogerős ítélet. Talán arról van szó, hogy a büntetőeljárás jogerős befejezése nélkül csak az 56. § (6) c) pontja alapján lehet a méltatlanságot megállapítani.

Az egyik törvény szerint tehát a rendőrnek jó hírnévvel kell rendelkeznie, de a másik törvény szerint a rendőrt felmenteni csak akkor lehet, ha „szolgálton kívüli magatartásával a fegyveres szerv működé-

séhez szükséges közbizalom fenntartását súlyosan veszélyezteti”. E két feltétel nem esik egybe, lehet, hogy egy ponyvaregényeket író rendőrnek nincs jó hírneve, viszont írói munkásságára nem lehet mondanivaló, hogy veszélyeztetné a rendőrségbe vetett közbizalmat. És fordítva, egy kényszervallatást elkövető rendőr veszélyezteti a rendőrség törvényes működésébe vetett közbizalmat (persze nem tudni, a „törvényes” egybeesik-e a „működéshez szükséges”-sel), ám lehet, hogy a közvélemény szemében erény a kényszervallatás alkalmazása. (És valóban nem is bocsátanak el minden kényszervallató rendőrt.)

E.R. egy helyi ügyvéd segítségével a munkaügyi bírósághoz fordult az „elbocsátás” jogellenességét állítva. Az elsőfokú munkaügyi bíróság ítélete a keresetet elutasította. Az ítélet indokolása „megjegyzí”, hogy az elbocsátásról hozott határozat tévesen hivatkozik a szolgálati törvényre és a bűncselekmény elkövetésére. Az ítélet vélhetően ezért óvakodik attól, hogy az elbocsátást jogszerűnek vagy legalább „nem jogellenesnek” nevezze, holott a szolgálati törvény 197. § (1) bekezdése szerint ezt kellett volna vizsgálnia: „A bíróság a szolgálati viszony felmentéssel történő megszüntetéséről hozott határozatot hatályon kívül helyezi, ha az felmentési tilalomba ütközik, vagy egyébként jogellenes.”

létesít, függetlenül attól, hogy az a kapcsolat homoszexuális vagy heteroszexuális jellegű.

Helytelen a felperes azon hivatkozása, hogy cselekménye közfelháborodást nem válthatott ki, és azt senki nem láthatta, tekintve, hogy munkatársai közül ... <2.sz. tanú> és ... <3.sz. tanú> látta a történeteket. Mint ahogy arra a munkáltató helyesen hivatkozott, a rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. törvény 7. § (2) és (3) bekezdése szerint a rendőrnek nem csak a szolgálati jogviszony létesítésekor, hanem annak fennállta alatt is rendelkeznie kell a jó hírnévvel.

A bíróság álláspontja szerint mind felperes jó hírnevét, mind pedig munkáltatója jó hírnevét sérti az, ha egy rendőr – habár szolgálton kívül - közterületen fajtalanokodik. Mivel a bíróság álláspontja szerint felperes ezen magatartása a fegyveres szerv működéséhez szükséges közbizalom fenntartását súlyosan veszélyezteti, ezért helye volt a szolgálati jogviszonyának méltatlanság címén történő megszüntetéséhez.

Megjegyzí ugyanakkor a bíróság, hogy a jogviszony megszüntető határozat tévesen hivatkozik a szolgálati törvény 149. §-ára, tekintve, hogy felperes bűncselekményt magatartásával nem valósított meg, annak elkövetését nem ismerte be és nem is érték tetten, tekintve, hogy VW. akaratnyilvánításra képtelen állapotának megítélése szakértői kérdés volt.

Összefoglalóan megállapította a bíróság, hogy habár felperes a szolgálati jogviszonyának megszüntetéséről rendelkező okirat indokolásában feltüntetett bűncselekményt nem követte el, de az indokolás – tekintve, hogy tartalmazza azokat a körülményeket, amelyek a méltatlanná váláshoz vezetnek - megfelel a törvényi követelményeknek és alkalmas a szolgálati jogviszony megszüntetésére.

Ezért határozott a bíróság a rendelkező részben foglaltak szerint.

Jogalap hiányában felperes anyagi követeléseinek teljesítésére sem volt mód. Alperes perköltséget nem igényelt, ezért arról a bíróságnak rendelkeznie nem kellett. A 6/1986. (VI.26.) IM. rendelet 3. § (3) bekezdése értelmében az első fokú eljárási illeték a Magyar Állam terhén marad. A fellebbezési jogról való tájékoztatás a Pp. 220. § (3) bekezdésén és a Pp. 256/A. § (1) bekezdésén alapul.

..., 1997. május 29.

dr. ... sk.

a tanács elnöke

... sk. ... sk.

népi ülnökök

A bíróság ehelyett azt írta, az eredeti elbocsátás „alkalmas a szolgálati viszony megszüntetésére”, s megalkották az elbocsátás új jogcímét: Az ítélet leszögezi, hogy az elhagyott, bokros területen álló autóban való szerelmeskedés „közfelháborodást” váltott ki, mivel a két odalopakodó rendőr látta a történeteket. Az ítélet szerint a közterületen való „fajtalankodással” E.R. elveszítette jó hírét, ezt annak ellenére leírják, hogy a bíróság sem talált olyan törvényt, amely a jó hírnév elvesztése vagy a „közfelháborodás” esetére elbocsátást helyezne kilátásba. Fontosabb viszont, hogy az ítélet megtalálta az addig hiányzó jogi láncszemet: „méltatlan a hivatásos szolgálatra, aki közterületen nappal szexuális kapcsolatot létesít, függetlenül attól, hogy az a kapcsolat homoszexuális vagy heteroszexuális jellegű”, mivel ez „a fegyveres szerv működéséhez szükséges közbizalom fenntartását súlyosan veszélyezteti”.

E.R. fellebbezett, de a másodfokú bíróság az első fokú ítéletet hegybenhagyta. Ekkor E.R. jogsegélyszolgálatunkhoz fordult. A felülvizsgálat során a Legfelsőbb Bíróság hatályaiban fenntartotta a korábbi ítéletet.

Mind a másodfokú, mind a felülvizsgálati bíróság arra hivatkozik, hogy az elbocsátásnak nevezett felmentés, még ha jogilag téves is, megjelöli azokat a kö-

rülményeket (a közterületen folytatott „fajtalankodást”), amelyek a méltatlanná váláshoz vezettek. Egyik bíróság sem tett kísérletet viszont annak kifejtésére, miért veszélyeztette súlyosan a rendőrségbe vetett KÖZbizalmat az autóban való szexuális aktus. Objektíve az aktus ugyanis semmilyen bűncselekményt vagy szabálysértést nem valósított meg, de még csak nem is járt mások zaklatásával vagy botránnyal. Pusztán intézkedő rendőrök voltak a szemtanúi, akik minden jogalap nélkül kezdtek a helyszínen intézkedni, és a baráti pár együttlétébe avatkozni. A rendőrség iránti bizalom így csak a két leskelődő rendőrben inoghatott meg. De nem világították meg a bíróságok az aktus és a rendőrségbe vetett közbizalom közötti összefüggést az alanyok oldaláról nézve sem: A körülményekből semmi nem utalt arra, hogy E.R. vagy F.B. rendőr, hiszen civil ruhát viseltek, civil autóban voltak, és szabadidejüket töltötték. Ha a kukucskáló rendőrök helyett mások vették volna észre őket, nem tudhatták volna, hogy rendőröket látnak.

A bíróságokat döntésükben állítólag nem E.R. homoszexuális volta vezérelte. Mégis, a cikkíró kételkedik abban, hogy ugyanez a történet megeshetett volna akkor is, ha E.R.-t heteroszexuális aktuson kapják. Az elbocsátás mellett fölhozott indokok elvileg semlegesek; erős az érzésem azonban, hogy a határozato-

Pesti Központi Kerületi Bíróság

6.B.X.2645/1997/14.sz.

A MAGYAR KÖZTÁRSASÁG NEVÉBEN!

A Pesti Központi Kerületi Bíróság Budapesten, az 1998. szeptember 15., 1999. február 9. és június 22. napján megtartott nyilvános, folytatólagos tárgyalás adatai alapján meghozta a következő ítéletet:

P.P. I.r. vádlott - aki ...-n, ...-én született, anyja: ..., ... alatti lakos, H.L. II.r. vádlott - aki ...-n, ...-én született, anyja: ..., ... alatti lakos, N.E. III.r. vádlott - aki ...-n, ...-én született, anyja: ..., ... alatti lakos bűnös: rongálás vétségében mint társtettes

Ezért őket a bíróság 160 (egyszázhatvan) – 160 (egyszázhatvan) napi tétel pénzbüntetésre ítéli. Egynapi tétel összegét 200 (kettőszáz) Ft-ban állapítja meg. Az így kiszabott összesen 32 000 (harminckettőezer) - 32 000 (harminckettőezer) Ft pénzbüntetést meg nem fizetése esetén napi tételenként kell egy-egy napi szabadságvesztésre átváltoztatni. A bíróság XY. magánsfél polgári jogi igénye érvényesítését egyéb törvényes útra utasítja.

Kötelesek a vádlottak az eddig felmerült 5760 (ötezerhét-százhatvan) Ft büntügyi költségből egyenként 1920 (egyezerkilencszázharminc) Ft-ot, valamint a jövőben esetleg felmerülő büntügyi költséget az államnak megfizetni.

Indokolás

P.P., H.L. és N.E. vádlottak 1996. december 2-án a ké-

ső esti órákban a Budapest, X. Népligetben sétáltak. H.L. és N.E. egy bokros részhez ment szükségét elvégezni, míg P.P. vádlott egy padnál várakozott rájuk. Ekkor érkezett a helyszínre XY. sértett a tulajdonában lévő ... frsz.-ú Suzuki típusú személygépkocsival. A sértett kiszállt az autóból, és beszélgetni kezdett P.P.-vel, és neki szexuális ajánlatot tett, amit a vádlott elutasított.

Ekkor értek hozzájuk P.P. társai, akiknek a vádlott elmondta, mi történt. A vádlottak a sértettet a gépkocsiba való visszaiülésben meg akarták akadályozni, ezért a sértett a gépkocsi jobb első ajtaján keresztül tudott visszaiülni az autóba. A sértett a helyszínről el akart hajtani, eközben a vádlottak az autóra több erős ütést mértek, letörték a légteretlőt, a karosszériát megkarcolták, egy fadarabbal a hátsó szélvédőt betörték, a visszapiillantó tükröket elhajlították. A sértett végül a helyszínről elhajtott, és rendőri intézkedést kért. Az intézkedő rendőrök a vádlottakat a helyszínen közlelésben elfogták, és előállították.

Rongálással a vádlottak kb. 218 000 Ft kárt okoztak, amely nem térült meg.

Budapest, 1999. június 22.

dr. ...s.k.

bíró

Az ítélet 1999. június 25-én jogerős és végrehajtható!

dr. ... s.k.

bíró

kat hozó rendőrkapitány és a bírák az írásaikban szereplő „méltatlan”, „jó hírnév”, „közbizalom” kategóriákhoz – mögöttes gondolataikban – nem kizárólag objektív normákat, hanem előítéleteket is társítottak. (Legfelsőbb Bírósági ügyszám: Mfv.II.10.151/1998/3.)

E.R. ügyében nem kapott szerepet sem a Munka törvénykönyvének a diszkrimináció tilalmát kimondó, akkor még a rendőröket is védő 5. §-a, sem a szolgálati törvény hasonló 6. §-a. Egyik perirat sem tárgyalja azt a kérdést, vajon az elbocsátás hátrányos megkülönböztetés-e a szexuális kisebbséghez tartozó E.R.-rel szemben. Sem E.R., sem ügyvédei nem kívánták az ügy előterébe állítani E.R. homoszexuális voltát. Mintha úgy érezték volna, jobb arról nem beszélni. E.R.-nek nem volt szilárd meleg identitása. Albérletben lakott, meleg érdeklődését alkalmi és visszatérő partnerein kívül senki előtt nem vállalta, s partnerei többségének is azt állította, hogy biszexuális. Kapcsolatait a főbérlet előtt is titkolta. Arról álmodozott, hogy egyszer majd ő is „normális” életet élhet, felesége lesz, gyereke, kertés háza, nagy autója, kutyája. Azt mondta, a nőkhöz semmi nem vonzza, a feleség csak arra kell neki, hogy legyen és gondoskodjon róla, nem arra, hogy szeresse. Valódi, kizárólag homoszexuális vágyait kényszernek érezte, sosem fogadta el, hogy ő tényleg meleg.

Tegyük föl egy rövid bekezdés erejéig, hogy a leírt történet teljesen jogszerű, minden bíró elfogulatlan volt, és a rendőrök közterületen folytatott nemi élete csakugyan ellehetetleníti a rendőrséget. Ha E.R. heteroszexuális lett volna, kevesebb titkolnivalója lett volna, s alighanem inkább az albérletben folytatta volna szerelmeskedéseit. Így az egész eset meg sem történhetett volna.

Fölvetődik, miért született a feljelentés, miért követte el F.B. azt a hibát, hogy a parancsnokkal azt közölte, annyira ittas volt, hogy E.R. a tudta és beleegyezése nélkül folytatta vele az aktust? F.B. szexuális identitása még ingatagabb volt. Neki valóban volt felesége, és E.R.-en kívül valóban szerette a nőket is, s a felesége nem tudott az E.R.-rel való kapcsolata intim jellegéről. A férfi úgy ítélte meg, az E.R.-hez fűződő valódi viszonyát házassága és „jó híre” érdekében meg kell tagadnia. F.B.-t a rendőrség nem „bocsátotta el” azután sem, hogy az ügyészség megállapította, nem volt védekezésre, illetve akaratnyilvánításra képtelen állapotban (e két állapot az iratokban keveredve fordul elő). Néhány hét elteltével viszont másik szolgálati helyre vezényelték, lakóhelyétől napi 4-5 órás ingázásra kényszerítve. F.B. így „közös megegyezéssel” távozott a rendőrségtől.

E.R. nekünk kifejtette, úgy véli, elbocsátásának valóságos indoka nem ez. Ő úgy emlékszik, a helyi rendőrkapitány hónapokkal korábban néhány rendőrt

saját háza építésére vezényelt munkaidőben, és ezt ő rosszalló megjegyzéssel illette. A házépíttetési eset megosztotta a kapitányság alacsonyabb beosztású rendőreit, hiszen ügyfelünk szerint többen is szerettek volna a sikeres rendőri munka helyett az engedelmesebb munkával „bevigyázni a főnöknél”. Ettől fogva a főnök is kereste az alkalmat, hogy beleköthessen E.R.-be.

E.R. elbocsátása óta biztonsági őrként dolgozott, és unalmasnak találta e munkát. Nem járult hozzá, hogy ügyét részletesen nyilvánosságra hozzuk. Arra kért, ha ügyéről beszélünk, ne közöljük a nyilvánossággal személyes adatait, sem az eset helyét, sem az évszámot. El akarta kerülni, talán túlzott óvatossággal is, hogy családja rájöhessen, ő róla beszélünk. 1999 végén egy cikk ügyében föl szerettem volna hívni, hátha kicsit többet enged. A mobiltelefonja nem működött; tudtam viszont a szülei számát. A szüleit, akiknek sosem mondta meg, hogy a fiúkat kedveli, és akik a mai napig úgy tudják, fiuk önként jött el a rendőrségtől. Az igazságot tőle már sohasem tudhatják meg. Néhány hónapja öngyilkos lett. Harmencöt éves volt.

AZ ELÍTÉLT HADNAGY

1996 decemberének egyik éjszakáján fél tizenkettő körül a Népligetben a közeli katonai főiskola három hallgatója, P.P., H.L. és N.E. megtámadták D.Gy. sértettet, akinek sikerült előlük autójába menekülnie. (Minden szereplő férfi. A sértett monogramja nem valódi.) Mivel egyikük már elállta a vezetőülés melletti ajtót, D.Gy. a másikon ugrott be, épp csak hogy megúszva egy könnygázsprét. Át kellett másznia a vezetőülésbe, le kellett szerelnie a többszörös kormányzarat, ezalatt már hárman ütötték-verték kocsiját. A pókhálósra összetört első és hátsó szélvédővel azonban nem hazafelé vette útját, hanem a közeli taxisokig, hogy segítséget kérjen. Épp ott állt egy rendőrségi mikrobusz. A tucatnyi rendőr az elkövetőket csakhamar elfogta. Az autóban okozott kárt a szakszervizben kétszázötvenezer forintba becsülték. Két elkövető néhány héttel ezután „tanulmányi okokból” abbahagyta a katonai főiskolát, míg N.E. elvégezte azt, s jelenleg Békéscsabán a Nemzetbiztonsági Hivatal hadnagya.

A Pesti Központi Kerületi Bíróság az ügyészség javaslatára a büntetőeljárását „rongálás vétsége” miatt folytatta. Bár a vádlottak igyekeztek a történeteket bagatellizálni, több forduló után részben bűnösnek vallották magukat, s előadták: Csupán azért kószáltak a kivilágítatlan Népligetben, hogy kiszellőztessék a fejüket, és beszélgessenek. Amikor kis időre szétváltak, D.Gy., a meleg sértett állítólag odament P.P.-hez,

megkérdezte, hány óra van, majd D.Gy. hamarosan fogdosni próbálta P.P.-t a nemi szervénél. Az elkövetők állítólag csak ezen háborodtak föl. Bár több részletbeli ellentmondás mellett azt sem mondták meg, hogyan szereztek hirtelen haragjukban gázsprét. A sértett minderre fordítva emlékezett, s nem változtatta meg emlékeit a különböző kihallgatások között. A részletek többségében az ő vallomását fogadta el az ügyész és a bíró. Noha a sértett és a vádlottak között történeteknek nem volt közvetlen tanúja, a vádlottak ügyvédje az ítélethirdetés előtti zárszavában úgy vélte, „bizonyítást nyert, hogy a sértett homoszexuális kapcsolatot kezdeményezett” P.P.-vel. Szerinte továbbá „életszerű a vádlottak előadása, hogy a sértett megsértődött ajánlata elutasításán”, s „enyhítő körülmény a vádlottak erkölcsi és a közfelfogással is paralel felháborodása”, melyre a vádlottak pusztán e közeledés és sértődés miatt ragadtatták magukat. A tárgyalásokon e rágalmak ügyében a sértett nem kapott szót, igaz, nem is tudott volna mihez hozzászólni, mivel a bíró nem ismertette vele ily részletekbe menően a vádlottaknak az első tárgyaláson tett azon vallomását, mely alatt a sértett nem lehetett jelen. Még szerencse, hogy azokat utólag elmondhattam a sértettnek. Az ügyész sem tekintette feladatának a sértett becsületének védelmét, noha kérte a bíróságot, hogy ítélete meghozatalakor a sértett tanúvallomásának higgyen. Megjegyzem, a sértett a tárgyalásokon nem tehetett föl kérdéseket a vádlottaknak, még közvetve, a bírón keresztül sem, noha többször is próbálkozott ez irányú javaslatot tenni, de a bíró nemigen figyelt rá. A sértett megpróbált néhányszor belefolyni a bíró, a rendőrtanúk, a vádlottak és az ügyvéd közötti diskurzusba, néhányszor föl is állt evégett, de akkor sem kapott megfelelően szót. A bíró nem tájékoztatta a sértettet jogairól – ezt mi próbáltuk pótolni.

A bíró mindazonáltal bűnösnek mondta a vádlottakat, s fejenként harminckétezer forint pénzbírságra ítélte őket. Fellebbezés híján az ítélet jogerős. Mivel a főbüntetés csak pénzbüntetés volt, a törvény értelmében az elítéltekkel szemben nem alkalmazhatók a büntetett előlethez fűződő hátrányos jogkövetkezmények, büntetlennek tekintendők, és nem tartoznak számot adni elítéltetésükről. Így N. E. folytathatja hivatásos tisztai pályáját.

Az ítélet indoklásában a bíró tényként fogadta el, hogy a sértett „szexuális ajánlatot tett” az egyik vádlottnak. Ez az állítás a szóbeli ítélethirdetéskor is elhangzott, jóllehet akkor a bíró ennek némileg ellentmondva azt is tudni vélte, „előre is elnézést kérek, önök, uraim, megbeszéltek, hogy megyünk buzit verni”. A bíró az ajánlattevésen túl a vádlottak összes többi védekezését zavarosnak, egymásnak ellentmondónak ítélte és elvetette, sőt kioktatta őket,

mondván, ennyi idő alatt jobban is összebeszélhettek volna. Pedig a sértett állítólagos közeledési kísérlete nem volt perdöntő, ezt a kérdést nyugodtan figyelmen kívül hagyhatta volna a bíró.

A bíró elfogadta a cselekménynek az ügyészség által javasolt minősítését (rongálás vétsége), bár idézett szavai alapján tudhatta, hogy az elkövetők valódi szándéka a sértett személye elleni bűncselekmény volt. Nincs tudomásunk arról, hogy akár az ügyészség, akár a bíróság megvizsgálta volna, vajon megállapítható-e valamilyen, a sértett szabadsága és emberi méltósága elleni bűncselekmény elkövetése vagy annak kísérlete. A cselekmény talán „a személyi szabadság megsértésének” is minősíthető lett volna, esetleg „aljas indokból” elkövetettnek. Ez súlyosabb büntetés kiszabását is lehetővé tette volna.

Amikor a bíró ítéletét kihirdette, s megkérdezte a terhelteket, akarnak-e fellebbezni, ők ügyvédjükkel négyesben rövid tanakodásba szerettek volna kezdeni. A bíró ezt meg sem várva segítségükre sietett, s elmagyarázta az elítélteknek, hogy a pénzbüntetéssel „jobban járnak”, mintha felfüggesztett szabadságvesztést kapnának, mert a pénzbüntetést egyszer kell csak kifizetniük, s nem lebeg a fejük fölött a büntetés tovább. Ezenkívül N.E.-nek is jobb így, mert megmaradhat hivatásos tisztnek – tette hozzá a bíró. Azt ugyan nem mondta a bíró, hogy szándékosan igyekezett mérsékelni a büntetés mértékét és várható jogkövetkezményeit, de ezen epizód láttán nem csodálkoznék, ha így lett volna. A teremben jelen volt az elítéltek ügyvédje is, azok vele kívántak szót váltani. Mégiscsak furcsa, hogy a bíró megelőzi az ügyvédet ... (PKKB bírósági ügyszám: 6.B.X.2645/1997/14.) A bíró az autóban esett kár megtérítését külön polgári peres útra utalta. A sértett a büntetőeljárás során ragaszkodott ahhoz, hogy támadói ne ismerhessék meg lakcímét, a kártérítési eljárásban azonban erre elvileg sincs mód. A sértett kárigényének érvényesítéséhez segítségünkkel most kezd hozzá.

* * *

Nehéz feladat egy büntetőpert összehasonlítani egy munkajogi vitával. Az azonban feltűnő, hogy E.R.-re ugyanaz a szolgálati törvény vonatkozott, mint N.E.-re. Míg E.R. zászlós nem követett el jogellenes cselekedetet, mégis méltatlannak nyilvánították a rendőri szolgálatra, addig N.E. hadnagy a jogerős ítélet szerint is bűncselekményt követett el, s hogy – hogy nem, mégis meghagyják tisztnek. A bírák élnek mérlegelési szabadságukkal, egy kis csavarás a paragrafusokon itt, egy kis csavarás a tényeken ott - az ártatlan meleget kirúgják, a bűnös buziverőt megtartják.

TÁRSADALOM ÉS FILOZÓFIA

Az Osiris Kiadó és Krokovay Zsolt fordító-utószó-író Rawls és Hart közelmúltban megjelentetett klasszikus munkái után John Stuart Mill liberális jogfilozófiája egy további követőjének a világ számos országában tankönyvként használt alpművét adta közre. Joel Feinberg, az amerikai analitikus jogbölcselet egyik legismertebb képviselője, az Arizonai Egyetem néhány éve nyugalomba vonult professzora 1973-ban, A filozófia alapjai című sorozat részeként írta a Társadalomfilozófiát. A könyv fő célkitűzése az igazságosságra mint a társadalom legfontosabb filozófiai kérdésére vonatkozó politikai elképzelések és javaslatok értékelése. Mielőbb azonban eljut idáig a könyv hetedik, utolsó fejezetében, sorra veszi az előzetesen tisztázandó elveket és fogalmakat.

Elsőként – a szabadság fogalmáról szóló első fejezetben – a szabadság helyes vélelmezésének, illetve korlátozásának kérdését. A „politikai” vagy „cselekvési” szabadságot mint a korlátozás egyik fajtájának a – közvetlen erőszakban vagy fenyegetésben megnyilvánuló kényszerítés – hiányaként definiálja. Fogalomrendszerében a „valamitől való szabadság” és a „valamire való szabadság” az érem két, egymást feltételező oldalaként jelenik meg, a „pozitív szabadság” a negatív, a „negatív szabadság” pedig a pozitív korlátozások hiányaként. Engedély és képesség párosa kapcsán Feinberg megkülönbözteti a jogi szabályok által megengedett („meg lehet tenni”) és a korlátozás által nem akadályozott („meg tudja tenni”) szociológiai szabadság fogalmát.

A kényszer alapjai címet viselő második fejezetben fejti ki Feinberg a szabadság vélelmezése melletti érvet, vagyis azt a felfogását, miszerint a bizonyítás terhe mindig annak a vállán nyugszik, aki a kényszer mellett áll. (A magyar jogbölcseletben hasonló felfogást képvisel Sajó András. Lásd a vele készített interjút a Fundamentum 1998/3. számában.) Az e nézetet vallók álláspontja szerint a legmagasabb rendű társadalmi jó a lehető legnagyobb mértékű egyéni önmegvalósítás. A szerző sorra veszi a szabadság anarchista és formalista elvét, az előbbit a „hiánytalan szabadság mindenki számára”, az utóbbit a „tetszés szerinti cselekvés teljes szabadsága, azzal a kikötéssel, hogy az nem akadályozza mások hasonló szabadságát” szlogenekkel jellemezve. Ebben a fejezetben Feinberg bevezeti a kár fogalmát, különbséget téve az egyének sérelmének megakadályozását szolgáló magán- és a közérdekű intézmények sérelmének megakadályozását jelentő közkár elvei között. A Mill elleni támadási lehetőségek kapcsán számba veszi a kényszer más

javasolt irányait, így a) a másoknak okozott kár megelőzését, ahol a kárt egyes embereknek (magánkár elve) vagy közérdekű intézményeknek (közkár elve) okozhatják, b) mások megbotránkoztatásának megelőzését (a megbotránkoztatás elve), c) annak megelőzését, hogy kárt okozunk magunknak (jogi paternalizmus), d) a bűn megelőzését vagy megbüntetését, vagyis „magának az erkölcsnek a kikényszerítését” (jogi erkölcsvédelem), e) a kényszert azon az alapon, hogy az az egyénnek előnyös (szélsőséges paternalizmus), és f) azon az alapon, hogy az másoknak előnyös (jóléti érv).

A harmadik fejezet sorra veszi a kár elvének nehéz eseteit. Az erkölcsi vétségek két fő csoportjával, a szexuálisakkal (házasságtörés, paráználkodás, szodómia, vérfertőzés, prostitúció) és nem-szexuálisakkal (állatkínzás, a nemzeti zászló meggyalázása, kegyelet-sértés) foglalkozik. Az előbbiekkal összefüggésben Harthoz hasonlóan (lásd: Jog, szabadság, erkölcs. Osiris, Budapest, 1999. Ismerteti: Halmi Gábor: Jog az erkölcselenségre? Fundamentum 1999/4.) amellet érvel, hogy a felnőttek kölcsönös egyetértésben, nem nyilvánosan elkövetett „erkölcsi vétségeinek” nem kell büncselekménynek lenniük. Ennek alternatívája a „jogi erkölcsvédelem” felfogása, melynek mérsékelt változatát képviselte a közkár elvének alkalmazásával Hart egykori vitapartnere, Lord Devlin. A tiszta erkölcsvédelem logikája szerint a világ jobb hely lenne az „ártalmatlanul erkölcselen” magatartások nélkül. Az állatkínzással kapcsolatban Feinberg a megengedő és a jogi erkölcsvédelmi megközelítés mellett beszél a kár elvének alkalmazásáról állatokra. Ennek alapja az állatok egyik legfőbb érdekének elismerése, nevezetesen, hogy ne mérjenek rájuk kegyetlenségből vagy ok nélkül fájdalmat. Ennek megsértését lehet „kárnak” tekinteni. Az obszcenitás esetében Feinberg amellet érvel, hogy itt a károság szempontja nem merül fel, az esetleges megbotránkoztatás (például közszeméremcsértés esetén) az ésszerű elkerülhetőség miatt („obszcén” könyvet nem kell elolvasni) nem elég indok a tiltásra. Vagyis az obszcenitás betiltására sem a kár, sem a megbotránkoztatás elve nem elégséges. Az egyént az önmagának okozott kártól védő jogi paternalizmus szélsőséges változata az egyént az egyén érdekében kívánja irányítani, akár tetszik ez neki, akár nem. Feinberg elveti azokat a nézeteket, amelyek szerint az ember védelme önmagával szemben mindig indokoltá teszi a beavatkozást, de azokat is, amelyek szerint sohasem. Ezzel szemben hangsúlyozza az önkéntességi

mérce fontosságát, például a káros drogok esetében. A teljes tilalmat a paternalizmus szigorú változatának ítéli, amelynél nem támaszkodhatunk az önkéntesség mércéjére, ami a zsarnoki kormányzat súlyos veszélyeit vetíti előre.

A könyv negyedik fejezete a törvényes jogokkal, az ötödik pedig azok összeütközéseivel foglalkozik. Előljáróban a szerző ezúttal is tisztázza a fogalmakat, mindenekelőtt azt, miben különbözik egymástól, ha valakinek szabadságában, illetve ha jogában áll valamit megtenni. Eszerint akinek nem kötelessége megtenni valamit, az „at liberty” értelmében az szabadságában áll, ellentétben azzal a helyzettel, amikor ténylegesen is képesek vagyunk megtenni valamit a „freedom” értelmében, ami a cselekvés általában vett szabadságát jelenti. A jogászi terminológiát követve Feinberg megkülönbözteti a szigorú és a szűkebb értelemben vett igényjogokat a „puszta szabadságoktól”, amelyeket általában kiváltságokként vagy jogosítványokként emlegetnek. Ebben az utóbbi értelemben a szabadság a kötelességek hiányával azonos, míg a törvényes igényjogok mások – a jog birtoklójával szemben fennálló – kötelességeinek alapjai. A törvényes igényjogok is többféleképpen osztályozhatók, például a jogok felépítése alapján léteznek személyekkel szemben támasztott, rendszerint pozitív, illetve dolgokhoz fűződő, a „világ egészével szemben” negatív jogok, vagy másfelől mások tényleges cselekedeteire vonatkozó pozitív, illetve mások tétlenségére vagy tartózkodására vonatkozó, negatív jogok. Egy további csoportosítás megkülönbözteti a „szabadsághoz való” aktív jogokat, midőn valaki szabadon mérlegelheti, hogy cselekszik-e vagy sem, a „biztonsághoz fűződő” passzív passzív jogoktól, melyek arra vonatkozó jogok, hogy mások nem cselekedhetnek egy bizonyos módon.

A törvényes jogok összeütközései kapcsán Feinberg az amerikai jogi gondolkodás és gyakorlat olyan több évtizedes kérdéseivel foglalkozik, amelyek a rendszerváltás utáni magyar jogi elméletnek és praxisnak is élő problémái. Ezek közé tartozik a jogok érvényessége a magánviszonyokban. Az Egyesült Államokban 1964 után, a polgárjogi törvény (Civil Rights Act) elfogadását követően annak a korábbi jognak a helyét, hogy a tulajdon bárki kizárásával használható, az a jog vette át, hogy a tulajdonos senkit sem köteles beengedni a tulajdonába, kivéve azokat, akik egy engedélyezett és meghirdetett szolgáltatást akarnak igénybe venni. Az amerikai törvényho-

zó ezzel úgy döntött, hogy például az utazóközönségnek az a joga, hogy a közutak melletti szállodákból és éttermekből senki se legyen önkényesen kizárva, mindig fontosabb, mint a vendéglősöknek az a joga, hogy attól tagadják meg a kiszolgálást, akitől csak akarják. Hasonló törvény hiányában Magyarországon a hasonló éttermi diszkriminációt a magyar bírósági gyakorlat kezdi részben a Büntető törvénykönyv becsületsértési, illetve a Polgári törvénykönyv személyiségi jogi tényállásai alapján szankcionálni, mint például az úgynevezett Góman-ügyben. (Az ítéleteket lásd a *Fundamentum* 1998/1-2. számában.) A jogok kollíziójának másik, az európai és a magyar gyakorlatban is aktuális vitakérdése az abszolút alkotmányos jogok fogalmával kapcsolatos. Feinberg felidézi az amerikai Legfelső Bíróság bírái között kialakult vitát,

amelyben Hugo Black képviselte az „abszolutista” álláspontot, aki az alkotmány első kiegészítésének azt a passzusát, miszerint a kongresszus nem hozhat törvényt bizonyos jogok, például a szólásszabadság korlátozására, úgy értelmezte, hogy ezek a jogok az alkotmány abszolút védelmét élvezik. A mai napig is uralkodó felfogást megfogalmazó Felix Frakfurter bírósági ítélete szerint viszont nincsenek abszolút jogok, még az első kiegészítésben sem, az abszolutizmus rugalmatlan dogmájának alternatívája az érdekek súlyát esetenként mérlegre tevő módszer. Feinberg felfogásában minden jognak van egy mindig, feltétel nélkül elismerendő döntő területe (ami emlékeztet a német *Wesensgehalt*, illetve a magyar lényeges tartalom kategóriájára), ugyanakkor ami „puszta kiváltság” alapján megengedett, ahhoz nem mindig társul védelem.

A könyv hatodik fejezete az emberi jogokról szól, melyeket a szerző minden emberi lényt egyaránt megillető, feltétlen és megváltoztathatatlan, alapvető jelentőségű, általános értelemben vett erkölcsi jogokként definiál. Ellentétben a legnevezetesebb kiáltványok szóhasználatával és a természetjogi elméletnek e jogok számára bizonyos további ismeretelméleti vonásokat és metafizikai státust is tulajdonító felfogásával Feinberg nem minden emberi jogot tekint természetes jognak. Elvileg elismeri ugyan az olyan emberi jogok lehetőségét, amelyek a kategorikus kivételmentesség értelmében abszolút jogok, mégis úgy gondolja, jobb, ha az „abszolút” jelzőt kihagyjuk az „emberi jogok” kifejezés meghatározásából. Feinberg az emberi jogok eszméjében azt ítéli forradalmi, hogy az összekapcsolódott az egyetlen jogi státust nyújtó,

FEINBERG AZ EMBERI JOGOK ESZMÉJÉBEN AZT ÍTÉLI FORRADALMINAK, HOGY AZ ÖSSZEKAPCSOLÓDOTT AZ EGYETLEN JOGI STÁTUST NYÚJTÓ, EGYENLŐSÉGEN NYUGVÓ TÁRSADALOM ESZMÉJÉVEL. EZ AZ ESZME AZ „EMBERI ÉRTÉKESÉGEL” A MINDEN EMBERI SZEMÉLYBEN MEGLÉVŐ EMBERI IRÁNTI TISZTELET KANTI ATTITÜDJÉT FEJEZI KI.

egyenlőségen nyugvó társadalom eszméjével. Ez az eszme az „emberi értékességgel” a minden emberi személyben meglévő emberi iránti tisztelet kanti attitűdjét fejezi ki. A szerző felfogása szerint az olyan világ, amelyben vannak egyenlő emberi jogok, igazságosabb és általában biztonságosabb, emelkedettebb szellemű, civilizáltabb hangnemű is egyszerűen.

A fejezet utolsó részében Feinberg az ENSZ egyetemes nyilatkozata alapján beszél abszolút és nem abszolút emberi jogokról. A deklarációban szereplő jogokat három csoportba osztja, a „régivágású” polgári és politikai jogok mellett említi a büntetőeljárásra vonatkozó negatív jogokat, valamint új elemként az állam pozitív kötelezettségeit megtestesítő szociális és gazdasági jogokat. Az első két csoportba tartozó jogok közös jellemzője, hogy azok kötelezettséget róznak a magánemberekre és az államra, hagyja békén az egyént, és ne avatkozzon bele a dolgaiba. Ezzel szemben az egyetemes deklaráció 22–27. cikkelyében szereplő eco-szociális jogok mint pozitív emberi jogok csak egy kiáltványbeli értelemben mondhatók valódi jogoknak, hiszen nem feleltethetők meg nekik egyetlen megjelölhető személy kötelezettségei sem. Ezek a jogok tehát Feinberg felfogásában bizonyosan nem abszolút jogok, hiszen a körülmények pusztán igényekké fokozhatják le azokat. A szerző szerint a legígéretesebb jelöltek az abszolút jelleg elérésére egyes negatív jogok, mert ezek nem kívánják meg mások tevékenységét, ezért azután kevésbé hatnak ki rájuk a szűkösség körülményei. Végül is a könyv három olyan fajtáját említi az emberi jogoknak, amelyek felfoghatók abszolút és összeütközésektől biztosan mentes jogokként. Az első olyan javakra vonatkozó pozitív jogok csoportja, amelyekből természetüknél fogva sohasem lehet szűkös a kínálat: a méltányos tárgyalás joga, a törvény előtti egyenlőség vagy az „egyenlő figyelemben részesítés joga”, vagyis az egyenlő bánásmódhoz való jog. A másodikként az arra vonatkozó negatív jogot említi, hogy ne bánjanak valakivel embertelenül vagy kegyetlenül, s ne kínozzák, vagy ne vessék alá barbár eljárásoknak. Miközben ezt a jogot a szerző egyetemes, elidegeníthetetlen és abszolút jogként kezeli, nem tekinti a legszigorúbb értelemben vett emberi jognak, mert azt a magasabb rendű állatok is élvezhetik, ha egyáltalán vannak jogaik. Végül az abszolút jogok harmadik fajtája Feinberg szerint az a jog, hogy akkor se vessenek alá valakit kizsákmányolásnak, ha az eljárás kifejezetten fájdalommentes, és így nem kegyetlen.

A könyv utolsó, hetedik fejezetében Feinberg kifejti az egyenlő bánásmódot feltételező – az egyedivel szembeállított –, összehasonlító társadalmi igazságossággal kapcsolatos elméletét. Az összehasonlító igazságtalanság lényegét éppenséggel az önkényes megkülönböztetésben jelöli meg. Egy törvény végrehajtását akkor mondja igazságtalannak, ha kiszámíthatatlan, esetleges vagy hátrányos megkülönböztetéseket teremt, azaz, ha egyenlőtlenül bánik azokkal, akikre a törvény vonatkozik. Az igazságtalan törvényt lehet igazságosan, egy tökéletesen igazságos törvényt pedig lehet igazságtalanul alkalmazni. Sőt, – ahogy azt például a magyarországi zsidótörvények is illusztrálják – magának a törvénynek a célja is lehet önkényes és szégyenletes.

Feinberg felfogásában az „osztó igazságosság” szempontjából az emberek közötti igazságos megkülönböztetés alapjául csak olyan tulajdonságok szolgálhatnak, amelyek megszerzésére vagy elkerülésére az embereknek méltányos lehetőségük van. A „méltányos esélyegyenlőség” lehetséges elveit két nagy csoportban tárgyalja. Az egyenlősítő elvek közé sorolja az egyenlőséget és a szükségletet. Az előbbi értelemben mindenkinek emberi joga alapvető anyagi szükségleteinek kielégítése, vagy legalábbis a lehetőség erre. Az utóbbi kapcsán megjegyzi, hogy amit egy társadalomban mindenki „nélkülözhetetlennek” tart, az előbb-utóbb általában tényleges alapvető szükségletté válik. A nem-egyenlősítő elvek sorában szól a kíválságról és a teljesítményről, a hozzájárulásról vagy „megérdemelt ellenszolgáltatásról, valamint az erőfeszítésről. A méltányos eljárások és igazságos eredmények kapcsán Feinberg felhasználja John Rawls: Az igazságosság elmélete című, a Társadalomfilozófia előtt röviddel megjelent könyvének (Ismertetését lásd a *Fundamentum* 1998/1–2. számában) fejtegetéseit a tökéletes, a tökéletlen és a tiszta eljárási igazságosságról.

Rawls nagy hatású monográfiája mellett Feinberg könyve is a nyugati társadalmi gondolkodásnak – Mill által a 19. század közepén elindított – azon vonulatába illeszkedik, amelynek fő jellemzője a haszonelvűség bírálata és a méltányosságként felfogott igazságosság elméletének kialakítása.

Halmai Gábor

(Joel Feinberg: Társadalomfilozófia. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 188 oldal, 1280 forint)

AJÁNLÓ

EMLÉKKÖNYV ÁDÁM ANTAL EGYETEMI TANÁR SZÜLETÉSÉNEK HETVENEDIK ÉVFORDULÓJÁRA

A pécsi egyetem kiadásában megjelent kötet tisztelegés Ádám Antal nyugalmazott alkotmánybíró előtt, aki ötvenegy éve kötődik az ottani jogi karhoz. Petrétei József, a kötet szerkesztője, átfogó életrajzi esszében mutatja be Ádám életútját és szakmai pályáját. A születésének hetvenedik évfordulóját ünneplő professzor a közjogtudomány és az alkotmányjog egyik legnépszerűbb és talán a legtöbbet publikáló képviselője. Az emlékkönyv felsorolja Ádám Antal eddig megjelent monográfiáit, egyetemi jegyzeteit, tanulmányait és szemlecikkeit, valamint az ő szerkesztésében megjelent tudományos és ismeretterjesztő könyveket.

A kötetben huszonegy tanulmány olvasható elismert hazai közjogászoktól, és írásával köszönti a jubiláns professzort Patrice Gélárd, a Nemzetközi Alkotmányjogi Társaság Díszelnöke, Heinz Schäffer bécsi és Heinrich Scholler müncheni egyetemi tanár is. A Fundamentum olvasóinak figyelmébe ajánljuk mindekelőtt Holló András *Az Alkotmánybíróság viszonya az alkotmányhoz* című dolgozatát, Petrétei József *A jogszabályok érvényessége és hatályossága a magyar Alkotmánybíróság gyakorlatában* című leíró tanulmányát, Ráczi Attila *Alapvető jogok és jogforrások* című áttekintését, Szikinger István *Alkotmánybíráskodás és rendvédelem* című írását, valamint Takács Albert *A jogértelmezés útjai a jogbiztonság és az alkotmányosság felé* című tanulmányát.

(Dialóg Campus Kiadó,
Budapest–Pécs, 2000.
353 oldal, á.n.)

LUDASSY MÁRIA: ELHISZEM, MERT ÉSSZERŰ

Az emberi jogok modern felfogásának szülőhelyére és „szülőatyjaihoz” kalauzol el Ludassy Mária tanulmánykötete, az „Elhiszem, mert ésszerű” címet viselő könyv. Felvonul itt minden szerző és minden gondolat, aki és ami csak számít, a felvilágosodás szinte összes jelese Hobbes-tól Condorcet-en és Rousseau-n át Benjamin Constantig, hogy példázza a múlt vizein hajótúrára invitált olvasónak a parafrazált mondást, miszerint van új a nap alatt, csak éppen már rég felalálták. A kérdések ugyanis, amelyeket Lu-

dassy könyvében a tizennyolcadik és tizenkilencedik század fordulótizedei szellemi áramlatainak segítségével körbejár, mondhatni napi aktualitásúak, és ha egyáltalán van remény a hozzávetőleges felelet megadására, ahhoz nagyban segíthetnek a felvilágosodás képviselői, akik a mai napig rányomják bélyegüket az emberiség legutóbbi kétszáz évének válaszkísérleteire

Egy rövid ajánlás csupán egyetlen kiragadott példával támaszthatja alá mindezt, legyen pedig ez az Egyetemes erkölcs versus etikai relativizmus című írás, amely a francia felvilágosodás a multikulturalizmus és az emberjogi univerzalizmus választóján alcímet és témamejelölést viseli. Az erkölcsi eszmék egyetemessége elvének igazolási kísérleteit nyomom követve Ludassy arról ír, hogy a „multikulturalitás” ama formája, mely a más kultúrák tiszteletét, sőt szeretetét az egyetemes emberi jogok korrelátumaként kezelte volna, ismeretlen a francia felvilágosodás filozófusai számára. Majd így zárja írását: „Az igazi kihívást nem az jelentette az emberi jogi univerzalizmus számára, hogy vannak más kultúrák, amelyek még nem jutottak el az emberi méltóság tiszteletének kulturális szintjére, hanem annak proklamálása, hogy az emberi jogok egyetemességének elve is csak egyike (még csak nem is a legáltalánosabbika) a versengő kulturális szervezőelveknek... Voltaire-t parafrazálva: ha nem létezik egyetemes érvényességű emberi-jogi norma, fel kell találnunk.”

Ismerős gondolat. A XXI. század küszöbén az euroatlanti világ a jelek szerint nem kevesebbel próbálkozik, mint annak bizonyításával és elfogadtatásával, hogy ez a norma már feltaláltott és egyetemes alkalmazásának akadályai az útból eltávolítandók

(Osiris Kiadó,
Budapest, 1999
211 oldal, 1480 forint)

MIKLÓS KONTRA, ROBERT PHILLIPSON, TORE SKUTNABB-KANGAS AND TIBOR VÁRADY (SZERK.): LANGUAGE: A RIGHT AND A RESOURCE. APPROACHING LINGUISTIC HUMAN RIGHTS

A nyelvi jogok érvényesülése nem csupán az egyik legfontosabb alapvető emberi szükséglet, az önazonosság megőrzésének előfeltétele, de a hidegháború utáni nemzetközi közösség egyik fontos problémája is, hiszen a különböző nyelvi közösségek békés

együttélése nagyon is szükséges az államok stabilitásának fenntartásához. Így nem véletlen a nyelvi emberi jogok kérdése iránt egyre nagyobb a tudományos érdeklődés.

1997 októberében Budapesten, a Közép-Európai Egyetem Emberi Jogi Programja és az MTA Nyelvtudományi Intézete szervezésében széles körű nemzetközi konferenciát tartottak, amelynek tárgya a nyelvi jogok koncepcionális problémái mellett, azok tényleges érvényesülése volt. Ennek a konferenciának az anyaga jelent meg könyv formában Kontra Miklós, Robert Phillipson, Tore Skutnabb-Kangas és Várady Tibor szerkesztésében, a jog, a szociológia és a pedagógia, illetve a nyelvtudomány érintkező területei művelőinek tanulmányait közzétéve. Igen érdekes írás olvasható a kötetben többek között a balti államok és Kanada nyelvi helyzetéről, a kurd nyelvű égi televíziós csatorna szerepéről, a nemzetközi kereskedelmi jog (WTO, EU) hatásáról a nyelvi jogokra a határokon átnyúló média szabályozása révén, a roma és a siket jelnyelv használatának súlyos helyzetéről Magyarországon, az angol mint globális nyelv terjedéséről.

A kötet tanulmányai világossá teszik, hogy a nyelv mint társadalmi erőforrás és a nyelvhasználat mint emberi jog felfogása egymást kiegészítheti. A nyelv mint kulturális tőke ugyanis nem zárja ki a nyelvi jogok elismerését és tiszteletben tartásáért folytatott küzdelmet, sőt meggyőző erővel bírhat a nyelvi többség egyetértésének megszerzése során. A másik alapvető tanulság az, hogy a nyelvi emberi jogok fogalmi rendszerének egyértelművé tételéhez alapos multidiszciplináris kutatásokra van szükség, ez az, ami lehetővé teszi, hogy a kérdéssel foglalkozó jogászok és nyelv-, illetve társadalom-tudósok egy nyelvet beszéljenek. Ez az „egynyelvűség” a nyelvi pluralizmus érvényesülésének egyik előfeltétele.

*(CEU Press,
Budapest, 1999,
346 oldal, 4795 forint)*

KONTRA MIKLÓS: KÖZÉRDEKŰ NYELVÉSZET

A tudománynak csak kárára van, ha beleártja magát a társadalmat érdeklő, izgató kérdésekbe – idézi az elterjedt véleményt könyve bevezetőjében

Kontra Miklós, a Közérdekű nyelvészet című kötet szerzője. Természetesen, egyet nem értőleg. S hogy ő mennyire másként gondolja, arra ékes bizonyíték ez a tetszetős könyvecske, amelynek tanulmányai mással sem foglalkoznak, mint a társadalmat érdeklő, izgató kérdésekkel. Olyanokkal, mint hogy kell-e félni a ‘kétnyelvű oktatástól’, lehet-e tisztán beszélni magyarul, tudnak-e magyarul a chicagói magyarok, vagy hogyan függ össze az angol nyelvi, kulturális imperializmus és a magyar tanárképzés.

Emberi jogi folyóiratban azonban e nagyon is időszzerű és újszerűen feldolgozott témák miatt még nem volna indokolt az olvasók figyelmébe ajánlani Kontra Miklós írásait. Ám nagyon is idevalóvá teszi a kötetet a Nyelv és jog című fejezet, amelynek egyik írása a tannyelvi diszkrimináció és a cigány munkanélküliség összefüggéseit tárja fel (először a Fundamentum 1997/2. számában jelent meg, sajnálatos módon ott – a szerkesztő hibájából – lábjegyzetek nélkül), a másik pedig magyar vonatkozású széljegyzeteket fűz a nyelvi jogok egyetemes nyilatkozatához. Mindkettő a társadalomkutató tényítisztelő kerülhetlenségével mutatja be, mennyire esnek egybe vagy térnek el egymástól a hazai kisebbségi jogi gyakorlatról élő elképzelések és a valóság. Mint a szerző írja, ‘amikor a hazai kisebbségek jónak mondott helyzetéről esik szó, senki se gondol/utal a cigányokra. És erre jó oka is van, hiszen cigányságunk anyanyelvi oktatási jogai, ha a kodifikáció szintjén nem is térnek el például a hazai németek jogaitól, az érvényesítésben/érvényesíthetőségben messze elmaradnak azoktól. A magyarországi cigányok egy részét tannyelvi diszkrimináció sújtja, ami eleve munkanélküliségre ítéli őket. A diszkrimináció ‘megindoklásában’ nálunk sem ismeretlen az az érv, hogy ‘nincs irodalmi nyelvük, túl sok nyelvjárást beszélnek, egymást sem értik’. Ezt a mai Magyarországon még szalonképes érvet nevezi a Barcelonai Nyilatkozat elfogadhatatlannak.”

És ez az a helyzet, amely a nyelvtudomány művelőjét is arra indítja, hogy folyamatosan beleártsa magát a társadalmat érdeklő, izgató, ilyen és ehhez hasonló kérdésekbe.

*(Osiris Kiadó,
Budapest, 1999,
162 oldal, 980 forint)*